

ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASI
JOQARI HÁM ORTA ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI

S.X. BAYJANOV, Q.D. DANIYAROV

FINANS

*Ózbekistan Respublikası Joqarı hám orta arnawlı
bilimlendiriw ministriligi tárepinen 5230600-«Finans»,
5230900-«Buxgalteriya esabı hám aydit» bakalavriat baǵdarı
studentleri ushın oqıw qollanba sıpatında usınılǵan.*

Oqıw qollanba «Finans» pání baǵdarlaması tiykarında jazılǵan bolıp, onda finanstıń mazmunı hám funkciyaları, finanslıq siyasat, finans sisteması, finanslıq basqarıw, finanslıq jobalastırıw hám boljaw, finanslıq qadaǵalaw, mámleketlik byudjet, byudjet dáramatları hám qárejetleri, byudjet deficiiti, byudjet sisteması hám dúzilisi, byudjet procesi, mámleketlik kredit, byudjetten tısqarı fondlar, sociallıq támiynat, qamsızlandırıw, xalıq aralıq finans, xojalıq júritiwshi subyektlar finansı hám úy xojalıqları finansına baylanıslı máseleler ashıp kórsetilgen.

Bul oqıw qollanba joqarı oqıw orınlarınıń ekonomikalıq baǵdarda bilim alıp atırǵan studentlerge, magistrantlarǵa, sonday-aq ilimiy izleniwshilerge jáne finans mashqalaları menen qızıǵıwshı barlıq oqıwshılar paydalanıwı múmkin.

O'quv qo'llanma «Moliya» fani dasturi asosida yozilgan bo'lib, unda moliyaning mohiyati va funkciyalari, moliyaviy siyosat, moliya tizimi, moliyaviy boshqaruv, moliyaviy rejalashtirish va bashoratlash, moliyaviy nazorat, davlat byudjeti, byudjet daromadlari va xarajatlari, byudjet deficiiti, byudjet tizimi va tuzilmasi, byudjet jarayoni, davlat krediti, byudjetdan tashqari fondlar, ijtimoiy ta'minot, sugurta, xalqaro moliya, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar moliyasi va uy xo'jaliklari moliyasiga oid masalalar yoritilgan.

Bu o'quv qo'llanma oliy o'quv yurtlarining iqtisodiy yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarga, magistrantlarga, shuningdek ilmiy izlanuvchilarga hamda moliya muammolari bilan qiziquvchi barcha o'quvchilar foydalanishlari mumkin.

Учебное пособие написано на основе финансовго направления по предмету «финансы» в нём раскрыть следующие задачи: сущность и функции финансов, финансовая политика, финансовая система, управление финансами, финансовое планирование и регулирование, финансовый контроль, доходы и расходы государственных бюджетов, бюджетный дефицит, бюджетное устройство и бюджетная система, государственный кредит, внебюджетные фонды, социальное обеспечение, страхование и международные финансы.

Учебным пособием могут пользоваться все студенты и магистранты экономического направления высших учебных заведений, а также все учащиеся которые заинтересованы финансовыми проблемами.

The textbook (the manual) is iwritlen based on the financial direction on the subject of «Finance» wich disclosed the following tasks: the essence and function of financing, the policy of financing the system of financing, management of financing, control and planning of finance, state budget and income budget funds, budget deficit, budget system and budgeting, state credit and budgetary process, extra-budgetary funds, social security and international finance.

The textbook (the manual) canbe used by all students and masters of ekonomik direction of higher educational establishments, as well as all the researches and everyone who are interested in financial probiems.

*Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
Ilimiy keñesi tárepinen baspağa shıǵarıwǵa usınıs etilgen.*

Pikir bildiriwshiler:

O.S. Komolov –Tashkent Finans Institutı
«Finans» kafedrası baslıǵı, docent, ekonomika ilimleri kandidatı

Q.S. Ismaylov – Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti «Buxgalteriya esabı hám aydit» kafedrası baslıǵı, docent, ekonomika ilimleri kandidatı

KIRISIW

Finans hámiyshe mámlekettiń siyasiy, ekonomikalıq, sociallıq funkciyası menen belgilengen. Sonlıqtan, mámlekettiń ekonomikalıq hám siyasiy turaqlıǵı byudjet turaqlıǵı menen belgilenedi yaki onıń tiykarǵı shárti esaplanadı.

2017-2021 jıllarda Ózbekistan Respublikasınıń rawajlandırıwdıń bes tiykarǵı baǵdarı boyınsha Háreketler strategiyası islep shıǵılıp, sonıń úshinshi jónelisi ekonomikanı rawajlandırıw hám liberallastırıwdıń tiykarǵı baǵdarları kórsetilip ótilgen. Bunda tiykarınan, makroekonomikalıq turaqlıqtı jáne de bekkemlew hám joqarı ekonomikalıq ósiw qáddilerin saqlap qalıw, ekonomikanıń jetekshi tarmaqların modernizaciya hám diversifikaciyalaw esabınan islep shıǵarılǵan ónimlerdiń básekilesligin arttırıw, mámlekettiń eksport potencialın kúsheyttiriw baslı wazıypa etip qoyılǵan. Sonday –aq, ekonomikada mámlekettiń qatnasın kemeyttiriw, jeke menshik huqıqın qorgaw, múlikke iyelik etiw hám onıń kólemin asırıw arqalı joqarı nátiyjelikke erisiw, kishi biznes hám jeke isbilermenlikti jáne de rawajlandırıw, onı qızıqtırıw atap ótilgen.¹

Háreketler strategiyasında kórsetilgen tiykarǵı baǵdarlardı ámelge asırıwda, álbette mámlekettiń finans sistemasına baylanıslı. Ekonomikanı rawajlandırıwda turmısımızdın barlıq tarawlarında bolǵanı siyaqlı finans sistemasında da tereń ózgerislerdi júzege shıǵarıw házirgi kúnniń áhmiyetli máselelerden biri esaplanbaqta. Finans sisteması sheńberinde alıp barılıp atırǵan ózgerislerdiń orayında finans evolyuciyası, rawajlanıwı hám olardan jáne de nátiyjeli paydalanıw jatadı. Finanstıń mámlekettiń social-ekonomikalıq rawajlanıwında tutqan ornı usáǵan mashqalalar turadı.

«Finans» páni ekonomika tarawında qániygeler tayarlawda eń tiykarǵı orınlardan biri sanaladı.

¹ Ózbekistan Respublikası Prezidentiniń 2017 jıl 7 fevraldaǵı «Ózbekistan Respublikasınıń jáne de rawajlandırıw boyınsha Háreketler strategiyası haqqında»ǵı PF-4947-sanlı Pármanı

Joqarıdağılardan kelip shıqqan halda, mámlekettiń finansın tolıq qalıplestiriw menen bir qatarda social-ekonomikalıq rawajlanıw processlerinde nátiyjeli paydalanıwı, tártipke salıw hám basqarıwı óz áhmiyetligi menen kórinbekte.

Sonlıqtan tómendegiler usınılıp atırǵan oqıw qollanbada tiykarǵı úyrenilip ótiletuǵın obyektı esaplanadı.

- finanstıń ekonomikalıq sistemadaǵı ornı, finans kategoriyaları hám házirgi finans sistemasının ashıp kórsetiw;

- finans qatnasıqları rawajlanıwınıń tiykarǵı tendenciyların, finans mexanizmin qollanıwdıń áhmiyetin;

- finansı turaqlastırıw, byudjet sistemasınıń deficitin saplastırıw hám byudjetler aralıq qatnasıqlardı jáne de jetilistiriw jolların;

- mámlekettiń byudjetten tısqarı fondları, ondaǵı pensiya jamǵarması, bántlikti qollap-quwatlaw mámleketlik jamǵarmanıń áhmiyetin, sociallıq napaqalar, mámleketlik pensiya napaqaları haqqında keńirek túsinikke iye bolıwın;

- mámleketlik kredit, mámlekettiń kepil sıpatındaǵı sırtqı qarızları haqqında, sonday-aq xalıqaralıq finans qatnasıqlarınıń áhmiyetin;

- qamsızlandırıwdıń ekonomikalıq tárepin, múliklik hám jeke ómirdi qamsızlandırıw, qamsızlandırıw bazarı haqqında tolıq maǵlıwmatǵa iye bolıwın;

- finanstıń evolyuciyası, onı rawajlandırıwdıń tiykarǵı baǵdarların;

- xojalıq júritiwshi subyektler finansın qalıplestiriw, jobalastırıw, finanslıq boljaw, finanslıq qadaǵalaw usılların;

- úy xojalıqları finansı haqqında túsinikke iye bolıwın atap kórsetiledi.

Finans pánin úyreniwdiń baslı máqseti – studentlerde teoriyalıq bilimlerdi hám finans tarawında ámeliy jumıs kónlikpelerin qalıplestiriwden ibarat. Bul óz gezeginde insan háreketiniń usı tarawında professionalıǵınıń artıwı, mámleket finansı hám korporativ finanstıń bekkemleniwi hám olardıń jáne de rawajlanıwına járdem beredi.

Oqıw qollanba tiykarınan «Finans» páni oqıw baǵdarlamasına sáykeslestirilip jazılǵan. Bunda 3-bólim, 21-baptan ibarat bolıp, hár baptıń aqırında ózine tiyisli

juwmaqlaw, tirek sózler, qadaǵalaw ushın keltirilgen kóplegen anıq sorawlar hám test sorawları sáykes temalardı tereń, tez hám ańsat ózlestiriwge xızmet etedi, dep oylaymız.

Bul oqıw qollanbanı jazıwda tiykarınan Ózbekistanlı belgili ekonomist alımlardan e.i.d.,prof.A.V.Vahobov, e.i.d.,prof.T.S.Malikov, e.i.d.,prof.J.R.Zaynalov, e.i.d.,prof.N.H.Haydarov, e.i.d.,prof.R.D.Dusmurov avtorlıǵındaǵı «Finans» baǵdarına baǵıshlangan ádebiyatlardan kóbirek paydalandıq hám bul oqıw qollanbanıń avtorları sıpatında atı atalǵan alımlarǵa óz alǵıslarımızdı aytamız.

Finans máselelerine baǵıshlangan bul oqıw qollanba qaraqalpaq tilinde eń dáslepki márte oqıwshılar itibarına usınılıp atırǵanlıǵı ushın ayırım kemshilikler bolıwı múmkin, biraq onıń sapasın joqarılatıwǵa xızmet etiwshi hár qanday pikir-usınıslardı avtorlar tárepinen unamlı qabıl etip, óz minnetdarshılıǵın bildiredi.

I-BÓLIM. MÁMLEKETLIK FINANS

1-bap. FINANSTIŇ MAZMUNI HÁM FUNKCIYALARI

1.1. Finanstıń social-ekonomikalıq mazmunı

Finans bul latın tilindegi «financia» sózinen alınğan bolıp, «dáramat», «pul qarjıları» yamasa «tólem» degen mánislerin ańlatadı. “Finans” termini bul XIII-XIV ásirlerde Italiyanıń sawda qalalarında júzege kelip, keyin ala xalıqaralıq sheńberge tarqalğan jáne xalıq hám mámleket ortasındaǵı pul qatnasıqları sisteması menen baylanısqań túsinikti ózinde sáwlelendiren.² Sonday-aq bul termin dáslep 1755-jılǵa “Respublika haqqında altı kitap” miynetin baspadan shıǵarǵan francuz alımı J.Boden tárepinen kiritilgen.³ Finans mámlekettiń júzege keliwi hám onıń resurslarǵa bolǵan mıtájliktiń rawajlanıwı menen turaqlı tovar-aqsha qatnasıqları sharayatında payda boldı. Mámlekettiń bar bolıwı jaratılıp atırǵan materiallıq iygiliklerdi bólistiriw hám qayta bólistiriw boyınsha joqarı hákimiyat organı sıpatında mámleket hám tákirar óndiris qatnasıqlarınıń basqa qatnasıwshıları ortasında belgili bir qatnasıqlardıń ornatılıwın ańlatadı. Sonlıqtan, mine usı qatnasıqlar «finans» túsiniǵı arqalı sáwlelengen.

Natural qatnasıqlar ústinlik qılǵan jámiyetlerde bólistiriw hám qayta bólistiriw processleri natural salıqlar hám túrli kórinistegi jeke tólemler xarakterine iye bolǵan. Tovar-aqsha qatnasıqlarınıń rawajlanıwı bólistiriw hám qayta bólistiriw qatnasıqları usıllarınıń ózgeriwine alıp keldi.

Sonıń ushın, finans hám finanslıq qatnasıqlardıń mazmunı haqqındaǵı túsinikler waqıt ótiwi menen óz kórinisin ózǵertirip barǵan. Ekonomikalıq kategoriya sıpatında finans haqqındaǵı pikirlerdiń XVII ásirdiń aqırınan baslap XIX ásirdiń aqırına shekem rawajlanıp barıwı S.YU.Vitteniń miynetinde tómendegishe sáwlelengen: “XVII ásirdiń aqırlarında “finans” sózi arqalı mámlekettiń barlıq mülki hám uluwma alganda, mámleketlik xojalıqtıń pútkil jaǵdayı túsiniłgen. Mámlekettiń iqtıyarında bolǵan materiallıq qarjılardıń pútkil toplamı – onıń dáramatları, qárejetleri

² Финансы, денежное обращение и кредит. Учебник / Под ред.проф. В.К.Сенчагова, проф.А.И.Архипова.–М.: Финансы и статистика, 1999. с.25.

³ Финансы. Учебник для вузов / Под ред. проф. М.В.Романовского, О.В.Врублевской, Б.М.Сабанти.–М.: Финансы и статистика, 2000. с.44.

hám qarızları - mánisinde bul sóz házir de túsiniľmekte. Solay etip, finans haqqındaǵı ilimdi mámlekettiń materiallıq mútájliklerin eń jaqsı qanaatlandırıw usılı haqqındaǵı ilim dep anıq belgilewimiz múmkin”.⁴

Solay etip, finanstıń social-ekonomikalıq mazmunı, rawajlanıw nızamlıqları, tovar-aqsha qatnasıqlarınıń qamtıp alıw tarawı hám jámiyetlik tákirar islep shıǵarıwdaǵı roli jámiyettiń ekonomikalıq dúzimi, mámlekettiń tábiyatı hám funkciyaları menen belgilenedi.

Keńeytirilgen tákirar islep shıǵarıw ushın sharayatlardı támiyinlew jáne mámlekettiń funkciyaları hám wazıypaların orınlaw máqsetinde oraylastırılǵan hám oraylastırılmaǵan pul qarjıları fondların dúziw, bólistiriw hám paydalanıw menen baylanıslı bolǵan ekonomikalıq qatnasıqlarǵa **finans** dep ataladı.

Mámleket hám jergilikli ózin-ózi basqarıw organları dárejesinde dúziletuǵın pul qarjıları fondları oraylastırılǵan fondlar, xojalıq subyektleri dárejesinde dúzilgen pul fondları bolsa oraylastırılmaǵan pul fondları dep ataladı.

JıÓdi bólistiriwde puqaralar da qatnasıp, is haqı, isbilermenlik dáramatı, dividendler hám qayta bólistiriwdiń basqa túrleri kórinisindegi óz úleslerin alıp baradı. Bunnan tisqari májbúriy xarakterge iye bolǵan salıqlar hám basqa tólemlerdi tólew arqalı puqaralar oraylastırılǵan pul qarjıları fondın qalıplestiriwge qatnasadı. Xalıqtıń dáramatları hám qárejetlerin qalıplestiriw hám paydalanıw menen baylanıslı bolǵan pul qatnasıqlarınıń bul sisteması da finanslıq qatnasıqlardıń ayrıqsha salasın quraydı.

Solay etip, tómendegiler finanstıń xarakterli belgileri esaplanadı:

- qunnıń tovar túrindegi háreketine baylanıslı bolmay, al kerisinshe, real pullardıń háreketine baylanıslı bolǵan, huqıqıy normalar yamasa biznesti júritiw etikasına tiykarlangan qatnasıqlardıń bólistiriw xarakterliligi;
- pul qarjıları háreketiniń ádette, bir tárepleme baǵdargı iye ekenligi;
- oraylastırılǵan hám oraylastırılmaǵan pul fondların jaratıw.

Finans pul qatnasıqlarınıń ajıralmas bólegi esaplanadı. Sonıń ushın da onıń roli hám áhmiyeti pul qatnasıqlarınıń ekonomikalıq qatnasıqlar sistemasında qanday

⁴ Витте С.Ю. Конспект лекций о народном и государственном хозяйстве. – М.: Финансы и статистика, 1997. с.4.

orındı iyelewine baylanıslı. Bir waqıttıń ózinde finans puldan óziniń mazmunı hám orınlaytuǵın funkciyaları boyınsha parıqlanadı. Eger pul uluwma ekvivalent bolıp, onıń járdeminde uluwmalastırılǵan islep shıǵarawshılardıń miynet qárezetleri ólshense, finans bolsa jalpı ishki ónim hám milliy dáramattı bólistiriw hám qayta bólistiriwdiń ekonomikalıq instrumenti, pul qarjıları fondların dúziw hám olardan paydalanıw ústinen qadaǵalawdı ámelge asırıw quralı esaplanadı.

Finans tómendegiler ortasında júzege keletuǵın pul qatnasıqların sáwlelendiredi:

- tovar-materiallıq baylıqlardı satıp alıw, ónim hám xızmetlerdi realizaciyalaw processinde kárxanalar ortasında júzege keletuǵın pul qatnasıqları;
- oraylastırılǵan pul qarjıları fondların dúziw hám olardı bólistiriw barısında kárxanalar hám olardıń joqarı organları ortasında júzege keletuǵın pul qatnasıqları;
- byudjet sistemasına salıqlardı tólew hám qárezetlerdi byudjetten finanslastırıw dawamında kárxana hám mámleket ortasında júzege keletuǵın pul qatnasıqları;
- salıqlar hám basqa iqtıyarlı tólemlerdi tólew processinde mámleket hám puqaralar ortasında júzege keletuǵın pul qatnasıqları;
- tólemlerdi ámelge asırıw hám resurslardı alıw processinde kárxanalar, puqaralar hám byudjetten tısqarı fondları ortasında júzege keletuǵın pul qatnasıqları;
- byudjet sistemasınıń ayrıqsha buwınları ortasında júzege keletuǵın pul qatnasıqları;
- qamsızlandırıw tólemlerin tólew hám zıyanlardı qaplaw, qamsızlandırıw hádiyesi júz bergen payıtta puqaralar, kárxanalar menen qamsızlandırıw organları ortasında júzege keletuǵın pul qatnasıqları;
- kárxana fondlarınıń turaqlı sheńberli aylanısına xızmet etiwshi pul qatnasıqları.

Finans – bul, eń dáslep, bólistiriw kategoriyası. Onıń járdeminde milliy dáramattı ekinshi bólistiriliw yamasa qayta bólistiriliwi ámelge asırıladı.

Bólistiriw processleri tek ǵana finans arqalı emes, al basqa ekonomikalıq kategoriyalar, sonıń ishinde baha, kredit, salıq hám t.b. arqalı da ámelge asırıladı.

Joqarıdağı barlıq kategoriyalardı olardıń pullı tábiyatı birlestirip turadı. Olar bir-birinen ózleriniń funkciyaları hám baǵdarlanganlıǵı menen ajıralıp turadı. Bunda kategoriyalargá tiyisli bolǵan barlıq belgilerdiń jıyındısı kórip shıǵılsa ǵana olardı parıqlaw múmkin. Sonlıqtan, ekvivalentsiz xarakterge iye bolǵan hám mámlekettiń bar bolıwı nátiyjesinde júzege keletuǵın jámiyettegi pul qatnasıqları **mámleket finansı** dep ataladı.

1.2. Finanstıń funkciyaları

Finanstıń mazmunı onıń funkciyaları arqalı payda boladı. Finans tómendegi eki funkciyanı orınlaydı:

1. Bólistiriw;
2. Qadaǵalaw.

Finans JIÓdi bólistiriwdiń túrli basqıshlarına xızmet etip, onı birlemshi bólistiriwde hám qayta bólistiriwde qatnasadı.

Finanslıq usıl arqalı bólistiriw ekonomikanı basqarıwdıń túrli dárejelerin qamtıp aladı. Mısalı, mámleket, onıń ayrıqsha regionları, jergilikli ózin-ózi basqarıw organları. Oǵan bólistiriwdiń xojalıq ishinde, tarmaq ishinde, tarmaqlar aralıq, aymaqlar aralıq hám t.b.túrleri tán.

Finanstıń bólistiriw funkciyası milliy dáramattı bólistiriwde, «tiykargı yamasa birlemshi dáramatlar» dep atalǵanlardı jaratıw júz bergende payda boladı. Olardıń jıyındısı milliy dáramatqa teń.

Tiykargı dáramatlar milliyy dáramattı materiallıq islep shıǵarıw qatnasıwshıları ortasında bólistiriw processinde dúziledi. Olar eki topargá bólinedi:

- materiallıq islep shıǵarıw tarawında bánt bolǵan jumısshı hám xızmetkerlerdiń is haqı, fermer hám t.b.dıń dáramatları;
- materiallıq islep shıǵarıw tarawındağı kárxanalardıń dáramatları.

Bunda birlemshi dáramatlar milliy xojalıqtıń tiykargı tarmaqların rawajlandırıw, mámlekettiń qorganıw qudiretin támiyinlew, xalıqtıń materiallıq hám mádeniy mútájliklerin qanaatlandırıw ushın sociallıq pul fondlarınıń qalıplesiwin támiyinley

almaydı. Buniń ushın tómendegiler menen baylanısqa jaǵdayda milliy dáramattı jáne de bólistiriw hám qayta bólistiriw zárúrli:

- xojalıq júritiwshi subyektler dáramatları hám jamǵarmalarınan eń nátiyjeli hám aqlıǵa uǵras paydalanıw máqsetinde qarjılardı tarmaqlar aralıq hám aymaqlıq qayta bólistiriw;

- islep shıǵarıw tarawı menen bir qatarda óndirislik emes tarawınıń, yaǵnıy bilimlendiriw, den sawlıqtı saqlaw, sociallıq qamsızlandırıw hám sociallıq támiynat, basqarıw hám t.b. bar bolıwı;

- xalıqtıń túrli sociallıq qatlamları ortasında dáramatlardı qayta bólistiriw.

Joqarıdaǵı qayta bólistiriwler nátiyjesinde ekilemshi yamasa «kelip shıǵıwshı» dáramatlar payda boladı. Bunday dáramatlardı óndirislik emes tarawı tarmaqlarında alınǵan dáramatlar, salıqlar (fizikalıq táreplerden alınatuǵın dáramat salıǵı hám basqalar) kiredi. Ekilemshi dáramatlar milliy dáramattan paydalanıw barısındaǵı juwmaqlawshı qatnasıqlardı qalıplestiriw ushın xızmet qıladı.

Hár bir mámleket sheńberinde milliy dáramattı qayta bólistiriw milliy ekonomikanı strukturalıq ózǵerttiriw, ekonomikanıń tiykargı tarmaqların, yaǵnıy awıl xojalıǵı, transport, energetika hám t.b. rawajlandırıw máqsetlerinde, xalıqtıń eń kem támiyinlengen qatlamları (pensionerler, studentler, jalǵız baslı adamlar, kóp balalı analar hám t.b.) paydasına ámelge asırıladı.

Uluwma alganda, finanstıń bólistiriw funkciyalarına tómendegiler kiredi:

- xojalıq subyektleri, puqaralar, mámleket hám jergilikli ózin-ózi basqarıw organları dárejesinde máqsetli pul qarjıları fondların qalıplestiriw;

- xojalıq ishinde, tarmaq ishinde, tarmaqlar aralıq, aymaqlar aralıq, sonday-aq óndirislik hám óndirislik emes tarawları, xalıqtıń sociallıq toparları ortasında qayta bólistiriwdi payda etiw;

- xojalıq subyekti hám mámleket dárejesinde rezervler jaratıwǵa, puqaralar tárepien jamǵarıwdı ámelge asırıwǵa imkáníyat hám sharayatlar jaratıw.

Pul dáramatları hám fondların dúziw jáne paydalanıwdıń instrumenti sıpatında finans bólistiriw processiniń ámelge asırılıwın obyektiv túrde ózinde sawlelendiredi.

Onıń qadaǵalaw funkciyası JIÓdi tiyisli fondlarǵa bólistiriw hám olardıń máqsetke muwapıq jumsalıwı ústinen qadaǵalawdı ámelge asırıw arqalı payda boladı. Usı mániste, finanstıń bólistiriw hám qadaǵalaw funkciyaları birden bir ekonomikalıq processtıń eki tárepi bolıp tabıladı.

Finans qadaǵalaw funkciyasınıń tiykarın finanslıq resurslardıń háreketi quraydı. Mine usı hárekettiń xarakteri tiykarında jámiyette pul qarjıların bólistiriwde qanday qatnasıqlardıń júzege kelgenligin, xojalıq júritiwshi subyektler ıqtıyarına finanslıq resurslardıń óz waqtında kelip túsiwi qanday támiyinlenip atırǵanlıǵı haqqında maǵluwmatqa iye bolıwı kerek. Eger finanstıń qadaǵalaw funkciyası ámelde ámelge asırılmasa, finanstıń bólistiriw funkciyasınıń nátiyjeligin bahalawdıń da ilajı joq, bul joqarıdaǵı hár eki funkciya bir biri menen muwapıqlastırılıw kerek.

Finanstıń funkciyaları finans mexanizmi arqalı ámelge asırıladı. Bul mexanizm milliy xojalıqtaǵı finanslıq qatnasıqlar shólkemleskenlik formalarınıń kompleksin, oraylastırılǵan hám oraylastırılmaǵan pul qarjıları fondların qalıplestiriw hám olardan paydalanıw tártibin, finanslıq jobalastırıw usılların, finans hám finans sistemasın basqarıw túrlerin, finanslıq nızamshılıqtı óz ishine aladı.

1.3. Tákirar islep shıǵarıw processinde finanstıń roli

Insaniyat jámiyeti azıq-awqat, kiyim-kenshek, úy-jay hám sociallıq salanı turaqlı túrde tákirar islep shıǵarmastan turmıs keshiriwi múmkin emes. Planetamız xalqınıń ósiwi hám onıń urbanizaciyalasıw dárejesiniń artıwı, eller ishindegi hám olar ortasındaǵı qarama-qarsılıqlardıń kúsheyiwi, ilimiy-texnikalıq progresstıń rawajlanıwı hám basqa bir qansha faktorlar menen «turmıs keshiriw»di yamasa «jasaw»dı tákirar islep shıǵarıw insaniyat jámiyeti bar bolıwınıń zárúrli shárti bolıp tabıladı.

Tákirar islep shıǵarıw processı óz ishine tómendegi basqışlardı aladı:

- óndiris;
- ayırbaslaw;
- bólistiriw;

- tutınıw.

Mámleketlik finanstıń sociallıq baǵdarlanganlıǵın esapqa alsaq, bólistiriw basqıshında olardıń roli anıq ekenligi kórinedi. Tákirar islep shıǵarıw processiniń bul basqıshında bólistiriwde barlıq jámiyetlik mápler hám soǵan muwapıq túrde, jámiyettiń barlıq qarama-qarsılıqları payda boladı.

Tutınıw basqıshında jalpı jámiyetlik ónimnen, birinshi náwbette, tákirar islep shıǵarıwdıń aldınǵı ciklinde paydalanılǵan miynet quralları hám predmetlerin tiklew ushın mólsherlengen bólegi ajratıladı. Bul bólim tákirar islep shıǵarıwdıń jańa ciklinde de onıń usı kólemde tákirarlanıwın támiyinleydi. Bólistiriw qatnasları ásirler dawamında dúzilip, onda qatnasıwshılardıń hár biri ózine tiyisli bolǵan bólimdi kóbeytiw máqsetinde bir-biri menen turaqlı qarama-qarsılıqta boladı. Solay etip, jámiyette jańadan jaratılǵan qun birinshi bólistiriw basqıshın hám onnan soń bolsa ayırbaslaw hám tutınıw basqıshlarınan ótedi. Tákirar islep shıǵarıw processiniń hár bir qatnasıwshısı ózine tiyisli bolǵan dáramattı tómendegi eki bólimge bóledi

- tutınıw fondı;
- toplaw fondı.

Biraq bul basqıshqa shekem bólistiriw processine mámleket aralasıp, salıqlar, qarızlar, qamsızlandırıw tólemleri sıyaqlı ekonomikalıq instrumentlerden paydalanıp individual hám jámaát dáramatlarınan óziniń úlesin ajratıp aladı.

Bul jerde jámiyetlik tutınıw fondlarınıń úlesi qansha joqarı bolsa, jeke tutınıw fondlarınıń úlesi sonsha tómén bolıwı menen xarakterlenetuǵın tendenciyanı túsiniw júdá áhmiyetli.

Bólistiriw processinde finanstıń roli hám ornın kórsetiw ushın JIÓnen paydalanıw múmkin.

Milliy dáramat toplaw hám tutınıw fondına bólinedi.

Toplaw fondı eki bólimnen ibarat bolıp, onıń bir bólimi tákirar islep shıǵarıwdı keńeytiriw hám ekinshi bólimi bolsa rezerv fondların dúziwde mólsherlengen. Bólistiriwdiń bul basqıshında finanstıń qatnası ekonomikaǵa mámleket qoyılmaların jaylastırıw, mámleket rezervlerin qalıplestiriw hám de qamsızlandırıw fondların dúziw arqalı payda boladı.

Tutınıw fondı da tómendegi eki quramlı bólimnen ibarat:

- jámiyetlik tutınıw fondları;
- jeke tutınıw fondları.

Jámiyetlik tutınıw fondları arqalı mámleket bilimlendiriw, den sawlıqtı saqlaw hám t.b.tarawlardı qarjı menen támiyinleydi.

Jámiyetlik tutınıw fondlarınıń tiykargı bólegi mámleketlik byudjet arqalı ámelge asırıladı. Bul fondlardıń bir bólegi sociallıq qamsızlandırıw hám sociallıq támiynat fondların dúziwge sarıplanadı.

1.4. Finans iliminiń evolyuciyası

Búgingi kúndelikli turmısımızdaǵı «finans» terminin eń dáslep kiritken avtordı anıqlaw júdá quramalı. Bul atamanıń birinshi avtorı sıpatında 1577- jılda «Respublika haqqında altı kitap» miynetin baspadan shıǵargan francuz alımı J.Bodendi esaplaw múmkin. Onnan soń bul termin jáhánniń barlıq basqa tillerine kirip bargan.

Finansqa baǵıshlangan miynettiń birinshi evropalıq avtorı Ksenofont (eramızdan aldınǵı 430-355 jıllar) esaplanadı. Onıń usı haqqındaǵı miyneti «Afina respublikasınıń dáramatları haqqında» dep atalǵan. Aristotelde (eramızdan aldınǵı 384-322 jıllar) finans tarawındaǵı kóz qaraslar onıń «Afina mámleket dúzilmesini» dep atalǵan miynetinde bayan etilgen. Eramızdın 948- jılında salıqlar haqqında miynet jazǵan Qadam ismli arab alımınıń atıda ilimde belgili ornı bar. Finans mashqalaları menen shuǵıllangán evropalıq alımlardıń uzaq dizimin F.Akvinskiy (1225-1274 jıllar) baslap beredi. Ol eń dáslepki márte koroldıń salıqlardı óndiriw barısındaǵı huqıqın negizlewge urınǵan.

Finans boyınsha miynetlerdiń birinshi avtorları qatarına F.Petrarka, D.Karaf, Bernardo, F.Gvichchardin, J.Botero, N.Makiaveli hám basqa italiyalıqlardı kiritiw múmkin.

XVII ásirde finans teoriyasınıń rawajlanıwına inglis ekonomistleri úlken úles qosqan. Olardıń arasınan T.Men, J.Lokk, T.Gobbs, P.Gautonlardı ayırıqsha ajratıp kórsetiw kerek.

L.Fon Sekendorf, S.Pufendorf, I.Yusti hám I.Zonnenfels usáǵan nemis alımları XVII-XVIII ásirlerde finans ilimin bayıtıwǵa ózleriniń múnásip úleslerin qosqan. Olar ádebiyatlarda kameralistikaniń nemis mektebi wákılleri sıpatında kiritilgen. I.Yusti 1746-jılda baspadan shıǵarılǵan «Finans mazmunınıń sisteması» miynetinde finans haqqındaǵı kameralistik mektep wákılleriniń kóz qarasların uluwmalastırdı. Bul ásirde birinshi márte finans ilimi hám finanslıq siyasat ajratılıp kórsetilgen.

Fiziokratlardıń miynetlerinde finanstıń túrli baǵdarı analiz qılınǵan hám izertlengen. Bunday avtorlar qatarına T.Gobbs, J.Lokk, D.Yum, V.Petti, G.Baugilber, S.Voban, J.Styuartlardı kórsetiw múmkin. Mine sol V.Petti (1623-1687 jıllar) óziniń «Salıqlar hám jıyımlar haqqında traktatlar» miyneti menen siyasiy ekonomiyasınıń dáslepki baslawshısı esaplanadı.

Klassikalıq siyasiy ekonomiyaniń júzege keliwi hám rawajlanıwı XVIII ásirge tuwra keledi. Bul mekteptiń wákılleri finanstı siyasiy ekonomiyadan ajıratpaǵan hám onı ǵárezsiz ilim sıpatında moyınlamaǵan. Bul mektep wákılleri esaplangan francuz alımları–A.Tyurgo, F.Kene hám V.Mirabo, inglis alımları–A.Smit hám D.Rikardo esaplanadı.

Bul mekteptiń jetekshi wákıllerinen biri «Siyasiy ekonomiya negizleri» dep atalǵan óz miynetlerin 1848- jılda baspadan shıǵarǵan alım J.Mil esaplanadı. XIX ásirdeń aqırlarındaǵı finansist-alımlar qatarına 1877-jılda finans pání kursın baspadan shıǵarǵan francuz alımı P.Lerua-Boleni hám 1892- jılda «Mámleketlik finans» kitabın jazǵan inglis alımı K.Bastblni kiritiw múmkin. XIX ásirde finans teoriyasınıń rawajlanıwına úlken úles qosıp, 1826-1832 jıllarda úshinshi bólegi tolıq finansqa baǵıshlangan siyasiy ekonomiya kursın baspadan shıǵarǵan K.Raudir. Onıń «Finans iliminiń tiykarǵı baslanıwı» dep atalǵan miyneti 1867- jılda rus tilinde baspadan shıǵarılǵan hám Rossiyada finans iliminiń rawajlanıwına óziniń qatań tásin kórsetken.

XIX ásirdeń birinshi 1/3 bóleginde baspadan shıǵarǵan nemis alımlarınan Soden (1811-jıl), YAkob (1821-jıl), Malxus (1830-jıl) hám Shenlardıń (1832-jıl) finans haqqındaǵı miynetleri ayrıqsha tanımalıqqa iye bolmaǵan bolsa da, biraq bul miynetler «finans» túsiniǵiniń quramına birinshi márte jergilikli finanstı kiritken

L.Fon Shteyn hám finans iliminiń aldınǵı alımı A.Vagnerlar (onıń «Finans haqqındaǵı ilim» miyneti 1880-jılda baspadan shıǵarılǵan) dúnya qaraslarınıń qalıtplesiwinde úlken rol atqaradı. XIX ásir aqırlarınıń jetekshi finansist-alımları qatarına avstriyalıq E.Saksni, italiyalıq F.Nittin, AQSHlıq E.Seligmanni hám sonday aq, «Finans ilim tiykarları» dep atalǵan miyneti 1869-jılda (1900-jılda–rus tilinde) baspadan shıǵarǵan italiyalıq alım L.Kossni kiritiw múmkin. XX ásir finansistleriniń kóz qarasları arnawlı ádebiyatlarda jeterli dárejede bayan etilgen.

Finans tarawındaǵı bayanınıń birinshi rus avtorı Ivan Groznıy dáwirinde jasaǵan I.S.Peresvetov esaplanadı. Ol mámlekettiń áskeriy qudiretin kúsheyttiriw máqsetinde qazna dáramatların kóbeytiw hám mámleket resursların oraylastırıwdıń táreptarı bolǵan.

XVII ásirden baslap bizge shekem YU.Krijanich hám G.Kotoshixinlardıń finans haqqındaǵı miynetleri de jetip kelgen. YU.Krijanich óz miynetlerinde evropalı avtorlardıń ekonomika hám finansqa baylanıslı kóz qarasları hám pikirlerinen keń paydalanadı.

G.Kotoshixinniń 1664-jılda jazılǵan hám «Aleksy Mixaylovich patshalıǵındaǵı Rossiya haqqında» dep atalǵan miyneti aradan eki jüz jıl ótkennen soń belgili bolǵan. Onda XVII ásirdeń ortalarındaǵı Rossiyǵa tiyisli bolǵan kóp maǵluwmatlar keltirilgen.

XVIII ásirdeń ekinshi yarımında finans teoriyasına baylanıslı bir neshe miynetler payda boldı. Olardıń arasında A.Polenovniń «Rossiya diyqanlarınıń krepstnoylyq jaǵdayı haqqında» dep atalǵan miyneti esaplanadı. Bul miynette Rossiyada birinshi bolıp «salıq» ataması isletilgen, múliklik qamsızlandırıwdıń zárúrli ekenligin dálillegen, Rossiyanıń hárekettegi salıq sisteması sın kóz qarastan analiz etilgen.

A.Narışkin 1767-jılda járiya etken hám «Ekonomiya» dep atalǵan maqalasında salıqlarǵa baylanıslı bir neshe pikirlerdi keltiredi, salıqlar hám mámleket ortasındaǵı baylanıslıqtı analiz qıladı.

Rossiyada «finans» atamasınıń payda bolıwı XVIII ásirge barıp taqaladı. Bul termin rus tiline francuz tilinen kirip kelgen bolıp, derlik yarım ásir dawamında «qazna» ataması menen bir tekles isletilgen. Birinshi márte Rossiya ádebiyatlarında

«finans» ilimiy túsiniǵı 1767-jılda Moskva universiteti tárepinen baspadan shıǵarılǵan «Enciklopediyadan awdarmalar» kitabınıń sóz basında isletilgen. Bul jerde «finans» túsiniǵı «mámleket dáramatlarına tiyisli bolǵan is» dep talqılǵan. Onı ilimiy aylanısqa birinshi márte Moskva universitetiniń huqıq boyınsha professorı S.Desnickiy kirgizgen. 1802- jılda Finans ministrliginiń dúziliwi menen bul atama ilimiy sheńberde bekkem orın iyeley basladı. Biraq 1835-jılǵa shekem, yaǵnıy rus universitetlerinde «Finanslıq huqıq» kursı payda bolǵanǵa shekem finans ǵárezsiz ilim sıpatında emes, al siyasiy ekonomiyanıń quramlı bólegi sıpatında qaralǵan. Ámelde bolsa, kóbirek «qazna» ataması isletilgen.

A.Radishev óziniń «Jan jıyımı haqqında» dep atalǵan miynetinde birinshi márte salıqlardıń mazmunın, ekonomikalıq tabiyatın, túrlerin izertlegen.

Finans haqqındaǵı birinshi rus monografiyası 1810-1811 jıllarda N.Turgenev tárepinen jazılǵan.

Finans tarawındaǵı ózine tán miynetlerge graf Speranskiydiń finanslıq jobası, finans teoriiyası boyınsha birinshi russha bolǵan I.Gorlovtıń sabaqlıǵın, YU.Gagemayster, V.Kuri, D.Tolstoylardıń finanstıń rawajlanıw tariyxına baǵışlangan izertlewlerin, M.Orlovtıń mámleketlik kredit haqqındaǵı miynetlerin kiritiw múmkin.

XIX ásirdiń ekinshi yarımında járiya etilgen hám finanstıń teoriyalıq máselelerine baǵışlangan miynetler arasında I.Shildiń monografiyası ayrıqsha orın iyeleydi.

Rus iliminde F.Milgauzen birinshi márte finans hám finans pánin shegaralap bergen. Ol birinshilerden bolıp, finanstıń pullay tabiyatınan waz keshken.

Finanstıń mazmunın uǵıwda D.Lvov óziniń ótmishdegilerinen bir qansha aldınǵa ketken hám ol finans degende resurslar hám baylıqlardı emes, al belgili bir jámiyetlik qatnasıqlardı túsingen.

XIX ásirdiń aqırlarında V.Lebedev, I.Yanjul, L.Xodskiy, S.Vitte hám I.Ozerovlar miynetleri finans teoriyasın rawajlandırıwǵa óziniń múnásip úlesin qosqan.

Rossiyanıń finans pání akademik I.Yanjuldıń miynetlerinde óz sáwleleniwın tapqan. Onıń pikirinshe, finans pániniń predmeti mámlekettiń materiallıq mútájliklerin eń jaqsı qanaatlandırıw usılların izertlew esaplanadı. Rossiya finans pániniń rawajlanıwında prof. I.Ozerovtıń xızmetleri de úlken. Onıń pikiri boyınsha finans qarjı yamasa resurs emes, al qatnasıqlar esaplanadı. Professor L.Xodskiy finans pániniń shegaraların bir qansha keńeyttiredi hám onıń quramına pul aylanısı máselelerin de kiritedi.

1882-1885 jıllarda óziniń «Finanslıq huqıq» miynetin baspadan shıǵarǵan Sankt-Peterburg universitetiniń professorı V.Lebedevde finans teoriyasın rawajlandırıwǵa múnásip xızmet kórsetken. Ol finanstıń quramına tek ǵana pul dáramatların kiritip ǵana qoymastan, natural salıqlardı da kiritedi, mámleket qárejetlerin bolsa, onıń quramınan shıǵaradı.

XX ásirdeń baslarında finansqa baylanıslı M.Bogolepov, V.Tverdoxlebov, A.Bukoveckiy hám P.Genzellerdıń miynetleri payda boladı.

Rossiya patshalıǵı dáwirinde finans pániniń rawajlanıwında V.Dyachenko, A.Aleksandrov, A.Birman, E.Voznesenskiy, V.Chantladze, B.Boldırev, V.Rodionova, P.Nikolskiyler ózine tán túrde izertlegen. Olardıń miynetleri házirgi kúnde óz talabına iye bolmasa da, biziń pikirimizshe, keyingi jıllar izertlewshileri ushın olar qızıqlı predmet bolıwı, sózsiz.⁵

Finans rawajlanıwında hám onıń teoriyalıq máselelerin izertlewde Ózbekistanlı finansist alımlardıń pikirleri, bazı bir obyektiv hám subyektiv sebeplerge qaray, joqarı bolmasa da, sonday bolıwına qaramastan bul haqqında prof.H.Sobirov, doc.X.Muradov, doc.H.Muxamednazarov, prof.Q.Yahyoev, prof.O.Olimjonov, prof.A.Vahobov, prof.J.Zaynalov, prof.T.Malikov, prof.N.Haydarov, prof.O.Iminov, prof.A.Juraev, prof.M.Almardonov, prof.N.Jumaev, prof.N.Qózieva hám basqalardıń kóz qarasları da óz ornına iye.

Juwmaqlaw

⁵ Vahobov A.V., Malikov T.S. MOLIYA. – T: NOSHIR, 2011. b.35

Bul bapta finans termininiń payda bolıwı, onıń áhmiyeti haqqında aytıp ótilgen. Finanstıń dáramat yaqı tólem mánislerin ańlatar eken, onıń dáslepki payda bolıw tariyxı hám kim tárepinen kiritilgenligi atap ótileđi. Finanstıń social-ekonomikalıq mazmunı ashıp berileđi.

Solay etip, finans haqqındağı ilimdi mámlekettiń materiallıq mıtájliklerin eń jaqsı qanaatlandırıw usılı haqqındağı ilim dep anıq belgilenedi. Keńeyttirilgen tákirar islep shıǵarıw ushın sharayatlardı támiyinlew jáne mámlekettiń funkciyaları hám wazıypaların orınlaw máqsetinde oraylastırılǵan hám oraylastırılmaǵan pul qarjıları fondların dúziw, bólistiriw hám paydalanıw menen baylanıslı bolǵan ekonomikalıq qatnasıqlarǵa finans ekenligi atap ótilgen.

Finanstıń tiykarınan bólistiriwshilik hám qadaǵalawshılıq funkciyalarınıń háreketi nátiyjesinde júzege keledi. Finans JIÓdi bólistiriwdiń túrli basqışlarına xızmet etip, onı birlemshi bólistiriwde hám qayta bólistiriwde qatnasadı.

Sonday-aq bul bapta, finans iliminiń evolyuciyası haqqında atap ótilgen. Búgingi kúndelikli turmısımızda, finans ilim sıpatında qalıplesiwine toqtalar eken, buǵan dáslepki alımlardıń oy pikirleri hám de házirgi dáwir ekonomika tarawındağı shet el hám jergilikli alımlardıń oy pikirleri, ilimge qosqan úlesleri jóninde toqtalǵan.

Tirek sózler:

Finans; tákirar islep shıǵarıw; dáramat; qárejet; finans qatnasıqları; jalpı ishki ónim; milliy dáramat.

Qadaǵalaw sorawları

1. Finanstıń social-ekonomikalıq mazmunı hám onıń roli?
2. Finans qanday funkciyalardı orınlaydı?
3. Finans járdeminde ámelge asırılatuǵın JIÓ hám MDtı bólistiriw hám qayta bólistiriwdiń aqırǵı máqseti nelerden ibarat?
4. Finanstıń bólistiriw funkciyası nelerdi ámelge asırıwǵa imkáníyat jaratıp beredi?
5. Finanstıń qadaǵalaw funkciyasınıń tiykarın ne quraydı?
6. Tákirar islep shıǵarıw processı óz ishine qanday basqışlardı aladı?

7. Jámi jámiyetlik ónimniń uluwma bólistiriw tártibi qanday?
8. Tutınıw fondınıń quramlı bólimlerine neler kiredi?
9. XYII-XYIII ásirlerde finans ilimin bayıtıwǵa ózleriniń múnásip úleslerin qosqan nemis alımları kimler?
10. XIX ásir aqırlarınıń jetekshi finansist alımları qatarına kimlerdi kiritiw múmkin?
11. XIX ásirde aqırlarında óz miynetleri finans teoriyasın rawajlandırıwǵa óziniń múnásip úlesin qosqan rus alımları kimler?
12. Finans rawajlanıwında hám onıń teoriyalıq máselelerin izertlewde Ózbekistanlı finansist alımların aytıń?

Test sorawları

1. "Finans" túsiniginiń mazmunı

- A) Arabsha sóz bolıp, "Pul qarjıları" degen mánisti ańlatadı
- B) Latinsha sóz bolıp "Dáramat" degen mánisti ańlatadı
- C) Italyansha sóz bolıp "Baylıq" degen túsinikti ańlatadı
- D) Francuzsha sóz bolıp "Pul tólemi" túsinigin ańlatadı

2. Finans tarixiy kategoriya sıpatında qanday processler negizinde júzege keldi.

- A) Jámiyettiń klasslarga bóliniwi hám mámleketlerdiń payda bolıwı menen júzege keldi
- B) Alǵashǵı jámaátlik dúzimniń payda bolıwı menen júzege keldi
- C) Ullı geografiyalıq ashılıwlar tásirinde júzege keldi
- D) Neoklassikalıq teoriyanıń júzege keliwi menen payda boldı

3. Finanstıń funkciyaların tuwrısın kórsetiń?

- A) Bólistiriw hám qadaǵalaw
- B) Bólistiriw hám jobalıq
- C) Bólistiriw hám ekonomikalıq qızıqtırıw
- D) Bólistiriw hám qayta bólistiriw

4. Finanstıń xarakterli belgilerin kórsetiń?

- A) Pul, bólistiriw hám fondlı xakteri
- B) Pul, bólistiriw hám qadaǵalaw xakteri

C) Pul, bólistiriw hám jobalıq xarakteri

D) Pul hám aylanıs qarjıları xarakteri

5. Finansqa táriyp berín.

A) finans – bul pul fondların sarıplaw processinde payda bolatuğın ekonomikalıq qatnasıqlar

B) finans – bul pul fondları menen baylanıslı bolğan ekonomikalıq qatnasıqlar jıyındısı

C) finans – bul pul qarjılarınıń fondı

D) finans – bul jámiyetlik ónim hám milliy dáramattı bólistiriw menen baylanıslı bolğan pul qatnasıqları jıyındısı.

6. Milliy dáramattıń qayta bólistiriliw zárúrligi

A) mámleketti basqarıw hám qorğanıw qárejetlerin qarjı menen támiyinlew

B) óndirislik hám óndirislik emes tarawların qarjı menen támiyinlew

C) óndirislik emes tarawların qarjı menen támiyinlew

D) óndirislik tarawların qarjı menen támiyinlew

2-bap. FINANSLIQ SIYASAT

2.1. Finanslıq siyasattıń mazmunı hám principi

Finanslıq basqarıwdıń barlıq sisteması mámlekettiń finanslıq siyasatına tiykarlanadı. Finanslıq siyasat ózin-ózi basıp turıwshı gárezsiz áhmiyetke iye bolıp, bir waqıttıń ózinde jámiyetlik turmıstıń hár qanday tarawında mámleket siyasatın ámelge asırıwdıń zárúrli quralı bolıp esaplanadı.

Siyasat, siyasiy tásir hám siyasiy basshılıq etiw tómendegi úsh elementten turadı:

- qoyılğan máqsetlerge erisiw ushın sheshiliwi zárúrli bolğan keleshektegi hám jaqın kúnlerdegi wazıypalardı anıqlastırıw;

- sheshiliwi kerek bolğan wazıypalar belgili tártipte jolların usıllar hám konkret formaların islep shıǵıw;

- qoyılğan wazıypalardı sheshiwge ılayıq bolğan kadrlardı tańlaw hám ornı-ornına qoyıw, olardıń orınlanıwın támiyinlew.

Finanslıq siyasatqa tómendegishe basqa xarakteristika da beriw múmkin: finanstan paydalanıwdıń usılları, onı shólkemlestiriwdiń ámeliy formaları hám metodologiyalıq principleriniń jıyındısına **finanslıq siyasat** dep ataladı.

Usıǵan baylanıslı:

- 1den, finanslıq siyasat tek óz máplerin qoyatuǵın hákimiyat organlarınıń málim máqsetlerge erisiwin emes, al jámiyettiń social-ekonomikalıq wazıypaların sheshiw quralı bolıwı kerek;

- 2den, mámlekettiń finanslıq siyasatı tek mámleketlik hákimiyat organların emes, al finans sistemasınıń barlıq subyektleri máplerin esapqa alıwı zárúr;

- 3den, mámlekettiń finanslıq siyasatı hám mámleketlik hákimiyat organlarınıń finanslıq siyasatın parıqlaw zárúrli.

Mámlekettiń finanslıq siyasatın mámlekettiń finans sistemasınıń barlıq buwınlarında finanslıq resurslardıń ósiwin balanslastırılğan jaǵdayda támiyinlew boyınsha mámlekettiń social-ekonomikalıq siyasatınıń bir bólegi sıpatında qaraladı.

Finanslıq siyasattıń usıǵan baǵdarlanganlıǵı arqalı onıń tómendegi eń tiykarǵı máqsetin anıqlaw múmkin: jámiyettiń social-ekonomikalıq rawajlanıwı, xalıq turmısınıń dárejesin hám onıń sapasın kóteriw ushın finanslıq resurslardı qalıplestiriw finanslıq siyasattıń eń tiykarǵı hám áhmiyetli shárti bolıp tabıladı.

Kárxanalardıń finanslıq siyasatı, bul kárxananiń finanslıq menedjerleriniń biznesti júritiw nátiyjelerine erisiw barısındaǵı máqsetke baǵdarlangan iskerligin ańlatadı. Kárxananiń finanslıq siyasatınıń máqseti tómendegilerden ibarat bolıwı múmkin:

- báseki gúresinde kárxananiń salamat islewine erisiw;
- úlken finanslıq sátsizlikten hám bankrotqa ushırawdan qashıp qutılıw;
- básekishiler menen gúreste jetekshilikke erisiw;
- kárxananiń bazar qunın maksimallastırıw;
- kárxana ekonomikalıq potencialınıń ósiw qáddin turaqlı óstiriw;

- islep shıǵarıw hám realizaciya kólemin joqarılalıw;
- paydanı maksimallastırıw;
- qárejetlerdi minimallastırıw;
- rentabelli xızmetti támiyinlew.

Joqarıda qoyılǵan máqsetlerge erisiw ushın tiyisli túrinde finanslıq mexanizmnen paydalanadı.

Finanslıq siyasat finanstıń ózinde tikkeley bolǵan basqarıwdıń qábiletli múmkinshiliklerin, jumıstıń konkret usılların, finans sistemasınıń organların dúziw menen birden bir orıńǵa baylawǵa imkáníyat beredi. Jáhánniń barlıq mámleketlerinde finanslıq siyasat finans sisteması arqalı ámelge asırıladı.

Finanslıq siyasattıń ámelge asırılıwı mámleket tárepinen óz funkciyaların orınlaw ushın finanslıq resurslardı tartıw, olardı bólistiriw hám qayta bólistiriwge qaratılǵan mámleketlik baǵdarlamalardıń jıyındısı támiyinleydi. Bul wazıypalardıń arasında finanslıq qatnasıqlar zárúrli orındı iyeleydi.

Finanslıq siyasattıń mazmunı, ol qamtıp alıw múmkin bolǵan finanslıq qatnasıqlar rawajlanıwı baǵdarlarınıń uluwma kompleksi menen belgilenedi.

Olar tómendegishe quramnan turadı:

- finanslıq siyasattıń uluwma koncepciyasın (onıń máqsetlerin, principi, wazıypaların, ámelge asırıw basqıshların hám eń nátiyjeli usılların) islep shıǵıw;
- makrodárejede hám bazar ekonomikasınıń subyektleri dárejesinde ekonomikalıq ósiwdi qızıqtıratuǵın bazar ekonomikasınıń rawajlanıwına say bolǵan dinamikalıq jaǵdaydaǵı finans mexanizmin qalıplestiriw;
- oraylastırılǵan hám oraylastırılmaǵan resurslar hám finanslıq aǵımlardıń nátiyjeli basqarılıwın joqarılalıw boyınsha ilajlar sistemasın islep shıǵıw hám ámelge asırıw;
- jámiyetlik tákirar islep shıǵarıw hám ekonomikanı keleshektegi restrukturizaciya qılıwdaǵı roline muwapıq túrde social ekonomikalıq sistemasınıń barlıq dárejeleri hám tarawları boyınsha finanslıq resurslardı aqılǵa uǵras bólistiriwdi shólkemlestiriw;

- ekonomikalıq ósiwdiń aǵımdaǵı hám keleshektegi finanslıq potencialın qáliplestiriw.

Demek, finanslıq siyasattıń mazmunı, onıń tiykarǵı baǵdarı jámiyettiń rawajlanıwında mámlekettiń roli haqqındaǵı ilimniń rawajlanıw dárejesine hám ekonomikanı basqarıwda mámleket qatnasıwınıń dárejesin anıqlaytuǵın tiyisli teoriyalıq koncepciyalarga, finanslıq siyasattı ámelge asırıwdıń ayrıqsha instrumentlerinen paydalanıwda, yaǵnıy finanslıq qatnasıqlardı shólkemlestiriwdiń konkret formalarında payda boladı.

Finanslıq siyasattı islep shıǵıwda finanslıq resurslardı bólistiriw hám qayta bólistiriwdiń negizinde tómendegilerdiń bolıwı principial áhmiyetke iye esaplanadı:

- bólistiriw qatnasıqlarınıń subyektlerin tańlaw, yaǵnıy finanslıq resurslardıń iyeleri hám bólistiriwshilerin tańlaw;

- yuridikalıq tárepler hám xalıqtıń óz mıtájliklerin qanaatlandırıwdaǵı ğárezsizlik dárejesi hám mámlekettiń funkciyalarına baylanıslı túrde mámleket iqtıyarındaǵı finanslıq resurslardıń oraylastırılıw dárejesin anıqlaw;

- birinshi dárejeli sociallıq mıtájlikler hám olardı qanaatlandırıw ilajların anıqlaw hám usıǵan sáykes túrde finanslıq resurslardan paydalanıwdıń tiykarǵı baǵdarların belgilew;

- finanslıq resurslardı qáliplestiriwdiń derekleri hám usılların tańlaw.

Finanslıq siyasat kóp ólshemli túsinik esaplanadı. Demek, uluwma jaǵdayda onıń tarawı jámiyet rawajlanıwınıń ayrıqsha basqıshlarında ústemlik etken teoriyalıq koncepciyalarga tiykarlansa, onda ekonomikalıq hám sociallıq tarawlardı basqarıwda mámlekettiń qatnasıw parametrleri menen anıqlansa, onıń qun qatnasıqlarınıń elementleri boyınsha qatlamlanıwı finans sistemasınıń rawajlanǵanlıǵına hám onıń ayırım buwınlarınıń ğárezsizligine baylanıslı boladı.

2.2. Finanslıq siyasattıń quramlı bólimleri

Finanslıq siyasat finanslıq basqarıwdıń quramlı bólegi sıpatında basqarıwdıń joqarı organlarına tiyisli esaplanadı. Mámlekettiń subyektleri dárejesinde finanslıq

siyasat barısında qararlardıń qabıl etiliw múmkinshilikleri sheklengen. Olardıń bul funkciyaları byudjet hám jergilikli salıqlar menen shegaralanadı.

Finanslıq siyasattıń quramına tómendegiler kiredi:

- byudjet siyasatı;
- salıq siyasatı;
- pul siyasatı;
- kredit siyasatı;
- baha siyasatı;
- investiciya siyasatı;
- bajı siyasatı.

Finanslıq siyasattıń quramlı bólegi sıpatında mámlekettiń byudjet siyasatı, eń dáslep, hár bir mámlekettiń Konstituciyası hám byudjet processinde jáne nızam negizinde ayırıqsha hákimiyat organlarınıń funkciyaların belgilewshi basqa nızamlar jıyındısına muwapıq anıqlanadı. Óziniń kólemi hám áhmiyetliligi jaǵınan eń úlken wazıypa bolıwına qaramastan byudjet siyasatın tek ǵana byudjet processine tiyisli dep esaplaw máqsetke muwapıq emes.

Byudjet siyasatı byudjette toplanatuǵın JIÓ úlesin anıqlawda, mámlekettiń joqarı hám tómengi organlarınıń óz ara qatnasıqlarında, byudjettiń qárejetler bóliminiń quramlı dúzilisinde, túrli dárejedegi byudjetler ortasında qárejetlerdi bólistiriwde, mámleket qarızın basqarıwda, byudjet deficitin qaplaw jolların anıqlawda hám t.b. sáwlelenedi.

Mámlekettiń siyasatın anıqlap beretuǵın máqsetlerge erisiw ushın pul resursların baǵdarlaw byudjet siyasatınıń ústinligin quraydı. Eger máqsetke erisiw milliy ekonomika támiyinleytuǵın qarjılardan kóp qarjı talap etse, mámleket qosımsha dáramatlardı qalıplestiriwdiń tómendegi ayırıqsha jaǵdaylardaǵı usılların paydalanıwǵa májbúr boladı: ishki hám sırtqı kreditler, milliy baylıqtı satıw, baylıq hám múlikti ijarǵa beriw hám t.b. Byudjettiń dáramatlar bólegin toltırıwdıń ayırıqsha jaǵdaylardaǵı ilajları ekonomikalıq ǵárezsizliktiń joǵalıwına alıp keliwi múmkin.

Bunı esapqa alıw arqalı hákimiyattıń nızamshılıq organları qarız alıwdıń shegarasın aldın ala belgileydi.

Salıq siyasatı finanslıq siyasattıń eń zárúrli bólegi esaplanadı. Finanslıq siyasattıń quramlı bólimlerinen jáne biri pul siyasatı esaplanadı. Eger aylanıstağı pul muǵdarı tovarlar massası muǵdarına sáykes kelmese, pul massasınıń jetpegen bólegi qaǵaz pullar esabınan yamasa shet el valyuta esabınan toltırıladı. Kerisinshe, eger pul massası oǵan bolǵan talaptan artıq bolsa, yaki pul massasınıń elden shetke shıǵıwı yamasa milliy valyutanıń qádirsizleniwi payda boladı.

Tovarlar massası sheklengende pul emissiyası basqa mámleketlerdiń pul birligine salıstırǵanda milliy pul birliginiń qádirsizleniwine alıp keledi.

Emissiya siyasatı hám milliy valyutanıń turaqlıǵı pul siyasatınıń quramlı bólimleri esaplanadı. Emissiyalıq siyasat aylanıs ushın zárúrli bolǵan puldıń muǵdarın anıqlawdan tısqarı jáne basqa bir baǵdarga iye. Bul baǵdar byudjet dáramatlarınıń kóbeytiw bolıp tabıladı. Sebebi belgili bir muǵdar shegaradan ótilgennen soń pul sisteması inflyaciyaǵa beyim bolıp qaladı, yaǵnıy byudjet dáramatlarınıń real qádirsizleniwi payda bolıwı múmkin. Eger qanday da bir sebeplerge qaray mámleket óz pul sistemasın tártipke salıwǵa iye bolmasa, mámlekettiń ekonomikalıq qáwipsizligine zıyan keltiredi.

Kredit siyasatı da finanslıq siyasattıń quramlı bólegi bolıp, onıń payda bolıwı mámlekettiń kredit sisteması arqalı ámelge asırıladı. Kredit sisteması ssuda kapitalınıń xızmet kórsetiwın támiyinleydi. Óz náwbetinde, ssuda kapitalı tákirar islep shıǵarıw processin ámelge asırıwdıń zárúrli shárti esaplanıp, aylanıs qarjıların toltırıw hám investiciyalar ushın qarjılardıń qarızǵa alınıwın támiyinleydi.

Finanslıq siyasattıń quramlı bólegi sıpatında mámlekettiń baha siyasatı monopol tovar hám xızmetler bahası hám tarifiniń ózgertiliwi arqalı sáwlelenedi. Jer astı baylıqları, suw saqlaǵıshları, temir jollar, elektr uzatıw tarmaqları, neft hám gaz trubaları mámlekettiń monopol iyeliginde boladı. Bul tarmaqlar tovarlar hám xızmetler bahasınıń ósiwi milliy xojalıq barlıq basqa sektorlarında bahalardıń ósiwine alıp keledi. Bul jerde baylanıw sonshellı anıq, hesh qanday túsindiriwdiń keregi joq.

Sonin ushin da baha siyosatı ekonomikanı tartipke salıwdın zárurli faktori bolıp esaplanadı.

Investiciya siyosatı finanslıq siyasatın quramlı bólimlerinen biri bolıp, ol eń dáslep, mámleket ekonomikasının real sektorına óz hám shet el investiciyaların tartıw ushin sharayatlardı jaratıw boyınsha ilajlar kompleksinen ibarat. Bul siyasat mámleketti basqarıw hám xojalıq júritiwshi subyektlar finansın basqarıwdın túrli dárejelerinde ámelge asırıladı. Investiciya siyasatının tiykarǵı wazıypası mámlekettin ekonomikasına investorlar tárepinen finanslıq resurslardı kiritiw, elden kapitaldın «qashıp» ketpewi hám kerisinshe, mámleketke shet el kapitallar aǵımının kirip keliwi ushin sharayatlardı jaratıw arqalı sáwlelenedi.

Bajı siyasatın finanslıq siyasatın quramlı bólegi sıpatında qaraw menen birgelikte onı salıq hám baha siyasatlarınında bir bólegi sıpatında itibarǵa alıw kerek. Sebebi salıqlar hám bajılar tovar hám xızmetlerdin bahasına tikkeley tásir kórsetedi. Bir waqıttın ózinde bajı siyasatı mámleket ekonomikasına tásir kórsetiwdin ózine tán bolǵan usılına iye.

Kópshilik jaǵdaylarda mámlekettin bajı siyasatı bajıxana bajı tólemlerin arttırıwǵa baǵdarlangan byudjet siyasatına baylanıslı boladı.

Uluwma alganda, finanslıq siyasat hám onın quramlı bólimleri tabıslı ámelge asırılıwı mámlekettin ishki hám sırtqı qarızlarınin kemeyiwine, inflyaciyanı jılawlawǵa, byudjet deficitini kemeyiwine, JIÓ kóbeyiwine, mámleket tovarları básekilesliginin kúsheyiwine alıp keliwi zárúr.

2.3. Házirgi basqıshtaǵı finans siyosatı hám onın ózine tán ózgeshelikleri

Ózbekistan gárezsizlikke erisip, ekonomikalıq rawajlanıwda bazar qatnasıqlarına júz tutar eken, jámiyetlik turmıstın barlıq tarawlarında bolǵanıday, finanslıq qatnasıqlarında tereń reformalardı ámelge asırıwǵa tuwra keldi. Belgilengen strategiyalıq wazıypalar mámlekettin taktikalıq ilajları tiykarında orınlay basladı.

Ózbekistanda finanslıq siyasatıń házirgi kúndegi tiykarǵı wazıypaları tómendegilerden ibarat:

- mámleket byudjetindegi deficitke jol qoyılǵan eń kem dáreje átirapında (JIÓniń 3-4%i átirapında) sheklewge baǵdarlangan qatań finanslıq siyasatı ámelge asırıw;

- mámleket qárejetlerinen birinshi náwbette ekonomikadaǵı zárúrli strukturalıq ózgerislerdi ámelge asırıw, islep shıǵarıwdıń ósiwin esapqa alıp baǵdarlawın támiyinlew;

- sociallıq baǵdarlangan bazar ekonomikasın qalıplestiriw talaplarınan kelip shıǵa otırıp, xalıqtıń sociallıq qorgalıwın támiyinlew, xalıqtıń konstituciya menen kepilllestirilgen huqıqların qorgalıwın támiyinlewshi finanslıq bazanı jaratıw, erkin miynet hám isbilermenlik tiykarında xalıqtıń turmıs dárejesin kóteriw ushın zárúrli shárt-sharayatlardı jaratıw;

- sociallıq qorgawdıń mánzilli bolıwın hám finanslıq qarjılardıń sociallıq járdemge haqıyqatta mıtáj xalıq qatlamlarına jetip barıwın támiyinlew;

- mámleketlik byudjet hám kárxanalardıń finanslıq awhalınıń turaqlıǵın támiyinlew;

- byudjet intizamına qatań ámel qılıw;

- salıq siyasatın jetilistiriw, salıqlardıń ekonomikaǵa qızıqtırıwshi tásin kúsheyttiriw;

- jergilikli byudjetlerdi qalıplestiriw derekleri bolǵan mámleketlik hám jergilikli salıqlar ortasında anıq shegara ótkeriw;

- mámleketlik byudjet dáramatlarınıń úlken bólimin orınlarga biriktiriw, jergilikli byudjetlerdiń dáramat dereklerin bekkemlew;

- salıq siyasatı belgilep bergen ilajlardı ámeliyatta engiziwshi tiyisli finans-salıq mexanizmin islep shıǵıw hám jetilistiriw;

Házirgi waqıtta mámleketimizdiń finans siyasatı mashqalaları qatarına onıń turmıs penen birliǵın támiyinlew, onıń mámleketimiz rawajlanıwınıń ózgergen sharayatlarına tezde beyimlese alıwın támiyinlew, óz sheshimin kútip atırǵan

wazıypalardı sheshiw ushın kerekli usıllardı óz waqtında tawıp bilw, strategiyalıq konceptual sheshimlerdi islep shıǵıw, qarjılarga qaray jasaw talabına ámel etiliwin támiyinlew, puqaralardıń sociallıq mútájliklerin qanaatlandırwdıń finanslıq bazasın belgilewde qaldıq usılınan sociallıq qárejetlerdiń mánzilligin támiyinlewge ótiw usáǵan ilajlar kiredi.

Házirgi jaǵdayda islep shıǵılǵan mámlekettiń finans siyasatı koncepciyasınıń máqseti ekonomikanı turaqlı rawajlandırıw, jámiyetlik óndiris nátiyjeligin joqarılatıw tiykarında jámiyet aǵzalarınıń turmıs abadanlıǵı dárejesin támiyinlewden ibarat. Finans strategiyasınıń sociallıq baǵdarlanganlıǵı xalıq abadansılıǵın joqarılatıwǵa jiberiletuǵın finans resursların kóbeytiw imkániyatların qıdırıp tabıwda payda bolıp ǵana qalmaq, al ekonomikalıq siyasattıń bas máqsetine pútkilley jańasha qatnasta payda boladı hám endigiden bılay xalıqtıń turmıs dárejesi hám óndiristiń ósiwin finans resurslardan nátiyjeli paydalanıw baǵdarların belgileydi.

Finans bazarınıń rawajlanıwı menen milliy ekonomikanı rawajlandırıw hám uluwma mámleketlik mútájliklerin qanaatlandırw ushın xalıqtıń, kárxana hám shólkemlerdiń pul dáramatları hám jamǵarmaların tartıw zárúr. Usı tárepten mámleketlik obligaciýalar hám qaznashılıq билетlerin shıǵarıwda mámleket resurslarınıń kólemin kóbeytedi.

Finanslıq siyasattıń barlıq ilajları, bir tárepten, xalıqqa óz dáramatların kóbeytiw imkániyatın beriw, ekinshi tárepten bolsa isbilermenlik xızmetin rawajlandırıw ushın qolay sharayatlardı jaratıwǵa qaratılıwı kerek.

Finanslıq siyasattıń túpten ózgeriwine sáykes túrde finans mexanizmidе qayta qurılıwı zárúr. Finans mexanizmin qayta qurıwdıń máqseti bazar qatnasıqları tiykarında jámiyetlik óndiris nátiyjeliligine onıń tásirin kúsheyttiriw, finans resurslarınan paydalanıw nátiyjeligin joqarılatıwdı támiyinlew bolıp tabıladı. Finans mexanizmin qayta qurıw negizinde kárxana, shólkemler jumısınıń aqırǵı nátiyjelerin jaqsılaw ushın xojalıq baslamashılıǵı hám juwapkershiligin pútkil ilajlar menen kúsheyttiriw talap etiledi.

Finanslıq basqarıw kárxanalarga salıq salıw, qosımsha salıqlardı kiritiw, jumısshı hám xızmetkerler dáramatlarına salıq salıw, máqsetli dástúrlerdі

qarjılandırıw járdeminde ámelge asırıladı. Mámleketlik byudjet hám byudjetten tısqarı fondlar aldındaǵı finanslıq minnetlemelerdi óz waqtında orınlamaw yamasa tolıq orınlamaw, payda hám basqa salıq salıw obyektlarin jasırǵanlıǵı ushın járiymalardıń dárejesi hám muǵdarı kúsheytiriledi. Auditorlıq finanslıq qadaǵalawı keń en jayıwı zárúr.

Xalıqqa sociallıq xızmet kórsetiwdi jaqsılaw máqsetinde sociallıq taraw mekemeleri hám shólkemlerinde jańa xojalıq mexanizmi engizilgen. Sociallıq taraw mekemelerine pullı xızmetler kórsetiw, xojalıq xızmeti menen shuǵıllanıw, alınǵan dáramatlardı gárezsiz iyelew huqıqı berilgen.

Keyingi jıllarda finanslıq xızmettiń huqıqıy tiykarların jaratatuǵın bir qatar nızamlar hám basqa normativ hújjetler qabıl etildi.

Juwmaqlaw

Bul bapta finans siyasatınıń mazmunı, onıń principleri haqqında toqtalıp ótilgen. Finanslıq siyasat bul finanstan paydalanıwdıń usılları, onı shólkemlestiriwdiń ámeliy formaları hám metodologiyalıq principleriniń jıyındısına ayıladı. Demek, óz máplerin qoyatuǵın hákimiyat organlarınıń málim máqsetlerge erisiwin emes, al jámiyettiń social-ekonomikalıq wazıypaların sheshiw quralı bolıwı kerek, bunda finans sistemasınıń barlıq subyektleri máplerin esapqa alıwı zárúr. Bul jerde jáne bir toqtalatuǵın másele mámlekettiń finanslıq siyasatı mámlekettiń finans sistemasınıń barlıq buwınlarında finanslıq resurslardıń ósiwin balanslastırılǵan jaǵdayda támiyinlew boyınsha mámlekettiń social-ekonomikalıq siyasatınıń bir bólegi sıpatında qaralıw kerek. Solay eken finanslıq siyasattıń mazmunı, ol qamtıp alıw múmkin bolǵan finanslıq qatnasıqlar rawajlanıwı baǵdarlarınıń uluwma kompleksi menen belgilenedi.

Finans siyasatınıń quramlı bólimlerine itibar qaratılǵan. Bunda byudjet, salıq, pul, kredit, baha, investiciya, bajı siyasatlarına óz aldına ayırıqsha toqtalıp ótilgen.

Házirgi basqısha Ózbekistanda finans siyasatınıń ózine tán ózgesheliklerine ayırıqsha dıqqat awdarıladı. Ekonomikalıq rawajlanıwda bazar qatnasıqlarına júz tutar eken, jámiyetlik turmıstıń barlıq tarawlarında bolǵanıday, finanslıq qatnasıqlarında

tereń reformalardı ámelge asırıwǵa tuwra keldi. Belgilengen strategiyalıq wazıypalar mámlekettiń taktikalıq ilajları tiykarında orınlay basladı.

Tirek sózler:

Finanslıq siyasat; byudjet siyasatı; salıq siyasatı; pul siyasatı; kredit siyasatı; baji siyasatı; investiciya siyasatı; baha siyasatı.

Qadaǵalaw sorawları

1. Finanslıq siyasat degende neni túsinesiz?
2. Finanslıq siyasattıń tiykarǵı baǵdarı neler arqalı payda boladı?
3. Finanslıq siyasattıń ózine tán qanday tiykarǵı ózgeshelikleri bar?
4. Finanslıq siyasattıń eń tiykarǵı máqsetlerin atap kórsetiń?
5. Kárxana finanslıq siyasatı máqsetleri nelerdi óz ishine aladı?
6. Finanslıq siyasat qanday principler tiykarında dúziledi?
7. Finanslıq siyasattıń quramlı bólimlerine neler kiredi?
8. Investiciya siyasatı qanday ilajlar kompleksinen ibarat?
9. Baji siyasatınıń mazmunı hám onıń ózine tán bolǵan ózgeshelikleri nelerden ibarat?
10. Ózbekistanda finanslıq siyasattıń házirgi kúndegi tiykarǵı wazıypaları nelerden ibarat?

Test sorawları

1. Finans siyasatınıń quramlı bólimlerine ne kiredi?

- A) Finanslıq strategiya hám taktika
- B) Finanslıq taktika hám jobalastırıw
- C) Finanslıq strategiya hám jobalastırıw
- D) Finanslıq taktika hám boljaw

2. Finans járdeminde milliy dáramattı bólistiriw processinde qanday pul fondları qalıplestiriledi?

- A) Oraylastırılǵan hám oraylastırılmaǵan pul fondları

- B) Xalıq dáramatları hám shólkemler pul dáramatları
- C) Xalıq pul dáramatları hám mámleket dáramatları
- D) Mámleket byudjeti hám byudjetten tısqarı fondlar

3. Finans jılına mólsherlengen barlıq dárejedegi byudjetlerdi qáliplestiriw, kórip shıǵıw, qabıl qılıw hám olardıń orınlanıwı esabın júritiw qaysı valyutada ámelge asırıladı?

- A) Ózbekistan Respublikasınıń milliy valyutası sumda
- B) Ózbekistan Respublikasınıń milliy valyutası sumda hám AQSH dollarında ámelge asırıladı
- C) Ózbekistan Respublikasınıń milliy valyutası sumda hám Evroda ámelge asırıladı
- D) Ózbekistan Respublikasınıń milliy valyutası sumda hám erkin konvertirlengen valyutada ámelge asırıladı

4. Finans JIÓdi bólistiriwdiń turli basqışlarına xızmet etip, onı qanday bólistiriwde qatnasadı?

- A) Birlemshi hám qayta bólistiriwde
- B) Birlemshi bólistiriwde
- C) Qayta bólistiriwde
- D) JIÓdi qayta bólistiriwde qatnaspaydı

5. Finanslıq siyasatıń baǵdarları qaysı juwapta tuwrı kórsetilgen?

- A) Byudjet siyasatı
- B) Agrar siyasat
- C) Sanaat siyasatı
- D) ekonomikalıq siyasat

6. Finans makroekonomikalıq dárejede rawajlana barıp:

- A) salıqqa tartıw hám mámleket byudjeti sıpatında qáliplesken
- B) mámleket byudjeti hám jergilikli byudjetlerdi quraǵan
- C) bank hám kredit sisteması sıpatında qáliplesken
- D) dáslep mámleket finansı, keyinirek bolsa kárxana finansı hám úy xojalıqlar finansı sıpatında qáliplesken

7. Pul ağımları finans sistemasınıń bólimlerin pútın bir sistemaǵa birlestirip, quramalılıǵına kóre:

- A) eki tárepleme hám úsh tárepleme pul ağımlarınan ibarat
- B) bir tárepleme, eki tárepleme hám kóp tárepleme pul ağımlarına bólinedi
- C) tuwrı hám kerı pul ağımları
- D) ápiwayı hám quramalı pul ağımları

3-bap. FINANS SISTEMASI

3.1. Finans sistemasınıń tarawları hám buwınları

Hárekettegi hár qıylı pul fondlarınan dúziletuǵın hám paydalanılatuǵın finanslıq qatnasıqlar túrli tarawlarınń kompleksine finans sisteması dep ataladı. «Finans sisteması» túsiniǵı keń mánistegi «finans» túsiniǵiniń rawajlanıw nátiyjesi bolıp tabıladı.

Finans sisteması tómendegi eki tarawǵa bólinedi⁶:

- mámleketlik finans hám jergilikli finans;
- xojalıq júritiwshi subyektlar finansı.

Finans sistemasınıń hár bir tarawı pul fondları hám dáramatlardı qalıplestiriwdiń konkret formaları hám metodlarına baylanıslı túrde bir neshe buwınlardan turadı. Mısalı, mámleketlik hám jergilikli finans tómendegi buwınlardan ibarat:

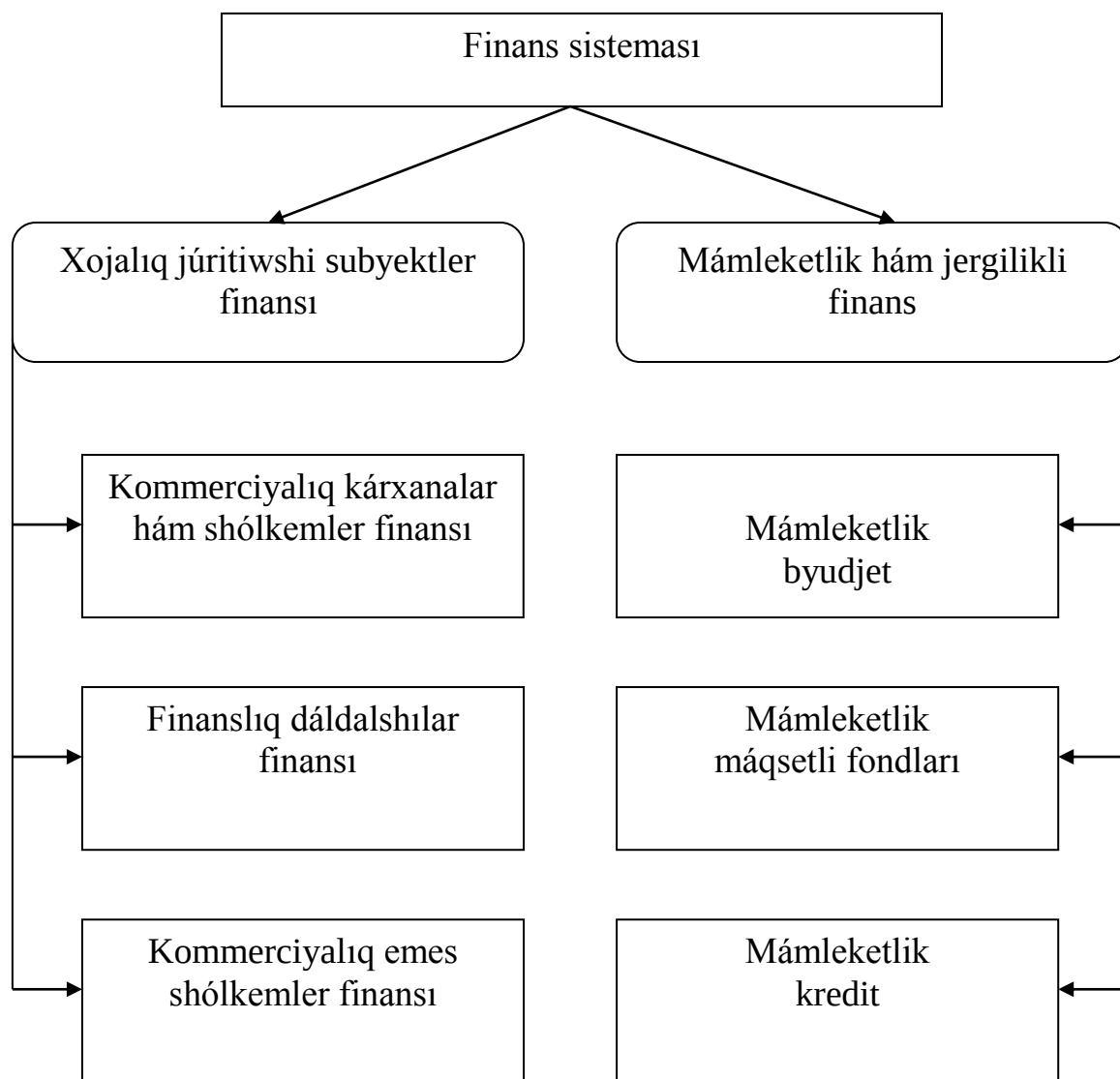
- mámleketlik byudjet;
- maqsetli byudjetten tısqarı fondlar;
- mámleketlik kredit.

Xojalıq júritiwshi subyektlar finansı tómendegi buwınlardan ibarat:

- kommerciyalıq kárxanaları hám shólkemleri finansı;

⁶ Finans sistemasınıń tarawları, kópshilik jaǵdaylarda tómendegishe talqılanadı. Sankt-Peterburg mektebiniń wákilleri Aleksandr A.M., Voznesenskiy E.A., Jevtyak P.N., Romanovski M.V., Kolesnikov V.I. hám basqalardıń pikirinshe, finans sisteması eki tarawdan, 1) kárxanalar hám xalıq-xojalıǵı tarmaqları finansı; 2) uluwma mámleketlik finanstan turadı. Moskva mektebiniń wákilleri Shermentev M.K., Nikolskiy P.S., Molyakov D.S., Rodionova V.M., Guyda T.V. hám basqalardıń pikirinshe, finans sistemasınıń tarawları, 1) materiallıq óndiris tarawları finansı; 2) mámleketlik byudjet; 3) óndirislik emes tarawları finansınan turadı.

- finanslıq dáldalshılar finansı;
- kommerciyalıq emes shólkemleri finansı.



3.1.1-Sızılma. Finans sistemasınıń tarawları hám buwınları

Finans sistemasınıń ayrıqsha tarawlar hám buwınlarǵa bóliniwi JIÓdi qalıplestiriw, bólistiriw hám qayta bólistiriwde, dáramatlardı qalıplestiriw hám olardan paydalanıwda ekonomikalıq qatnasıqlar subyektleriniń bir-birinen parıqlı túrde qatnasıwı menen belgilenedi. Mısalı, kárxanalar finansı materiallıq islep shıǵarıwǵa, JIÓdi jaratıwǵa, onı kárxanalar ortasında bólistiriwge hám JIÓ bir bóliminiń byudjet hám byudjetten tısqarı fondlarına qayta bólistiriwge xızmet qıladı.

Mámleketlik byudjet arqalı resurslar mámlekettiń oraylastırılǵan fondına tartıladı hám olar ekonomikalıq regionlar, tarmaqlar hám xalıqtıń sociallıq toparları ortasında qayta bólistiriledi.

Finans sistemasınıń «Mámleketlik hám jergilikli finans» tarawınıń ayrıqsha buwını sıpatında mámleketlik byudjet óz ishine tómendegilerdi aladı:

- respublika byudjeti;
- Qaraqalpaqstan Respublikası byudjeti hám jergilikli byudjetler.

Mámleketlik byudjet óz aldında turǵan tómendegi mashqalalardı sheshiwi kerek:

- dáramatlar bazasın bekkemlew tiykarında byudjet defitiniń dárejesin kemeyttiriw;

- mámleket rawajlanıwınıń tiykarǵı baǵdarı boyınsha byudjet qárejetlerin restrukturizaciyalaw;

- byudjet járdeminde tártipke salıw mexanizmin jetilistiriw;
- byudjet ajratpalarınıń nátiyjeli paydalanıw ústinen qadaǵalawdı kúsheyttiriw.

Mámlekettiń máqsetli fondları aldın ala belgilengen málim bir múddetlerde dúziliwi yamasa turaqlı túrde bar bolıwı múmkin. Bul sociallıq támiynat, biypul den sawlıqtı saqlaw, jumıssızlıqtı kemeyttiriw hám basqa da sonday bir qansha zárúrli sociallıq mıtájliklerdi qanaatlandırıwǵa tiyisli bolıp tabıladı. Bul fondlar qarjıların qalıplestiriw hám olardan paydalanıw mámleket tárepinen ózine tán bolǵan usıllar járdeminde ámelge asırıladı.

Qarjılardan paydalanıwdıń máqsetli baǵdarlanganlıǵı belgisi boyınsha mámleketlik máqsetli fondların tómendegi eki toparǵa birlestiriw múmkin:

- sociallıq baǵdarǵa iye bolǵan mámleketlik máqsetli fondları;
- tarmaq hám tarmaqlar aralıq xarakterine iye bolǵan mámleketlik máqsetli fondları.

Mámleketlik máqsetli fondları finans sistemasınıń «Mámleketlik hám jergilikli finans» tarawınıń ayrıqsha buwını sıpatında tómendegilerden ibarat:

- Respublika jol fondı;

- Ózbekistan Respublikası Mámleketlik múlkin basqarıw hám isbilermenlikti qollap-quwatlaw mámleketlik komitetiniń arnawlı esap beti;
- Jumıs penen támiyinlewge kómeklesiwshi mámleketlik fond;
- Ózbekistan Respublikası byudjetten tısqarı Pensiya fondı.

Mámleketlik kredit finans sistemasınıń «Mámleketlik hám jergilikli finans» tarawınıń ózine tán buwını esaplanadı. Onıń ózine sáykesligi mámlekettiń oraylastırılğan fondlarına qarjılardı tartıw boyınsha finans-kredit qatnasıqlarınıń ayırıqsha túrleri menen belgilenedi. Házirgi jaǵdayda mámleketlik kredittiń zárúrligi mámleket qárejetleriniń mámleket óz dáramatları bazasın keńeyttiriw imkánıyatlarına qaraganda joqarı qáddilerde ósiwi menen baylanıslı bolıp, bul byudjet deficiiti sharayatında jobalastırılğan byudjet qárejetleriniń qaplanıwın támiyinleydi.

Xojalıq júritiwshi subyektlar finansı finans sistemasınıń ǵárezsiz tarawı bolıp tabıladı. Finans sistemasınıń usı tarawında dáramatlardıń tiykargı bólegi dúziledi hám olar nátiyjede mámleket tárepinen ornatılğan qaǵıydalarǵa muwapıq túrde qayta bólistirilip, barlıq dárejede byudjetler hám byudjetten tısqarı fondlarınıń dáramatların qalıplestiredi. Bir waqıttıń ózinde byudjet qarjılarınıń úlken bólegi tikkeley byudjetten finanslastırıw, byudjet ssudaları hám mámleket kepillikleri túrinde kárxanalardıń aǵımdaǵı hám investiciyalıq xızmetlerin qarjılandırıwǵa baǵdarlanadı.

Finans sistemasınıń bul tarawı kommerciyalıq kárxanalar hám shólkemler finansı, finanslıq dáldalshılar finansı hám kommerciyalıq emes shólkemler finansı usáǵan buwınlardan quraladı. Bunda, isbilermenlik xızmetin shólkemlestiriw, dáramatlar hám qárejetlerdi qalıplestiriw, múlikke iyelik etiw, óz juwapkershiligine alǵan minnetlemelerin orınlaw túrlerine baylanıslı túrde ózine tán bolǵan qásiyetlerge iye bolıp tabıladı.

Házirgi jaǵdayda kommerciyalıq emes sektorı shólkemleriniń joqarı qáddilerde tez ósipkenligi, bir tárepten, jámiyetti demokratiyalastırıw siyasiy processleriniń rawajlanıwı hám ekinshi tárepten, bazar ekonomikasınıń sociallıq baǵdarlanganlıǵı menen baylanıslı.

Kommerciyalıq emes shólkemleri yuridikalıq tárep bolıp, payda alıw olardıń tiykarǵı máqseti emes hám olarda alınǵan payda qatnasıwshılar ortasında bólistirilmeydi. Olardıń qatarına sociallıq, qayır saqawat, mádeniy, ruwxıy, ilimiy, basqarıw, den sawlıqtı qorgaw, fizikalıq tárbiya hám sporttı rawajlandırıw, puqaralar hám shólkemlerdiń máplerin qorgaw, qarama-qarsılıqlardı sheshiw, yuridikalıq xızmetler kórsetiw hám usıǵan uqsas basqa máqsetlerge erisiw ushın dúzilgen shólkemler kiredi.

Kommerciyalıq emes tiykarda xojalıq júritiwdiń tiykarǵı ózgeshelikleri tómendegilerden ibarat:

- xızmettiń payda alıwǵa emes, al belgili bir maqsetke erisiwge baǵdarlanganlıǵı;

- járiya etilgen máqsetlerge erisiw ushın alınǵan paydadan resurs sıpatında paydalanıw;

- bazar xojalıǵınıń ekonomikalıq nátiyjeligi hám xızmettiń social nátiyjeligin birgelikte qosıp alıp barıw.

Kommerciyalıq emes shólkemleri xızmetiniń finanslıq dereklerin tómendegi toparlarǵa ajratıw múmkin:

- byudjet ajratpaları;

- kommerciyalıq xızmeti;

- shólkemlestiriwshilerden turaqlı túrde hám bir waqıttıń ózinde túsip turıwı múmkin bolǵan túsimler;

- kommerciyalıq dúzilmeleri hám jeke táreplerdiń qawenderlik járdemleri;

- shólkemlestiriwshilerden turaqlı túrde hám bir waqıttıń ózinde túsip turıwı múmkin bolǵan túsimler.

Túrli ellerde kommerciyalıq emes shólkemlerinen qarjılandırıw derekleriniń quramlı dúzilisi hár qıylı boladı. Kommerciyalıq emes shólkemlerdi mámleket tárepinen tikkeley qollap-quwatlawdıń úsh tiykarǵı túri bar:

- tuwrıdan-tuwrı byudjet investiciyaları;

- birgelikte qarjılandırıw;

- mámleketiń sociallıq buyırtpası.

Mámleket organları kommerciyalıq emes shólkemleriniń xızmetine aralasıw, eger olardıń jumsalıwı shólkemniń máqsetlerine say keletuǵın bolsa, qárejetlerdiń baǵdarına ózgartiriwler kiritiw huqıqına iye emes.

3.2. Rawajlangan ellerdiń mámleketlik finans sisteması

Rawajlangan shet ellerdiń mámleketlik finans sisteması finanslıq qatnasıqlardıń tómendegi buwınlarınan ibarat:

- mámleketlik byudjet sisteması;
- mámleketlik kredit hám jergilikli hákimiyat organları kreditleri, federativ mámleketlerde bolsa – federaciya aǵzalarınıń krediti;
- arnawlı byudjetten tısqarı fondlar;
- mámleketlik korporaciyalar finansı.

Bul mámleketlerde byudjet sistemasınıń quramlı dúzilisi, eń dáslep, mámleket quramına baylanıslı boladı. Unitar (birden bir) mámleketlerde byudjet sisteması tómendegi eki buwınnan ibarat:

- mámleketlik byudjet;
- kóp sanlı jergilikli byudjetler (qalalar, okruglar, awıl okrugları byudjeti).

Jergilikli byudjetler unitar mámleketlerde ózleriniń dáramatları hám qárejetleri menen mámleketlik byudjettiń quramına kirmeydi.

Federativ mámleketlerde byudjet sisteması úsh buwınnan ibarat:

- mámleketlik byudjet, federal byudjet yamasa oraylıq húkimet byudjeti;
- federaciya aǵzaları byudjetleri (AQSHda – Shtatlar byudjeti, Kanada da – provinciyalar byudjeti, GFRda – erlar byudjeti, Shveycariyada – kantonlar byudjeti hám t.b.);
- jergilikli byudjetler.

Jergilikli byudjetler ózleriniń dáramatları hám qárejetleri menen federaciya aǵzalarınıń byudjetlerine hám olar da, óz náwbetinde, mámlekettiń federal byudjetiniń quramına kirmeydi.

Rawajlangan ellerdiń mámleketlik byudjeti olar milliy dáramattı qayta bólistiriwdiń tiykarǵı instrumenti esaplanadı. Finans sistemasınıń bul buwını arqalı mámleket MDınıń 40 %ǵa shekem bolǵan bólegi qayta bólistiriledi.

Mámleketlik byudjettiń tiykarǵı dáramatları salıqlardan ibarat bolıp, olar járdeminde byudjet dáramatlarınıń 70 %dan 90 %ǵa shekem hám ayırım dáwirlerde onnan da kóbirek bólegi qalıplestiriledi. Mámleketlik byudjetten áskeriy máqsetlerge mólsherlengen qárejetler, ekonomikaǵa aralasıw qárejetleri, mámleket apparatın saqlaw qárejetleri, sociallıq qárejetler, subsidiyalar ámelge asırıladı hám rawajlanıp atırǵan ellerge kreditler usınadı. Rawajlangan ellerde mámleketlik byudjet ushın turaqlı túrdegi byudjet deficitini tán bolıp, ol mámleketlik zayomlar esabınan qaplanadı. Mámleketlik zayomlarınıń aylanısqa shıǵarılıwı mámleket qarızınıń ósiwine alıp keledi.

Aymaqlıq finans rawajlangan ellerde finans sistemasınıń ekinshi buwını esaplanadı. Bul federativ mámleketlerde federaciya aǵzalarınıń finansı hám federaciya aǵzaları jáne municipalitetlerge tiyisli bolǵan jergilikli byudjetler, kárxanalar finansınan ibarat.

Federaciya aǵzalarınıń dáramatları haqqındaǵı másele hár bir elde ózine tán túrde sheshiledi. Mısalı, AQSHda Shtatlar byudjetlerine janapay salıqlarda eń dáslep, satıwdan alınatuǵın salıqlar biriktirilgen bolsa, GFRda tikkeley salıqlar boyınsha túsimler – xalıqtan alınatuǵın dáramat salıǵı hám korporacijalardan alınatuǵın payda salıǵı 50 %:50 % qatnasta federal byudjet hám jergilikli byudjetler ortasında bólinedi.

Shet eller finans sistemasınıń úshinshi buwını mámleketlik kredit esaplanadı. Bul bir tárepten, mámleket hám ekinshi tárepten, yuridikalıq hám fizikalıq tárepler ortasındaǵı kredit qatnasıqlarınan ibarat bolıp, oǵan qaray mámleket hám basqarıwdıń jergilikli organları, tiykarınan, qarjılardı qarızǵa alıwshılar sıpatında shıǵadı.

Jergilikli byudjetlerge ekinshi dárejeli salıqlar biriktirilgen. Bul byudjetler de turaqlı túrde deficitli bolıp, olar mámleket byudjetinen húkimet kepilligi tiykarında subsidiya hám kreditler arqalı qaplanadı.

Mámleketlik finanstıń zárúrli buwınlarınan jáne biri bul arnawlı byudjetten tısqarı fondlar esaplanadı. Bazar ekonomikası rawajlangan ellerde eń iri arnawlı byudjetten tısqarı fondlardıń arasında milliy qamsızlandırıw fondları ayrıqsha orındı iyeleydi. Bul fondlar kárxana jumısshılar hám isbilermenlerdiń qamsızlandırıw tólemleri jáne mámleketlik byudjetten beriletuǵın dotaciyalar esabınan quraydı. Milliy qamsızlandırıw fondlarınıń qarjıları jası, mayıplıǵı hám baǵıwshısınan ayrılǵan jaǵdaylar boyınsha pensiyalardı tólewge, waqtınshalıq miynet qábiletin joǵaltqan, hámiledarlıǵı, jumıssızlıǵı hám t.b. boyınsha napaqalar beriwge sarplanadı.

Juwmaqlaw

Bul bapta finans sisteması mazmunı, onıń buwınları haqqında atalıp ótilgen. Finans sistemasınıń tiykarınan eki tarawǵa bóliniwin, yaǵnıy mámleketlik, jergilikli finans hám de xojalıq júritiwshi subyektler finansınan turadı. Finans sistemasınıń hár bir tarawı pul fondları hám dáramatlardı qalıplestiriwdiń konkret formaları hám metodlarına baylanıslı túrde bir neshe buwınlardan turadı.

Finans sistemasınıń ayrıqsha tarawlar hám buwınlargá bóliniwi JIÓdi qalıplestiriw, bólistiriw hám qayta bólistiriwde, dáramatlardı qalıplestiriw hám olardan paydalanıwda ekonomikalıq qatnasıqlar subyektleriniń bir-birinen parıqlı túrde qatnasıwı menen belgilenedi.

Sonday-aq rawajlangan shet ellerdiń mámleketlik finans sisteması finanslıq qatnasıqlarda mámleketlik byudjet sisteması, mámleketlik kredit hám jergilikli hákimiyat organları kreditleri, federativ mámleketlerde bolsa – federaciya aǵzalarınıń krediti, arnawlı byudjetten tısqarı fondlar, mámleketlik korporaciyalar finansın óz ishine alǵanın atap ótilgen.

Tirek sózler:

Mámleketlik finans; jergilikli finans; mámleketlik byudjet; máqsetli byudjetten tısqarı fondlar; mámleketlik kredit; xojalıq júritiwshi subyektler finansı; kommerciyalıq kárxanalar finansı; finanslıq dáldalshılar finansı; kommerciyalıq emes shólkemleri finansı.

Qadaǵalaw sorawları

1. Finans sistemasın táriyplep berin?
2. Finans sisteması, dáslep, qanday tarawlarǵa bólinedi?
3. Mámleketlik finans hám jergilikli finans qanday buwınlardan turadı?
4. Xojalıq júritiwshi subyektler finansı qanday buwınlardan ibarat?
5. Finans sistemasınıń ayrıqsha buwın sıpatında mámleketlik byudjet óz ishine nelerdi aladı?
6. Mámleketlik máqsetli fondlar finans sistemasınıń ayrıqsha buwın sıpatında qanday fondlardan ibarat?
7. Mámleketlik kredit finans sistemasınıń ózine tán buwın sıpatında qanday ózgesheliklerge iye?
8. Xojalıq júritiwshi subyektler finansı finans sistemasınıń ǵárezsiz tarawı sıpatında qanday buwınlardan quralǵan?
9. Rawajlangan shet el mámleketlerdin mámleketlik finans sisteması finanslıq qatnasıqlardıń qanday buwınlarınan ibarat?
10. Unitar mámleketlerde byudjet sisteması qanday buwınlardan turadı?
11. Federativ mámleketlerde byudjet sisteması qanday buwınlardan turadı?

Test sorawları

1. Finans sisteması qanday buwınlardan turadı?

- A) Oraylastırılǵan hám oraylastırılmaǵan finans
- B) Mámleket finansı hám qamsızlandırıw sisteması finansınan
- C) Bank sisteması hám islep shıǵarıw kárxanaları finansınan
- D) Finanslıq bazarlar hám ekonomikalıq infradúzilmeden

2. Finans sistemasınıń mámleketlik finansqa tiyisli buwınların kórsetin.

- A) Mámleketlik byudjet, máqsetli byudjetten tısqarı fondlar, mámleketlik kredit
- B) Mámleketlik kárxanaları finansı hám jergilikli finans
- C) Kommerciyalıq kárxanaları finansı, finanslıq dáldalshılar finansı
- D) Respublika hám jergilikli byudjetler

3. Finans sistemasınıń tarawların kórsetiń.

- A) Mámleket finansı hám jergilikli finans, xojalıq júritiwshi subyektler finansı
- B) Mámleketlik byudjet, mámleketlik kredit
- C) Kommerciyalıq hám kommerciyalıq emes kárxanalar finansı
- D) Qamsızlandırıw shólkemleri finansı

4. Finans sisteması bul:

- A) Buwınlar hám sferalar kórinisinde payda bolatuǵın finanslıq qatnasıqlar toplamınan ibarat
- B) byudjet hám salıq sistemasınan ibarat.
- C) uluwma mámleket finansı hám byudjetten tısqarı fondlardı óz ishine aladı.
- D) oraylastırılǵan hám oraylastırılmaǵan pul fondları, jamǵarma hám tutınıw fondlarınan ibarat.

5. Mámleket finansınıń quramına kiriwshi buwın haqqında kórsetiń?

- A) Byudjet sisteması
- B) Xojalıq subyektleri finansı
- C) Finanslıq dáldalshı shólkemler finansı
- D) Úy xojalıqları finansı

6. Oraylastırılǵan finanstıń quramına kiriwshi buwındı kórsetiń?

- A) Mámlekettiń máqsetli jamǵarmaları
- B) Xojalıq subyektleri finansı
- C) Finanslıq dáldalshı shólkemler finansı
- D) Úy xojalıqları finansı

7. Mámleketlik byudjet mámleket finans sistemasınıń qaysı buwınına tiyisli?

- A) Mámleketlik finans
- B) Mámlekettiń kredit sisteması
- C) Xojalıq subyektleri finansı

D) Finanslıq dáldalshı shólkemler finansı

8. Byudjet sisteması bul-:

A) óz-ara baylanıslı hám óz-ara tásir kórsetetuǵın kategoriyalar, buwınlar hám sferalar kórinisinde payda bolatuǵın finanslıq qatnasıqlar toplamınan ibarat bolıp, kárxanalar, úy-xojalıqlar hám mámlekettiń pul fondların bólistiredi hám isletedi.

B) byudjet hám salıq sistemasınan ibarat.

C) uluwma mámleket finansı hám byudjetten tısqarı fondlardı óz ishine aladı.

D) oraylastırılǵan hám oraylastırılmaǵan pul fondları, jamǵarma hám tutınıw fondlarınan ibarat.

4-bap. FINANSLIQ BASQARIW

4.1. Finanslıq basqarıwdıń mazmun - mánisi

«Basqarıw» ataması uluwma túrde obyektı rawajlandırıw hám jetilistiriw máqsetinde oǵan sanalı túrde tásir kórsetiwdi ańlatadı. Finans sisteması átirapında finanslıq resurslardı qayta bólistiriw hár dayım belgili bir máqsetlerge erisiwge baǵdarlangan bolıp, ol basqarıw sxemasın shólkemlestiriwdi payda etedi. Usı táepten eń uluwma kóriniste basqarıw subyektiniń basqarıw obyektine máqsetke baǵdarlangan tásiiri basqarıw dep ataladı.

Mámleket jámiyettiń social - ekonomikalıq rawajlanıwı ushın zárúrli bolǵan finanslıq resurslardı normalastırıwǵa qaratılǵan qatnasıqlar sistemasın jetilistiriwi hám bul resurslardıń nátiyjeli jáne aqılǵa uǵras paydalanıwı ústinen qadaǵalawdı ámelge asırıwı kerek. Usı wazıypanı orınlaw finanslıq basqarıwdıń juwapkershiligine júkletilgen.

Finanslıq basqarıw quramalı process bolıp, obyektler hám subyektler sistemalardıń birden birliginen ibarat. Basqarıwshı sistema, bul jerde finanslıq institutlardıń toplamınan ibarat bolǵan finans sisteması bolsa, basqarılatuǵın sistema bul pul qatnasıqları toplamınan ibarat bolǵan finans sistemasın óz ishine aladı. Bunda finanslıq basqarıw processı bir qıylı túrde bolmastan, ol bir táepten, tek ǵana

obyektlerdi basqarıwdı emes, al ekinshi tárepten, basqarıw subyektlerin shókemlestiriwdi hám olardıń iskerligin jetilistiriwdi de óz ishine aladı.

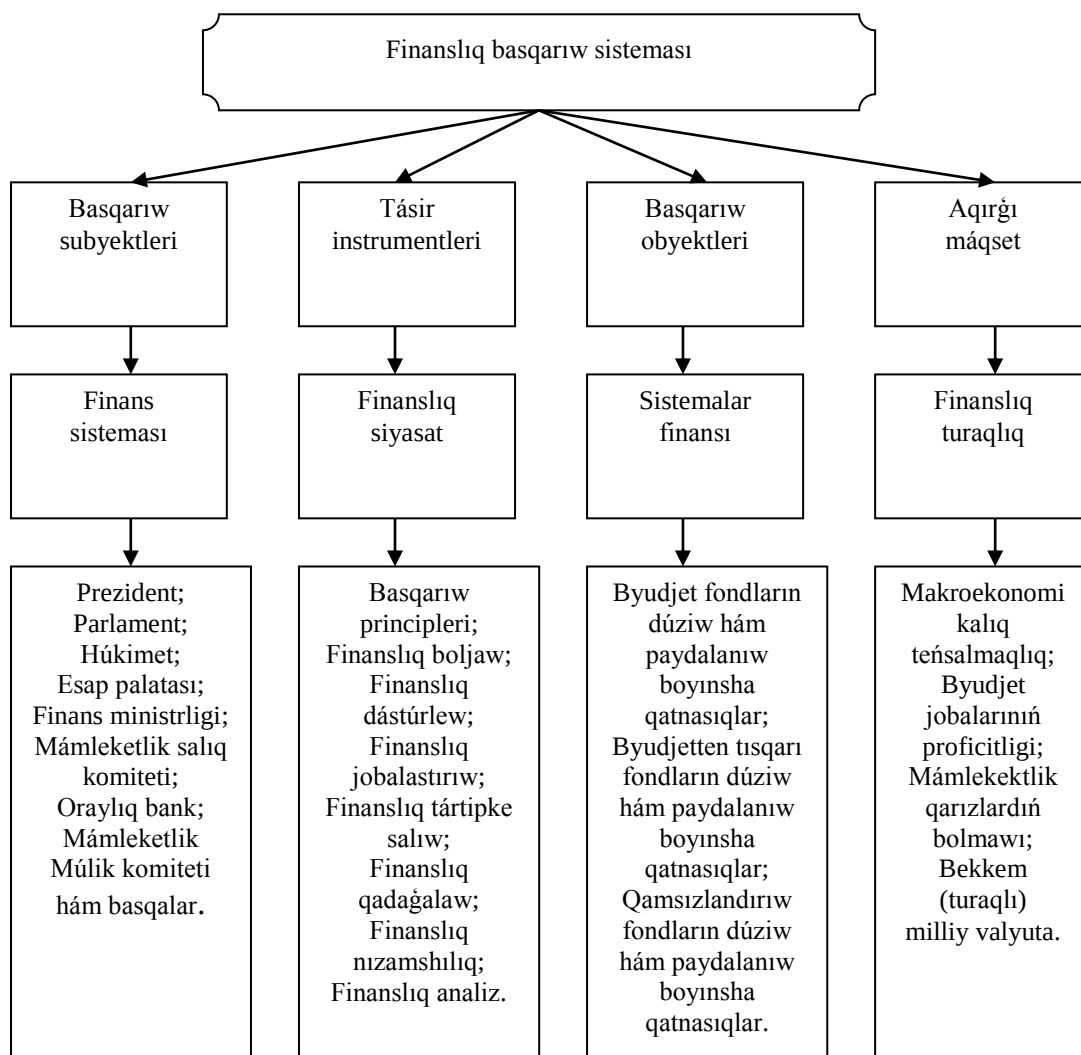
Finanslıq basqarıwdıń obyektı sıpatında finanslıq qatnasıqlardıń túrli kórinisleri, sonıń ishinde, mámlekettiń sociallıq dúzilisi, mámlekettegi siyasiy kúshlerdiń jaylasıwı hám qayta bólistiriw processlerine tásir kórsetetuǵın basqa faktorlar menen belgilenetuǵın ózine tán bolǵan finanslıq qatnasıqlar sheńberge shıǵadı. Mámleketlik finans, jergilikli finans hám xojalıq júritiwshi subyektler finansında finanslıq basqarıwdıń subyektı bolıp finanslıq apparat dep atalıwshı arnawlı xızmetler esaplanadı.

Mámlekettiń xojalıq júritiwshi subyektler hám úy xojalıqları menen finanslıq qatnasıqlar tarawındaǵı óz ara qatnasıqları salıq sisteması, finans bazarın hám kredit qatnasıqların tártipke salıw, mámlekettiń qollap - quwatlaw sisteması, pensiya támiynatı sisteması, islewshi xalıqtıń dáramatlarınıń tártipke salıw mexanizmi hám t.b. arqalı ámelge asırıladı.

Finanslıq basqarıwdıń máqseti makroekonomikalıq teń salmaqlıqta, byudjet proficitinde, mámleketlik qarızdıń kemeyiwinde, milliy valyutanıń turaqlıǵı hám bekkemliginde, mámleket hám jámiyettiń barlıq aǵzaları ekonomikalıq mápleriniń bir pútinliginde payda bolatuǵın finanslıq turaqlıq hám finanslıq ǵárezsizlikti támiyinlew esaplanadı.

Finanslıq basqarıwdıń anıq usılları hám túrleri tómendegilerden ibarat:

- jobalastırıw;
- boljaw;
- dástúrlestiriw;
- tártipke salıw;
- qadaǵalaw;
- nızamlardı qabıl qılıw;
- resurslardı tartıw usıllır sisteması.



4.1.1-sızılma. **Finanslıq basqarıw sisteması.**

4.2. Finanslıq basqarıw organları hám olardıń wazıypaları

Finans sistemasın uluwma basqarıw mámlekettiń joqarı hákimiyat hám basqarıw organları tárepinen ámelge asırıladı. Uluwma mámleketlik kóleminde finanslıq basqarıw sisteması tómendegi basqarıw organlarınan dúziliwi múmkin:

- Prezident hám Prezident diywanı;
- Oliy Majlis hám finans, byudjet, salıq hám bank máseleleri boyınsha Oliy Majlis hár eki palatasınıń tiyisli komitetleri;
- Ministrler Kabineti;
- Esap palatası;

- Finans ministrliği hám onıń tómengi orınlardaǵı, sonıń ishinde, Qaznashılıq sisteması organları;

- Oraylıq bank;
- Mámleketlik Salıq komiteti;
- Mámleketlik Bajıxana komiteti;
- Mámleketlik Múlik komiteti;
- Qımbat bahalı qaǵazlar boyınsha komissiya;
- Byudjetten tısqarı fondlardıń atqarıw direkciyaları.

Mámleket Prezidenti (Prezident diywanı) finans sistemasınıń xızmetin tártipke saladı, mámleketlik byudjetine imza qoyadı, Parlament tárepinen qabıl etilgen finanslıq nızamlarǵa «veto» qoyıw huqıqına iye.

Eki palatadan Senat hám Nızamshılıq ibarat bolǵan Oliy Majlis salıqlar, jıyımlar, salıqsız tólemlerdi belgileydi, mámleketlik byudjetti kórip shıǵadı hám tastıyıqlaydı, sonday-aq, mámleketlik byudjettiń orınlanıwı haqqındaǵı esabattı tastıyıqlaydı, finanslıq nızamlardı qabıl qıladı. Bir waqıtıń ózinde mámleketlik ishki hám sırtqı qarızınıń shegaralıq dárejesin belgilewde Oliy Majlis tárepinen ámelge asırıladı.

Finanslıq basqarıwdıń uluwma basqarıw organı sıpatında Ministrler Kabineti mámleketlik byudjetti kórip shıǵadı, finanslıq basqarıwdıń birden bir uluwma orayı sıpatında kórinedi.

Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw organı sıpatında Esap palatası finanslıq basqarıwǵa baylanıslı tómendegi wazıypalardı orınlaydı:

- kólemi hám máqsetke baǵdarlanganı boyınsha mámleketlik byudjet hám byudjetten tısqarı fondlardıń dáramatlar hám qárejetleriniń óz waqtında orınlanıwı ústinen qadaǵalawdı shólkemlestiriw hám ámelge asırıw;

- mámleket qarjılarınıń sarplanıw hám mámleket múlkinen paydalanıwdıń máqsetke muwapıqlıǵı hám nátiyjeligin anıqlaw;

- mámleketlik byudjet hám byudjetten tısqarı fondlardı dúziw hám olardan paydalanıwǵa tásir kórsetetuǵın yamasa qárejetlerdiń mámleketlik byudjet esabınan

qaplanıwı kóriletuǵın mámleketlik hákimiyattıń nızamları hám normativ - huqıqıy aktlerin finanslıq ekspertiza qılıw;

- mámleketlik byudjettiń orınlanıwı hám ámelge asırılıp atırǵan qadaǵalaw ilajlarınń juwmaqları haqqında Oliy Majlisiniń Senatı hám Nızamshılıq palatasına turaqlı túrde maǵluwmatlardı usınıw.

Finanslıq basqarıwdıń oraylıq organı Finans ministrligi hám onıń orınlardaǵı bólimleri esaplanadı. Ol mámleket kóleminde birden bir finanslıq, byudjet, salıq hám valyuta siyasatınıń ámelge asırılıwın támiyinleydi. Finans ministrliginiń tiykargı wazıypaları tómendegilerden ibarat:

- birden bir mámleket finans siyasatın islep shıǵıw hám onı ámelge asırıw;
- mámleketlik byudjettiń joybarın dúziw hám onıń orınlanıwın támiyinlew;
- mámlekettiń byudjeti hám byudjetten tısqarı fondları qarjılarınıń aqılǵa uǵras hám máqsetli isletiliwi ústinen finanslıq qadaǵalawdı ámelge asırıw;

- mámleketlik finanstıń turaqlıǵın támiyinlew hám finans bazarın rawajlandırıwǵa baylanıslı ilajlardı kóriw;

- mámlekettiń byudjet sistemasın jetilistiriw, bul tuwralı tiyisli usınıslardı islep shıǵıw hám olardı turmısqa engiziw ilajların kóriw;

- mámlekettiń social - ekonomikalıq rawajlanıwınıń tiykargı baǵdarların finanslıq resurslardı toplaw;

- mámleketlik byudjet hám jámlenbe byudjettiń orınlanıwı haqqında esabattı tayarlaw;

- mámleket tárepinen qarızlardı alıw dástúrin islep shıǵıw hám mámlekettiń ishki hám sırtqı qarızların basqarıw;

- uzaq, orta hám qısqa múddetli keleshekke mólsherlengen mámlekettiń rawajlanıwınıń social - ekonomikalıq boljawların islep shıǵıwǵa qatnastırıw;

- ekonomikanı finanslıq salamatlastırıw hám onı quramlı tárepten qayta qurıw, mámlekettegi tovar islep shıǵarıwshılar, jumıslar hám xızmetlerdi orınlawshılardıń máplerin qorgawshı hám qollap - quwatlawshı ilajlardı islep shıǵıw hám olardı ámelge asırıwda qatnasıw;

- mámlekettegi pul - kredit siyasatınıń tiykargı baǵdarı, ekonomikaǵa esaplasıwlar hám tólemlerdiń awhalın jaqsılaw boyınsha usınıslardı islep shıǵıwda qatnasıw;

- aktiv investiciyalıq siyasattı qalıplestiriw hám onı ámelge asırıwǵa baǵdarlangan ilajlardı islep shıǵıw, mámleketlik investiciyalıq dástúrleri hám mámleketlik rawajlanıw byudjetin islep shıǵıw hám qarjılandırıwǵa qatnasıw;

- finanslıq jobalastırıw hám milliy xojalıqtı qarjılandırıw tarawlarında metodikalıq basshılıqtı ámelge asırıw;

- mámleketlik finanslıq resurslar balansın islep shıǵıwda (Ekonomika ministrligi menen birgelikte) aktiv qatnasıw;

- finanslıq intizam buzılǵanda finanslastırıwdı sheklew yamasa uluwma toqtatıp qoyıw.

Finans ministrliginiń zárúrli bólimi qaznashılıq sisteması bolıp, ol mámleketlik byudjettiń kassa orınlanıwın támiyinlewde juwapker esaplanadı. Finanslıq basqarıwǵa tikkeley baylanıslı bolǵan qaznashılıq sistemasınıń tiykargı wazıypaları quramına tómendegiler kiredi:

- mámleketlik byudjettiń orınlanıwın shólkemlestiriw, ámelge asırıw hám qadaǵalaw;

- kassanıń birden birligi principinen kelip shıǵa otırıp, qaznashılıqtıń banktegi esap betlerinde bolǵan byudjet dáramatları hám qárejetlerin basqarıw;

- mámleketlik byudjetten tısqarı fondlarınıń finanslıq orınlanıwın támiyinlew;

- mámleketlik finanslıq resurslarınıń kólemlerin qısqa múddetli boljaw hám olardı operativlik basqarıw;

- Oraylıq bank penen birgelikte mámlekettiń ishki hám sırtqı qarızların basqarıw hám oǵan xızmet kórsetiw;

- byudjet boyınsha húkimettiń finanslıq operaciyları haqqında hám sonday-aq, mámleketlik byudjet sistemasınıń jaǵdayı haqqında nızamshılıq hám atqarıw organlarına esabattı usınıw.

Mámlekettiń Oraylıq banki finanslıq siyasat hám onıń quramlı bólegi bolǵan pul - kredit siyasatın ámelge asırıwda zárúrli rol oynap, ol qazanashılıq sisteması organları menen birgelikte byudjettiń kassa orınlanıwın támiyinleydi hám basqa kredit institutlarınıń xızmetin qadaǵalaydı.

Finanslıq basqarıw sistemasında Mámleketlik Salıq komiteti hám onıń tómengi organları da zárúrli rol oynap, olar járdeminde salıqlar, jıyımlar hám basqa tólemlerdiń tuwrı esaplanıwı, olardıń tiyisli byudjet fondlarına tolıq hám óz waqtında ótkiziliwi ústinen qadaǵalaw ámelge asırıladı.

Mámleketlik Salıq komiteti hám onıń tómengi organları tómendegi wazıypalardı orınlaydı:

- byudjetke hám byudjetten tısqarı fondlarga salıqlar, jıyımlar hám tólemlerdiń tuwrı esaplanıwı, tolıq hám óz waqtında ótkiziliwi máseleleri boyınsha finanslıq nızamshılıqqa qay dárejede ámel etilip atırǵanlıǵın qadaǵalaw;

- salıq tólewshilerdi esapqa alıw hám olardı tekseriw;

- finans organlarına hám qaznashılıqqa salıqlar hám basqa tólemlerdiń haqıyqattaǵı túsimleri haqqında hár ayda maǵluwmat usınıw;

- artıqsha tólengen salıq summaların hám salıq tólewshilerden natuwrı óndirilgen járiyma hám penyalardı iyelerine qaytarıw boyınsha tiyisli jumislardı ámelge asırıw.

Mámleketlik Bajıxana komiteti hám onıń tiyisli organları finanslıq basqarıw sistemasında ózine tán bolǵan orıńǵa iye. Olar bajıxana bajılarınıń óz waqtında túsiwi ushın juwapker esaplanadı. Tómendegi tiykargı wazıypalardı orınlaydı:

- bajıxana organları tárepinen óndiriletuǵın salıqlar boyınsha salıq tekseriwlerin ámelge asırıw;

- bajıxana organları tárepinen óndiriletuǵın salıqlardı esaplaw hám tólew menen baylanıslı bolǵan hújjetlerdi tekseriw;

- salıq nızamın buzǵanlıǵı yamasa oǵan tolıq ámel etpegenligi ushın salıq tólewshilerdiń banktegi operaciyaların toqtatıp turıw;

- salıq nızamında kórsetilgen járiyma hám penyalardı óndiriw.

Óz náwbetinde, Mámleketlik Múlik komiteti finanslıq basqarıwǵa baylanıslı salıqsız xarakterge iye bolǵan dáramatlardı (ijara haqı, mámleket múlkin satıwdan keletuǵın dáramatlar hám basqalardı) alıw máqsetinde mámleket múlkin basqarıwdı dúzedi.

Qımbat bahalı qaǵazlar boyınsha komissiya fond bazarı qatnasıwshılarınıń xızmetin qadaǵalap, byudjet fondına túsiwshi túsimlerdiń artıwına óz tásin kórsetedi.

4.3. Finanslıq aǵımlardı basqarıw

Kárxanalardıń fondları, dáramatları jáne oraylastırılǵan hám oraylastırılmaǵan finanslıq resurslar fondların dúziw hám olardan paydalanıw processindegi pul qarjılarınıń muǵdar hám sapa jaǵınan háreketine **finanslıq aǵım** dep ataladı. Finanslıq aǵımlardıń kólemi olar tiykarında qalıplesiwi zárúr bolǵan finanslıq resurslar fondlarınıń ólshemine baylanıslı.

Mısalı, salıqlı finanslıq aǵım menen kárxananıń túsimin qalıplestiriwshi finanslıq aǵım sapa jaǵınan bir-birinen parıqlanadı. Sonıń ushın da olardı basqarıw usılları da hár qıylı boladı. Óziniń sapa mazmunına qaray tómendegilerdi parıqlaw máqsetke muwapıq:

- byudjetli - salıqlı finanslıq aǵımlar - barlıq dárejelerdegi byudjetlerdiń qarjıların qalıplestiriw hám olardan paydalanıw processinde júzege keledi;
- kommerciyalıq finanslıq aǵımları – isbilermenlik xojalıq subyektleri tárepinen ámelge asırıladı;
- byudjetten tısqarı finanslıq aǵımlar – kommerciyalıq emes shólkemleriniń fondların dúzedi;

Finanslıq aǵımlardı basqarıwdıń funkciyaları tómendegilerden ibarat:

- nızamshılıq – Oliy Majlisiniń wákilliginde;
- qadaǵalawshılıq – Esap palatası hám mámlekettiń basqa qadaǵalaw organları tárepinen ámelge asırıladı;

•basqarıwshılıq – kárxana hám korporaciýalar, bankler, salıq organları, qaznashılıq apparatı hám Finans ministrliginiń esap – sanaq - kassa hám basqa xızmetleriniń wákilliginde;

•baqlawshılıq (monitoring) – kárxanalardıń finanslıq tárepten bankrotqa ushıraǵanlıǵı haqqındaǵı jumıslardı kóretuǵın hám bul jaǵdayda finanslıq aǵımlar ústinen qadaǵalawdı ámelge asırıwshı arbitrajlıq sudları tárepinen orınlanadı.

Finanslıq aǵımlardıń nátiyjeliligi pul qarjılarınıń jeterli bolmaǵan kólemde hám óz waqtında túspegenliginde páseyedi. Finanslıq aǵımlar ritminiń buzılıwı resurslardıń sheńberli aylanıwı hám dáramatlardıń alınıwında úzilislerdiń bolıwına alıp keledi. Finanslıq aǵımnıń nátiyjeligin tómendegishe anıqlaw múmkin:

$$K_n = H_{fa} : R_{fa}$$

Bul jerde:

K_n – finanslıq aǵım nátiyjeliginiń koefficienti;

H_{fa} – dáwirli koefficientke ózǵertirilgen haqıyqattaǵı finanslıq aǵım;

R_{fa} - rejedegi finanslıq aǵım.

Finanslıq aǵımlar materiallıq resurslardıń baylanıs háreketin ózinde sáwlelendirip, olar arqalı ekonomikanıń makro hám mikrodárejelerinde múlikten paydalanıwdıń jaǵdayı, dinamikası hám nátiyjeligin qadaǵalaydı.

Túsimler hám basqa pul qarjılarınıń kelip túsiwin sáwlelendiretuǵın finanslıq aǵımlar **unamlı aǵımlar** dep ataladı. Kerisinshe, pul qarjılarınıń aǵıp ketiwin xarakterleytuǵın finanslıq aǵımlar **unamsız aǵımlar** dep ataladı. Kárxananiń finanslıq awhalın bekkemlew ushın unamlı finanslıq aǵımlar unamsız finanslıq aǵımlardan bir qansha joqarı bolıwı kerek. Bunday jaǵdayda kárxananiń iqtıyarında qalıwshı pul qarjılarınıń ólshemin kórsetiwshi sap finanslıq aǵımnıń bolıwın támiyinlenedi. Sap finanslıq aǵım kárxana finanslıq potencialınıń ósiwi, investiciyalıq hám innovaciyalıq imkáníyatlarınıń deregi bolıp esaplanadı.

Kárxana hám korporaciýalar sap finanslıq aǵımınıń ósiwi olardıń rentabelligi hám investiciyalıq nátiyjeligin joqarılátıw imkánıyatların xarakterleydi jáne finanslıq awhalın bekkemlewdiń zárúrli shárti esaplanadı.

Makrodárejede finanslıq awhalın xarakterleytuǵın tómendegi bir neshe kórsetkishler bar:

- bir islewshige tuwrı keletuǵın islep shıǵarılǵan JIÓniń muǵdarı;
- inflyaciya dárejesi hám dinamikası;
- mámleketlik byudjettiń jaǵdayı;
- altın valyuta rezervleriniń muǵdarı hám dinamikası.

Kárxanalar, firmalar hám korporaciýalar dárejesinde finanslıq awhal tólewge qábiletlik penen, yaǵnıy bazar ekonomikasınıń basqa subyektleri hám salıq organları aldında finanslıq minnetlemelerin óz waqtında úziw imkánıyatı menen xarakterlenedi. Tólewge qábiletlik bul kárxana barlıq pul aktivleri (**P_a**) hám tólem múddeti kelgen yamasa ótken finanslıq minnetlemeler (**F_m**) ortasındaǵı qatnas esaplanadı. Salammat islep atırǵan kárxanalar ushın tólewge qábiletlik koefficienti (**T_{qk}**) turaqlı birden joqarı bolıwı kerek:

$$T_{qk} = \frac{P_a}{F_m} > 1$$

Kárxananiń finanslıq awhalın anıqlaw ushın likvidlik, aylanıs aktivlerdiń óz aylanıs qarjıları menen támiyinlengenlik kórsetkishi hám basqa usı usaǵan kórsetkishlerden paydalanıladı.

Belgili bir anıq sánede hám keleshekte kárxana tólem minnetlemeleri hám onıń finanslıq imkánıyatları ólshemin balanslastırıwdıń tiykargı usılı finanslıq aǵımlar balansı esaplanadı. Ol óz ishine kárxana ıqtıyarına kelip túsetuǵın pul qarjıları hám kárxana tárepinen sarplanatuǵın pul qarjıların aladı. Bul turaqlı túrde kárxana pul qarjılarınıń háreketin qadaǵalaw, olardıń dinamikasın bahalaw hám boljaw imkánıyatın beredi.

Finanslıq ağımlar byudjeti bul kárxana tólewge qábiletliginiń keńeyttirilgen koefficienti esaplanadı. Eger onıń dáramatlar tárepi qárejetler tárepine teń yamasa onnan úlken bolsa, onda kárxana tólewge qábiletli esaplanadı. Eger kerisinshe bolsa, ol jaǵdayda kárxana tólewge qábiletli emes esaplanadı. Finanslıq ağımlardıń muǵdar hám sapa xarakteristikaları arqalı kárxananiń xızmeti sáwlelenedi. Olar islep shıǵarıwdıń barlıq faktorları háreketiniń qunlay sáwleleniwinen ibarat.

Juwmaqlaw

Bul bapta finanslıq basqarıwdıń mazmun-mánisi, onıń juwapkreshiligi xaqında atap ótilgen. Finanslıq basqarıw quramalı process bolıp, obyektler hám subyektler sistemalardıń birden birliginen ibarat. Basqarıwshı sistema, bul jerde finanslıq institutlardıń toplamınan ibarat bolǵan finans sisteması bolsa, basqarılatuǵın sistema bul pul qatnasıqları toplamınan ibarat bolǵan finans sistemasın óz ishine aladı.

Finanslıq basqarıwdıń máqseti makroekonomikalıq teń salmaqlıqta, byudjet profitinde, mámleketlik qarızdıń kemeyiwinde, milliy valyutaniń turaqlıǵı hám bekkemliginde, mámleket hám jámiyettiń barlıq aǵzaları ekonomikalıq mápleriniń bir pútinliginde payda bolatuǵın finanslıq turaqlıq hám finanslıq ǵárezsizlikti támiyinlew esaplanadı.

Bul jerde finanslıq basqarıwda jobalastırıw, boljaw, dástúrlestiriw, tártipke salıw, qadaǵalaw, nızamlardı qabıl qılıw, resurslardı tartıw usıllar sisteması arqalı ámelge asırıladı. Sonday-aq finans sistemasın uluwma basqarıw mámlekettiń joqarı hákimiyat hám basqarıw organları tárepinen ámelge asırıladı.

Sonıń menen birge finanslıq ağımlardı basqarıwǵa ayrıqsha itibar qaratılǵan. Bunda kárxana fondları, dáramatları, oraylastırılǵan hám oraylastırılmaǵan finanslıq resurslar fondların dúziw hám olardan paydalanıw processindegi pul qarjılarınıń muǵdar hám sapa jaǵınan háreketine finanslıq aǵım dep ataladı. Sonlıqtan, finanslıq ağımlardıń kólemi olar tiykarında qalıplesiwi zárúr bolǵan finanslıq resurslar fondlarınıń ólshemine baylanıslı. Finanslıq ağımlardıń muǵdar hám sapa xarakteristikaları arqalı kárxananiń xızmeti sáwlelenedi. Olar islep shıǵarıwdıń barlıq faktorları háreketiniń qunlay sáwleleniwinen ibarat.

Tirek sózler:

Finanslıq basqarıw; finanslıq jobalastırıw; finanslıq boljaw; finanslıq dástúrlestiriw; finanslıq tártipke salıw; finanslıq qadaǵalaw.

Qadaǵalaw sorawları

1. Finanslıq basqarıw dep nege ayıladı?
2. Finanslıq basqarıwdıń obyektin kórsetiń?
3. Neler finanslıq basqarıwdıń subyektleri esaplanadı?
4. Qanday finanslıq basqarıwdıń máqseti bar?
5. Finanslıq basqarıwdıń konkret usılları hám túrleri quramın atap ótiń?
6. Finanslıq basqarıw sisteması óz ishine nelerdi aladı?
7. Uluwma mámleketlik kóleminde finanslıq basqarıw sisteması qanday basqarıw organlarınan dúziliwi múmkin?
8. Finanslıq basqarıwǵa tikkeley baylanıslı bolǵan sistemanıń tiykargı wazıypaları quramına neler kiredi?
9. Finanslıq aǵımlardıń kólemi nelerge baylanıslı?
10. Finanslıq aǵımlardı basqarıwdıń funkciyaları nelerden ibarat?
11. Makrodárejede finanslıq awǵaldı xarakterleytuǵın qanday kórsetkishler bar?
12. Kárxanalar ushın tólewge qábiletlik koefficienti qanday anıqlanadı?

Test sorawları

1. Finanslıq basqarıw - bul

- A) Basqarılatuǵın obyektler hám basqarılıwshı subyektler sistemalarınıń kompleksinen ibarat
- B) Finans sistemasın basqarıwdan ibarat
- C) Málim bir nátiyjege erisiwdi názerde tutılıwdan ibarat
- D) Finanslıq institutlardı pul qatnasıqları ústinen basqarıwdan ibarat

2. Qaysi wákillikli organ mámleket basqarıw hám atqarıw organlarınıń mámleket byudjetin orınlaw barısındaǵı jumsların muwapıqlastıradı hám qadaǵalaydı?

- A) Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabineti
- B) Ózbekistan Respublikası Oliy Majlisi
- C) Ózbekistan Respublikası Salıq komiteti
- D) Ózbekistan Respublikası Finans ministrligi

3. Qaysi wákillikli organ mámleketlik byudjet joybarın islep shıǵadı hám onı Ózbekistan Respublikası Oliy Majlisine usınadı?

- A) Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabineti
- B) Ózbekistan Respublikası Finans ministrligi
- C) Ózbekistan Respublikası Prezidenti diywanı
- D) Ózbekistan Respublikası Finans ministrligi qaznashılıǵı

4. Finanslıq basqarıw -

- A) Basqarılatuǵın obyektler hám basqarılıwshı subyektler sistemalarınıń kompleksinen ibarat
- B) Finans sistemasın basqarıwdan ibarat
- C) Málim bir nátiyjege erisiwdi názerde tutıw
- D) Finanslıq institutlardı pul qatnasıqları ústinen basqarıw

5. Oraylastırılǵan finanstıń quramına kiriwshi buwındı kórsetiń?

- A) Mámlekettiń máqsetli jamǵarmaları
- B) Xojalıq subyektleri finansı
- C) Finanslıq dáldalshı shólkemler finansı
- D) Uy xojalıqları finansı

6. Qaysi wákillikli organ mámleket basqarıw hám atqarıw organlarınıń mámleket byudjetin orınlaw barısındaǵı jumsların muwapıqlastıradı hám qadaǵalaydı?

- A) Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabineti
- B) Ózbekistan Respublikası Oliy Majlisi
- C) Ózbekistan Respublikası Salıq komiteti

5-bap. FINANSLIQ JOBALASTIRIW HÁM TÁRTIPKE SALIW

5.1. Finanslıq jobalastırıw hám boljaw

Hár qanday social - ekonomikalıq processlerdi basqarıw sistemasınıń tiykargı basqışlardan biri jobalastırıw bolıp tabıladı.

«Jobalastırıw» túsiniğiniń mazmunın jáne de uluwmalıq bolğan hám xojalıq júritiwshi subyektler xızmetin muwapıqlastırıwdıń obyektiv zárúrligi hám imkánıyatın ańlatıwshı «jobalılıq» arqalı anıqlaw múmkin. Finanslıq resurslardıń balanslılıǵın hám sáykesligin támiyinlewge qaratılğan xızmetke **finanslıq jobalastırıw** dep ataladı.

Bul jerde balanslıq mámlekettiń iqtıyarında bolğan finanslıq resurslar hám xojalıq júritiwshi subyektlerdiń iqtıyarında qalğan dáramatlar ortasındaǵı **optimal qatnastı** bildiredi.

Uluwma hám ápiwayı kóriniste, finanslıq jobalastırıw degende finanslıq jobalardı dúziw hám ámelge asırıw processı názerde tutiladı. Finanslıq jobanı islep shıǵıw hám dúziw processı siyaqlı finanslıq kórsetkishlerdi analiz etiw, uluwmalastırıw hám óz ara baylanıstırıw sisteması sıpatında qaraw kerek.

«Finanslıq jobalastırıw» túsiniǵı óz ishine tómendegilerdi aladı:

- rawajlanıwdıń tiykargı tendenciyların anıqlaw hám finanslıq analiz qılıw;
- tartılğan qarjılardı hám waqtınsha bos turgan qarjılardı jaylastırıw menedjmenti;
- firma ishindegi finanslıq nátiyjeler hám pullardı jobalastırıw, esapqa alıw hám qadaǵalaw;
- investiciyalıq menedjment;
- kapitallar menedjmenti;
- xızmettiń basqa kórinisleri (trast, faktoring, lizing hám basqalar).

Finanslıq jobalastırıwdıń tiykargı wazıypaları tómendegiler esaplanadı:

- islep shıǵarıw, investiciyalıq hám finanslıq xızmetlerdi kerekli bolǵan finanslıq resurslar menen támiyinlew;
- pul qarjıların únemlep paydalanıw esabınan kárxananiń paydasın joqarılatıw boyınsha ishki rezervlerdi izlep tabıw;
- kapitaldı nátiyjeli jaylastırıw jolların anıqlaw, onnan aqılǵa uǵras hám nátiyjeli paydalanıwdı bahalaw;
- kontragentler menen optimal finanslıq qatnasıqlardı ornatıw;
- kárxananiń finanslıq awhalı, tólewge qábiletligi hám kreditke uqıplıǵı ústinen qadaǵalaw ornatıw.

Finanslıq jobalastırıw ámeliyatta tómendegi tiykargı usıllardan paydalanıw múmkin:

- ekonomikalıq analiz usılı;
- normativlik usıl;
- balanslı esaplasıwlar hám pul aǵımları usılı;
- kóp variantlıq usılı;
- ekonomikalıq - matematikalıq modellestiriw usılı.

Finanslıq jobalastırıw processiniń tómendegi tiykargı basqıshların ajratıp kórsetiw múmkin:

- xojalıq júritiwshi subyektlar xızmetiniń finanslıq nátiyjelerin izertlew;
- operativlik jobalardıń ózgeriwi tiykarında finanslıq esabatlardıń boljaw variantların islep shıǵıw;
- óz joba tapsırmalarınń orınlanıwın támiyinlew ushın xojalıq júritiwshi subyektin finanslıq resurslarǵa bolǵan konkret mútájliklerin anıqlaw;
- finanslastırıw derekleri hám olardıń quramlı dúzilisin boljaw;
- xojalıq júritiwshi subyektlar finansın basqarıwdıń sistemasın jaratıw hám onı uslap turıw;
- dúzilgen jobalardı operativlik ózgertiriw tártibin islep shıǵıw.

Finanslıq jobalastırıw eki túrde alıp barıladı:

- strategiyalıq finanslıq jobalastırıw;
- taktikalıq finanslıq jobalastırıw.

Strategiyalıq finanslıq jobalastırıw óz sáwleleniwin keleshek finanslıq jobalarda dúzilip, ol sırtqı hám ishki ortalıqta ózgerip atırǵan xojalıq júritiw subyekti finanslıq rawajlanıwınıń kóp variantlı boljawınan ibarat.

Strategiyalıq finanslıq joba tómendegiler kórip shıǵıladı:

- kapitaldın ólshemi, derekler hám múddetleri;
- kapitaldan paydalanıw dárejesi;
- xojalıq júritiwshi subyekt ishki múmkinshilikleri;
- xojalıq júritiwshi subyekt pul qarjıları túsimi, rentabelligi hám investiciyalar dárejeleri.

Taktikalıq finanslıq jobalastırıwdıń tiykargı wazıypaları tómendegilerden ibarat:

- islep shıǵarıw, investiciyalıq, marketing, ilimiy - joybarlıq hám qıdırıw xızmetlerin jáne sociallıq joybarlardı ámelge asırıw ushın zárúrli bolǵan finanslıq resurslardıń kólemi hám olardıń dereklerin anıqlaw;
- ónimdi (jumıstı, xızmetti) islep shıǵarıw hám realizaciya etiw ónimniń ózine túser bahasın jobalastırıw;
- pul aǵımların jobalastırıw;
- investiciyalardıń dáramatlıǵın jobalastırıw.

Finanslıq jobalastırıw mámlekettiń milliy xojalıǵın jobalastırıwdıń quramlı bólegi bolıp, social - ekonomikalıq rawajlanıw jobasınıń kórsetkishlerine súyenedi, finans sisteması barlıq organlarınıń xızmetlerin muwapıqlastırıwǵa baǵdarlanadı. Finans sisteması ayrıqsha buwınlarınıń salıstırma ğárezsizligi tómendegilerdi ózinde kórsetiwshi finanslıq jobalardıń islep shıǵılıwı zárúrligin belgilep beredi.

Finanslıq jobalar sistemasınıń orayın byudjet jobası iyeleydi, onda byudjet fondınıń háreketi, dáramatlar hám qárejetlerdi qalıplestiriw hám olardan paydalanıwdıń usılları, dáramatlar hám qárejetlerdiń quramlı dúzilisinde óziniń muǵdar sáwleleniwin tabadı.

Keleshekтегі finanslıq jobalar nábetteгі úsh jıl ushın islep shıǵılıp, onıń birinshi jılı ushın byudjet dúziledi, nábetteгі eki jıl joba dáwiri esaplanıp, olar dawamında háreketтегі ekonomikalıq siyasattıń haqıyqıy nátiyjeleri baqlanadı. Keleshekтегі finanslıq jobalar mámleket, onıń hákimshilik - aymaqlıq dúzilmeleri social - ekonomikalıq rawajlanıwınıń anıqlastırılǵan orta múddetli boljawınıń kórsetkishlerin esapqa alıp hár jılı ózgeriliwi múmkin. Joba dáwiri bolsa, bunda jáne bir jıl aldınǵa súriledi.

Ótken jılǵı mámlekettiń esabat jıyma finanslıq balansı tiykarında hám mámlekettiń social - ekonomikalıq rawajlanıwınıń boljaw kórsetkishlerine muwapıq túrde dúziledi jáne olar byudjet joybarların islep shıǵıwda tiykar bolıp xızmet qıladı.

Bul finanslıq jobalar Finans ministrliǵı hám finans sistemasınıń basqa bólimleri aktiv qatnasıwında ekonomika ministrliǵı tárepinen islep shıǵıladı. Balansta byudjet fondı, byudjetten tısqarı fondlar, qamsızlandırıw fondı, kredit fondı, kárxana hám shólkemlerdiń pul fondları hám puqaralardıń pul qarjıları quramında jobalastırılıp atırǵan resurslardıń qalıplesiwi hám olardan paydalanıw kórsetiledi. Finanslıq jobalastırıwdıń balans usılı mámleket, onıń hákimshilik - aymaqlıq dúzilmeleri hám jergilikli administraciyları masshtabında finanslıq resurslar deficitin anıqlawǵa, barlıq xojalıq júritiwshi subyektlер ortasında qarjıladı nátiyjeli hám tiykarlı qayta bólistiriwge imkáníyat beredi. Mámlekettiń jıyma finanslıq balansı bar barlıq finanslıq jobalardı birden bir sistemaǵa birlestiredi. Onıń kórsetkishleri byudjet hám kredit jobaların, sonday - aq basqa finanslıq jobalardı dúziwde tiykar sıpatında qabıl etiledi.

Balansta kórsetilip atırǵan xalıqtıń pul dáramatları óziniń dereǵine qaray tómendegi úsh topaǵa bólinedi:

- is haqı hám ústemeler, sıylıqlar, sapar qárejetleri ushın mólsherlengen qarjılar;
- isbilermenlik xızmetinen alınǵan dáramatlar;
- sociallıq transfertlar - mámleket pensiyalar.

Sonday - aq, balansta kórsetilip atırǵan xalıqtıń pul qárejetleri de tómendegi toparlardan ibarat boladı:

- tutınıw qárejetleri;

- salıqlar, basqa májbúriy hám ıqtıyarlı tólemler;
- pul toplawları hám jamǵarmalar.

Belgili bir múddetti qamtıp alıwına qarap, finanslıq jobalar tómendegi eki toparǵa bólinedi:

- uzaq múddetli finanslıq jobalar;
- qısqa múddetli finanslıq jobalar.

Uluwma alganda, finanslıq jobalardıń kórsetkishleri mámlekettiń finanslıq awhalın analiz qılıw ushın baslangısh material esaplanadı, keleshektegi jobalastırıwdıń informaciyalıq tiykarı bolıp xızmet qıladı.

Anaw yamasa mınaw dáwir dawamında mámlekettiń múmkin bolǵan finanslıq awhalın aldın ala biliw hám finanslıq jobalardıń kórsetkishlerin tiykarlawǵa **finanslıq boljaw** dep ataladı. Teoriya hám ámeliyatta finanslıq boljaw ekige ajratıladı:

- orta múddetli (5 - 10 jıllıq) finanslıq boljaw;
- uzaq múddetli (10 jıldan artıq) finanslıq boljaw.

Finanslıq boljaw finanslıq jobalardı dúziw basqıshınan aldın payda boladı. Onda jámiyettiń belgili bir dáwirdegi rawajlanıwına baǵıshlangan finanslıq siyasattıń koncepciyası islep shıǵıladı. Finanslıq boljawlardıń bas máqseti boljanıp atırǵan dáwirde haqıyqatta bar bolıwı múmkin bolǵan finanslıq resurslardıń real kólemi, olardı qalıplestiriw derekleri hám olardan paydalanıwdı anıqlawdan ibarat. Finanslıq boljawlar finans sisteması organlarına finans sistemasın rawajlandırıw hám jetilistiriwdiń, finanslıq siyasattı ámelge asırıw formaları hám metodlarınıń hár qıylı variantların belgilewge imkáníyat beredi. Usı mániste, finanslıq boljawlar finanslıq siyasattı islep shıǵıwdıń zárúrli elementi hám bir waqıttıń ózinde zárúrli basqıshı bolıp esaplanadı.

Haqıyqatta anıq dúzilgen máqset hám oǵan erisiwdiń usılları finanslıq jobalastırıwdıń usılı sıpatında finanslıq dástúrlew tómendegilerdiń bolıwın ańlatadı:

- baǵdarlar boyınsha mámleket qárejetleriniń ústinligin ornatiw;
- mámleketlik qarjılardı sarplawdıń nátiyjeligin joqarılatıw;
- alternativ varianttıń tańlanıwına muwapıq qapjılandırıwdı toqtatıw.

5.2. Social - ekonomikalıq processlerdi finanslıq tártipke salıw

Social - ekonomikalıq processlerge mámlekettiń tásiрі tómendegi máqsetler ushın zárúrli:

- turmıslıq xızmettiń uluwma sharayatların hám ekonomikalıq qararlardıń ámelge asırılıw tiykarların támiyinlew;
- turaqlastırılısh ilajlardı ámelge asırıw;
- resurslardıń social baǵdarlangan qayta bólistiriliwin ámelge asırıw.

E.Xansen óziniń miynetleriniń biri bolǵan “AQSHtıń urıstan sońǵı ekonomikasi”nda sonday dep jazadı: “Sociallıq qárejetleri eń pás dárejede bolǵan mámleketti maǵan kórsetiń, men sizge turmıs dárejesi eń pás bolǵan mámleketti aytaman”. Jáne ol dawam etip ataydı: “Hátte Qurama Shtatlarda da bilimlendiriw tarawına baǵdarlangan 100 dollar islep shıǵarıw imaratları, inshaatlar, mashinalar hám ásbap - úskenelerge sarıplangán 100 dollarga salıstırǵanda joqarı bolǵan miynet ónimdarlıǵına alıp keledi”.⁷

Jáhanniń rawajlanıp atırǵan mámleketleri hám bazar ekonomikasına ótip atırǵan eller ushın bolsa keleshek basqasha esaplanadı. Bul ellerde bazar dúzilmeleri hám institutlarınıń rawajlanıwı hám bekkemleniwi menen parallel túrde mámlekettiń finanslıq tártipke salıwı da artıp barıwı kerek hám olarda tiyisli ekonomikalıq shegaraǵa shekem ele bir qansha bar.

Túrli social - ekonomikalıq processlerde finanslıq tártipke salıwdıń rolin tolıq kórsetiw ushın sistemanıń qalıplestiriwshi tiykarların – mámleket qárejetleri hám mámleket dáramatlarınıń - jáne olar hár biriniń rolin átiraplısha analiz qılıp shıǵıw zárúr.

Tákirar islep shıǵarıw processinde mámleketlik finanstıń rolin anıqlap alıw ushın olardı bir neshe belgiler boyınsha klassifikaciyalaw múmkin.

Olardıń arasınan tómendegilerdi ajratıp kórsetiw múmkin:

⁷ Хансен Э. Послевоенная экономика США. – М.: Прогресс, 1966. сс.84, 147.

- mámleketlik tutınıw, bul jerde mámleketlik kárxanalar jumısshılarınıń is haqı, aǵımdaǵı mútájliklerdi qaplaw ushın mámleket tárepinen satıp alınǵan tovarlar ushın tólemler, islep shıǵarıwdı dotaciyalastırıw; mámleket qarızına xızmet kórsetiw, byudjetler aralıq subsidiyalar hám usı jerde kórsetilgen máqsetler ushın paydalanılatuǵın ssudalardı óz ishine aladı.

- mámleketlik investiciyalar, bul jerde mámleket kárxanaları hám shólkemleriniń tiykargı kapitalı hám aylanıs fondlarınıń ósken bólimine qoyılmalar, mámleket zapasları hám rezerlerin jaratıw, uzaq múddetli byudjet kreditlerin óz ishine aladı.

Solay etip, ekonomika resurslarınıń sheklengenligi sharayatında transformaciyalıq qárejetler mámleketlik emes tarawda tovarlar hám xızmetlerdi islep shıǵarıwdıń kólemin tikkeley ózgettiredi, bulardan basqa bir jaǵdaylarda jámiyet paydalanadı hám bir waqıttıń ózinde jámi usınıstıń quramlı dúzilisine óz tásin kórsetedi.

Eger mámlekettiń qárejetleri túrli túrdegi pensiyalardı hám napaqalardı tólewge baǵdarlansa, ol jaǵdayda mámleket tárepinen qarjılardı beriwdiń ózine tán - transfert – túrde beriliwi payda bolıp, bunda qarjılar salıq tólewshilerden usı tólemlerdi alıwshılarga beriledi. Bunday qárejetler **transfert qárejetler** dep ataladı. Mámlekettiń qárejetleri aǵımdaǵı hám kapital qárejetlerge bólinedi. Bunday bóliniw tákirar islep shıǵarıw parametrleri dinamikasına finanstıń tásin bahalawda júdá áhmiyetli esaplanadı.

Jámiyetlik qatnasıqlardıń turaqlıǵın qollap - quwatlap, olar jámi talaptıń kólemi hám quramlı dúzilisine keskin tásir kórsetedi hám bul tómendegilerde payda boladı:

- sociallıq subsidiya alıwshılar xalıqtıń materiallıq iygilikler tutınıwı bólimine salıstırǵanda turaqlı tólewge qábiletli talaptıń turaqlıǵın támiyinleydi;

- sociallıq - mádeniy taraw shólkemlerinen aǵımdaǵı saqlaw ushın tovarlar hám xızmetlerdi mámleket tárepinen satıp alınıw bazardıń júdá kóp segmentlerinde talap hám usınıs ortasındaǵı teń salmaqıqqa óz tásin kórsetedi;

- bilimlendiriw, den sawlıqtı saqlaw, mádeniyat hám sociallıq támiynat obyektleriniń keńeytiriliwi, úy - jay qurılısına mámleket dotaciyaları menen birgelikte, tek ǵana qurılıs materiallarına bolǵan talaptı asırıp qoymastan, al qurılıs

industriyası menen baylanıslı bolğan sanaattıń basqa ayırıqsha tarmaqları ushın da bazardı jaratadı.

Uluwma túrde, mámleket dáramatlarınıń alınıwın tómendegilerge tásir etiwı múmkin dep, ajıratıp kórsetse boladı:

- bahalardı qalıplestiriwge, bul tiykarınan, janapay salıqlar;
- islep shıǵarıw qárejetlerine, bul mal - mulktiń qunınan, tutınıw fondınan alınatuǵın salıqlar, social xarakterdegi byudjetten tısqarı fondlarǵa ajıratpalar;
- jamǵarmalar kólemine, bul investiciyalıq jeńillikler;
- bántlilik hám tárepli tutınıwǵa, bul miynet haqı fondınan alınatuǵın salıqlar, xalıq bántlik fondına ajıratpalar hám t.b.

Mámleketlik dáramatlarınıń barlıǵı anaw yamasa mınaw dárejede tákirar islep shıǵarıw subyektleriniń social - ekonomikalıq xızmetin tártipke salıp, jámiyetlik qatnasıqlardıń barlıq túrlerine óz tásin kórsetedi. Sonıń ushın da olardı ekonomikalıq kórsetkishlerdiń málim bir toparına tiykarǵı tásiрі baǵdarı boyınsha klassifikaciylanıwı shártli xarakterge iye.⁸

Byudjet járdeminde tártipke salıw finanslıq tártipke salıwdıń barlıq salasın qamtıp ala almaydı. Sebebi bólistiriw hám qayta bólistiriwde finans sisteması hár bir fondınıń tásiрі tártipke salıwshı bolıwı kerek. Sonlıqtan, házirgi payıtta rawajlangan ellerde byudjetten tısqarı arnawlı fondlar birgelikte oraylıq byudjetler kóleminiń 1/3 bóliminen ½ bólegin quramaqta. Bunnan tısqarı, bul jerde jáne eki zárúrli baǵdarlar da bar. Bular byudjet deficitiniń quramlı dúzilisin qalıplestiriw hám byudjetler aralıq qatnasıqlardı tártipke salıw esaplanadı. Finanslıq tártipke salıw keltirilgen elementleriniń mazmunın ashıp beriw arnawlı izertlew obykti esaplanadı.⁹

Demek, tákirar islep shıǵarıw parametrlerin ózgerttiriw máqsetinde finanslıq qatnasıqlardıń barlıq baǵdarlarınan paydalanıw boyınsha mámleket tárepinen dúziletuǵın xızmetke social - ekonomikalıq processlerdi finanslıq tártipke salıw dep ataladı. Finanslıq tártipke salıwdıń subykti mámleket dúzilmeleri bolsa, onıń obykti sociallıq sistema qatnasıwshılarınıń dáramatları hám qárejetleri esaplanadı.

⁸ Vahobov A.V., Malikov T.S. MOLIYA. – T: NOSHIR, 2011. b.111

⁹ Vahobov A.V., Malikov T.S. MOLIYA. – T: NOSHIR, 2011. b.114

Makro hám mikro dárejede jámiyet mútájlikleriniń maksimal qanaatlandırılıwın támiyinleytuǵın fondlardı bólistiriwdiń proporcıyaların ornatıw finanslıq tártipke salıw processinde sheshiletuǵın tiykarǵı wazıypa esaplanadı.

Bazar xojalıǵınıń finanslıq tártipke salıwshılarına tómendegiler kiredi:

- byudjetke salıqlı hám salıqsız tólemler;
- finanslıq jeńillikler hám sankciyalar;
- byudjet shólkemleri qárejetleri;
- uluwma hám máqsetli subsidiyalar;
- byudjetten tısqarı fondlardıń dáramatları hám qárejetleri;
- mámleketlik kárxanalar hám shólkemleriniń dáramatları hám qárejetleri.

Finanslıq tásir kórsetiwge tártipke salıwdıń tómendegi kórinisleri tán:

- tuwrıdan - tuwrı;
- janapay;
- aralas.

Finanslıq tásir kórsetiwdiń tuwrıdan - tuwrı tártipke salıw túri tómendegiler arqalı payda boladı:

- tikkeley uluwma mámleketlik salıqların óndiriw járdeminde;
- rawajlanıw byudjetinen qárejetlerdi finanslastırıw processinde;
- byudjet hám oraylastırılǵan byudjetten tısqarı fondlarga salıqlar hám tólemler stavkaların arttırılǵan yamasa kemeyttirilgen túrde qollanıw jolı menen;
- mámleket qárejetleriniń normativleri ólshemin ózgarttiriw arqalı;
- finanslıq intizamdı buzǵanlıǵı ushın járiymalar, penyalardı óndiriw nátiyjesinde.

Bulardıń barlıǵı, óz náwbetinde, tákirar islep shıǵarıw subyektleri dáramatlarınıń dárejesin hám bazar konyunkturasın tikkeley ózgartiredi.

Tártipke salıwdıń janapay túrleri óz ishine tómendegilerdi aladı:

- mámleket tárepinen janapay salıqqa tartıw;
- mámleketlik aǵımdaǵı qárejetlerin ámelge asırıw.

Finanslıq tásir kórsetiwdiń aralas túrleri tómendegilerdi aladı:

- jergilikli salıqlar;
- byudjetke salıqsız tólemler sisteması;
- xızmettiń ayırıqsha túrleri hám ilajlardı jeńillikli salıqqa tartıw hám jeńillikli finanslastırıw;
- mámleketlik kárxanalar hám shólkemler fondları jáne oraylastırılmağan byudjetten tısqarı fondların dúziw hám olardan paydalanıw normativleri.

Mámleket dáramatları hám mámleket qárejetleriniń konkret túrleri, olardı tartıw hám baǵdarlaw usılları máseleniń shólkemleskenlik tárepleri menen birgelikte finanslıq tártipke salıwdıń usılların ańlatadı.

Finanslıq tártipke salıw, mámlekettiń tásin támiyinlewdiń basqa túrleri menen birgelikte tiykarǵı makroekonomikalıq kórsetkishler dinamikasında unamlı ózgerisler bolıwın támiyinlewi múmkin.

Juwmaqlaw

Bul bapta finanslıq jobalastırıw hám boljaw haqqında toqtalıp ótilgen. Jobalastırıw hár qanday social-ekonomikalıq processlerdi basqarıw sistemasınıń tiykarǵı basqıshı esaplanadı. «Jobalastırıw» túsiniǵiniń mazmunın jáne de uluwmalıq bolǵan hám xojalıq júritiwshi subyektler xızmetin muwapıqlastırıwdıń obyektiv zárúrligi hám imkánıyatın ańlatıwshı «jobalılıq» arqalı anıqlaw múmkin. Finanslıq resurslardıń balanslıǵın hám sáykesligin támiyinlewge qaratılǵan xızmetke finanslıq jobalastırıw dep ataladı. Bunda, rawajlanıwdıń tiykarǵı tendenciyların anıqlaw hám finanslıq analiz qılıw, tartılǵan qarjılardı hám waqtınsha bos turǵan qarjılardı jaylastırıw, finanslıq nátiyjeler hám pullardı jobalastırıw, esapqa alıw hám qadaǵalaw. Finanslıq jobalastırıw eki túrde, yaǵnıy strategiyalıq finanslıq jobalastırıw hám de taktikalıq finanslıq jobalastırıw arqalı alıp barıladı. Sonday-aq, málim dáwir dawamında mámlekettiń múmkin bolǵan finanslıq awhalın aldın ala biliw hám finanslıq jobalardıń kórsetkishlerin tiykarlawǵa finanslıq boljaw tiykarǵı mánisin beredi. Finanslıq boljaw yaǵnıy, orta múddetli finanslıq boljaw hám uzaq múddetli finanslıq boljaw bolıp ekige bólinedi.

Finanslıq boljawlar finans sisteması organlarına finans sistemasın rawajlandırıw hám jetilistiriwdiń, finanslıq siyasattı ámelge asırıw formaları hám metodlarınıń hár qıylı variantların belgilewge imkánıyat beredi.

Sonıń menen birge social - ekonomikalıq processlerdi finanslıq tártipke salıw byudjetke salıqlı hám salıqsız tólemler, finanslıq jeńillikler hám sankciyalar, byudjet shólkemleri qárejetleri, uluwma hám máqsetli subsidiyalar, byudjetten tısqarı fondlardıń dáramatları hám qárejetleri, mámleketlik kárxanalar hám shólkemleriniń dáramatları hám qárejetleri jóninde toqtalıp ótilgen.

Tirek sózler:

Finanslıq jobalastırıw; finanslıq boljaw; tártipke salıwshı qárejetler; byudjet qárejetleri; mámleketlik basqarıw; uzaqlı múddetli jobalastırıw; orta múddetli jobalastırıw; salıqlı tólemler; salıqsız tólemler, subsidiya; sankciya.

Qadaǵalaw sorawları

1. Finanslıq jobalastırıw dep nege aytıladı?
2. Finanslıq jobalastırıw túsinigi óz ishine nelerdi aladı?
3. Finanslıq jobalastırıwdıń tiykargı qanday wazıypaları bar?
4. Finanslıq jobalastırıw processiniń qanday basqıshları bar?
5. Finanslıq jobalardıń qanday túrleri bar?
6. Finanslıq jobalastırıwdıń uluwma mámleketlik hám aymaqlıq dárejelerine neler kiredi?
7. Belgili bir múddetti qamtıp alıwına qarap, finanslıq jobalar qanday toparlarga bóliniwi múmkin?
8. Finanslıq boljaw dep nege aytıladı?
9. Finanslıq boljaw processinde qanday usıllardan paydalanadı?
10. Bazar xojalıǵınıń finanslıq tártipke salıwshılarına neler kiredi?
11. Finanslıq tásir kórsetiwge tártipke salıwdıń qanday kórinisleri tán?

Test sorawları

1. Finanslıq jobalastırıwdıń tiykargı principi:

- A) Ózin-ózi qarjı menen támiyinlew, jobalastırıw hám rezervler shólkemlestiriw
- B) Materiallıq mápdarlıq hám juwapkerlik, islep shıǵarıw nátiyjeliligin asırıw hám finans intizamına boysınıw
- C) Birlik, úzliksizlik, beyimlesiwsheńlik, anıqlıq, qatnasıw.
- D) Materiallıq mápdarlıq, rezerv fondların shólkemlestiriw, xojalıq jaqtan erkinlik, ózin - ózi qarjı menen támiyinlew

2. Finanslıq kórsetkishlerdi jobalastırıw usılları qanday?

- A) Normativ usıl, inventarizaciya usılı
- B) Normativ, esap-kitap analiz, optimallastırıw, balans
- C) balans metodı, indikativ metod, logistik metod
- D) kalkulyaciya metodı, esap-kitap metodı, koefficientli metod

3. Finanslıq jobalastırıwdıń mazmunı neden ibarat?

- A) kárxana qárejetlerin jobalastırıw.
- B) tiykargı háreket dáramatların jobalastırıw.
- C) juwmaqlawshı finanslıq nátiyjeni jobalastırıw.
- D) sap paydanı bólistiriwdi jobalastırıw

4. Finanslıq jobalastırıwdıń qanday túrleri bar?

- A) shereklik, yarım jıllıq hám jıllıq finanslıq jobalastırıw.
- B) normativ , esap-kitap, optimallastırıw, balanslastırıw
- C) dekadalıq, aylıq, shereklik hám jıllıq
- D) anıq finanslıq jobalastırıw, boljap finanslıq jobalastırıw.

5. Finanslıq boljawlardı ámelge asırıw usılları qanday?

- A) salıqlardı boljaw, dáramatlardı boljaw.
- B) ekonometrikalıq model dúziw, korrelyaciyalıq regressiyalıq analiz, tikkeley ekspert bahalaw
- C) balans usılı, indikativ usıl, logistikalıq usıl.
- D) kalkulyaciya usılı, esap-sanaq usılı, koefficientli usıl.

6. Administrativ-aymaqlıq hákimiyat organlarınıń byudjet jamǵarmaları ierarxiyası bul-?

- A) Byudjet dúzilmesı
- B) Byudjet qatnasıqları
- C) Byudjet orınlanıwı
- D) Byudjet institutları

7. Finanslıq resurslardı makro hám mikrodárejede kóbeytiw imkáníyatları - bul

- A) Jobalastırıw
- B) Operativ basqarıw
- C) Qadaǵalaw
- D) Birden bir sistema

8. Smetalı finanslastırıw degen ne?

- A) Tastıyıqlanǵan smetaǵa muwapıq mekeme hám shólkemler qárejetlerin finanslıq támiyinlew usılı
- B) Kommerciyalıq kárxanalarda tiykarǵı óndiris fondların qarjılandırıw usılı
- C) Kommerciyalıq tiykarında xızmet júritiwshi kárxanalar aylanba óndiris fondların qarjılandırıw usılı
- D) Inovaciyalıq xızmetti qarjılandırıw usılı

6-bap. FINANSLIQ QADAǴALAW

6.1. Finanslıq qadaǵalawdıń mazmunı hám áhmiyeti

Finanslıq qadaǵalaw ekonomikalıq kategoriya sıpatında finansqa tán bolǵan qadaǵalaw ózgesheliginiń is júzinde júzege asıwı bolıp esaplanadı. Finanslıq qadaǵalaw tiykarınan eki baǵdarda qarap shıǵıladı:

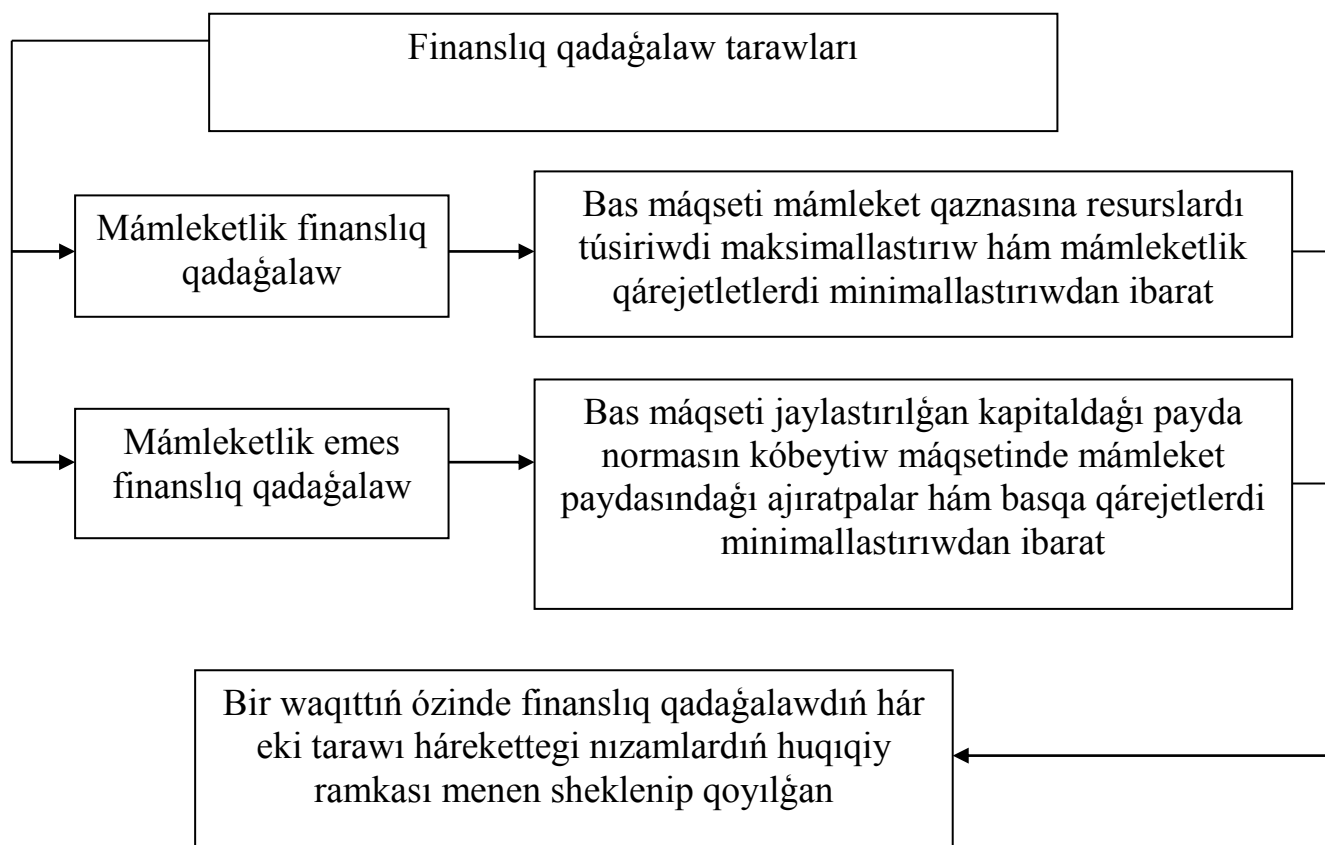
- barlıq ekonomikalıq subyektlerdiń finanslıq nızam hám tártip qaǵıydalarına boysınıwı ústinen arnawlı dúzilgen qadaǵalaw organlarınıń keskin tártipke salınǵan xızmeti;

- finanslıq operaciyalardıń nátiyjeligin hám máqsetke muwapıqlıǵın támiyinlew máqsetinde makro hám mikro dárejede finans jáne pul aǵımların basqarıwdıń ajıralmas elementi bolıp tabıladı.

Finanslıq qadaǵalawdıń hár eki baǵdarıda bir - biri menen óz ara baylanıslı bolsa da, qadaǵalawdıń máqseti, metodı hám subyektlerine muwapıq bir birinen ózgeshelikke iye. Eger birinshi jaǵdayda qadaǵalawdıń huqıqiy hám muǵdar tárepleri basım bolsa, ekinshi jaǵdayda finanslıq qadaǵalawdıń analitikalıq tárepke úlken itibar beriledi.

Finanslıq qadaǵalawdıń predmeti tómendegi finanslıq kórsetkishlerden ibarat:

- hár qıylı dárejedegi byudjetlerdiń dáramatları hám qárejetleri;
- salıq tólemleriniń muǵdarları (kólemleri, ólshemleri);
- xojalıq júritiwshi subyektlerdiń dáramatları;
- xojalıq júritiwshi subyektlerdiń aylanıs qárejetleri;
- ónimniń ózine túser qunı hám payda;
- úy xojalıqlarınıń dáramatları hám qárejetleri hám taǵı basqalar.



6.1.1-sızılma. **Finanslıq qadaǵalawdıń tarawları**

Finanslıq qadaǵalaw, bir tárepten óz-ara tásirshen hám ekinshi tárepten bolsa ǵárezsiz bolǵan eki tarawǵa bóledi:

- mámleketlik finanslıq qadaǵalaw;
- mámleketlik emes finanslıq qadaǵalaw.

Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw, bul mámlekettiń tiykargı nızamlarına súyenetuǵın hám hákimiyat jáne basqarıwdıń konkret organları ekonomikalıq - huqıqıy háreketiniń kompleksli hám máqsetke baǵdarlangan sisteması esaplanadı. Finanslıq qadaǵalawdı shólkemlestiriwde mámlekettiń Konstituciyası sheshiwshi áhmiyetke iye. Onıń huqıqıy reglamenti mámlekettiń tipine, onıń sociallıq-siyasiy baǵdarına, ekonomikalıq rawajlanıw dárejesine, menshiklik túrlerine baylanıslı.

Mámleketlik emes finanslıq qadaǵalaw ekige bólinedi: ishki (firma ishindegi, korporativlik) hám sırtqı (auditorlıq).

Finanslıq qadaǵalaw óz ishine tómendegi tekseriwlerdi aladı:

- ekonomikalıq nızamlardıń talaplarına ámel etiw (milliy dáramattı bólistiriw hám qayta bólistiriw proporciyalarınıń optimallıǵı);
- byudjet jobasın dúziw hám orınlaw (byudjet qadaǵalawı);
- kárxana hám shólkemler, byudjet mekemelerine tiyisli bolǵan miynet, materiallıq hám finanslıq resurslardan nátiyjeli paydalanıw;
- óz ara salıq qatnasıqları.

Bazar xojalıǵı tiykarlarınıń bekkemlenip barıwı menen finanslıq qadaǵalawdı shólkemlestiriw máseleleri jáne de huqıqıy túrde ózgeshelikke iye bolıp, áste aqırınlıq penen batıs modeline jaqınlasadı.

AQSH Kongressiniń maǵluwmatlarına qaray, aqırǵı 50 jıl ishinde federal qadaǵalaw-reviziya organlarınıń xızmetinen alınǵan jámi ekonomikalıq nátiyje 500 mlrd.dollardan kem bolmaǵan. Bul model ámeliyatta óziniń nátiyjeligin ayqın kórsetken¹⁰.

¹⁰ Соменков А.Д. Парламентский контроль за исполнением государственного бюджета. – М.: Экономика, 1998. с. 79.

Finanslıq qadağalawdın aldında turğan eń tiykarǵı wazıypalar tómendegilerden ibarat:

- pul fondlarınıń ólshemi hám finanslıq resurslarga bolǵan mıtájlik ortasındaǵı disproporciyaǵa tásir kórsetiw;
- mámleketlik byudjet aldındaǵı minnetlemelerdın óz waqtında hám tolıq orınlanıwın támiyinlew;
- finanslıq resurslardı kóbeyttiriwdın ishki xojalıq rezervlerin izlep tabıw.

Jáhán birge islesiwı kóp jıllıq tájiriye tiykarında finanslıq qadağalawdı shólkemlestiriwdın tiykarǵı principlerin islep shıqqan, házirgi payıtta olarǵa ámel etiw dúnyanın hár bir civilizaciyalasqan mámleketi umtıladı.

INTOSAI – dúnyanın 178 mámleketi joqarı qadağalaw organlarınıń Xalıqaralıq shólkemi. Onın átirapında aymaqlıq shólkemler de ámel qıladı. Olardan biri EVROSAI bolıp, ol joqarı qadağalaw organlarınıń Evropa shólkemi esaplanadı.

Bul principler INTOSAI dın Lima deklaraciyasında óz sáwleleniwın tapqan. Olardıń quramında tómendegiler kiredi:

- ❖ gárezsizlik;
- ❖ obyektivlik;
- ❖ kompetentlik (qábiletlik, uqıplılıq);
- ❖ áshkaralıq.

Finanslıq qadağalawdı shólkemlestiriw sistemasına tuwrı yamasa janapay tásir kórsetiwshi nızamlar qabıl etile turıp, hár bir mámleket, ádette, joqarıdaǵı principlerge tiykarlanadı. Bir waqıttın ózinde, hár bir mámlekette qadağalaw háreketleriniń óz reglamenti bar bolıp, bul nátiyjede finanslıq qadağalawdın juwmaqlarına óz tásirin kórsetedi.

6.2. Finanslıq qadağalawdın túrleri hám usılları

Finanslıq qadağalaw sisteması (qadağalawshılar), obyektler (qadağalanıwshılar), qadağalawdın usıl hám tártiplerin birgelikte jámlep, óz ishine aladı. Finanslıq

qadağalawdın áhmiyetli formalarından biri-bul mámleketlik byudjet-finans qadağalawı esaplanadı. Byudjet qadağalawı arqalı mámleket hám jergilikli hákimiyat organları ushın tolıq túrde tastıyıqlanğan byudjetin dáramat hám qárejetler jobaların tolıq hám sapalı orınlanıwın qadağalawğa alıw. Olardıń orınlanıwına tásir etiwshi hár qıylı unamsız faktorlardı anıqlaw hám olardı saplastırıw ushın operativ zárúr is-ilájlardı beligilew múmkinshiligi jaratıladı.

Mámleketlik qarjılar haqqındağı mağluwmatlardın anıqlıǵın támiyinlew, pul-kredit siyasatı tártiplerin jáne de jetilistiriw, olardıń nátiyjeligin asırıw, naq pul aylanısı mexanizmlerin jetilistiriwge qaratılğan is-ilájlarga kóbirek itibar berilmekte.

Bunıń ushın mámleketlik qarjılar haqqındağı mağluwmatlardı mámleketlik sektorda esapqa alıwdın xalıqaralıq standartlarına sáykeslestiriw arqalı olardıń anıqlıǵın támiyinlew hám de pul-kredit siyasatı tártiplerin jáne de jetilistiriw, sonıń ishinde, ekonomikanı rawajlandırıwdı qollap-quwatlawğa baǵdarlangan qayta finanslastırıw stavkasın tártipke salıw mexanizmleriniń nátiyjeligin arttırıwdı ámelge asırıw máqsetke muwapıq esaplanadı.¹¹

Finanslıq qadağalawdın tabıslı hám nátiyjeli ótkeriliwi onıń shólkemlestiriliw dárejesine hám qadağalawdın túrleri hám onı ótkeriwdin usıllarına baylanıslı.

Finanslıq qadağalawdı ámelge asırıwshı subyektlerge qaray onıń tómendegi túrleri bar:

- uluwma mámleketlik finanslıq qadağalaw;
- basqarmalıq (vedomostvolıq) finanslıq qadağalaw;
- xojalıq ishindegi finanslıq qadağalaw;
- jámáátshilik finanslıq qadağalawı;
- gárezsiz (erkin) finanslıq qadağalaw.

Uluwma mámleketlik finanslıq qadağalaw mámleketlik hákimiyat organları bul túrdegi finanslıq qadağalawdın baslı máqseti dáramatlardıń túsip turıwı hám mámleket qárejetleriniń sarıplanıwı boyınsha mámleket hám jámiyettiń máplerin támiyinlewden ibarat.

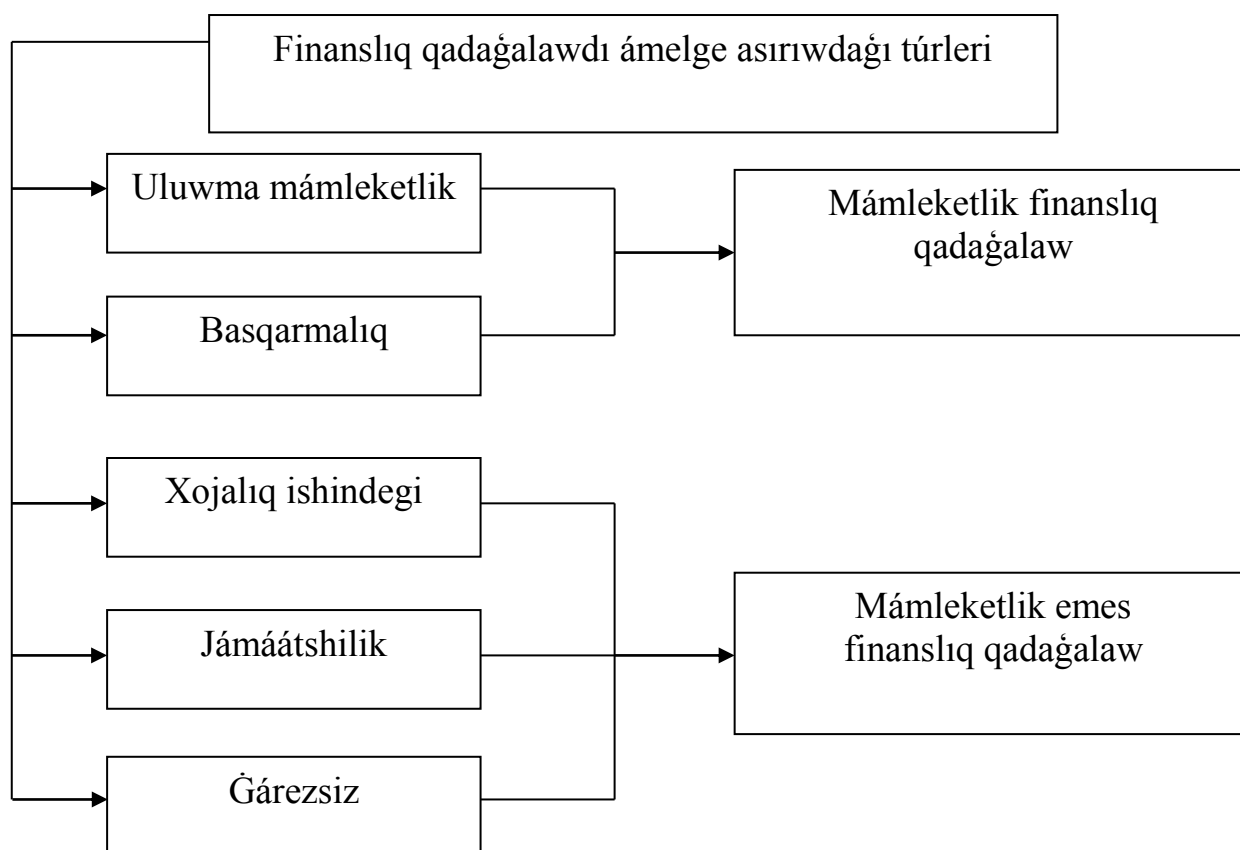
¹¹ 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasını rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasını «Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili»da amalga oshirishga oid Davlat dasturini o'rganish bo'yicha ilmiy-uslubiy risola, T.: «Ma'naviyat» 2017. 114 b.

Basqarıwmalıq (vedomostvolıq) finanslıq qadaǵalaw ministrlıktıń qadaǵalaw - reviziya basqarmaları hám basqa strukturalıq dúzilmeleri tárepinen ámelge asırılıp, sol basqarmaǵa boysınıwshı kárxana, shólkem hám mekemelerdiń xızmetin qamtıydı.

Xojalıq ishindegi finanslıq qadaǵalaw kárxana hám shólkemlerdiń ekonomikalıq hám finanslıq xızmetleri tárepinen ótkeriledi. Bul jerde finanslıq qadaǵalawdıń obyektı sıpatında kárxana, shólkem hám mekemelerdiń xojalıq hám finanslıq xızmeti bolıp tabıladı.

Jámáátshilik finanslıq qadaǵalaw mámleketlik emes shólkemler tárepinen ámelge asırıladı.

Ǵárezsiz (erkin) finanslıq qadaǵalaw arnawlı organlar: auditorlıq firmalar hám basqa xızmetler tárepinen ótkeriledi.



6.2.1-sızılma. **Finanslıq qadaǵalawdı ámelge asırıwshı subyektlerine qaray túrleri**

Finanslıq qadaǵalawdıń túrlerin tómendegi kriteriyalar boyınsha klassifikaciyalanadı:

- ámelge asırıw reglamenti;
- ótkeriw waqtı;
- qadaǵalawdıń subyektleri;
- qadaǵalawdıń obyektleri.
- Ámelge asırıw reglamenti boyınsha finanslıq qadaǵalawdıń formaları tómendegishe alıp barılıw múmkin:
- májbúriy (sırtqı);
- erkin (ishki).

Ótkiziliw waqtı boyınsha finanslıq qadaǵalawdıń formaları tómendegilerdi óz ishine aladı:

- dáslepki;
- aǵımdaǵı (operativlik);
- náwbettegi (kelesi, sońǵı).

Qadaǵalawdıń subyektleri boyınsha finanslıq qadaǵalawdıń tómendegi formaları bolıwı múmkin:

- Prezidentlik finanslıq qadaǵalaw;
- hákimiyat nızamı organları hám jergilikli ózin-ózi basqarıw organlarınıń finanslıq qadaǵalawı;
- atqarıwshı hákimiyat organları finanslıq qadaǵalawı;
- finans-kredit organlarınıń finanslıq qadaǵalawı;
- firmalıq-ishki finanslıq qadaǵalaw;
- auditorlıq finanslıq qadaǵalaw hám basqalar.

Qadaǵalawdıń obyektlerine muwapıq túrde finanslıq qadaǵalawdıń tómendegi formaları bar:

- byudjetlik finanslıq qadaǵalaw;
- byudjetten tısqarı fondlar ústinen ámelge asırılatuǵın finanslıq qadaǵalaw;
- salıqlar boyınsha ámelge asırılatuǵın finanslıq qadaǵalaw;

- valyuta operaciyları ústinen ámelge asırılatusın finanslıq qadaǵalaw;
- kredit operaciyları boyınsha finanslıq qadaǵalaw;
- qamsızlandırıw xızmeti boyınsha finanslıq qadaǵalaw;
- investiciyalıq xızmet boyınsha ámelge asırılatusın finanslıq qadaǵalaw;
- pul massası ústinen ámelge asırılatusın finanslıq qadaǵalaw hám basqalar.

Finanslıq qadaǵalawdı ámelge asırıw processinde onıń tómendegi usıllardan paydalanadı:

- tekseriw;
- izertlew;
- qadaǵalaw;
- finanslıq awhalı analizi;
- monitoring;
- reviziya.

Subyekt xojalıq xızmetin qamtıp alıwdıń tolıqlıǵına qaray reviziyanıń tómendegi túrleri bar:

- tolıq (barlıǵın qamtıytuǵın);
- belgili bir bólimin;
- bir baǵdardaǵı;
- kompleksli.

Finanslıq hám xojalıq operaciylarınıń qamtıp alınıw dárejesine qaray reviziyalar tómendegi úsh toparǵa bólinedi:

- tolıq túrindegi reviziya;
- tańlama túrindegi reviziya;
- kombinaciyalastırılǵan reviziya.

6.3. Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw organları máqset hám wazıypaları

Ózbekistan Respublikası Konstituciyasında bekkemlengen hákimiyatı bólistiriliw principi Prezident hám wákillikli húkimetlik organları tárepinen atqarıw hákimiyatı organlarının finanslıq xızmetin qadağalawın ańlatadı.

Ózbekistan Respublikası Konstituciyasının 78-statyasının 8-bántine muwapıq Ózbekistan Respublikası Oliy Majlisi, Ministrler Kabinetiniń kórsetpesi boyınsha mámleketlik byudjetti qabıl etedi hám onıń atqarılıwı ústinen qadağalaw ornatadı. Finanslıq qadağalawdı ámelge asırıw boyınsha Ózbekistan Respublikası Prezidentine mámleketlik hám atqarıw hákimiyatı baslıǵı sıpatında úlken wákillikler berilgen. Respublika Konstituciyasının 93-statyasının 8-bántine muwapıq Prezident atqarıw hákimiyatı apparatı hám sonıń ishinde, mámleketlik finanslıq qadağalaw funkciyaların ámelge asırıwshı organlar (Esap palatası, Finans Ministrligi, Mámleketlik Salıq komiteti hám basqalar)dı qalıplestiredi.

Mámleketlik finanslıq qadağalaw sistemasında Esap palatasına úlken orın ajratılǵan¹². Ol gárezsiz hám obyektiv organ bolıp, Ózbekistan Respublikası Prezidenti hám Ózbekistan Respublikası Oliy majlisine esap beredi.

Esap palatası haqqındaǵı Nızamǵa muwapıq onıń juwapkershiligine qadağalaw, monitoring hám analiz jumısları jáne tómendegi funkciyalardı orınlaw júkletilgen:

- makroekonomikalıq kórsetkishler, byudjet - salıq hám pul - kredit parametrleriniń qalıplesiw processlerin sistemalı úyrenip, olardıń nızamlı talaplarına muwapıqlıǵın baqlap barıw;

- mámleketlik byudjet, onıń dáramat hám qárejetler bólimleri tiykargı parametrleri hám statyalarınıń orınlanıwı ústinen qadağalaw ornatiw;

- mámleketlik byudjettiń orınlanıw, salıq túsimleri hám pul kórsetkishleri boyınsha tastıyıqlanǵan parametrlardi dúzetiw boyınsha usınıslardıń tiykarlanǵanlıǵı hám olardıń makroekonomikalıq kórsetkishlerge tásin kórip shıǵıw;

- regionlar hám uluwma jámiyet rawajlanıwında jergilikli basqarıw organları hám puqaralardıń ózin ózi basqarıw organları áhmiyetin asırıw máqsetinde respublika byudjeti menen jergilikli byudjetler ortasındaǵı óz ara qatnasıqlardıń maqullıǵına erisiw boyınsha usınıslardı analiz etiw hám bahalaw;

¹² Bul Palata Ózbekistan Respublikasınıń Prezidentiniń 2002 jıl 21 iyundegi Pármanı menen dúzilgen.

- regionlar, tarmaqlar hám kárxanalar boyınsha tastıyıqlanğan parametrler esabınan mámleket qarjıların qárejet etiw boyınsha shetke jumsalğanlıǵı anıqlanğan jaǵdaylarda tekseriwler ótkeriw, olardan paydalanıwda tártip buzılğanlıǵı hám lawazımınan óz jeke mápine paydalanıwdıń aldın alıw boyınsha ilajlardı ámelge asırıw;

- uluwma byudjet dáramat bóliminiń atqarılıwı ústinen jáne regionlar boyınsha derekler, salıq hám bajıxana organlarınan tólemlerdiń kelip túsiwiniń tolıqlıǵı boyınsha monitoringin ámelge asırıw;

- byudjet processinde nızamnan tısqarı sarıplanıwın analiz etiw hám úyreniw, olardı saplastırıw hám byudjet nızamın jetilistiriw boyınsha usınıslar tayarlaw;

- milliy valyutanı bekkemlew, inflyaciyanı páseyttiriw jáne ekonomikalıq ósiw hám bahalar turaqlıǵı kórsetkishleriniń optimal birligine erisiw boyınsha usınıslardı kórip shıǵıw hám bahalaw;

- altın - valyuta rezervleri, sonıń ishinde qımbat bahalı metallar hám taslardı islep shıǵıw hám olar menen ámelge asırılatuǵın operaciyalardı qadaǵalaw, joǵaltıwlar hám lawazımınan óz mápi ushın paydalanıwshılar kanalları hám imkáníyatların saplastırıw arqalı mámleketlik altın - valyuta rezervleriniń barlıq háreketi tınıqlıǵın támiyinlew;

- sırtqı aktivlerdi basqarıw boyınsha esabat hám balans esap – sanaqları jumısların analiz etiw, altın - valyuta rezervlerin shet el banklerinde jaylastırıw hám qayta jaylastırıw tiykarlanǵanlıǵı hám nátiyjeligin qadaǵalap barıw;

- mámlekettiń sırtqı qarızların basqarıw ústinen monitoring ornatiw hám olarǵa birinshi náwbette, húkimetlik tárepinen hám onıń kepilligi astında alınǵan kreditler boyınsha óz waqtında xızmet kórsetiliwin qadaǵalap barıw;

- eksporttı rawajlandırıw, tovarlar ekportı boljawların orınlaw, ónimdi import etiwdi maqullastırıw, sırtqı sawda hám tólem balansları unamlı qaldıǵın támiyinlew boyınsha ilajlar ámelge asırılıwın qadaǵalap barıw;

- shet mámleketlerde mámleketlik múlkti realizaciya etiw menen baylanıslı bolǵan máseleler boyınsha analiz ótkeriw hám olardıń qadaǵalawın támiyinlew;

- respublikada qimmat bahalı metallar hám taslar kánlerin qazıw hám olardan paydalanıw boyınsha shet el kompaniyalarınń usınısların kórip shıǵıw;

- Ózbekistan Respublikası Húkimeti yaki onıń kepilligi astında shet el kreditleri hám qarızların baǵdarlaw hám olardan paydalanıw nátiyjeliligi, xalıqaralıq finans bazarlarına respublika qarız minnetlemelerin shıǵarıwdıń máqsetke muwapıqlıǵın analiz etiw;

- alıp barılıp atırǵan byudjet - salıq, pul - kredit, valyuta hám sırtqı sawda siyasatına tásir kórsetiwshi nızam hújjetleri joybarların ekspertiza etiw;

- ministrlıklar, komitetler, basqarmalar, kárxanalar hám shólkemlerdiń Esap palatası wákilligine kırıwshi máseleler boyınsha jumıs xızmetin muwapıqlastırıw;

- Esap palatası juwapkershiligine júkletilgen wazıypalardan kelip shıǵatuǵın máseleler boyınsha analiz jumısların shólkemlestiriw hám ótkeriw, olardıń tiykarında esabat hám usınıslar tayarlaw jáne olardı kórip shıǵıw ushın Ózbekistan Respublikası Prezidenti hám Ózbekistan Respublikası Oliy Majlisine usınıw.

Kórsetilgen funkciyalardı ámelge asırıw ushın Esap palatasına tómendegi huqıqlar berilgen:

- 1) mámleket hákimiyati hám basqarıw organları, komitetler, basqarmalar, kárxanalar hám shólkemler, banklerden óz wákilligine kırıwshi máseleler boyınsha informaciya, maǵluwmatlar hám hújjetlerdi belgilengen tártipte soraw hám alıw;

- 2) zárúr bolǵan jaǵdaylarda óz juwapkershiligine júkletilgen wazıypalardı ámelge asırıw ushın tekseriwler shólkemlestiriw hám olardıń juwmaqları boyınsha orınlanıwı májbúriy bolǵan kórsetpelerdi jónetiw;

- 3) óz wákilligi biyliginde tekseriwler ótkeriw waqtında mámleket organları hám olardıń wákilleri, mámleketlik emes auditorlıq xızmeti hám ayırım qánigelerdi olarda qatnastırıw ushın qaratıw;

- 4) Esap palatası menen aldın ala kelisiliwi zárúr bolǵan barlıq máseleler tárepinen tiyisli sheshimler beriw;

- 5) nızamdı jetilistiriw, mámleket organları, kárxanalar hám shólkemler xızmetin jaqsılaw máqsetinde qadaǵalaw ilajları juwmaqları boyınsha usınıslar kirgiziw.

Finansliq qadağalaw boyınsha áhmiyetli wazıypa hám funkciyalar Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabineti juwapkershiligine júkletilgen. Ózbekistan Respublikasınıń «Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabineti haqqında» 1993-jıl 6-maydağı nızamınıń 12-statyasına muwapıq ol ministrlikler, mámleket komitetleri, basqarmalar hám basqa mámleket hám xojalıq basqarıw organları xızmeti ústinen qadağalawdı ámelge asıradı.

Ózbekistan Respublikası Finans Ministrliginiń juwapkershiligine mámleketlik finansliq qadağalawdıń tiykargı wazıypa hám funkciyaları júkletilgen.

Húkimettiń «Auditorlıq xızmetin jetilistiriw hám auditorlıq tekseriwlerdiń rolin asırıw haqqında»ğı 2000-jıl 22-sentyabrdegi 365-sanlı qararı menen Ózbekistan Respublikası Finans Ministrligi juwapkershiligine jańa wazıypalar júkletildi. Atap aytqanda, endi auditorlıq shólkemlerinde licenziya shártnamalarında belgilengen licenziya talapları hám shártlerine ámel etiliwin tekseriwdi ámelge asırıwda onıń wazıypasına kiredi.

Finans Ministrligi janında Bas qadağalaw - reviziya basqarması bolıp, ol Ózbekistan Respublikası Finans Ministrligi Bas qadağalaw - reviziya basqarması hám onıń aymaqlıq qadağalaw - reviziya basqarmaları haqqında nızamı¹³na tiykarlanıp xızmet júrgizedi.

Bas qadağalaw-reviziya basqarması hám Qaraqalpaqstan Respublikası, wálayatlar hám Tashkent qalalıq qadağalaw-reviziya basqarmalarınıń tiykargı wazıypası byudjet processiniń barlıq basqıshlarında byudjet intizamına ámel etiliwin qadağalaw bolıp tabıladı.

Bas qadağalaw - reviziya basqarması hám Qaraqalpaqstan Respublikası, wálayatlar hám Tashkent qalalıq qadağalaw - reviziya basqarmaları óz jumıs - xızmetin Finans Ministrligi tárepinen tastıyqlangan jıllıq is jobalarınaa tiykarlanıp ámelge asıradı. Olar, zárúr bolğan jağdaylarda, finans organları hám byudjet mekemeleri xızmetin jobadan tısqarı reviziya hám tekseriwden ótkeredi, arnawlı wákillikli organ ruxsatı menen xojalıq júritiwshi subyektlerdiń finansliq - xojalıq xızmetin reviziyalaydı hám qadağalaydı.

¹³ Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 2002 jıl 15 noyabrdegi 393-sanlı qararı.

Mámleketlik finanslıq qadağalawdı ámelge asırıwda salıq organları áhmiyetli orın tutadı. Ózbekistan Respublikasınıń «Mámleketlik salıq xızmeti haqqında»ǵı 1997-jıl 29-avgustdaǵı nızamı¹⁴ salıq qadağalawınıń tiykarları, onı ámelge asırıw boyınsha salıq organlarınıń huqıq hám minnetlemelerin belgilep beredi.

Ózbekistan Respublikası Mámleketlik Salıq komiteti sistemasında Bas qadağalaw - reviziya basqarması¹⁵ dúzilgen bolıp, onıń Qaraqalpaqstan Respublikası, wálayatlar hám Tashkent qalalıq bólimleri bar.

Mámleketlik finanslıq qadağalaw boyınsha funkciyalardı bank sistemasında orınladı. Ózbekistan Respublikasınıń «Ózbekistan Respublikası Oraylıq banki haqqında» 1995-jıl 21-dekabrdeǵı nızamına muwapıq ol bank sisteması turaqlılıǵın qollap-quwatlaw, amanatshılar hám kreditorlardıń máplerin qorgawın támiyinlew máqsetinde banklik qadağalawın hám bankler xızmetin tártipke salıwdı ámelge asıradı.

Oraylıq banklik qadağalaw funkciyaların orınlaw boyınsha óz wákilliklerin ámelge asırıw tárepinen bank operaciyaların ámelge asırıw, buxgalteriya esabın júrgiziw hám bank statistikalıq esabatın júritiw, jıllıq esabatlardı dúziw ushın bankler tárepinen orınlanawı májbúriy bolǵan qaǵıydalardı belgileydi. Tekseriwler Oraylıq bank tárepinen belgilenetuǵın wákillikli wákilleri hám auditorlar tárepinen ótkeriledi.

6.4. Mámleketlik emes finanslıq qadağalaw

Ishki finanslıq qadağalawda kárxana, mekeme, firma, korporaciyalar óziniń ekonomikalıq xızmetleri, yaǵnıy buxgalteriya, finans bólimi, finanslıq menedjment xızmetleri hám basqalar tárepinen óz kárxanası, filialları hám sınıar dúzilmeleriniń finanslıq xızmeti ústinen qadağalaw ámelge asırıladı. Ishki qadağalaw xızmetleri turaqlı túrde pul qarjıların (tárep, qarız, qatnastırılǵan) isletiliwiniń nátiyjeliligi hám máqsetke muwapıqlılıǵın baqlaydı, jobalastırılǵan finanslıq nátiyjeler menen haqıyqıy

¹⁴ Ózbekistan Respublikasınıń «Mámleketlik salıq xızmeti haqqında»ǵı nızamı. Ózbekistan Respublikası Oliy Majlisi Axborotnaması, 1997 j., №9.

¹⁵ Húkimettiń «Mámleketlik salıq xızmeti organları xızmetin shólkemlestiriwin jetilistiriw haqqında» 2000 jıl 13 marttaǵı 87-sanlı qararı menen dúzilgen. Usı organ tuwrısındaǵı Nızam Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabineti tárepinen 2000 jıl 5 maydaǵı 180-sanlı qararı menen tastıyqlanǵan.

finanslıq nátiyjeler salıstırılıp, analiz qıladı, investiciyalıq joybarlardıń juwmaqlarına finanslıq baha beredi, kárxananiń finanslıq awhalın qadaǵalaydı.

Auditorlıq qadaǵalawı mámleketlik emes finanslıq qadaǵalawınıń jańa túri bolıp, bul qadaǵalawınıń tiykargı wazıypaları buxgalterliyalıq hám finanslıq esabattıń isenimliligin jáne ámelge asırılǵan finanslıq hám xojalıq operaciyalarınń ámelde bolǵan normativ hújjetlerge muwapıqlıǵın anıqlaw, tekserilip atırǵan ekonomikalıq subyektlerdiń tólem-esabat hújjetlerin, salıq deklaraciyların hám basqa finanslıq minnetlemelerin tekseriwden ibarat.

Auditorlıq xızmetleri tómendegi basqa xızmetlerdi de kórsetiwleri múmkin:

- buxgalteriya esabın joǵa qoyıw hám alıp barıw;
- dáramatlar haqqında buxgalteriya esabın hám deklaraciyanı dúziw;
- finans-xojalıq xızmetin analiz etiw hám boljaw;
- buxgalteriya xızmeti xızmetkerlerin oqıtıw hám xúqıqıy máselelerinde másláhát beriw;

- auditorlıq tekseriwleri juwmaǵında alınǵan usınıslardı islep shıǵıw hám basqalar.

Hár jılı májbúriy auditorlıq tekseriwi:

- akcionerlik jámiyetleri;
- bankler hám basqa kredit shólkemleri; qamsızlandırıw shólkemleri; investiciyalıq hám basqa jamǵarmalar, yuridikalıq hám fizikalıq táreplerdiń qarjıları, olardıń basqarıwshı kompaniyaları;

- yuridikalıq hám fizikalıq táreplerdiń ıqtıyarlı ajratpa qarjıları olardıń tiykargı derekleri bolǵan qayırqomlıq hám basqa sociallıq jamǵarmalar;

- payda bolıw derekleri nızam hújjetlerinde belgilengen, yuridikalıq hám fizikalıq tárepler tamanınan ámelge asırılatuǵın májbúriy ajratpalardan ibarat bolǵan byudjetten tısqarı fondlar, ustav fondında mámleketke tiyisli úlesi bolǵan xojalıq júritiwshi subyektlerde ótkeriliwi shárt.

Májbúriy auditorlıq tekseriwiniń buyırtpashısı sıpatında xojalıq júritiwshi subyekt qatnasadı. Auditorlıq shólkemin tańlaw múlk iyesi, xojalıq júritiwshi subyekt qatnasıwshıları (akcionerleri) uluwma májilisi menen kelisiledi.

Audittiń tiykarǵı principi onıń gárezsizligi bolıp, bunda tiykarınan tekserilip atırǵan subyekttiń finanslıq esabatı haqqındaǵı kásiplik pikirın kórsetiwde bir táreptiń tásiiri astında bolıwdan onıń azat ekenligin túsiniw zárúr. Sonıń menen birge, jáne sonı esapqa alıw kerek, audit barlıq mámleketlerde jeterli dárejede qatań tártipke salınadı.

Auditti mámleket tárepinen tártipke salıwdı shólkemlestiriw nızamı hám basqa normativ hújjetler járdeminde ámelge asırıladı.

Máselen, AQSH hám Angliyada auditorlıq xızmeti tiykarınan qánigelestirilgen professional auditorlıq shólkemleri tárepinen tártipke salınadı.

Kópshilik mámleketlerde gárezsiz auditorlar palataları islep turıptı. Olardıń tiykarǵı wazıypaları auditorlıq xızmeti hám auditorlar morallıq normaları boyınsha standartlardı islep shıǵıw, auditorlar jumıs-xızmetiniń sapasın qadaǵalaw, auditorlıq xızmeti boyınsha bilimlerin attestaciyaadan ótkeriw hám hújjetler beriw jáne auditorlıq normaların buzǵan táreplerge salıstırǵanda intizamlıq jaza sharaların qollanıw usaǵan jumıslardan ibarat.

Biraq ayırım mámleketlerde, máselen, Shveciyada, atap aytqanda wákillikli auditorlar associaciyası hám tastıyıqlanǵan auditorlar associaciyası islep turǵan bolıwına qaramastan, uluwma auditorlıq xızmetin tártipke salıw mámleket tárepinen ámelge asırılıp, bul biziń Respublikamızǵa da tán bolǵan ózgeshelik esaplanadı. Ózbekistan Auditorlar palatası dúzilisi tárepinen mámleket organları menen óz ara birgelikte háreket qıladı. Biraq onıń auditorlıq xızmetin tártipke salıw boyınsha tiykarǵı funkciyaları mámleket tárepinen bekkemlenip qoyılǵan.

Ózbekistan Respublikasınıń Auditorlıq xızmeti haqqındaǵı nızamın ámelge asırıw, auditorlıq tekseriwleriniń zárúrligi hám áhmiyetin belgilew, salıq hám basqa qadaǵalaw organları tárepinen auditorlıq juwmaqları esabatın alıp barıwın támiyinlew

máqsetinde sońǵı waqıtlarda biziń mámleketimizde auditorlıq xızmetin ámelge asırıw tártibine keskin ózǵertiriwler kiritildi¹⁶.

Juwmaqlaw

Bul bapta finanslıq qadaǵalawdıń ekonomikalıq mazmunına toqtalǵan. Finanslıq qadaǵalaw tiykarınan eki baǵdarda yaǵnıy, finanslıq nızam hám tártip qaǵıydalarına boysınıwı ústinen hám de makro yamasa mikro dárejede finans jáne pul aǵımların basqarıwdıń ajıralmas elementi sıpatında qarap ótedi.

Finanslıq qadaǵalawda tiykarınan, byudjettiń dáramatlar hám qárejetleri, salıq tólemleriniń muǵdarları, xojalıq júritiwshi subyekttiń dáramatları hám aylanıs qárejetleri, ónimniń ózine túser qunı, payda, sonday-aq úy xojalıqlarınıń dáramatlar hám qárejetleri kórip shıǵıladı.

Sonıń menen birge bul bapta, xalıqaralıq qadaǵalaw shólkemleri haqqında toqtalǵan. Bunnan basqa finanslıq qadaǵalaw túrleri, usılları haqqında da atap ótilgen.

Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw organları boyınsha Ózbekistan Respublikası Konstituciyasında bekkemlengen hákimiyattı bólistiriliw principi Prezidentlik hám wákillikli húkimetlik organları tárepinen atqarıw hákimiyatı organlarınıń finanslıq xızmetin qadaǵalawın ańlatadı. Mámleketlik emes finanslıq qadaǵalaw ishki finanslıq qadaǵalawda kárxana, mekeme, firma, korporaciya óziniń ekonomikalıq xızmetleri ústinen qadaǵalawdı ámelge asırıladı.

Auditorlıq qadaǵalawınıń tiykarǵı wazıypaları buxgalterliyalıq hám finanslıq esabattıń isenimligin jáne ámelge asırılǵan finanslıq hám xojalıq operaciya larınıń ámelde bolǵan normativ hújjetlerge muwapıqlıǵın anıqlaw, tekserilip atırǵan ekonomikalıq subyektlardıń tólem-esabat hújjetlerin, salıq deklaraciya ların hám basqa finanslıq minnetlemelerin tekseriwden ibarat. Májbúriy auditorlıq tekseriwiniń buyırtpashısı sıpatında xojalıq júritiwshi subyekt qatnasadı. Auditorlıq shólkemin tańlaw mülk iyesi, xojalıq júritiwshi subyekt qatnasıwshıları uluwma májilisi menen kelisiledi.

¹⁶ Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabinetiniń «Auditorlıq xızmetin jetilistiriw hám auditorlıq tekseriwleri rolin arttırıw haqqında» 2000 jıl 22 sentyabrdegi 365-sanlı qararı.

Tirek sózler:

Finanslıq qadağalaw; mámleketlik hám mámleketlik emes finanslıq qadağalaw; ġárezsiz finanslıq qadağalaw; audit; reviziya; basqarmalıq (vedomostvolıq) qadağalaw; ishki qadağalaw; sırtqı qadağalaw; dáslepki finanslıq qadağalaw, byudjet dáramatları hám qárejetleri, payda, ónimniń ózine túser qunı.

Qadağalaw sorawları

1. Finanslıq qadağalaw dep nege aytıladı?
2. Finanslıq qadağalaw óz ishine qanday tekseriwlerdi aladı?
3. Rawajlangan ellerde finanslıq qadağalaw sisteması, tiykarınan, qanday elementlerden quraladı?
4. Finanslıq qadağalawdıń aldında turǵan eń tiykarǵı wazıypalar nelerden ibarat?
5. Finanslıq qadağalawdı ámelge asırıwshı subyektlerine qaray onıń qanday túrleri bar?
6. Finanslıq qadağalawdı ámelge asırıw processinde onıń qanday usıllarınan paydalanıladı?
7. Esaplaw palatası haqqındaǵı nızamǵa muwapıq onıń juwapkershiligine qanday wazıypalardı orınlaw júkletilgen?
8. Ózbekistan Respublikası Finans ministrliginiń juwapkershiligine mámleketlik finanslıq qadağalawın ámelge asırıw boyınsha qanday tiykarǵı wazıypalar júkletilgen?
9. Finans ministrligi qasındaǵı Bas qadağalaw - reviziya basqarmasınıń wazıypaları sıpatında neler belgilengen?
10. Finanslıq qadağalaw mámleketlik emes túrleriniń quramı nelerden ibarat?
11. Auditorlıq qadağalawdıń tiykarǵı wazıypaları nelerden ibarat?
12. Auditorlıq xızmetleri jáne qanday basqa xızmetlerdi kórsetiwi múmkin?

Test sorawları

1. Finans qadağalaw funkciyasınıń tiykarın ne quraydı?

- A) Finanslıq resurslardın háreketi quraydı
- B) Mámlekettiń siyasiy dúzilisi
- C) Xojalıq qatnasıqlardıń internacionallasıwı quraydı
- D) Finanslıq qadaǵalawdıń obyektivligi hám subyektivligin quraydı

2. Finanslıq qadaǵalaw ámelge asırıw waqtına qaray qanday túrlerge bólinedi.

- A) Dáslepki, aǵımdaǵı hám sońǵı qadaǵalaw
- B) Dáslepki, kúndelik hám juwmaqlawshı
- C) Turaqlı, juwmaqlawshı, waqtınshalıq qadaǵalaw
- D) Tolıq, waqtınshalıq hám sırtqı qadaǵalaw

3. Finanslıq qadaǵalaw usılların anıqlań.

- A) Tekseriw, baqlaw, analiz, rviziya
- B) Qadaǵalaw
- C) Analiz, gúzetiw
- D) Qadaǵalaw, analiz

4. Ótkeriw waqtına qarap byudjet qadaǵalawı qanday túrlerge ajratıladı?

- A) Dáslepki, aǵımdaǵı hám sońǵı qadaǵalaw
- B) Aǵımdaǵı hám jobalastırılǵan qadaǵalaw
- C) Aǵımdaǵı, jobalastırılǵan hám auditorlıq qadaǵalawı
- D) Dáslepki hám sońǵı qadaǵalaw

5. Audit qadaǵalaw – bul

- A) ğárezsiz finanslıq qadaǵalawı
- B) jámáátlik finanslıq qadaǵalawı
- C) mámleketlik finanslıq qadaǵalawı
- D) puqaralıq finanslıq qadaǵalawı

6. Ishki qadaǵalaw –bul

- A) kárxana buxgalteriyası alıp baratuǵın qadaǵalaw
- B) atqarıw hákimiyatı organı tárepinen alıp barılatuǵın qadaǵalaw
- C) audit qadaǵalawı
- D) audit baqlawı

7. Qadaǵalaw organlarınıń jıllıq joba kestesi qaysı húkimet organı tárepinen islep shıǵıladı.

- A) Esap palatası
- B) Respublika qadaǵalaw organlari xızmetin muwapıqlastırıwshı keńes
- C) Oliy majlis
- D) Ministrler Kabineti

7-bap. MÁMLEKETLIK FINANS TEORIYALARI

7.1. Shet el ekonomistleriniń mámleketlik finans teoriyaları

Jámiyet rawajlanıwınıń túrli basqıshlarında oraylastırılǵan hám oraylastırılmaǵan pul fondlarınıń qalıplestiriliwi, bólistiriliwi hám paydalanıwına baylanıslı ekonomikalıq qatnasıqlardı úyrengen finans pání ekonomist - alımlar tárepinen ámelge asırılǵan izertlewler tásirinde dúzildi.

Shet el ekonomistler finansqa baylanıslı teoriyalarınıń birinshi toparı **siyasiy ekonomiya klassikleriniń koncepciyaları** menen kórsetiledi. Mámleket qárejetleri, salıqlar, kredit hám byudjettiń ekonomikaǵa táhiri máseleleri siyasiy ekonomiya klassikleri Ullı Britaniyada – U.Petti, A.Smit hám D.Rikardo, Franciyada – P.Baugilber tárepinen izertlengen.

Finans pániniń tiykarın salıwshısı Adam Smit (1723 – 1790 jıllar) óziniń «Xalıqlar baylıǵınıń tábiyatı hám sebepleri haqqında izertlew» dep atalǵan (1776- jıl) fundamental miynetinde mámleketlik finanstıń mazmunı haqqında ayırım ideyalardı islep shıqqan, olar miynettiń ónimli hám ónimsizligi haqqındaǵı táliymatqa tiykarlangan edi. Onıń anıqlawınsha, tikkeley kapitalǵa almastırılatuǵın miynet ónimli, ónimsiz miynet bolsa dáramatqa, yaǵnıy is haqı hám paydaǵa almastırılatuǵın miynet esaplanadı. Usı teoriyalıq kóz qaraslardan keyin A.Smit hám onnan keyin D.Rikardo finanslıq kategoriyalarǵa, yaǵnıy mámlekettiń dáramatları hám qárejetlerine xarakteristika bergen. Ol salıqlar esabınan alınǵan mámleket dáramatları barlıǵınıń yamasa derlik barlıǵınıń ónimsiz sarplanıwın dálillegen. Sonıń ushın da

mámleket qárejetleri kapitaldıń toplanıwı hám milliy dáramattıń ósiwi imkánıyatların qısqartıradı. A.Smit jaratılğan qundı ónimsiz sarplaytuǵın hám usı qatnastan óndiris kúshleriniń rawajlanıwına tosıq bolıwshı mámlekettiń qárejetlerin qısqartıw kerek, degen juwmaqqa keledi. A.Smit mámleket qárejetleri siyasatın sınaǵa alǵan bolsa da, olar belgili bir bólegi bolıwı zárúrligin kórsetip ótken. Onıń teoriyasında salıqlar teoriyasına úlken orın berilgen.

Usınday kóz qaraslardı David Rikardo (1772 - 1823 jıllar) da óziniń «Siyasiy ekonomiya hám salıqqa tartıwdıń baslanıwı» miynetinde atap ótken. Miynettiń qun teoriyasınan kelip shıǵıp, barlıq salıqlar sózsiz túrde kapitalǵa, yamasa dáramatqa tásir kórsetedi, dep esaplaǵan. D.Rikardonıń pikirinshe, tovarlar hám is haqıdan óndiriletuǵın hár qanday salıqlar, bir túrdegi dárejede bolmasa da, is haqınıń artıwına hám paydanıń kemeyiwine alıp keledi.

XYIII ásirdeń aqırı hám XIX ásirdeń baslarında aldınǵı mámleketlerdeń finanslıq siyasatı, mámlekettiń xojalıq turmısına mámlekettiń aralaspawlıq principin qollaǵan edi. Inglis alımı Jon Styuart Mill (1806 - 1873 jıllar) elde sociallıq keskinlesiwdi jumsartıw máqsetinde dáramatlardı bólistiriw tarawında ózgartiriwler kiritiw usınısı menen shıqtı. Baylıqtı salıstırǵanda tegis bólistiriw ushın olar tárepinen aqılǵa uǵras salıq sistemasınıń jańa principleri islep shıǵıldı. Ol salıqlar hám mámleket qárejetleri ortasında baylanıslıqtı ornatıp, salıqlardı mámleket qárejetleri menen tıǵız túrde baylanıstırǵan.

Bul jaǵdaylar keyin ala shved ekonomistleri K.Viksel hám E.Lindal tárepinen jáne de rawajlandırıldı. Biziń dáwirimizde bolsa, bul teoriya amerikalıq ekonomist - alım P.Samuelson kóz qarasarınıń qalıplesiwine óz tásirin kórsetti hám ol salıqlardıń ósiwi mámlekettiń wazıypalarına bolǵan mútájliktiń ósiwi menen baqlanıw kerek, dep esapladı.

Shveytariyalı ekonomist Jak Sismondi (1773-1842 jıllar) rawajlangan ellerdeń finanslıq siyasatın sınaǵa alıp, mayda tovar xojalıqların qorǵaǵan. Onıń kóz qaraları, tiykarınan, protekcionizm siyasatına qarsı qaratılǵan bolıp, bunday siyasattı ol milletke zıyan jetkiziwshi siyasat dep esapladı.

Jaña tariyxıy mektep koncepciyaları. 1870-jıllarda jaña tariyxıy mektep payda boldı, onıń baslanıwı nemis alımlarınıń G.Shmoller, M.Veber, A.Vagner hám basqalardıń atları menen baylanıslı. Mámleket finansın analiz qılıw menen kóbirek A.Vagner shuǵıllanıp, ol mámlekettiń járdemi menen kapitaldı toplawdıń óz sheshimin usınıs etti. Mámleketlik wazıypalar esaplangan hákimshilik, social-mádeniy hám investiciya kólemin keńeyttiriw tárepinen mashqalanı sheshiwge qarattı.

Mazmunı jaǵnan ol A.Smittiń belgili bir hám zárúrli principielerin toltırdı. Klassikalıq siyasiy ekonomiyasınan soń A.Vagner elde baylıq hám dáramatlardı ádalatlı bólistiriwge erisiw ushın mámlekettiń finansınan paydalanıwı múmkin dep esapladı.

Finanslıq mashqalalar – marksshiler miynetlerinde. XIX ásirdiń ortalarından onıń aqırına shekem finans páni marksistlik táliymattıń tási astında boldı. Finanstıń mazmunı, ayırım finanslıq kategoriyalardıń roli hám áhmiyeti Karl Marks (1813 - 1883 jıllar) hám Fridrix Engels (1820 - 1895 jıllar) tárepinen islep shıǵıldı. «Siyasiy ekonomiya sını», «Kapital» atlı miynetlerinde hám XIX ásirdiń ortalarındaǵı inglis byudjetleri, 1840-jıllardaǵı pruss hám francuz byudjetleriniń xarakterine baǵıshlangan kóp sanlı maqalalarında óz kórinisin taptı.

Kapitaldıń dáslepki toplanıw usılların analiz etip, olardıń qatarına birinshi náwbette, finanslıq usıllar sıpatında mámleket qárezetleri, mámleketlik kredit hám salıq sistemasın kiritti. Mámleketlik byudjettiń mazmunın analiz etip, ol byudjettiń tiykarǵı máselesi byudjet dáramatları hám qárezetleri ortasındaǵı qatnas, yaǵnıy byudjettiń qaldıǵı (proficit yamasa deficit) máselesi esaplanadı, dep atap ótti.

XIX ásirdiń aqırı hám XX ásirdiń basları **paydalılıqtıń sheklengenligi teoriyasınıń** tarqalǵanlıǵı menen xarakterlenedi. Olardıń pikirinshe, mámleketlik wazıypalardıń sheklengen paydalılıǵı salıqlardıń sheklengen paydalılıǵı menen teńdey bolıw kerek edi.

J.M.Keyns teoriyası. Inglis ekonomisti Jon Meynard Keynstiń (1883 - 1946 jıllar) ekonomikalıq teoriyası mámleket tárepinen tártipke salıwda óndiris mıtájligi sıpatında júzege keldi jáne ol finanslıq koncepciyanı qalıplestiriwge hám finanslıq

siyasattı islep shıǵıwǵa júdá úlken tásir kórsetti. J.M.Keyns finanslıq koncepciyasınıń tiykarında «nátiyjeli talap» ideyası jatadı.

Ekonomika 1929 - 1933 jıllardaǵı awır cikllık krizisti bastan keshirip atırǵan bir payıtta J.M.Keyns óziniń teoriyasın «Bántlik, payız hám puldın uluwma teoriyası» atlı miynetinde (1936-jıl) bayan etip, járiyaladı. Onda turaqsız rawajlanıw sharayatında mámlekettiń ekonomikaǵa aralasıwınıń zárúrligi tiykarlap berildi. J.M.Keyns salıqlar hám olardıń tiykarǵı «psixologiyalıq nızam»ǵa tásiiri máselelerine ayrıqsha itibar bergen. Mámleket usınday «nızam»nıń payda bolıwına tosqınlıq etiwi jáne salıq túsimleri, qarızlar esabınan óz qárejetlerin arttırıw yamasa túrli usıllar arqalı jeke investiciyalardı qızıqtırıw jolı menen jetpey atırǵan talaptı toltırıw kerek. Onıń formulası tómendegishe:

$$J + S = I + M_q$$

Bul jerde: **J** – jamǵarmalar;

S – salıqlar;

I – investiciyalar;

M_q – mámleket qárejetleri.

Neokeynsshiler teoriyaları. J.M.Keynstiń shákirtleri XX ásirdeń 50 - 60 jıllarında onıń teoriyasına dinamikalıq elementti engizdi, bul olarǵa **ekonomikalıq ósiw teoriyasın** jaratıwǵa imkánıyat berdi. Bul teoriyada kópshilik mámleketlerdiń ekonomistleri AQSHdan – A.Xansen, S.Xarris; Ullı Britaniyadan – R.Xarrod, A.Ilersik, A.Pikok; Franciyadan – F.Perru; Germaniyadan – F.Neymark hám basqalar tárepinen islep shıǵılǵan finanslıq koncepciya zárúrli orındı iyeleydi. Olar **fiskal anticiklik teoriyanıń** jaratılıwın aqırına jetkizdi. Bul teoriyanıń mazmunı balanslastırılǵan ekonomikalıq rawajlanıw máqsetleri ushın mámleket dáramatları hám qárejetlerindegi ózgerislerge barıp taqaladı.

Neokeynsshiler nátiyjeli talapqa erisiwdiń usılı sıpatında «**deficitli finanslastırıw**» ideyasın qorǵaydı. Olar mámleket qarızlarınıń ósiwin inabatqa

almağan jaǵdayda mámleket úlken qárejetleriniń zárúrlıǵın dálillep berdi. Biraq xronikalıq xarakter bolıp úlken muǵdardaǵı byudjet deficitleri ekonomist - alımlardıń belgili bir toparın, sonıń ishinde Stokgolm mektebi wákilleri e.Lindal, G.Myrdal hám basqalar byudjetke baylanıslı mashqalanı jańasha sheshiwge májbúr etti. Bul mektep wákilleri «Byudjetti **cikllik balanslastırıw**», yaǵnıy byudjet dáramatları hám qárejetlerin ekonomikalıq ciklge maslastırıw teoriyasın usınıs etti. Xojalıqtı qızıqtırıw hám onı tártipke salıw ushın mámleket byudjetinen aktiv paydalanıw barısındaǵı neokeynsshilerdiń talapları «**dizilgen byudjet stabilizatorları**» **teoriyasında** óz kórinisin jáne de ayqın taptı. Bul teoriyanıń tiykarında «salıq stabilizatorları» haqqındaǵı keynsshe kóz qaraslar jatqan edi. J.M.Keynstiń pikirinshe, «salıq stabilizatorları» cikllik terbelislerdi tártipke salıp, olardı biraz jumsartıp hám olarda belgili bir ózgeriwshenlikti támiyinlep ámel etiwı kerek edi. Neokeynsshiler onı «Basqarılıwshań stabilizatorlar» menen, yaǵnıy jańa ekonomikalıq sharayatlarga muwapıq túrde mámlekettiń turaqlı ózgerip turatuǵın salıq ilajları menen toltıradı.

Jańa klassikalıq teoriyalar. Ekinshi jáhán urısınan keyingi jıllarda jańa keynsshilerdiń teoriyaları menen bir qatarda mámleket tárepinen tártipke salıwdı sheklew arqalı erkin isbilermenlik ideyaların tarqatıwshı jańa klassikalıq teoriyalarda tiykarınan 1950-jıldan baslap janlandı. Jańa klassikalıq mekteptiń teoriyashıları AQSHda R.Slou, J.Kenrik; Ullı Britaniyada – A.Robbins, J.Mid ekonomikaǵa mámlekettiń aralaspawlıq tiykarǵı principin qorgap, bir waqıttıń ózinde bilimlendiriw hám ilimge sarplanatuǵın qárejetler salmaǵın arttırıw arqalı olardıń quramlı dúzilisin ózgerттіrip, mámleket qárejetleri uluwma kóleminiń qısqartırılıwın jaqlap shıqtı. Sonday - aq, «insan kapitalına investiciyalar»ǵa ayrıqsha itibar qaratıldı. Bir waqıttıń ózinde, salıqlardıń dárejesin túsiriw usınıs etildi hám deficitsiz byudjetke erisiliwi talap etildi.

Quramalı ekonomikalıq jaǵdayda jańa klassikalıq mektepten «**usınıs ekonomikası**» teoriyasın islep shıǵıwshı **jańa konservativlik baǵdar** AQSHda – G.Steyn, M.Ueydenbaum; Ullı Britaniyada – J.Xau, A.Uolters ajralıp shıqtı. Bul baǵdardıń finanslıq koncepciyası ekonomikalıq ósiwdiń jamǵarmalar menen belgileniwine negizlenedi. Mámlekettiń salıq sisteması arqalı elde investiciyalardıń

jeterligin támiyinlew ushın fondlardı dúziwde jeterli ilajlardı jaratıw kerek. Basqa teoriyalar menen bir qatarda «usınıs ekonomikası» teoriyasında salıqlarǵa jaqsı orın ajratılǵan.

Amerikalıq ekonomist A.Lafferdiń **salıq koncepciyası** da keń ataqqı iye boldı. Ol grafik model tiykarında salıqlardıń joqarı stavkaları ekonomikalıq ósiwdiń qáddin páseyttiredi, degen juwmaqqı keldi. Bul alımnıń usınısları 1980 - 1990 jıllarda jáhánniń kópshilik mámleketlerinde ámelge asırılǵan salıq reformalarınıń tiykarın quradı.

Postkeynsshiler teoriyaları. Jańa klassik mektep wákilleri teoriyalarınıń belgili bir dárejede rawajlangan bolıwına qaramastan keynsshiler táliymatı jańa sharayatlarǵa muwapıq rawajlanıwda dawam etpekte. 1970-jıllarda postkeynsshiler baǵdarı qalıplesti, onıń iri wákilleri qatarına AQSHta X.Minskiy, R.Klauer, Ullı Britaniyada – N.Kaldor, G.Shekl hám basqalardı kiritiw múmkin. Bul baǵdarda jańa keynsshilerdiń hám de jańa mektep wákilleriniń tiykarǵı qaǵıydaların sın astına aldı. Postkeynsshiler teoriyasınıń tiykarın elege shekem finans mexanizmi járdeminde mámlekettiń aralasıwın keńeyttiriw ideyası jatpaqta. Finanslıq siyasat tiykarǵı siyasatqa aylanıwı hám ol monopoliyalar xızmetin sheklewge jáne áskeriy qárejetlerdi qısqartırıwǵa baǵdarlangan bolıw kerek. «Dáramatlar siyasatı»da olar sociallıq reformalardı ámelge asırıw hám sociallıq mashqalalardı sheshiw tárepdarları sıpatında shıqpaqta. Olardıń pikirinshe, eń jaqsı salıqqa tartıw usılı bul qárejetlerdi salıqqa tartıw esaplanadı. Inglis izertlewshisi N.Kaldor dáramat salıǵın tutınıw salıǵı menen almasıwıw ideyasın rawajlandıradı.

XX ásirdiń aqırı hám XXI ásirdiń baslarında ekonomika ilimi, bir pútin jaǵdayda bazar sistemasın, biznes nızamların, ekonomikanıń hár qanday tarawındaǵı tájiriybelerin abzal kórmekte. Bir waqıttıń ózinde bolsa, amerikalıq belgili alımlar K.R.Makkonnell hám S.L.Bryular ózleriniń «Ekonomiks. Principler, mashqalalar, siyasat» miynetinde jazǵanıday, materiallıq mıtájlikler sheklenbegen, resurslar bolsa sheklengen. Sonıń ushın da ekonomika rawajlanıwınıń túrli dáwirlerinde onıń dárejesi túrlishe bolıwına qaramastan ekonomikalıq processlerdi tártipke salıw turaqlı túrde talap etiledi.

Shet elli avtorlar finanslıq koncepciyalarınan analizi tómendegi juwmaqlawshı sheshimlerdi shıǵarıwǵa imkánıyat beredi:

1) finans tarawındaǵı kóz qaraslar sisteması uluwma ekonomikalıq teoriyanıń belgili bir bólegi esaplanadı, olar finans pánin bayıtadı hám rawajlandıradı;

2) finanslıq koncepciyalarınan júzege keliwi mámleket makro - hám mikroekonomikasınıń talaplarına juwap reakciyası esaplanadı yamasa belgili bir ústem sociallıq toparlar buyırtpasınıń orınlanıwı boladı;

3) finanslıq siyasattı islep shıǵıwda ekonomikanı bekkemlew hám turaqlastırıw boyınsha mámlekettiń uluwma ekonomikalıq strategiyasın dúziwde finanslıq kórsetpe beredi;

4) shet elli alımlardıń progressiv finanslıq ideyaları ekonomikalıq ósiwdiń jeterli joqarı dárejesin támiyinlep, insannıń hár qıylı mútájliklerin qanaatlandırıwda jámiyetke járdem beredi.

7.2. Rossiyalı ekonomistleriniń mámleketlik finans teoriyaları

Rossiyada finans gárezsiz pán sıpatında XIX ásirdeń baslarında qalıplese basladı. Rus finans pániniń baslanıwına N.I.Turgenevtiń «Salıqlar teoriyaları tájiriybesi» miyneti arqalı, yaǵnıy 1818-jılǵa tiykar saldı. Onda Rossiyada dáslepki márte salıqlardıń ózine tán ózgeshelikleri, olardıń mámleket xojalıǵı hám mámlekettiń pútkil ekonomikası ushın áhmiyeti úyrenildi.

Rossiya finans pániniń gúllep - jaslawı XIX ásirdeń aqırı hám XX ásirdeń baslarına tuwrı kelip, bul dáwirde rossiyalıq ekonomistler hám yuristlerden I.Yanjul, I.Ozerov, I.Kulisher, L.Xodskiy, V.Lebedev, S.Ilovayskiy hám basqalardıń eń belgili miynetleri járiya etildi.

Rossiyalıq ekonomist - alımlar finans pániniń de teoriyalıq hám de ámeliy máselelerin islep shıqtı. Teoriyada olar pragmatikalıq qatnastıń wákilleri esaplanıp, **«jámaát mútájliklerin qanaatlandırıw» teoriyasınıń táreptarları** edi. Bul I.Ozerovtıń «Finans páni tiykarları» dep atalǵan sabaqlıǵında ayqın payda bolǵan edi.

Mámleket finansın analiz qılıw sol dáwirdegi alımlardıń miynetlerinde tiykarǵı orındı iyelegen edi.

XX ásirdeń baslarında finansistler tárepinen oraylıq byudjet hám jergilikli byudjetlerdeń dúziliw máseleleri hám byudjet processine tiyisli bolǵan basqa máseleler kórip shıǵılǵan.

Bulardıń barlıǵı XX ásirdeń dáslepki dáwirlerinde finanslıq máselelerdi úyreniw onnan aldınǵı dáwirdeń ekonomistleri I.Yanjul, I.Ozerov, L.Xodskiy hám olardıń wákilleri YA.Torgulov, I.Kulisher, F.Menkovtıń miynetlerine tiykarlanıwına alıp keldi. Finans pániniń bunday jaǵdayı 1920- jıllardıń ortalarına shekem dawam etti.

Finans haqqındaǵı pánniń jaratılıwı uzaq waqıttı talap etip, 1920-jıllardıń aqırınan 1950-jıllardıń basına shekem dawam etti.

Birinshi dáwirde (1926 - 1931 jıllar), tiykarınan, birinshi bes jıllıq jobanıń orınlaw processinde júzege kelgen finanstıń jeke máseleleri islep shıǵıldı. Bunday miynetler qatarına D.Kuzovkov, G.Tiktina, A.Bukoveckiylerdıń miynetleri ayrıqsha, avtordıń ózi tárepinen «marksshe sabaqlıq» dep atap ótilgen D.Bogolepovtıń «Finans pániniń qısqasha kursı» sabaqlıǵın kórsetiw múmkin.

Atamalardan, sóz hám terminlerden keń paydalangan bolıwına qaramastan D.Bogolepov finansınıń mazmunı «jámaát mıtájliklerin qanaatlandıırıw» teoriyasınan kelip shıǵadı, onıń táreptarları, joqarıda atap ótilgenindey, XX ásirdeń baslarına shekem bolǵan rossiyalıq ekonomistler edi.

Finans páni rawajlanıwınıń ekinshi dáwiri (1931-1956 jıllar) finanstıń predmetine salıstırǵanda birden bir kóz qaraslardıń qalıpleskenligi menen xarakterlenedi. Óziniń kóp sanlı miynetlerinde finanstıń teoriyalıq tiykarların: finanstıń mazmunı, funkciyaları hám sociallıq qayta islep shıǵarıwdıǵı roli, milliy dáramattı bólistiriwde finanstıń ornı, finans sistemasınıń quramı hám basqa usıǵan uqsas bir qansha máselelerdi islep shıqqan V.Dyachenko bul dáwirdeń klassigine aylandı. Ol birinshi bolıp finansqa marksshe xarakteristika berdi. Berilgen xarakteristika tómendegishe edi: «Dáramatlar hám fondlardı jobalı bólistiriw arqalı mámlekettiń funkciyaları hám wazıypalarına muwapıq túrde onıń oraylastırılǵan hám

oraylastırılmağan pul fondların dúziw hám olardan paydalanıwdı támiyinleytuğın pul qatnasıqları sistemasına mámlekettiń finansı dep ataladı».¹⁷

Bul dáwirde finans pániniń ámeliy máselelerin analiz qılıw, tiykarınan, eki baǵdarda ámelge asırıldı: 1) finans kategoriyalarınń rawajlanıw tariyxın úyreniw. Buǵan K.Plotnikovtıń byudjet tariyxına baǵışlangan, A.Zverev hám N.Voznesenskiylerdiń Ullı Watandarlıq urısı dáwirinde finanstıń rawajlanıwın ashıp kórsetken kitapların kórsetiw múmkin; 2) finanslıq ámeliyattı ashıp bergen miynetler. Bular, tiykarınan, jazba bayan etiw xarakterine iye bolıp, finanslıq bilimlendiriw sistemasında aktiv paydalanılǵan.

Ekonomikalıq teoriyada qatıp qalǵan hádiyselerge toqtam beriliwi finans iliminde jeke pikir ústemligine juwmaq jasadı, yaǵnıy 1950-jıllardıń aqırı hám 1970-jıllardıń basların óz ishine alǵan dáwirde finans teoriyasına baǵışlangan ekonomist - alımlardıń kóp sanlı miynetleri payda boldı. Olardıń arasında A.Aleksandrov, A.Birman, E.Voznesenskiy, G.Tochilnikovtıń miynetleri ayrıqsha orıńǵa iye. Sonday-aq sol dáwirdiń ózinde finans páni boyınsha bir neshe sabaqlıqlar hám oqıw qollanbaları baspadan shıǵadı, olardıń arasınan M.Shermenyovtıń sabaqlıǵın ayrıqsha atap ótiw zárúr.

Finanstıń teoriyalıq koncepciyası negizindegi mine usınday parıqlardan ekonomist- alımlardıń finanslıq qatnasıqlardıń ózine tán ózgeshelikleri, finanstıń funkciyaları, finanstıń shegaraları, finans sistemasınıń quramı hám basqa usıǵan uqsas bir neshe jeke máselelerge salıstırǵanda kóz qaraslarında túrlishe bolǵan.

Finans teoriyasınıń rawajlanıwı menen bir waqıttıń ózinde 1950-jıllardıń aqırı hám 1960-jıllardıń baslarında principial tárepten jańa kóriniske iye bolǵan ámeliy finanslıq izertlewlerde payda boldı. Eger 1930 hám 1950-jıllardıń baslarına shekem ámelde finanslıq qatnasıqlardı shólkemlestiriw máselelerine baǵışlangan izertlewler, tiykarınan, bar jaǵdaydı jazba bayan etiw yamasa maqtaw xarakterine iye bolsa, 1960-jıllarda baslangan xojalıq reformalarınan keyin sın xarakterge iye bolǵan hám ayrıqsha finanslıq instrumentlerdi jetilistiriw boyınsha qayta islewlerge iye zárúrli miynetler júzege shıǵa basladı.

¹⁷ Дьяченко В.П. Вопросы теории финансов. – М.: Финансы, 1957. с.68-69.

Usı dáwirde finanslıq resurslar hám kárxanalar finansın basqarıwdıń mazmunı birinshi márte A.Birmannıń izertlewleri 1960-1980 jıllardaǵı ekonomist-alımlardıń P.Bunich, G.Bazarova, V.Senchagov, S.Sitaryan, M.Romanovski, V.Kolesnikov, P.Jevtyak, D.Molyakov hám basqalardıń miynetlerinde kárxanalar finansın izertlewde, ózine tán, túrtki boldı.

Byudjet tarawınıń mashqalaların izertlew bul dáwirde eki baǵdar tiykarında ámelge asırıldı: 1) byudjet dáramatları hám qárejetleriniń rawajlanıwı; 2) jergilikli byudjetlerdi shólkemlestiriw. Biraq, usı dáwirlerde byudjet máselelerin kompleks izertlewdi finans iliminde ústemlik qılǵan maǵluwmatlardıń jeterli emesligi hám teoriyalıq qatıp qalıwlarıń bar bolıwı bir qansha quramalasırǵan edi. Bul dáwirdegi mámleketlik byudjetine baǵıshlangan iri izleniwler qatarına G.Rabinovich, S.Sitaryan, YA.Liberman, V.Rodionova hám L.Pavlovalardıń miynetlerin kórsetiw múmkin.

Sol dáwirde qamsızlandırıw isiniń teoriyasın hám ámeliyatın uluwmalasırǵan L.Motilev, L.Reytman hám E.Kolomin, X.SHennaevlardıń miynetleri bir qansha dıqqatqa ılayıq edi.

Usı qatnastan, bir tárepten, finanstıń rawajlanıwına baǵıshlangan izertlewlerdi B.Boldırev, L.Drobozina, L.Pavlova, L.Okuneva hám basqalardıń miynetlerin ayrıqsha ajratıp kórsetiw máqsetke muwapıq bolsa, ekinshi tárepten, watandarlıq finanslıq instrumentlerdiń rawajlanıw tendenciyaları hám ózine tán ózgesheliklerin izertlewge baǵıshlangan miynetler D.Butakov, YU.Kashin hám basqalardıń dıqqatqa ılayıq bolǵanın atap ótiw zárúrli.

Finans pániniń házirgi jaǵdayına xarakteristika bere otırıp, bulardıń barlıǵı tómendegi bir neshe jaǵdaylardıń bar bolıwı menen kórsetiledi:

- marksistlik siyasiy ekonomiyanı izertlewdiń birden bir teoriyalıq tiykarı joq boldı. Eski baǵdarlar boyınsha tartıslardı ótkeriw óz aktuallıǵın joǵalttı;

- bazar ekonomikası hádiyse processlerin úyreniwdiń zamanagóy metodologiyasın qollawda kóplegen ekonomistlerdiń tayar emesligi hám turaqlı finanslıq maǵluwmatlardıń joqlıǵı nátiyjesinde finanstıń ámeliy máselelerin izertlew quramalasqan;

•finans tarawında fundamental hám ámeliy izertlewlerdi rawajlandırıw ushın turaqlı nızamshılıq tiykarı joq.

Juwmaqlaw

Bul bapta mámleketlik finans teoriyaları haqqında keńirek toqtalıp ótilgen. Jámiyet rawajlanıwınıń túrli basqışlarında oraylastırılğan hám oraylastırılmağan pul fondlarınıń qalıplestiriliwi, bólistiriliwi hám paydalanıwına baylanıslı ekonomikalıq qatnasıqlardı úyrengen finans pání ekonomist - alımlar tárepinen ámelge asırılğan izertlewler tásirinde kórip shıǵılğan. Bunda shet el ekonomistler finansqa baylanıslı teoriyaları U.Petti, A.Smit hám D.Rikardo, J.Sismondi , P.Baugilber, G.Shmoller, M.Veber, A.Vagner, R.Slou, J.Kenrik, A.Robbins tárepinen izertlengen.

Sonday-aq finans pání A.Xansen, S.Xarris; R.Xarrođ, A.Ilersik, A.Pikok; F.Perru; F.Neymark J.Mill, K.Viksel, E.Lindal, J.Keyns, G.Steyn, M.Ueydenbaum; J.Xau, A.Uolters, X.Minskiy, R.Klauer, N.Kaldor, A.Laffer, P.Samuelson, K.Makkonnell, S.Bryular, G.Shekl tárepinen jáne de rawajlandırıldı.

Sonıń menen bir qatarda, rossiyalı alımlardıń finansqa baylanıslı teoriyaları qarap ótilgen. Bul boyınsha N.Turgenev, I.Yanjul, I.Ozerov, YA.Torgulov, I.Kulisher, L.Xodskiy, V.Lebedev, S.Ilovayskiy, D.Kuzovkov, G.Tiktina, A.Bukoveckiy, V.Dyachenko, K.Plotnikov, D.Bogolepov, A.Zverev, A.Aleksandrov, A.Birman, E.Voznesenskiy, N.Voznesenskiy, G.Tochilnikov, M.Shermenyov, P.Bunich, G.Bazarova, V.Senchagov, S.Sitaryan, M.Romanovski, V.Kolesnikov, P.Jevtyak, D.Molyakov, G.Rabinovich, YA.Liberman, V.Rodionova, L.Pavlova, L.Motilev, L.Reytman, E.Kolomin, X.SHennaev, B.Boldırev, L.Drobozina, L.Okuneva, D.Butakov, YU.Kashin hám basqalardıń eń belgili miynetleri járiya etilgen.

Sonlıqtan bul joqarıda atı atalğan alımlardıń finanslıq koncepciyaları 1 den, finans tarawındaǵı kóz qaraslar sisteması uluwma ekonomikalıq teoriyanıń belgili bir bólegi bolıp, finans pánin bayıttı hám rawajlandırdı; 2 den, finanslıq koncepciyalardıń júzege keliwi mámleket makro hám mikrodárejede ekonomikanıń talaplarına tolıq juwap boldı; 3 den, finanslıq siyasattı islep shıǵıwda ekonomikanı

bekkemlew hám turaqlastırıw boyınsha mámlekettiń uluwma ekonomikalıq strategiyasın dúziwde múmkinshilik tuwdırdı.

Tirek sózler:

Kapital; ónimli miynet; ónimsiz miynet; salıq; baylıq; dáramat; finanslıq usıllar; fondlar; mámleketlik qárejetler; mámleketlik kredit; salıq sisteması; mámleketlik byudjet; proficit; deficit; payda; investiciya; jamǵarma.

Qadaǵalaw sorawları

1. A.Smit salıqqa tartıwdı máqsetke muwapıq túrde shólkemlestiriwdiń qanday tórt tiykarǵı principiardin kórsetken?
2. J.S.Mill «xızmetlerdiń salıq teoriiyası»nıń tiykarǵı ideyası nelerden ibarat?
3. A.Vagner tárepinen islep shıǵılǵan salıqqa tartıwdıń toǵız principi qanday toparlarǵa birlestirilgen?
4. Paydalılıqtıń sheklengenligi teoriiyasınıń finanslıq tárepleri nelerden ibarat?
5. J.M.Keyns finanslıq koncepciyasınıń tiykarında qanday ideya jatadı hám onıń tiykarǵı táreplerine neler kiredi?
6. Neokeynsshilerdiń qanday teoriyaları bar?
7. Ekonomikalıq ósiw teoriiyasınıń tiykarǵı mazmunı nelerden ibarat hám onıń qatnasıwshıları kimler?
8. Jańa klassikalıq teoriyalardıń wákilleri kimler hám olardıń tiykarǵı kóz qarasları quramına neler kiredi?
9. A.Lafferdiń salıq koncepciyası óziniń nesi menen keń ataqqıa iye etken?
10. Postkeynsshiler teoriyalarınıń avtorları kimler hám olar qanday ideyalardı alǵa súrgen?
11. Finans teoriiyası máseleleri boyınsha tartıslardıń mazmunı neni anıqlawǵa barıp taqalǵan hám túrli koncepciyalardıń avtorları qanday toparlarǵa bólingen?
12. Finans pániniń házirgi awhalına qanday baha beresiz?

Test sorawları

- 1. J.Boden qaysı kitabında dásmlap “finans” terminin ilimiy jaqtan táriyplegen?**
- A) “Respublika haqqındağı altı kitap” atamasındağı
 - B) “Finans” atamasındağı
 - C) “Finans teoriiyası” atamasındağı
 - D) “Spekulyaciya teoriiyası” atamasındağı
- 2. Finanstıń dáslepki sistemalastırılğan jaǵdaydağı ilimiy teoriiyası qaysı alım tárepinen qalıplestirilgen?**
- A) J.Boden
 - B) L.Drobozina
 - C) J.Keyns
 - D) V.Romanovski
- 3. Finanstıń klassikalıq teoriiyası qaysı dáwirlerde qalıplesken hám rawajlangan?**
- A) Rim imperiyası dáwirinen baslap XX ásir ortalarına shekem
 - B) XX ásir ortalarından házirgi waqıtqa shekem
 - C) XXI ásirde
 - D) XIX ásirde
- 4. Finanstıń neoklassikalıq teoriiyası qaysı dáwirlerde qalıplesken hám rawajlangan?**
- A) XX ásir ortalarından házirgi waqıtqa shekem
 - B) Rim imperiyası dáwirinen baslap XX ásir ortalarına shekem
 - C) XXI ásirde
 - D) XIX ásirde
- 5. Neoklassikalıq teoriyanı qalıplesiwin dúziwshi teoriyalarınıń tuwrısın tabıń.**
- A) Kapitallar quramı teoriiyası, portfel teoriiyası hám finanslıq aktivlerdi bahalaw modeli
 - B) Klassikalıq siyasiy ekonomistler teoriiyası
 - C) Mámleketlik finansı teoriiyası
 - D) Merkantalizm

6. “Mámlekettiń fiskal hám kreditli tártipke salıw usıllarınan paydalanıp, jámiyettiń jalpı talabın qızıqtırıwın hám xalıqtıń jumıs penen bántligin támiyinlew zárúr”-degen ideyanı qaysı ekonomist alım ilgeri súrgen?

- A) J.Keyns
- B) M.Fridman
- C) A. Smit
- D) Stokgolm mektebi wákilleri

7. Finans sisteması - mámleket, firmalar hám puqaralargá túrli qıylı xızmetler kórsetiwshi finanslıq shólkemler hám bazarlardıń kompleksi–degen táriyp qaysı ekonomist alım tárepinen ilgeri súrilgen?

- A) J.Van Xorn
- B) L.Drobozina
- C) G.Polyak
- D) V.Kovaleva

8-bap. MÁMLEKETLIK BYUDJET

8.1. Mámleketlik byudjettiń mazmunı, funkciyaları hám áhmiyeti

Mámleketlik byudjet mámleketlik finans sistemasınıń quramlı bólegi bolıp, soǵan sáykes túrde finans sistemasına baylanıslı barlıq belgilerge iye hám oǵan tiyisli bolǵan barlıq funkciyalardı orınlaydı.

Finans sistemasınıń basqa bólimlerinen parıqlı jaǵdayda, mámleketlik byudjette, eki túsinik bolıp: 1) byudjet–ekonomikalıq kategoriya sıpatında; 2) byudjet–mámlekettiń tiykarǵı finanslıq jobası sıpatında.

Jıódi mámleketlik byudjet arqalı bólistiriw bir waqıttıń ózinde, óz-ara baylanısqa hám belgili bir dárejede ġárezsiz bolǵan úsh basqıshqa iye:

- 1) uluwma mámleketlik pul fondın dúziw;
- 2) aymaqlıq hám belgili bir máqsetlerge mólsherlengen kóp sanlı byudjet fondların dúziw;

3) byudjet fondınan paydalanıw.

Birinshi basqışta yuridikalıq hám fizikalıq táreplerge tiyisli pul qarjılarının bir bólegi mámlekette toplanıwı, bólistiriliwi payda boladı.

Byudjet fondın dúziwde eki túrli túsinikten paydalanıladı:

- 1) byudjetke tólemler (salıqlar, ajratpalar, bajılar);
- 2) mámleketlik byudjetin dáramatları.

Olardıń ekewi de mámleket hám qarjı tólewshiler ortasında júzege keletuǵın bir túrdegi bólistiriw qatnasıqların sáwlelendiredi.

«Byudjetke tólemler» hám «mámleketlik byudjetin dáramatları» túsinikleri joqarıda kórsetilgen uluwmalıqqa iye bolsa, bir waqıttıń ózinde, olar ortasında obyektiv parıqlarda bar. **Finans** ekonomikalıq kategoriya sıpatında túsiniletuǵın bolsa, **byudjet** bul kategoriyanıń quramlı bólegi, kórinislerinen biri esaplanadı.

Mámleketlik byudjet dáramatlarınıń byudjet kategoriýalarınıń kórinislerinen biri sıpatında ajratılıwı olardıń uluwma ekonomikalıq negizleri hám xarakterli belgilerin jaqsı túsiniwge múmkinshilik jaratadı.

Mámleketlik byudjetin qárejetleri, tap onıń dáramatları siyaqlı, eki jaqlama xarakterge iye. Bir tárepten, bul mámlekettiń qárejetleri, basqa tárepten bolsa, subyektlardıń ıqtıyarına túsetuǵın qaytarılmaytuǵın qarjılar bolıp, olardıń dáramatlarına aylanadı hám olar tárepinen túrli máqsetlerge mólsherlengen tiyisli fondlardı dúziwde paydalanadı.

Byudjet kategoriyası sıpatında mámleketlik byudjetin qárejetleri óziniń túrli kóriniske iye. Olardıń túrleri tómendegi kórinislerde bolıwı múmkin:

- smetalı finanslastırıw;
- mámlekettiń kárxana hám shólkemlerine qarjı beriw;
- dotaciýalar.

«Mámleketlik byudjetin qárejetleri» hám «Byudjetten finanslastırıw» túsinikleri bir - birine jaqın, biraq mine sol bir-birine teń bolǵan túsinikler emes. Eger mámleketlik byudjetin qárejetleri byudjet kategoriyasın sáwlelendirse, byudjetten finanslastırıw bolsa bul kategoriyanıń ámelde subyektlarına barlıq baylanıslı ilajlar menen qarjılardı beriw túrdegi sáwleleniw bolıp tabıladı.

Solay etip, **mámleketlik byudjetin ekonomikalıq mazmunı** degende uluwma mámleketlik pul fondın dúziw, qarjıladı byudjetler ortasında bólistiriw hám subyektlardi byudjetten finanslastırıw nátiyjesinde júzege keletuğın, óz-ara baylanısqa bólistiriw qatnasıqlarının pútkil kompleksi túsiniledi.

Mámlekettin tiykarğı finanslıq jobası kórinisinde nızamlı rásmiylestirilgen, mámleket pul fondların dúziw hám olardan paydalanıw barısındağı ekonomikalıq qatnasıqlar kompleksine **mámleketlik byudjet** dep ataladı.

Mámleketlik byudjet mámlekettin finans sistemasında oraylıq orın iyelep, onın barlıq bólimleri menen baylanısqa. Bunday baylanısıw eki bağdarda, yağniy byudjetke tólemler hám byudjetten finanslastırıw arqalı ámelge asırıladı.

Byudjet qarjıları mámlekettin makroekonomikalıq turaqlıqqa erisiw jolında Húkimet tárepinen jaqın hám uzaq dáwirlerge mólsherlengen mámleketlik bağdarlamaların ámelge asırıwda zárúrli áhmiyetke iye. Mámleketlik byudjetin ekonomikalıq kategoriya sıpatındağı mazmunı, ol orınlap atırğan funkciyalarında júzege shıgadı. Onın tiykarınan eki funkciyası bar: bólistiriw; qadağalaw. Mámleket tap sol byudjetin bólistiriw funkciyasına súyenip, iqtıyarındağı oraylasqa finans resursların dúzedi hám olardıń járdeminde uluwma mámleketlik tutınıwları pul resursları menen támiyinleydi.¹⁸

Demek, bul jerde, mámleketlik byudjet finanstin quramlı bólegi sıpatında, onın basqa bólimleri siyaqlı eki qıylı funkciyanı orınlaydı:

- 1) bólistiriw;
- 2) qadağalaw.

Mámleketlik byudjetin bólistiriw funkciyası arqalı onın mazmunı payda boladı. Eger bólistiriwdin birinshi basqışında byudjet qarjıları (byudjetke tólemler) milliy dáramatta mámlekettin úlesi sıpatında shıqsa, onın ekinshi basqışında bolsa mine usı úles bólimlerge bólinedi hám kóp sanlı kanallar arqalı túrli ilajlardı qarjılandırıwğa hám fondlardı dúziwge bağdarlanadı.

¹⁸ 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasını rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasını «Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili»da amalga oshirishga oid Davlat dasturini o'rganish bo'yicha ilmiy-uslubiy risola, T.: «Ma'naviyat» 2017. 113 b.

Mámleketlik byudjettiń bólistiriw funkciyasınıń úshinshi xarakterli ózgesheligi sonnan ibarat bolıp, bunda bólistiriwdiń tiykarǵı obyektı bolıp jámiyettiń sap dáramatı sıpatında shıǵadı. Mámleketlik byudjet sociallıq tutınıw fondların dúziwdiń tiykarǵı deregi bolıp xızmet qıladı, sociallıq taraw xızmetkerleri ushın tutınıw fondınıń dúziliwin támiyinleydi.

Byudjet arqalı bólistiriw processı kóp basqışta ámelge asırıladı. Eger onıń birinshi basqıştı ekonomika tarawlarında birlemshi bólistiriw ámelge asırılsa, byudjet arqalı jalpı ishki (milliy) ónimniń ekilemshi bólistiriliwi (qayta bólistiriliwi) payda boladı. Onıń úshinshi basqıştı (byudjetten finanslastırıw) ekonomikalıq hám sociallıq tarawlardıń bólimlerin qamtıp aladı. Biraq bólistirilip atırǵan jalpı ishki (milliy) ónimniń ayırım elementleri byudjet arqalı kóp márte de bólistiriliwi múmkin. Mısalı, sociallıq taraw shólkemleriniń sociallıq qamsızlandırıw fondına tólemleri byudjetli bólistiriwdiń ónimi bolıp tabıladı.

Mámleketlik byudjettiń qadaǵalaw funkciyası da ózine tán ózgesheliklerge iye. Byudjettiń milliy ekonomika menen tıǵız baylanıslıǵı tákirar islep shıǵarıwdıń barlıq bólimlerinde awhaldıń qanday ekenligi haqqında maǵluwmatlar menen turaqlı támiyinlep turadı.

Mámleketlik byudjettiń qadaǵalaw funkciyasına tiyisli bolǵan ekinshi xarakterli ózgeshelik finanslıq qatnasıqlardıń ayırıqsha tarawı sıpatında mámleketlik byudjettiń joqarı dárejede oraylastırılǵanlıǵınan kelip shıǵadı.

Mámleket bunday qadaǵalawdı ámelge asıra otırıp, subyektlardıń finanslıq xızmetine operativ túrde aralasıwı múmkin.

Bunday qadaǵalaw, ádette, tómendegi máqsetlerdi kórip shıǵadı:

- 1) mámleketlik byudjet dáramatların joqarılatıw ushın pul qarjıların tartıw;
- 2) qarjılardı sarplawdıń nızamlıǵın támiyinlew;
- 3) finanslıq mexanizm arqalı islep shıǵarıwdıń nátiyjeligin joqarılatıw.

Mámleketlik byudjettiń funkciyaları onıń ekonomikalıq mazmunın sáwlelendirip, byudjetti jobalastırıw processı hám onı orınlawda ózin payda etedi.

Byudjettiń bólistiriw hám qadaǵalaw funkciyaları óz háreketleri dawamında muǵdar hám sapa táreplerge iye esaplanadı.

Bólistiriw funkciyasınıń muǵdar tárepi anaw yamasa mınaw fondtıń kólemine tiyisli esaplanadı. Bunda túrli fondlardıń qatnasları, olar ortasındaǵı proporciyalar, olardıń muǵdar parametrlerin tuwrı anıqlaw kórilip atır. Bul jerde hár eki funkciyanıń hárketi bir túrde áhmiyetli esaplanadı.

Mámleketlik byudjettiń eki funkciyasınan paydalanıw nátiyjesinde **byudjet mexanizmi** júzege keledi. Byudjet mexanizmi degende, ádette, tek ǵana finanslıq resurslardı mámlekette toplaw hám olardı byudjet kanalları boyınsha bólistiriwdiń hárkettegi sisteması názerde tutılmaстан, al tákirar islep shıǵarıwdıń barlıq basqıshlarına bul processtiń aktiv tásiride túsiniledi.

Subyektler xızmetin finanslıq resurslar menen támiyinlewde mámleketlik byudjettiń tártipke salıwshı roli tómendegi kóriniste bolıwı múmkin:

- finanslıq resurslarǵa bolǵan jańa talaptı kelesi byudjet jılında byudjettiń qárejetleri quramına kiritiw;
- finanslıq resurslarǵa bolǵan qosımsha mútájlikti byudjet resurslarınan tartıw, yaǵnıy byudjet kreditlerin bir obyektten ekinshisine ótkeriw jolı menen qanaatlandırıw;
- qosımsha mútájlikti húkimettiń rezerv fondları esabınan qaplaw.

8.2. Mámleketlik byudjettiń dáramatları

Mámleketlik byudjettiń dáramatları¹⁹ mámleket JIÓın bólistiriw hám qayta bólistiriw uluwma processiniń elementlerinen biri bolıp, olar aralıq (tranzit) xarakterge iye. Olar yuridikalıq hám fizikalıq táreplerge tiyisli bolǵan dáramatlar hám jamǵarmalardıń bir bólimin byudjetke ótkiziliwi nátiyjesinde júzege keledi. Byudjet dáramatlarınń materiallıq - buyımlasqan mazmunın mámlekettiń ıqtıyarına barıp túsken pul qarjıları quraydı.

Byudjet dáramatlarınń qalıplestiriw processiniń tómendegi principiierge tiykarlanıwı máqsetke muwapıq bolıp tabıladı:

¹⁹ “Mámleketlik byudjetiniń dáramatları” ataması byudjetke óndirilip atırǵan salıqlar, tólemler, bajılar, ajratpalar hám basqa usıǵan uqsas barlıq dáramatlardı óz ishine aladı.

– salıqlardıń byudjetke alınıw mámlekettiń milliy baylıǵı derekleriniń tamamlanıwına alıp kelmewi kerek;

– salıqlar olardıń tolewshiler ortasında teń bólistiriliwi zárúr;

– salıqlardıń islep shıǵarawshılardıń aylanıs fondları kólemine tásir kórsetpewi;

– salıqlardıń sap dáramatqa salıstırǵanda esaplanıwı;

– mámleket ushın salıqlardıń óndiriliwi múmkinshiligi bolǵanınsha arzan bolıwı zárúr;

– salıqlardıń óndiriliw processı jeke sektordı sıǵıp shıǵarmawı kerek;

– subyektlerdiń ǵárezsiz xızmet kórsetiwine sharayat jaratıw. Demek, subyektlerine tiyisli bolǵan qarjılardıń bir bólimin mámleket byudjetine alınıw olardıń ǵárezsiz rawajlanıwına unamsız tásir kórsetpewi kerek. Shegaradan ótip ketilgende subyektlerdiń ǵárezsizligin joǵaltıwǵa, bankrotqa ushıraw jaǵdaylarınıń júzege keliwine, ishki rezervlerdi qıdırıp tabıwǵa hám islep shıǵarıwdıń ósiw qáddin támiyinlewge umtılıw páseyedi, qupıyana ekonomikanıń rawajlanıwı baslanadı;

– subyektlerdiń keskin háreketi hám umtılıwına baylanıslı bolmaǵan jaǵdayda júzege kelgen dáramatlardıń tolıq yamasa belgili bólimin byudjetke alınıw. Belgili bir qárejetlerdi ámelge asırmastan alınǵan barlıq dáramatlar mámlekettiń iqtıyarına ótiwi kerek. Bul principniń tási astına subyektler hákimshiliginiń tuwrı emes, nızamsız háreketi nátiyjesinde alınǵan dáramatlar da kiritiliwi zárúr;

– islep shıǵarıwdı keńeyttiriw hám basqa máqsetler ushın kárxananiń rejelestirilgen mútájliginen artqan summalardı byudjetke alıw. Bul princip mámleketlik byudjet dáramatlarınıń mámleket kárxanalarınıń qarjıları esabınan shólkemlestiriwde qollanıwı múmkin. Ol mámleketlik kárxanalardıń finanslıq awhalın tártipke saladı hám bir waqıttıń ózinde sociallıq mútájliklerdi qanaatlandırıwda mámlekettiń máplerin támiyinleydi;

– byudjet mexanizminiń qızıqtırırshı tásirin támiyinlew. Qarjılardı subyektler iqtıyarında byudjetke ótkiziliwi olardıń nátiyjeli xızmet kórsetiwge qızıqtırırwı kerek. Bunda máqset tek ǵana mámleketlik byudjet dáramatlarınıń muǵdar tárepten támiyinlew emes, al usı jol menen kárxanada xızmet kórsetip atırǵan miynet

jámáátleriniń máplerine, olardıń xızmetiniń sapa kórsetkishlerine tólemlerdiń tásirsheńligin kúsheyttiriw bolıp tabıladı;

– byudjet dáramatların qalıplestiriwde úlesli qatnasıw. Bul princip byudjet dáramatlarınıń xalıq qarjıları esabınan qalıplestiriwde qollanılıp, onıń nátiyjesinde xalıq dáramatları dárejesine baylanıslı túrde bir bólegi byudjetke ótkiziledi.

Mámleketlik byudjettiń dáramatları ózleriniń derekleri, social-ekonomikalıq xarakteri, múlikshilik túri, salıq hám tólemlerdiń túri, qarjılardıń túsiw túri hám olardı byudjetke óndiriw usıllarına muwapıq klassifikaciyalanıwı múmkin.

Mámleketlik byudjettiń dáramatları óz dereklerine qaray tómendegi toparlarga bólinedi:

- salıqlı dáramatlar;
- salıqsız dáramatlar;
- tiklenbeytuğın túrde ótkiziletuğın pul qarjıları.

Salıqsız dáramatlar quramına tómendegiler kiredi:

• mámleket múlkinen paydalanıw sebepli alınğan dáramatlar, yağnıy salıqlar hám jıyımlar haqqındağı nızamına muwapıq tólengen salıq hám jıyımlardan soń;

• byudjet shólkemleri tárepinen kórsetilgen tólemlı xızmetlerden kelgen dáramatlar (salıqlar hám jıyımlar haqqındağı nızamına muwapıq tólengen salıq hám jıyımlardan soń);

• puqaralıq - huqıqıy, hákimshilik hám jinayıy jazaların qollanıw nátiyjesinde alınğan qarjılar, sonıń ishinde, járiymalar, konfiskaciyalar, taban tólemleri hám mámleket subyektlerine jetkizilgen zıyanlardı tiklew boyınsha alınğan qarjılar jáne májbúriy óndirilgen basqa qarjılar;

• finanslıq járdem kórinisindegi dáramatlar, yağnıy byudjet ssudaları hám byudjet kreditlerinen tısqarı;

- basqa salıqsız dáramatlar.

Túsimlerdiń tómendegi kórinisleride byudjet dáramatlarınıń quramında esapqa alınıw múmkin:

- mámleket mülkin waqtınshalıq paydalanıwǵa beriw nátiyjesinde ijara haqı yamasa basqa kóriniste alınatuǵın qarjılar;

- kredit mekemelerindegi esap betlerinde byudjet qarjılarınıń qaldıǵı boyınsha payızlar kórinisinde alınatuǵın qarjılar;

- mámleket menshigine tiyisli bolǵan mal - mülikti girewge yamasa isenimli basqarıwǵa beriwden alınatuǵın qarjılar;

- qaytarıw hám haqı alıw tiykarında basqa byudjetlerge, shet el mámleketlerge yamasa basqa yuridikalıq táreplerge berilgen byudjet qarjılarınan paydalanganlıq ushın haqı;

- mámleketke belgili bólimi tiyisli bolǵan xojalıq jámiyetleri ustav kapitalınıń úlesine yamasa akciyalar boyınsha dividendlerge tuwrı keletuǵın payda kórinisindegi dáramatlar;

- mámleket unitar kárxanaları paydasınıń bir bólegi, yyaǵnıy salıqlar hám jıyımlar haqqındaǵı nızamına muwapıq tólungen salıq hám jıyımlardan soń;

- mámleketke tiyisli bolǵan mal - mülikten paydalanıw nátiyjesinde alınatuǵın nızamda kórsetilgen basqa dáramatlar.

Byudjettiń dáramatlar bólimin toltırıwdıń dereklerinen biri byudjet sistemasında basqa dárejede turǵan dotaciyalar, subvenciya hám subsidiya yamasa qarjılardı qaytarmawlıq hám tiklemesliktiń basqa formalarında alınatuǵın finanslıq járdemler.

Házirgi waqıtta mámleketlik byudjettiń dáramatları tómendegi tártipte klassifikaciyalanadı:

1. Tuwrı salıqlar. Olardıń quramına yuridikalıq táreplerdiń paydasınan alınatuǵın salıq; sawda hám uluwma awqatlanıw kárxanaları ushın birden bir salıq tóleminden mámleket byudjetine ajratpalar; birden bir salıq tóleminden (mikrofirmalar hám kishi kárxanalar menen birgelikte) mámleket byudjetine ajratpalar; fizikalıq táreplerdiń dáramatınan alınatuǵın salıqlar hám isbilermenlik xızmeti menen shuǵıllanıp atırǵan yuridikalıq hám fizikalıq táreplerdiń dáramatınan alınatuǵın qatań salıqlar kiredi.

2. Janapay salıqlar. Bul salıqlardıń quramı qosılǵan qun salıǵı; akcizler; bajıxana bajıları; fizikalıq táreplerden alınatuǵın birden bir bajı tólemi; transport quralları

ushin benzin, dizel janilgi ham gaz tutiniwina fizikalik tareplerden alinatugin salıqlardan ibarat.

3. Resurs tolemleri ham mal - mulik saligi. Bul toparga kiriwshi salıqlar ham tolemler mal - mulik saligi; jer saligi; jer asti baylıqlarınan paydalanganlıq ushin salıq ham suw resurslarınan paydalanganlıq ushin salıqtı oz ishine aladı.

4. Usteme paydadan alinatugin salıq.

5. Abadanlastırıw ham sociallıq infraduzilmeni rawajlandırıw ushin salıq.

6. Basqa daramatlar.

Bugingi kunde rawajlangan mamleketlerde baqlanıp atırgan finanslıq-ekonomikalıq krizistın bir qansha keskinlesip barıwına qaramastan, mamleketimizde turaqlı ekonomikalıq osiw qaddideriniń tamiyinleniwinde izbe-iz alıp barılıp atırgan byudjet-salıq siyasatınıń ahmiyeti juda joqarı. Bunı oz nawbetinde keyingi jıllarda baqlanıp atırgan byudjet proficiligi, jobalastırılğan mamleketlik byudjet daramat kórsetkishleriniń artıq orınlanıp atırúanı, mamleketlik byudjet orınlanıwı ham de byudjet qarejetleriniń manzilli ham maqsetli sarplanıp atırganlıgın kórsetiw mumkin.

Keltirilgen keste maǵluwatlarınan 2012 jıl mamleketlik byudjet daramatları 21295,7 mlrd.swmdı qurağan bolsa, 2016 jılǵa kelip 41043,4 mlrd.swmǵa jetip, 19747,7 mlrd.swmǵa yaki 192,7 %ǵa kóbeydi. Tuwrı salıqlar 4438,6 mlrd.swmǵa yaki 181,9 %ǵa, janapay salıqlar 10696,2 mlrd.swmǵa yaki 202,5 %ǵa, resurs tolemleri ham mal-mulık saligi 1993,7 mlrd.swmǵa yaki 160,2 %ǵa ham de basqa daramatlar 2619,3 mlrd.swmǵa yaki 222,7 %ǵa artqanlıgın kóriwimiz mumkin.

8.2.1-keste

Ózbekistan Respublikası Mamleketlik byudjet daramatları quramı
(mlrd.swm)²⁰

Kórsetkishler	2012 jıl	2013 jıl	2014 jıl	2015 jıl	2016 jıl
Mamleketlik byudjet daramatları (maqsetli jamǵarmalarsız) JAMI	21295,7	26223,0	31729,6	36492,7	41043,4
Tuwrı salıqlar	5414,2	6353,7	7433,1	8798,4	9852,8
Janapay salıqlar	10434,5	13398,6	16852,3	19193,8	21130,7
Resurs tolemleri ham mal-mulıkler	3312,5	3888,2	4311,5	4816,1	5306,2

²⁰ www.mf.uz-Ózbekistan Respublikası Finans ministrligi rásmiy saytı maǵluwatları tiykarında islengen.

salığı					
Basqa dáramatlar	2134,4	2582,5	3133,7	3684,4	4753,7

Demek, uluwma salıq sistemasınıń mámlekettegi jalpı tutınıw talabına tásiriniń páseyiwine tuwrı salıqlardıń úlesi joqarı bolǵan. Mámleket ekonomikasın tártipke salıw hám mámlekettegi jalpı tutınıw talaptı qızıqtırıwda tuwrı salıqlardıń úlesi úlken. Tuwrı salıqlar salıq tólewshilerdiń finanslıq-xojalıq iskerligine tuwrıdan tuwrı tásir etedi. Keyingi 5 jıl dawamındaǵı tendenciya sonı kórsetedi, hár bir salıq túri boyınsha túsimler muǵdarı nominal mazmunda ósken, yaǵnıy ósiw qáddinde tuwrı salıqlardıń qáddi joqarı.

Usı dáramatlar quramında yuridikalıq táreplerden alınatuǵın payda salıǵı boyınsha túsimler 2012-jılǵa 1001,1 mlrd.swmǵa qurǵan. Bul salıq túri boyınsha 2016-jılǵa kórsetkish 1215,1 mlrd. swm bolǵan, 214 mlrd.swm yaki 121,4 %ǵa artqan.

8.2.2-keste

Ózbekistan Respublikası Mámleketlik byudjetinde tuwrı salıqlardıń úlesi
(mlrd.swm)²¹

Kórsetkishler	2012 jıl	2013 jıl	2014 jıl	2015 jıl	2016 jıl
Dáramatlar, mámleketlik máqsetli jamǵarmalarsız – jami	21295,7	26223,0	31729,6	36492,7	41043,4
1. Tuwrı salıqlar	5414,2	6353,7	7433,1	8798,4	9852,8
1.1 Yuridikalıq táreplerden alınatuǵın payda salıǵı	1001,1	1038,8	1120,2	1180,5	1215,1
1.2 Sawda hám uluwma awqatlanıw kárxanaları, sonıń ishinde mikrofirmalar hám kishi kárxanalar ushın birden-bir salıq tólemi	645,9	832,6	917,4	1207,8	1515,3
1.3 Mikrofirmalar hám kishi kárxanalar ushın birden bir salıq tólemi	588,2	755,0	967,9	1191,7	1440,8
1.4 Fizikalıq táreplerdiń dáramat salıǵı	2301,8	2717,3	3261,7	3800,7	4137,4

²¹ www.mf.uz-Ózbekistan Respublikası Finans ministrligi rásmiy saytı maǵluwatları tiykarında islengen.

1.5 Yuridikalıq hám fizikalıq táreplerden isbilermenlik iskerliginiń ayırım túrleri boyınsha alınatuǵın qatań belgilengen salıq	317.3	415,6	553,1	681,5	822,3
2. Abadanlastırıw hám sociallıq infradúzilmeni rawajlandırıw salıǵı	559.9	594,4	612,8	736,2	721,9

Janapay salıqlar quramında qosılǵan qun salıǵı boyınsha túsimler tiykargı salmaqqa iye. Demek, usı salıq boyınsha túsimler 2012 jılda 10434.5 mlrd.swmdı quraǵan bolsa, 2016 jılǵa kelip usı kórsetkish 21130,7 mlrd.swmdı payda etken. Usı salıq boyınsha túsimlerdiń keyingi jıllardaǵı dinamikalıq ósiw tendenciyası joqarı bolıwı menen birge olar mámleketlik byudjet dáramatlarınıń tiykargı bóleklerin qalıplestiredi. Akciz salıǵı boyınsha túsimler 2012-jılǵa 3175.9 mlrd.swmdı quraǵan. 2016-jılǵa kelip usı kórsetkish 6258,2 mlrd.swmǵa jetken. Sırtqı ekonomikalıq xızmet nátiyjesinde alınǵan bajıxana bajılardıń uluwma muǵdarı 2016- jılǵa 1449,5 mlrd.swmdı payda etken.

8.2.3-keste

Ózbekistan Respublikası Mámleketlik byudjetinde janapay salıqlardıń úlesi
(mlrd.swm)²²

Kórsetkishler	2012 jıl	2013 jıl	2014 jıl	2015 jıl	2016 jıl
Dáramatlar, mámleketlik máqsetli jamǵarmalarsız – jámi	21295,7	26223,0	31730,5	36493,3	41043,4
1. Janapay salıqlar	10434.5	13398,6	16852,3	19193,8	21130,7
1.1 Qosılǵan qun salıǵı	5966.6	7552,5	9476,1	10851,0	11891,6
1.2 Akciz salıǵı	3175.9	4168,3	4941,1	5618,4	6258,2
1.3 Bajıxana bajı tolemleri	759.7	1007,4	1350,0	1481,5	1449,5
1.4 Fizikalıq táreplerden transport qurallarına benzin, dizel, janılǵı hám gaz isletilgenligi ushın salıq	532.4	670,5	1085,1	1242,9	1531,3

Fizikalıq táreplerden transport qurallarına benzin, dizel janılǵısı hám gaz isletgenlik ushın alınatuǵın salıq boyınsha túsimler 2012- jılǵa 532.4 mlrd.swmdı quraǵan bolsa, 2016- jılǵa kelip usı kórsetkish 1531,3 mlrd.swmdı payda etken. Demek, bunnan juwmaq shıǵaratuǵın bolsaq, janapay salıqlar mámleketimiz xalqınıń

²² www.mf.uz-Ózbekistan Respublikası Finans ministrligi rásmiy saytı maǵluwmatları tiykarında islenen.

jalpı tutınıw talabın tártıpke salıw wazıypasın orınladı. Sonday-aq mámleketlik byudjette resurs salıqlarınıń salmaǵı da joqarı.

8.2.4-keste

Ózbekistan Respublikası Mámleketlik byudjetinde resurs salıqlarınıń úlesi
(mlrd.swm)²³

Kórsetkishler	2012- jıl	2013- jıl	2014- jıl	2015- jıl	2016- jıl
Dáramatlar, mámleketlik máqsetli jamǵarmalarsız – jámi	21295,7	26223,0	31730,5	36493,3	41043,4
Resurs tólemleri hám mülk salıǵı	3312,5	3888,2	4311,5	4816,1	5306,2
1.1 Mal-mülk salıǵı	736,1	1011,6	1208,4	1393,0	1659,2
1.2 Jer salıǵı	486,3	583,4	662,0	750,1	966,7
1.3 Jer astı baylıqlarınan paydalanganlıq ushın salıq	2016,3	2190,9	2305,8	2514,6	2517,7
1.4 Suw resurslarınan paydalanganlıq ushın salıq	73,9	102,4	135,3	158,4	162,6

Resurs salıqları quramında mal-mülk salıǵınıń ornı joqarı bolıp, mal-mülk salıǵı xalıqtıń tutınıw talabına tásir etedi. Usı salıqlar boyınsha túsimler 2012- jılǵa 736,1 mlrd.swmdı quraǵan bolsa, 2016- jılǵa kelip 1659,2 mlrd.swmǵa jetken. Jer salıǵı 2012- jılǵa 486,3 mlrd.swmdı payda etken bolsa, 2016 jılǵa kelip 966,7 mlrd.swmdı quraǵan. Hár eki salıq túri boyınsha fizikalıq táreplerdiń salıq minnetlemeleri bolıp, usı salıqlar úy xojalıqlarınıń pul dáramatları hám tutınıw talabına tásir kórsetedi.

Óziniń sociallıq-ekonomikalıq belgisine qaray mámleketlik byudjettiń dáramatları eki topǵa bóliniwi múmkin:

- xojalıq júritiwshi subyektlerden alınatuǵın dáramatlar;
- xalıqtan túsimler.

Múlikshilik túrine qaray mámleketlik byudjettiń dáramatları tómendegi kórinislerde bolıwı múmkin:

- mámleketlik emes sektordan alınatuǵın dáramatlar;

²³ www.mf.uz-Ózbekistan Respublikası Finans ministrliǵı rásmiy saytı maǵluwmatları tiykarında islengen.

- mámleket xojalıqlarınan alınatuǵın dáramatlar;
- xalıqtan alınatuǵın qarjılar.

Subyektlerdiń dáramatları Mámleketlik byudjet ıqtıyarına eki qıylı usıllardı qollap, alınıw múmkin:

- 1) salıqlı usıllar;
- 2) salıqsız usıllar.

Salıqlı usıllar ushın qarjılardıń mámleketlik byudjet paydasına anıq belgilengen muǵdarda hám aldın ala ornatılǵan múddetlerde óndiriliwi xarakterli esaplanadı. Salıqlardıń óndiriliwi mámleket JIÓi hám milliy dáramatınıń bólistiriliwi hám qayta bólistiriliwi menen baylanıslı. Salıqlardıń quramına qosılǵan qun salıǵı, akcizler, dáramat (payda) salıǵı, jer salıǵı, mal - múlik salıǵı hám basqa salıqlar kiredi.

Salıqsız dáramatlar mámleketke tiyisli bolǵan kárxana hám shólkemlerden alınatuǵın tólemler esaplanadı.

Milliy ekonomikada qollanılıp atırǵan mámleketlik byudjet dáramatları sistemasınıń nátiyjeliligi qarjılardıń byudjetke túsimin shólkemlestiriwge tikkeley baylanıslı. Bul óz ishine tómendegilerdi aladı:

- byudjetke tiyisli bolǵan dáramatlardı (salıqlar, tólemler, bajılar, ajratpalar hám basqalar) huqıqıy tárepten rásmiylestiriw;
- qarjılar túsiminiń kólemi hám múddetlerin anıqlaw tártibi;
- dáramatlardı (tólemlerdi) byudjetke ótkeriw tártibi;
- byudjetke dáramat ótkiziwshilerdi esapqa alıw;
- byudjetke dáramat ótkiziwshilerdiń juwapkerligi;
- byudjetke dáramatlardı óz waqtında hám tolıq ótkiziliwin támiyinlewge baǵdarlangan is ilajlar sisteması;
- byudjetke dáramatlardı óndiriwde salıq organlarınıń huqıq hám minnetlemeleri.

Joqarıdaǵılardı islep shıǵıw hám ámelge asırıwda mámleket hám byudjetke dáramatlardı tólewshiler ortasındaǵı máplerdiń aqılǵa uǵrashlıǵın támiyinlewge úlken itibar beriwı zárúr.

8.3. Mámleketlik byudjettiń qárejetleri

Mámleketlik byudjettiń derlik 60 % sociallıq salanı rawajlandırıwǵa baǵdarlangan. 1991 jılǵa salıstırǵanda, xalıqtıń real dáramatları 12 márte kóbeygenligi, is haqı, pensiya hám sociallıq napaqalar salmaqlı dárejede astı. Tutınıw tovarların islep shıǵarıwdı jedel qáddiler menen asırıw hám xalıqtıń olarǵa bolǵan talabın qánaatlandırıw támiyinlenbekte.²⁴

Jámiyettiń ekonomikalıq turmısında byudjet qárejetleriniń roli hám áhmiyetin anıqlaw ushın olardı belgili bir belgilerge qaray toparlaw máqsetke muwapıq. Olar ózleriniń ekonomikalıq mazmunı, jámiyetlik tákirar islep shıǵarıwdaǵı roli, óndiris tarmaqları hám xızmet túrleri, sociallıq mólsherlengenligi boyınsha hám belgili bir máqsetlerine qaray ayrıqsha toparlarǵa ajratılıwı múmkin.

Ekonomikalıq mazmunına qaray mámleketlik byudjettiń qárejetleri kapital hám aǵımdaǵı qárejetlerge bólinedi.

Byudjettiń kapital qárejetleri innovaciyalıq hám investiciyalıq xızmetke baǵdarlangan qárejetler esaplanadı. Bul qárejetlerdiń quramına:

a) tastıyqlangán investiciyalıq dástúrge muwapıq hárekettegi yamasa jańadan dúzilip atırǵan yuridikalıq táreplerge investiciyalar ushın mólsherlengen qárejetler;

b) yuridikalıq táreplerge investiciyalıq máqsetler ushın byudjet kreditleri sıpatında beriletuǵın qarjılar;

v) keńeytirilgen tákirar islep shıǵarıw menen baylanıslı bolǵan kapital ońlawdı ámelge asırıw qárejetleri hám usınıń menen baylanıslı bolǵan basqa qárejetler;

g) ámelge asırılıwı mámleket menshigine tiyisli bolǵan múlikti arttırıw yamasa onı jańadan jaratıwǵa alıp keletuǵın qárejetler;

d) mámleketlik byudjet qárejetleriniń ekonomikalıq toparlanıwına muwapıq byudjettiń kapital qárejetleri quramına kiritiletuǵın basqa qárejetler.

Mámleket hákimiyat organları, jergilikli ózin-ózi basqarıw organları, byudjet shólkemleriniń aǵımdaǵı xızmetin támiyinlewge baǵdarlangan byudjet qárejetleri,

²⁴ SH.Mirziyoevtiń Oliy Majlis Nizamshiliq palatasi hám Senatiniń qospa májilisindegi bayanati. // «Xalq so'zi», 2016 jil 9 sentyabr.

basqa byudjetler hám ekonomikanıń ayrıqsha tarmaqlarına dotaciya, subsidiya hám subvenciya túrinde kórsetiletuǵın, mámleket tárepinen qollap-quwatlaw menen baylanıslı bolǵan qárejetler hám mámleketlik byudjet qárejetleriniń toparlanıwına muwapıq kapital qárejetlerdiń quramına kiritilmegen basqa qárejetler byudjettiń aǵımdaǵı qárejetleri dep ataladı.

Mámleketlik byudjettiń barlıq qárejetlerin tómendegi toparlarga bóliw múmkin:

- sociallıq taraw hám xalıqtı sociallıq qollap - quwatlaw qárejetleri;
- milliy xojalıqqa (ekonomikaǵa) qárejetler;
- qorǵanıw qárejetleri;
- basqarıw qárejetleri.

Sociallıq taraw hám xalıqtı sociallıq qollap - quwatlaw qárejetleri óz quramına bilimlendiriw, den sawlıqtı saqlaw, mádeniyat hám sport, ilim, sociallıq támiynat, xalıq ushın sociallıq áhmiyetke iye xızmetler bahalarındaǵı parıqlardı byudjetten qaplaw hám shańaraqlarǵa sociallıq napaqalardı aladı.

Milliy xojalıqqa (ekonomikaǵa) byudjetten qárejet sarplanıwı mámlekettiń xojalıq júritiwshi tiykarǵı subyektlerden biri ekenliginen derek beredi. Mine sol qárejetler keń kólemlerde jańa sanaat kárxanaların qurıw, zamanagóy industriya tiykarında awıl xojalıǵında islep shıǵarıwdı rawajlandırıw, transport, baylanıs hám ekonomikanıń basqa tarmaqların texnikalıq qurallar menen qayta támiyinlewge imkáníyat jaratadı.

Mámleketlik byudjettiń qorǵanıw qárejetleri de mámlekettiń funkciyalarınan kelip shıǵadı. Olar hár bir mámlekettiń óz qorǵanıw qábiletin bekkemlewi zárúrligi menen baylanıslı bolıp tabıladı.

Basqarıw xızmet túriniń mámleket tárepinen ámelge asırılıwı, onıń xojalıq – shólkemlestiriwshilik funkciyası mámleket byudjetinen basqarıw qárejetleri dep atalǵan ayrıqsha qárejetler ajratılıwın bildiredi. Basqarıw yaǵnıy mámleket hákimiyatı organları, sud hám prokuratura puqaralardıń ózin - ózi basqarıw organları qárejetleri mámleket organları xızmetiniń finanslıq tiykarın dúzip, jámiyet turmısınıń barlıq tarawlarına basshılıq etiwge imkáníyat jaratadı.

Mámleketlik byudjet qárejetleriniń quramındaǵı sociallıq-mádeniy ilájder qárejetleri jıl sayın artıp barǵan. Keyingi jıllar dawamında jámi byudjet qárejetleriniń quramında sociallıq tarawǵa baǵdarlangan qárejetler 2012- jılda 58,2 %dan 2016- jılda 58,8 %ǵa shekem ósken. Usı jaǵday óz náwbetinde, jáhándegi barlıq mámleketler arasında eń joqarı kórsetkishti ańlatadı.

Ekonomikalıq qárejetler 2012- jılda 2317.0 mlrd.swmdı payda etip, jámi byudjet qárejetlerinde 11,5 %dı quraǵan. 2016- jılǵa kelip usı qárejetlerdiń jámi mámleketlik byudjet qárejetlerindegi salmaǵı 10,1 %dı quraǵan. Biraq, usı qárejetler nominal mazmunda ósip barǵan.

Oraylastırılǵan investiciyalardı byudjetten qarjılandırıw ushın 2012 jılda 1131.7 mlrd.swmdı hám bul kórsetkish 2016 jılda 2089,1 mlrd.swmdı payda etken. Bul óz náwbetinde házirgi kúnde ámelge asırılıp atırǵan ekonomikanı modernizaciyalaw hám jańalaw, innovaciyalıq texnologiyalardı keńnen jaydırıw menen baylanıslı iri hám strategiyalıq áhmiyetke iye bolǵan joybarlardı qarjılandırıwda byudjet investiciyalarınıń áhmiyeti joqarı esaplanadı.

Mámleketlik hákimiyat hám basqarıw organları, sud organları xızmeti ushın qárejetler jámi qárejetler quramında 2012- jılda jámi byudjet qárejetlerin 3,7 %ın quraǵan bolsa, 2016- jılǵa kelip bul qárejetler 3,1 %dı quraǵan. Demek, nominal mazmunda usı qárejetler derlik 2 eseden kóp ósken bolsa, olardıń byudjet qárejetlerdegi salmaǵı kemeyip barǵan.

8.3.1-keste

Ózbekistan Respublikası Mámleketlik byudjet qárejetleri quramı
(mlrd.swm)²⁵

Kórsetkishlar	2012 jıl	2013 jıl	2014 jıl	2015 jıl	2016 jıl
Mámleketlik byudjet qárejetleri	20882.0	25825,9	31425,4	36257,3	40911,3
Sociallıq taraw hám xalıqtı sociallıq qollap-quwatlaw qárejetleri	12299.9	15147,0	18493,8	21316,9	24101,6
Ekonomikalıq qárejetler	2317.0	2749,8	3364,9	3821,3	4319,5

²⁵ www.mf.uz-Ózbekistan Respublikası Finans ministrliǵı rásmiy saytı maǵluwmatları tiykarında islengen.

Oraylastirilgan investiciyalardi qarjilandirow	1131.7	1439,6	1616,5	1838,7	2089,1
Mámleketlik hákimiyat hám basqariw organlari, sud organlari qárejetleri	852.8	1149,8	1414,2	1605,9	1822,6
Basqa qárejetler	4274.6	5332,7	6530,5	7664,5	8567,5

Házirgi jagdayda mámleketlik byudjette joqari júk bolıp túsip atırǵan sociallıq taraw hám xalıqtı sociallıq qollap-quwatlaw qárejetleri bir tárepten xalıqtıń kem támiyinlengen qatlamın qorgaw finanslıq tiykarın ózinde sáwlelendiredi. Ekinshiden, xalıqtıń turmıs dárejesin joqarılátıw, zamanagóy den sawlıqtı saqlaw sistemasın qalıplestiriwde mámleketlik byudjettiń áhmiyeti artıp barganlıǵın kórsetpekte. Mámleketlik byudjettiń sociallıq taraw hám xalıqtı sociallıq qollap-quwatlaw qárejetleri tiykarınan bilimlendiriw, den sawlıqtı saqlaw, mádeniyat hám sport, ilim-pán, sociallıq támiynat hám sociallıq napaqalar usagán qárejetlerdi óz ishine aladı.

8.3.2- keste

Ózbekistan Respublikası Mámleketlik byudjette sociallıq taraw hám xalıqtı sociallıq qollap-quwatlaw qárejetleri úlesi
(mlrd.swm)²⁶

Kórsetkishlar	2012 jıl	2013 jıl	2014 jıl	2015 jıl	2016 jıl
Sociallıq taraw hám xalıqtı sociallıq qollap-quwatlaw qárejetleri	12299.9	15147,0	18493,8	21316,9	24101,6
Bilimlendiriw	7130.4	8803,2	10673,5	12162,2	13831,7
Den sawlıqtı saqlaw	3024.9	3709,9	4507,2	5218,5	5811,6
Mádeniyat hám sport	223.4	287,4	361,5	387,5	460,6
Ilim-pán	137.4	164,7	187,0	216,7	238,2
Sociallıq támiynat	86.9	106,4	126,2	147,5	161,1
Shańaraqlarǵa sociallıq napaqalar	1617.2	1611,3	1805,0	2102,6	2043,2

²⁶ www.mf.uz-Ózbekistan Respublikası Finans ministrliǵı rásmiy saytı maǵluwmatları tiykarında islengen.

Bul qárejetlerdiń quramında, bilimlendiriw tarawına baǵdarlangan byudjet qárejetleri 2012 jılda 7130.4 mlrd.swmdı payda etip, jámi byudjet qárejetlerindegi úlesi 57,1 %dı quraǵan. Usı kórsetkish 2016 jılda 13831,7 mlrd.swmdı payda etip, jámi byudjet qárejetlerindegi úlesi 57,7 %dı payda etken.

Respublika byudjetinen ǵana qarjılandırılatuǵın qárejetlerge tómendegiler kiredi:

a) Ózbekistan Respublikası Prezidenti, Oliy Majlis Senadı, Oliy Majlis Nızamshılıq palatası, Oraylıq saylaw komissiyası, Atqarıw hákimiyatıń respublika hám aymaqlıq organları xızmetin támiyinlew menen baylanıslı bolǵan qárejetler hám uluwma mámleketlik basqarıwı xarakterindegi basqa qárejetler;

b) respublikalıq sud, prokuratura, huqıq organları sisteması;

v) uluwma mámleketlik mápleri ushın xalıqaralıq xızmetti ámelge asırıw;

g) milliy qorǵanıw hám mámlekettiń qáwipsizligin támiyinlew, sanaattıń qorǵanıw tarmaqları konversiyasın ámelge asırıw;

d) fundamental izertlewler hám ilimiy – texnikalıq rawajlanıwın qarjılandırıw;

e) temir jol, hawa hám dárya transportın mámleket tárepinen qollap - quwatlaw;

yo) ekonomikanıń bazalıq tarmaqların mámleket tárepinen qollap - quwatlaw;

j) mámleket hákimiyatı organları biyliginde bolǵan mekemelerdi saqlaw;

i) respublika múlkin qalıplestiriw;

y) Ózbekistan Respublikasınıń mámleket qarızına xızmet qılıw hám onı qaytarıw;

k) mámlekettiń bahalı metalları hám materiallıq zapasların toltırıw;

l) saylawlar hám referendumlar ótkeriw;

m) húkimet investiciyalıq dástúrlerin qarjılandırıw;

n) respublika húkimetiniń qararları orınlanıwın támiyinlew;

o) respublika subyektlerin finanslıq qollap - quwatlaw;

p) basqa qárejetler.

Milliy xojalıqtı finanslıq tártipke salıwdıń zárúrli qurallarınan biride Mámleketlik byudjettiń qárejetleri bolıp tabıladı. **Finanslıq tártipke salıw degende**, milliy xojalıqtaǵı aqılǵa uǵras proporcionalardı támiyinlew máqsetinde byudjet qarjıların

tarmaqlar hám aymaqlar boyınsha bólistiriw hám qayta bólistiriwdiń formaları hám usılları jıyındısı túsiniledi.

Mámleket milliy xojalıǵın finanslıq tárepten tártipke salıw mámleketlik byudjet dáramatlarınıń jobalastırıw hám byudjetten finanslastırıw processleri dawamında ámelge asırıladı. Jobalastırıw processiniń ózinde aq mámleketlik byudjet qárejetleriniń uluwma kólemi gorizontalına (tarmaq, ministrlik hám máqsetli baǵdarlargá) hám vertikalına (basqarıwdıń túrli dárejelerine muwapıq túrde) bólistirilip, ekonomikada quramlı ózgerislerdiń payda bolıwı ushın tiyisli sharayat jaratıladı. Byudjetten finanslastırıw processinde bolsa mámleket óziniń ıqtıyarına kelip túsip atırǵan pul qarjıların jobalastırılǵan ilajlar átirapında hám onnan tısqarında kóp qárejet sarplaw imkánıyatına iye boladı. Qarjılardı anıq bólistiriwshilerge byudjet kreditlerin ashıw, byudjet ajıratpaların beriw hám olardan nátiyjeli paydalanıwdı qadaǵalap, finans organları ekonomikanıń rawajlanıwı ústinen qadaǵalaw alıp baradı hám zárúrli jaǵdaylarda bólistirilip atırǵan byudjet qarjılarınıń proporciyaların ózertiredi.

Byudjetten finanslastırıwdıń uluwma principiери tómendegilerden ibarat bolıwı múmkin:

- minimum qárejetlerden maksimum nátiyje alıw;
- byudjet ajıratpalarınan paydalanıwdıń máqsetli xarakterliligi;
- kórsetilgen jobalardıń orınlaw hám aldın berilgen ajıratpalardan paydalanıwın esapqa alıp byudjet qarjıların usınıw.

Byudjetten finanslastırıw tájiriybesinde uluwma principiери menen birgelikte jeke principilerden de paydalanıladı. Olardıń quramına tómendegiler kiredi:

- byudjet ajıratpaların tek ǵana islep shıǵarıwdı keńeyttiriw qárejetlerine ajıratıw;
- byudjet assignovaniyalarınıń ólshemin anıqlawda «qaldıq» kórsetkishinen paydalanıw;
- byudjetten finanslastırıw jobalastırılıp atırǵan qárejetlerden kredit usılın támiyinlew menen birgelikte paydalanıw;

– kárxanalardıń finanslıq awhalın byudjet arqalı tártipke salıw principı hám basqalar.

Ámeliyatta byudjetten finanslastırıwdıń túrli formalarınan paydalanadı. Smetalı finanslastırw, dotaciya, subvenciya, subsidiya, byudjet ssudaları, bahalardaǵı parıqtı qaplaw hám basqalar byudjetten finanslastırıwdıń formaları esaplanadı.

8.4. Byudjet deficitı hám onı finanslastırw usılları

Teoriyalıq tárepten alıp qaralganda byudjettiń normal háreket etiwı oǵan tiyisli bolǵan dáramatlar hám qárejetlerdiń teńligin bildiredi. Byudjet dáramatları hám qárejetleriniń teńligi **byudjet balanslı** dep ataladı.

Ámeliyatta byudjet dáramatları hám qárejetleriniń teńligine hámme waqıtta da erisile bermeydi. Ayırım jaǵdaylarda byudjettiń dáramatları onıń qárejetlerinen kóp bolıwı múmkin, bunı **byudjet proficiti** dep ataladı. Kerisinshe, bazı jaǵdaylarda bolsa byudjettiń qárejetleri onıń dáramatlarınan kóbirek boladı. Soǵan muwapıq túrde byudjet qárejetleriniń byudjet dáramatlarınan kóp bolıwına **byudjet deficitı** dep ataladı.

Basqa jaǵdaylar teń bolǵan payıtta, byudjet deficitı júzege keliwiniń eń uluwma sebepleri tómendegilerden ibarat bolıwı múmkin:

- ekonomikanı rawajlandırıw ushın iri mámleketlik kapital qoyılmaların ámelge asırıwdıń zárúrligi;

- ayırıqsha hádiyselerdiń bar bolıwı;
- ekonomikadaǵı krizisli jaǵdaylar, onıń jemiriliwi;
- finans - kredit baylanıslarınıń jeterli dárejede nátiyjeli emesligi;
- húkimettiń mámlekettegi finanslıq awhalın jeterli dárejede qadaǵalamaganlıǵı;
- jámiyetlik islep shıǵarıwdıń nátiyjeliligi salıstırmada pásligi;
- sırtqı ekonomikalıq baylanıslardıń nátiyjesiniń kemligi;
- byudjet qárejetleri quramlı dúzilisiniń aqılǵa uǵras emesligi;
- mámleket kóleminde máqsetsiz qarjılar esabınan jasawǵa umtılıwı;

- iri mámleketlik investiciyaların ámelge asırıw ámeliyatınıń bar bolıwı;
- áskeriy qárejetler dárejesiniń salıstırǵanda hádden zıyat kópligi;
- real ishki imkánıyattı jeterli dárejede esapqa almay turıp basqa ellerge járdem beriliwi;

- mámleketke ekonomika hám sociallıq tarawdı rawajlandırıwǵa qızıqtırıwshı sıpatında paydalanıw imkanın bermeytuǵın hám jeterli dárejede nátiyjeli bolmaǵan byudjet mexanizminiń bar bolıwı hám tb.

Byudjet deficitiniń dárejesin kemeyttiriw yamasa oǵan toqtam beriw barısındaǵı ámelge asırılıwı zárúr bolǵan is ilajlardıń eń tiykargı baǵdarı tómendegilerden ibarat:

- byudjet qárejetleriniń investiciyalıq baǵdarın ózgerttiriw, olardı eń kóp nátiyje beretuǵın baǵdarlarǵa baǵdarlaw;

- xojalıq júritiwdiń ózine tán ózgesheliklerin esapqa alıwshı finanslıq jeńillik hám finanslıq jazalardan keń paydalanıw;

- mámleketten qarjılandırıw hám mámleket ekonomikası salasın qısqartıw, shet el mámleketlerge járdem kórsetiwdi keskin kemeyttiriw;

- áskeriy qárejetlerdi qısqartıw;

- eń zárúrli sociallıq dástúrlerdi ǵana finanslastırıwdı saqlap qalıw, iri byudjet qárejetlerin talap etiwshi dástúrlerdi qabıl qılıwdı toqtatıp turıw;

- Oraylıq banktıń qarızlardı mámleketlik qımbat bahalı qaǵazları túrinde rásmiylestirmesten húkimet organlarına kredit beriwın qadaǵan etiw;

- shet el qarjıların tartıw hám basqalar.

Byudjet deficitiniń júzege kelgen payıtta onı qarjılandırıw dereklerin anıqlap alıw zárúrli. Onı qarjılandırıwdıń tiykargı dereklerinen biri mámlekettiń qarız alıwı bolıp tabıladı.

Mámlekettiń ishki qarız alıwı fizikalıq hám yuridikalıq tárepler, shet eller, xalıqaralıq finanslıq shólkemlerden tartılatuǵın zayom hám kreditlerdi alıwdan ibarat bolıp, olar boyınsha qarız alıwshı yamasa basqa qarız alǵanlardıń qarızlardı qaytarıw

boyınsha da kepilllestiriwshi sıpatında húkimettiń óz milliy valyutasında sáwlelengen qarızlı minnetlemeleri payda boladı.

Mámlekettiń sırtqı qarız alıwı fizikalıq hám yuridikalıq tárepler, shet eller, xalıqaralıq finanslıq shólkemlerden tartılatuǵın zayom hám kreditlerdi alıwdan ibarat bolıp, olar boyınsha qarız alıwshı yamasa basqa qarız alǵanlardıń qarızlardı qaytarıw boyınsha kepilllestiriwshi sıpatında húkimettiń shet el valyutada sáwlelengen qarızlı minnetlemeleri júzege keledi.

Byudjet deficitin finanslastırıwdıń barlıq dereklerin eki topaǵa bóliw qabıl etilgen:

- 1) ishki derekler;
- 2) sırtqı derekler.

Byudjet deficitin finanslastırıwdıń ishki derekleri sıpatında tómendegilerdi kórsetiw múmkin:

- mámleketlik húkimet tárepinen usı mámlekettiń milliy valyutasında kredit shólkemlerinen alınǵan kreditler;
- mámleketlik húkimet atınan qımbat bahalı qaǵazlardı shıǵarıw arqalı ámelge asırılıp atırǵan mámleketlik zayomlar;
- mámleketlik menshikke tiyisli bolǵan mal - múlikti satıwdan alınǵan túsimler;
- mámleketlik zapasları hám rezervler boyınsha dáramatlardıń qárejetlerden ósken bólegi summası;
- byudjet qarjıların esapqa alıwshı esap betlerindegi qarjılar qaldıǵınıń ózgeriwi hám basqalar.

Byudjet deficitin finanslastırıwdıń sırtqı derekleri qatarına tómendegiler kiredi:

- mámleketlik húkimet atınan qımbat bahalı qaǵazlardı shıǵarıw arqalı shet el valyutada ámelge asırılǵan mámleketlik zayomlar;
- shet el valyutada usınıs etilgen hám mámleketlik húkimet tárepinen tartılǵan shet eller, bankler hám firmalar, xalıqaralıq finanslıq shólkemlerdiń kreditleri.

Mámlekettiń qarızlı minnetlemeleri tómendegi formalarda bolıwı múmkin:

- qarız alıwshı sıpatında mámleketlik húkimeti atınan kredit shólkemleri, shet eller hám xalıqaralıq finanslıq shólkemler menen dúzilgen kredit pitimleri hám shártnamaları;

- mámleketlik húkimet atınan qımbat bahalı qağazlardı shıǵarıw arqalı ámelge asırılǵan mámleketlik zayomlar;

- mámleketlik húkimet tárepinen mámleket kepilligin beriw haqqındaǵı shártnamalar;

- ótken jıllardaǵı mámlekettiń qarız minnetlemelerin restrukturizacijalaw hám múddetin ózgertiriw haqqındaǵı mámleketlik húkimeti atınan dúzilgen (sonıń ishinde, xalıqaralıq) pitimler hám shártnamalar hám basqalar.

Mámleket húkimetiniń mámleketlik ishki qarızları tómendegilerden ibarat bolıwı múmkin:

- húkimettiń mámleketlik qımbat bahalı qağazları boyınsha qarızınıń tiykargı nominal summası;

- húkimetke usınıs etilgen kreditler boyınsha tiykargı qarızdın kólemi;

- mámleketlik húkimet tárepinen berilgen kepillikler boyınsha minnetlemeler kólemi hám basqalar.

Óz náwbetinde, húkimettiń mámleketlik sırtqı qarızları:

- shet eller húkimetleri, kredit shólkemleri, firmalar hám xalıqaralıq finanslıq shólkemlerge mámleketlik húkimet tárepinen usınıs etilgen mámleket kepillikleri boyınsha minnetlemeler kólemi;

- shet eller húkimetleri, kredit shólkemleri, firmalar hám xalıqaralıq finanslıq shólkemlerden húkimet alǵan kreditler boyınsha tiykargı qarız muǵdarınan ibarat boladı.

Ayrıqsha atap ótetuǵın bolsaq, biziń mámleketimizde 2005 jıldan baslap mámleketlik byudjet profit penen orınlınbaqta. Atap aytsaq 2011 jılda mámleketlik byudjet dáramatları 17061,3 mlrd.swmdı, mámleketlik byudjet qárezetleri 16726,0 mlrd.swmdı qurap, mámleketlik byudjet 0,4 payız profit penen orındı.

8.4.1- keste

Ózbekistan Respublikası Mámleketlik byudjeti orınlanıwı²⁷

Kórsetkishler	2011 jıl	2012 jıl	2013 jıl	2014 jıl	2015 jıl
JIO (trln.swm)	77,8	96,6	119	144,9	171,4
Proficit (mlrd.swm)	335,3	413,6	397,1	3014,6	202,9
Orınlanıwı (payızda)	0,4	0,4	0,3	0,2	0,1

2015 jılda mámleketlik byudjet dáramatları 36493,3 mlrd.swmdı, mámleketlik byudjet qárejetleri 36257,3 mlrd.swmdı qurap, mámleketlik byudjet 0,1 payız proficit penen orınlandı.

Juwmaqlaw

Bul bapta mámleketlik byudjetniń mazmunı, funkciyaları hám áhmiyeti ayrıqsha qaralıp ótken. Mámleketlik byudjet mámleketlik finans sistemasınıń quramlı bólegi bolıp, soǵan sáykes túrde finans sistemasına baylanıslı barlıq belgilerge iye hám oǵan tiyisli bolǵan barlıq funkciyalardı orınlaydı. JIOdi mámleketlik byudjet arqalı bólistiriw bir waqıttıń ózinde, óz-ara baylanısqa hám belgili bir dárejede gárezsiz úsh basqıshqa iye bolıp, 1den, uluwma mámlekettiń pul fondın dúzedi; 2den, aymaqlıq hám belgili bir máqsetlerge baǵdarlangan byudjet fondların dúzedi; 3den, sol byudjet fondlarınan paydalanadı.

Solay etip, mámleketlik byudjetniń ekonomikalıq mazmunı degende uluwma mámleketlik pul fondın dúziw, qarjılardı byudjetler ortasında bólistiriw hám subyektlardi byudjetten finanslastırıw nátiyjesinde júzege keletuǵın, óz-ara baylanısqa bólistiriw qatnasıqlarınıń pútkil kompleksi túsiniledi. Mámleketlik byudjet byudjet mexanizmi arqalı ámelge asırıladı.

Byudjet mexanizmi degende, ádette, tek ǵana finanslıq resurslardı mámlekette toplaw hám olardı byudjet kanalları boyınsha bólistiriwdiń hárekettegi sisteması názerde tutılmaстан, al tákirar islep shıǵarıwdıń barlıq basqıshlarına bul processtiń aktiv tásirinde túsiniledi.

²⁷ www.mf.uz-Ózbekistan Respublikası Finans ministrligi rásmiy saytı maǵluwmatları tiykarında islengen.

Sunday-aq bul bapta mámleketlik byudjettiń dáramatları, qárejetleri, byudjet deficitligi, proficitligi óz aldına ayrıqsha toqtalıp ótken.

Tirek sózler:

Mámleketlik byudjet; byudjet dáramatları; byudjet qárejetleri; tuwrı salıqlar; janapay salıqlar; byudjet mexanizmi; byudjet deficitci; byudjet proficiti; mámleketlik fondlar; mámleketlik kredit; mámleketlik qarız; qarız túrleri, mámleketlik qarız; qımbat bahalı qağazlar.

Qadaǵalaw sorawları

1. Mámleketlik byudjet degende neni túsinesiz?
2. Byudjet fondın dúziwde qanday dereklerden paydalanadı?
3. Mámlekettiń tiykarǵı finanslıq jobası degende neni túsinesiz?
4. Mámleketlik byudjet qanday funkciyalardı orınlaydı?
5. Byudjet mexanizmi degende neler túsiniledi?
6. Byudjet dáramatlarınıń qalıplestiriw processiniń tiykarǵı principi nelerden ibarat?
7. Mámleketlik byudjettiń qárejetleri qanday xarakterli belgilerge iye?
8. Ekonomikalıq mazmunına qaray mámleketlik byudjettiń qárejetleri qanday qárejetlerge bólinedi?
9. Byudjetten finanslastırıw degende neler túsiniledi?
10. Byudjet deficitci dep nege ayıladı?
11. Byudjet deficitiniń júzege keliwindegi eń uluwma sebepleri nelerden ibarat?
12. Byudjet deficitin finanslastırıwdıń tiykarǵı dereklerine neler kiredi?

Test sorawları

1. Mámleket byudjeti-

A) Mámlekettiń funkciyaların finanslıq tárepten támiyinlew ushın mólsherlengen oraylastırılǵan pul fondı

B) Mámleketlik byudjeti quramında toplanatuğın jamğarmalar bolıp, olardıń hár biri ushın qarjılar derekleri, sol qarjılardan paydalanıwı múmkin bolğan máqsetler nızam hújjetleri menen belgilenedi

C) Mámleket byudjetiniń uluwma mámleketlik túrindegi ilajlardı qarjılandırıwda paydalanatuğın bólimi

D) Mámleket byudjetiniń Qaraqalpaqstan Respublikası pul qarjıları jamğarmasın dúziwshi bir bólimi bolıp, byudjette dáramatlar derekleri hám olardan túsimler muğdarı

2. Mámleket byudjeti kassalı orınlanıwın ámelge asırıwshı wákillikli organ qaysı?

A) Ózbekistan Respublikası Finans ministrligi qaznashılıǵı

B) Ózbekistan Respublikası Oliy Majlisi

C) Ózbekistan Respublikası Mámleket mulki komiteti

D) Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabineti

3. Mámlekettiń byudjeti qaysı organ tárepinen qabıl etiledi?

A) Ózbekistan Respublikası Oliy Majlisi

B) Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabineti

C) Ózbekistan Respublikası Finans ministrligi

D) Ózbekistan Respublikası Prezidenti

4. Mámleket byudjetiniń dáramatlarına tómendegiler kiredi:

A) salıqlar, jıyımlar, bajı tólemleri, ssudalar boyınsha procent tólemleri, royalti, akciyalar boyınsha dividendler

B) salıq hám jıyımlar, bajı tólemleri, miyras huqıqı boyınsha alınğan hám sawğa etilgen pul qarjıları

C) salıqlar hám jıyımlar, mámleket bajı, mülklerdi ijarğa beriwden túsetuğın qarjılar, miyras huqıqı boyınsha hám sawğa etiw nátiyjesinde alınatuğın qarjılar

D) mámleket bajı, mámlekettiń finanslıq hám basqa aktivlerdi satıwdan hám paydalanıwğa beriwden túsetuğın qarjılar

5. Mámleket byudjetiniń qárejetlerine tómendegiler kiredi:

- A) byudjetten qarjı alıwshılardıń aǵımdaǵı qárezetleri, kapital qárezetleri, debitor qarızlardı esaptan shıǵarıwdan kórilgen zıyanlar, qısqa múddetli kredit boyınsha procent tólemleri hám basqalar
- B) byudjetten qarjı alıwshılardıń aǵımdaǵı qárezetleri, berilgen byudjet ssudaları, qımbat bahalı qaǵazlardı aynalısqı shıǵarıw hám tarqatıw qárezetleri
- C) berilgen byudjet ssudaları hám dotaciýalar, byudjetten qarjı alıwshılardıń aǵımdaǵı qárezetleri, kapital qárezetleri, mámleket qarızları boyınsha qárezetler
- D) byudjetten qarjı alıwshılardıń aǵımdaǵı qárezetleri, mámleket qarızların tólew, byudjetten beriletuǵın ssudalar, qımbat bahalı qaǵazlardı qayta bahalawdan kórilgen zıyanlar, uzaq múddetli ijara qárezetleri

6. Byudjet deficitin finanslastırıwdıń qaysısı ishki derekleri?

- A) Mámleket mülkine tiyisli bolǵan mal-múlikti satıwdan alınǵan túsimler
- B) Mámleket húkimeti atınan qımbat bahalı qaǵazlardı shıǵarıw arqalı shet el valyutada ámelge asırılǵan mámleket zayomları
- C) Shet el valyutada usınılǵan hám mámleket húkimeti tárepinen tartılǵan shet el mámleketler, bankler hám firmalar, xalıqaralıq finanslıq shólkemlerdiń kreditleri
- D) Húkimet kepillikleri tiykarında shet el investiciýaların tartıw

7. Byudjet deficitligi degenimiz ne?

- A) Byudjet deficitligi - málím dáwirde byudjet qárezetleriniń byudjet dáramatlarınan artıq bolǵan summası
- B) Byudjet deficitligi - byudjet dáramatlarınıń qárezetlerinen artıq bolǵan summası
- C) Byudjet deficitligi - byudjettiń sırtqı qarızlardı kaytara alıw múmkinshiliginiń joqlıǵı
- D) Byudjet deficitligi-byudjet dáramatlarınıń byudjet qárezetleri menen muwapıqlıǵı

8. Byudjet deficitin kemeytiriw barısındaǵı ámelge asırılatsuún ilajlar.

- A) Eń áhmiyetli sociallıq dástúrlerdi ǵana qarjılandırıwdı saqlap qalıw, iri byudjet qárezetlerin talap etiwshi dástúrlerdi qabıl qılıwdı toqtatıp turıw
- B) Salıq stavkaların páseytiriw
- C) ekonomikanı qollap-quwatlaw sistemasın
- D) Tutınıw salıqların kóbeytiw hám payda salıǵın kemeytiriw

9-bap. BYUDJET SISTEMASI HÁM BYUDJET DÚZILISI

9.1. Byudjet sisteması hám principi

Túrli dárejedege byudjetler hám byudjet qarjıları alıwshılar jıyındısın, byudjetlerdi shólkemlestiriwdi hám dúziw principlerin kórsetetuǵın, byudjet processinde olar ortasında, sonday - aq, byudjetler jáne byudjet qarjıların alıwshılar ortasında júzege keletuǵın óz ara qatnasıqlar kompleksine byudjet sisteması dep ataladı.

Byudjet sisteması mámleketlik byudjet dúzilisiniń quramlı bólegi bolıp, onıń belgili bir bólimin ózinde sáwlelendiredi. Mámlekettiń byudjet sisteması eki yamasa úsh buwınlı bolıwı múmkin. Unitar eller dep esaplanatuǵın mámleketlerde byudjet sisteması eki buwınnan (oraylıq hám jergilikli byudjetler), federativ eller dep esaplanatuǵın mámleketlerde bolsa úsh buwınnan (oraylıq byudjet, federaciya aǵzaları byudjetleri hám jergilikli byudjetler) turadı.

Hár bir mámlekettiń byudjet sisteması belgili bir principlerge súyenedi. Bunday principlerdiń quramına tómendegiler kiriwi múmkin:

- byudjet sistemasınıń pútinligi;
- byudjet sistemasınıń dárejeleri ortasında dáramatlar hám qárejetlerdiń shegaralanganlıǵı;
- byudjetlerdiń gárezsizligi;
- mámlekettiń byudjetten tısqarı fondları byudjetleri, byudjetlerde dáramatlar hám qárejetlerdiń tolıq kórsetiliwi;
- byudjetlerdiń balanslıǵı;
- byudjet qarjılarının paydalanıwdıń nátiyjeligi hám únemligi;
- byudjet qárejetlerin qaplawdıń uluwmalılıǵı;
- áshkaralıq;
- byudjettiń haqıyqıylıǵı;
- byudjet qarjılarınıń mánzilligi hám máqsetli xarakterligi.

Mámleketlik byudjet sistemasın basqarıw tarawında tiyisli hákimiyat organları ayrıqsha orıńǵa iye esaplanadı. Mısalı, Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabinetiniń byudjet sistemasın basqarıw tarawındaǵı ornı tómendegilerden ibarat:

- Mámleketlik byudjet joybarın islep shıǵılıwın shólkemlestiriw hám onı Ózbekistan Respublikası Oliy Majlisine usınıw;

- Mámleketlik byudjetniń orınlanıwın shólkemlestiriw;

- Ózbekistan Respublikası Finans ministrligi hám mámleketlik basqarıwınıń basqa organların mámleketlik byudjetniń orınlaw barısındaǵı jumısların muwapıqlastırıw hám qadaǵalaw;

- Mámleketlik máqsetli fondları qarjıların qalıplestiriw hám olardan paydalanıw tártibin belgilew;

- Mámleketlik byudjet orınlanıwı haqqındaǵı esabattı Ózbekistan Respublikası Oliy Majlisi tastıyıqlawına kiritiw;

- nızam hújjetlerine muwapıq basqa da jumıslardı ámelge asırıw.

Sonday - aq, Qaraqalpaqstan Respublikası hám orınlardaǵı mámleketlik hákimiyat organları da byudjet sistemasın basqarıw tarawında ayrıqsha orıńǵa iye. Sonıń ishinde, Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesi hám jergilikli hákimiyat organları ushın tómendegi wazıypalar kiredi:

- tiyisli túrde Qaraqalpaqstan Respublikası byudjetin hám jergilikli byudjetlerdi qabıl qılıw, sonday - aq, olardıń orınlanıwı haqqındaǵı esabatlardı tastıyıqlaw;

- nızam hújjetlerine muwapıq jergilikli byudjetke túsetuǵın jergilikli salıqlar, jıyımlar hám tólemler muǵdarların jáne olar boyınsha jeńilliklerdi belgilew;

- nızam hújjetlerine muwapıq basqa da jumıslardı ámelge asırıw.

Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Keńesi hám tiyisli hákimiyatlar bolsa:

- Qaraqalpaqstan Respublikası byudjeti hám jergilikli byudjetler joybarların tiyisli túrde Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesi hám jergilikli hákimiyat wákillik organları qabıl etiwı ushın usınıw jáne olardıń orınlanıwı haqqındaǵı esabatlardı tayarlaw;

- byudjetke túsimlerdiń tolıq hám óz waqtında túsiwi jáne onıń qarjılarının belgilengen máqsette paydalanıwı ústinen qadaǵalawdı shólkemlestiriw.

Óz náwbetinde, mámleketlik byudjet sistemasın basqarıwda Ózbekistan Respublikası Finans ministrıligi zárúrli rol oynap, ol bul tarawda tómendegi wazıypalargá iye boladı:

- mámleketlik byudjet joybarın tayarlaw;
- mámleketlik byudjet qarjılarınıń túsimi hám shıǵınları tártibin belgilew jáne olar ústinen qadaǵalawdı ámelge asırıw;
- respublikalıq byudjet qárejetlerin ámelge asırıw;
- byudjet shólkemleriniń qárejetler smetası hám Shtat kestelerin dizimnen ótkeriw;
- byudjetten qarjı alıwshılardıń Mámleketlik byudjet qarjılarının paydalanıwın tártipke salıwshı normativ - huqıqıy hújjetlerdi, sonday - aq, uluwma májbúriy tústegi basqa normativ - huqıqıy hújjetlerdi qabıl qılıw.

9.2. Byudjet dúzilisi hám klassifikaciyası

Mámleketlik byudjeti shólkemlestiriw menen baylanıslı bolǵan qatnasıqlar kompleksine **byudjet dúzilisi** dep ataladı. Hár bir mámlekettiń byudjet dúzilisi onıń milliy - mámleketlik yamasa hákimshilik - aymaqlıq dúzilisi menen belgilenedi.

Ózbekistan Respublikasınıń Mámleketlik byudjeti:

- Respublika byudjetin;
- Qaraqalpaqstan Respublikası byudjetin hám jergilikli byudjetlerdi óz ishine aladı.

Ózbekistan Respublikasınıń Mámleketlik byudjet quramında mámleketlik máqsetli fondları jámlenedi.

Qaraqalpaqstan Respublikası byudjeti Qaraqalpaqstan Respublikasınıń respublika byudjetin jáne usı respublikaga boysınıwshı rayonlar hám qalalar byudjetlerin óz ishine aladı. Wálayatlar byudjeti bolsa wálayat byudjetinen,

wálayatqa boysınıwshı rayonlar hám qalalar byudjetlerinen ibarat. Sonday - aq, rayonlarga bólinetuǵın qalalardıń byudjeti qala byudjetin hám qala quramına kiriwshi rayonlar byudjetlerin óz ishine aladı. Nátiyjede, rayonga boysınatuǵın qalaları bolǵan rayonnıń byudjeti rayon byudjetinen hám rayon boysınıwındaǵı qalalar byudjetlerinen quraladı.

Mámleketlik byudjettiń dáramatları hám qárejetleri ózleriniń derekleri, belgili bir máqsetlerge mólsherlengenligi hám basqa belgilerine qaray hár qıylı bolıp tabıladı. Bir waqıttıń ózinde olar uluwma belgilerge de iye. Pútkil mámleket kóleminde byudjet dáramatları hám qárejetleriniń tuwrı jobalastırılıwı hám esapqa alınıwın támiyinlew ushın olar klassifikaciyalanadı.

Mámleketlik byudjet dúzilisine kiriwshi byudjetler dáramatları hám qárejetleri, sonday - aq, onıń deficitligin finanslastırıp dereklerin toparlarga ajratıwda yamasa toparlawda byudjet klassifikaciyası zárúrli rol oynaydı. Onnan mámleketlik byudjetti dúziw, kórip shıǵıw, qabıl qılıw hám orınlaw máqsetinde byudjet maǵluwmatların birden bir sistemaǵa keltiriw ushın paydalanadı hám byudjet klassifikaciyası byudjet maǵluwmatları xalıqaralıq klassifikaciya sistemalarınıń mine usınday maǵluwmatları menen salıstırılıwın támiyinleydi. Usı mániste, belgili bir sistemaǵa keltirilgen hám ornatılǵan tártipte kodlastırılǵan byudjet dáramatları hám qárejetleriniń bir qıylı belgileri boyınsha ilimiy tiykarlangan ekonomikalıq toparlanıwına **byudjet klassifikaciyası** dep ataladı.

Byudjet klassifikaciyasınıń tiykarında dáramatlar boyınsha olardıń derekleri, qárejetler boyınsha bolsa qarjılardıń máqsetli sarıplanıw baǵdarı jatadı.

Byudjet klassifikaciyası óziniń keń baǵdarı menen ajırılıp turadı. Onıń bólimlerine keskin ámel etken jaǵdayda byudjet jobalastırılıwı ámelge asırıladı, byudjet shólkemleriniń individual, uluwma hám jıyma tarmaq smetaları dúziledi, jergilikli, respublikalıq hám mámleketlik byudjettiń islep shıǵılıwı ámelge asırıladı.

Byudjet mámlekettiń ekonomikalıq hám sociallıq rawajlanıw rejeleri, xojalıq júritiwshi subyektler hám olardıń joqarı shólkemlerinen finanslıq rejeleri menen baylanıslıǵın támiyinlewde, bir túrdegi byudjet shólkemleriniń qárejetleri hám ayırıqsha hákimshilik - aymaqlıq birliklerdiń byudjetlerin salıstırıwda, sociallıq -

mádeniy xarakterdegi anaw yamasa mínaw mútájliklerdiń qanaatlandırıw dárejesin anıqlawda byudjet klassifikaciyası zárúrli rol oynaydı.

Byudjet orınlanıwı processinde byudjet klassifikaciyası ayrıqsha áhmiyetke iye. Tastıyqlanǵan byudjet hám byudjet shólkemleriniń qárejetler smetasında kórsetilgen ilajlardıń máqsetli finanslastırılıwın támiyinlewde ol zárúrli shárt esaplanadı. Byudjet klassifikaciyası finans organlarında, byudjet shólkemlerinde hám basqa mekemelerde byudjet dáramatları hám qárejetleriniń sintetikalıq hám analitikalıq esabı pútinliginiń tiykarın quraydı. Ol Ózbekistan Respublikası Mámleketlik byudjetiniń orınlanıwı haqqındaǵı esabattı tayarlaw ushın zárúrli boladı.

Byudjet klassifikaciyasında belgilengen dáramatlar hám qárejetlerdiń ekonomikalıq toparlanıwı byudjetni dúziw hám orınlaw jáne onıń resurslarınan paydalanıwda finans - byudjet intizamına ámel etiliwin qadaǵalawǵa imkánıyat beredi.

Tastıyqlanǵan mámleketlik byudjet nızam kúshine iye bolǵanı hám onıń kórsetkishlerin barlıq xojalıq júritiwshi subyektlar anıq hám tolıq orınlawǵa májbúr bolǵanı ushın byudjet klassifikaciyası huqıqıy áhmiyetke iye.

Byudjet klassifikaciyası óz ishine tómendegilerdi aladı:

- mámleketlik byudjet dáramatlarınıń klassifikaciyasın;
- mámleketlik byudjet qárejetleriniń funkciya jaǵınan, shólkemleskenlik hám ekonomikalıq klassifikaciyasın;
- mámleketlik byudjet deficitin finanslastırıw derekleriniń klassifikaciyasın.

Mámleketlik byudjet dáramatlarınıń klassifikaciyası olardıń túrleri hám derekleri boyınsha toparlawdan ibarat. Bunda dáramatlar byudjet klassifikaciyasına muwapıq bólimlerge, baplarǵa, paragraflarǵa hám statyalarǵa bólinedi. Bólimleri – dáramatlardıń ayrıqsha túrlerin, bapları – dáramatlardı tólewshilerdi, paragrafları – dáramatlardı tólewshilerdiń toparların, statyaları bolsa–fizikalıq tárepler tamanınan tólenetuǵın salıqlardıń ayrıqsha túrlerin kórsetiwi múmkin.

Mámleketlik byudjet qárejetleriniń ekonomikalıq klassifikaciyası bolsa tólemlerdiń ekonomikalıq wazıypası hám túrleri boyınsha qárejetlerdi toparlawdan ibarat. Uluwma túrde, bul jerde qárejetler byudjet klassifikaciyasına muwapıq túrde toparlarǵa, bólimlerge, baplarǵa, paragraflarǵa hám statyalarǵa bóliniwi múmkin.

Toparlari – byudjet qarjılarının tiykargı bağdarların, bólimleri – milliy ekonomika tarmaqların, bapları – ministrlik hám basqarmalar boyınsha qárejetlerdi, paragrafları – bir tiptegi kárxanalar hám xızmetler boyınsha qárejetlerdi, statyaları bolsa – qárejetlerdiń ayrıqsha túrlerin kórsetedi.

Mámleketlik byudjet deficitin finanslastırıw derekleri klassifikaciyası deficitti finanslastırıwdıń ishki hám sırtqı derekleri boyınsha toparlawdan ibarat boladı.

Byudjet klassifikaciyası nızam hújjetlerinde belgilengen tártipte Ózbekistan Respublikası Finans ministrligi tárepinen islep shıǵıladı hám tastıyqlanadı.

9.3. Byudjet processı

Byudjet joybarın dúziw, kórip shıǵıw, qabıl qılıw hám orınlaw, onıń orınlanıwın qadaǵalaw, orınlanıwı haqqındaǵı esabattı tayarlaw hám tastıyqlaw, sonday - aq, mámleketlik byudjet dúzilisine kiriwshi byudjetler ortasındaǵı óz ara qatnasıqlardıń nızam hújjetlerine muwapıq tártipke salınıwına tiyisli bolǵan mámleketlik hákimiyatı hám jergilikli ózin - ózi basqarıw organları jáne process qatnasıwshılarınıń xızmetine **byudjet processı** dep ataladı.

Byudjet processı, byudjet xızmetiniń tómendegi tórt basqışın óz ishine aladı:

- byudjet joybarın dúziw;
- byudjetti kórip shıǵıw hám tastıyqlaw;
- byudjetti orınlaw;
- byudjettiń orınlanıwı haqqındaǵı esabattı tayarlaw hám onı tastıyqlaw.

Byudjet processiniń úzliksizligi joqarıdaǵı tórt basqıştıń bárinen ibarat bolıp, ádette, úsh jılǵa jaqın dawam etedi. Bunıń bir jılǵa jaqın byudjet joybarın islep shıǵıw, onı talqılaw hám tastıyqlawǵa, bir kalendar jılı (1- yanvardan 31- dekabrge shekem) byudjetti orınlawǵa (byudjet dáwiri) hám segiz ayǵa jaqın byudjettiń orınlanıwı haqqındaǵı esabattı tayarlawǵa hám onı tastıyqlawǵa tuwrı keledi.

Byudjet processiniń aldına tómendegi zárúrli wazıypalar qoyıladı:

- teń salmaqqa keltirilgen bazargá qaray keskin rawajlanıwǵa erisiw máqsetinde barlıq materiallıq hám finanslıq rezervlerdi qıdırıp tabıw;

- ayrıqsha salıqlar hám basqa tólemler boyınsha, sonday-aq, social - ekonomikalıq rawajlanıwdıń boljawları hám máqsetli dástúrlerine muwapıq byudjet dáramatları hám olardıń uluwma kólemin anıqlaw;

- máqsetke mólsherlengenligi boyınsha, sonday - aq, byudjette kórsetilgen uluwma mámleketlik áhmiyetine iye bolǵan barlıq ilajlardı úzliksiz qarjılandırıw mútájligin inabatqa alıp byudjet qárejetleri hám olardıń uluwma kólemin belgilew;

- ekonomikadaǵı inflyaciyalıq tendenciýalar hám pul - kredit krizisin saplastırıwǵa, milliy pul birliginiń turaqlıǵın támiyinlewge baǵdarlangan finanslıq turaqlastırıwdıń uluwma dástúrin byudjet penen muwapıqlastırıw;

- ekonomikalıq tárepten máqsetke muwapıq bolǵan derekler esabınan byudjet deficitine toqtam beriw yamasa onı qısqartıw;

- ekonomikalıq regionlar, xojalıq tarawları hám byudjetler ortasında mámleketlik dáramatlarınıń dereklerin qayta bólistiriw jolı menen túrli dárejedegi byudjetlerdi balanslastırıw máqsetinde byudjetli tártipke salıwdı ámelge asırıw;

- keń kóleimli barlıq social - ekonomikalıq dástúrlerdiń balanslıǵı hám proporcionallıǵın támiyinlewge imkáníyat beretuǵın keleshektegi byudjetli jobalastırıwdıń rolin asırıw;

- salıq minnetlemelerin orınlawda ayrıqsha puqaralar dáramatları hám yuridikalıq táreplerdiń finanslıq xızmetleri ústinen qadaǵalawdı támiyinlew;

- zamanagóy elektron esaplaw texnikalarınan keń paydalanıw tiykarında hám finanslıq esaplasıwlardıń avtomatlastırılǵan sisteması arqalı byudjetlerdi dúziw hám orınlaw processlerin avtomatlastırıw hám basqalar.

Uluwma túrde, byudjet processiniń qatnasıwshıları tómendegiler esaplanadı:

- mámleketiń Prezidenti hám nızamshılıq hákimiyat organları;
- atqarıw hákimiyat organları;
- pul - kredit sistemasın tártipke salıw organları;
- mámleketlik hám jergilikli qadaǵalaw organları;
- mámleketiń byudjetten tısqarı fondları;
- byudjet qarjıların bas bólistiriwshi, bólistiriwshileri hám basqalar.

Byudjet processin shólkemlestiriwde tómendegi principiierge ámel etiledi:

- bir pútinlik;
- gárezsizlik;
- balans usılı.

Byudjet joybarın dúziw byudjet processiniń eń zárúrli basqışlardan biri esaplanadı. Bul processte tómendegi máseleler sheshiledi yamasa olarğa anıqlıq kiritiledi:

- byudjetniń kólemi;
- kelesi jıl ushın salıq hám pul - kredit siyasatı;
- byudjet qarjılarınınan paydalanıwdıń tiykarǵı baǵdarı hám byudjet deficitin qaplaw usılları;

- dáramatlardı byudjet sistemasınıń buwınları ortasında bólistiriw.

Byudjet joybarın dúziw, islep shıǵıw)de tómendegi máqsetler kún tártibine qoyıladı:

- ekonomikanıń nátiyjeligin joqarılatıwda byudjetniń aktiv tásirsheńligin támiyinlew;
- finanslıq hám basqa resurslardıń húkimet ekonomikalıq hám sociallıq dástúr boljawları menen muwapıqlıǵına erisiw;
- qarjılardı sarıplawda zárúrli proporciyalar hám ústinlikler ornatiw;
- byudjet deficitin qaplaw ushın dereklerdi qıdırıp tabıw.

Byudjet joybarın tayarlaw múddetleri hár bir mámlekettiń hárekettegi nızamında óz kórinisin tabadı. Ózbekistan Respublikasınıń Byudjet kodeksinde byudjet joybarın tayarlawdıń tómendegi múddetlerin belgileydi:

a) kelesi finans jılına byudjetten ajratılatuǵın qarjılar alıwǵa buyırtpalar:

– Qaraqalpaqstan Respublikası byudjetinen hám jergilikli byudjetlerden qarjılandırılatuǵın byudjet qarjıların alıwshılar tárepinen – aǵımdaǵı jıldıń 1-iyuninen keshikpey tiyisli finans organlarına;

– respublika byudjetinen qarjılandırılatusın byudjet qarjıların alıwshılar tárepinen – aǵımdaǵı jıldıń 1- iyulinen keshiktirmey Ózbekistan Respublikası Finans ministrligine usınıs etiliwi kerek.

b) kelesi finans jılına tiyisli byudjetler joybarları:

– rayonlar hám qalalar hákimlikleri finans organları tárepinen – jergilikli hákimiyat organları belgilengen tártipte hám múddetlerde, biraq aǵımdaǵı jıldıń 25-iyuninen keshiktirmesten joqarı finans organlarına;

– Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Keńesi, wálayatlar hám Tashkent qalası hákimlikleri, mámleketlik máqsetli fondların bólistiriwshi organlar tárepinen – Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabineti tárepinen belgilengen tártipte hám múddetlerde, biraq aǵımdaǵı jıldıń 1-iyulinen keshiktirmesten Ózbekistan Respublikası Finans ministrligine usınıs etiliwi zárúr.

Kelesi finans jılına mólsherlengen Mámleketlik byudjettiń joybarın Ózbekistan Respublikası Finans ministrligi tayarlap, aǵımdaǵı jıldıń 15-sentyabrine shekem Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabinetine usınıwı kerek.

Ózbekistan Respublikası Finans ministrligi Mámleketlik byudjet joybarın byudjetten qarjı alıwshılar usınıs etken buyırtpalarga hám mámleketlik byudjettiń dúzilisine kiriwshi byudjetler joybarlarına muwapıq tayarlaydı.

Kelesi finans jılına mólsherlengen Mámleketlik byudjet joybarı óz ishine tómendegilerdi alıwı zárúr:

- byudjet klassifikaciyasına muwapıq kórsetiletuǵın Mámleketlik byudjet dáramatları hám qárejetleri;

- uluwma mámleketlik salıqlarınan Qaraqalpaqstan Respublikası byudjetine, wálayatlar hám Tashkent qalası byudjetlerine ajratpalar normativleri, sonday - aq, bul byudjetlerdiń dáramatları, sonıń ishinde, byudjet dotaciýalar, subvenciýalar hám qárejetler muǵdarı;

- Qaraqalpaqstan Respublikası, wálayatlar hám Tashkent qalası byudjetleriniń aylanıs kassa norması muǵdarları;

- Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabineti, Qaraqalpaqstan Respublikası, wálayatlar hám Tashkent qalası byudjetleri rezerv fondlarınıń kórip shıǵılmaǵan

qárejetlerdi qaplawğa tiyisli byudjet qarjıların baǵdarlanıwı múmkin bolǵan kólemdegi muǵdarı;

- Mámleketlik byudjet deficitiniń eń joqarı muǵdarı hám onı finanslastırıw derekleri;

- mámleketlik ishki hám sırtqı qarızlarınıń, mámleket tárepinen beriletuǵın kreditler jáne kepillikli fondtıń eń joqarı muǵdarları.

Bir waqıttıń ózinde, Ózbekistan Respublikası Finans ministrliǵı wákil etilgen ministrlikler, mámleketlik komitetler, basqarmalar, sonday - aq, tiyisli shólkemler menen birgelikte tómendegilerdi óz ishine alǵan byudjetnama joybarın islep shıǵıwı hám 15-sentyabrge shekem Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabinetine kiritiwi kerek:

- mámleketti social - ekonomikalıq rawajlandırıwdıń ótken jılǵı tiykargı juwmaqları hám mámleketti social - ekonomikalıq rawajlandırıwdıń aǵımdaǵı jılǵı nátiyjelerin boljaw bahalawı;

- ótken jılǵı Mámleketlik byudjet orınlanıwı haqqındaǵı esabat hám aǵımdaǵı jılǵı Mámleketlik byudjetniń kútilip atırǵan orınlanıwı bahalawı;

- kelesi jılǵa mólsherlengen Mámleketlik byudjet joybarın dúziwde tiykar bolǵan kelesi jıldıń tiykargı makroekonomikalıq kórsetkishleri;

- mámleketlik byudjet hám salıq siyasatınıń kelesi jılǵı tiykargı baǵdarlarına talqılawlar;

- mámlekettiń ishki hám sırtqı qarızları jáne olar boyınsha qárejetlerdiń jaǵdayı haqqındaǵı maǵluwmatlar;

- kelesi finans jılına mólsherlengen Mámleketlik byudjet joybarı.

Joqarıdaǵılardı óz ishine alǵan byudjetnama joybarı Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabineti tárepinen aǵımdaǵı jıldıń 15- oktyabrinen keshiktirilmesten Ózbekistan Respublikası Oliy Majlisine kiritiliwi zárúr.

Byudjet joybarın dúziwde:

- mámlekettiń keleshektegi ekonomikalıq rawajlanıwı;
- inflyaciya dárejesi;
- xalıqtıń bántlik dárejesi;

- socialliq qollap - quwatlawdan paydalanıp atırǵan xalıq sanı esapqa alınadı.

Sonday - aq, byudjet joybarın dúziwde tómendegi hár qıylı usıllardan paydalanadı:

- ekonomikalıq analiz usılı – bul usıldan paydalangan jaǵdayda ótken jılǵı byudjettiń orınlanıw dárejesi anıqlanadı hám aǵımdaǵı jıl ushın byudjettiń orınlanıw dárejesi ornatıladı, parıqlar sebepleri anıqlanadı;

- normativlik usıl – bul usıldın tiykarında mámleket tárepinen usınıs etilip atırǵan xızmetlerdiń birligine tuwrı keliwshi finanslıq qárejetlerdiń normativi turadı. Natural birlikti normativke kóbeytip hár bir bas bólistiriwshi, bólistiriwshi hám byudjet shólkemi boyınsha qarjı qárejetleriniń summası anıqlanadı.

- ekstrapolyaciya usılı – oǵan qaray aldınǵı jıllardıń esabat maǵluwmatları dinamikası tiykarında finanslıq kórsetkishler anıqlanadı hám olar kelesi jıl ushın ekstrapolyaciya etiledi.

Mámlekettiń joqarı atqarıw organı–Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabineti tárepinen maqullangannan soń Mámleketlik byudjettiń joybarı talqılaw hám tastıyıqlaw ushın nızamshılıq organı bolǵan Oliy Majliske usınadı. Ádette, byudjettiń joybarı Oliy Majlisiniń hár bir palatasında ayrıqsha talqılanadı.

Mámleketlik parlamenttiń hár bir palatasında anıq byudjet máseleleri menen shuǵıllanıwshı arnawlı komitetler hám komissiyalar xızmet kórsetedi.

Mámleketlik byudjet Ózbekistan Respublikası Oliy Majlisi tárepinen qabıl etiledi.

Mámleketlik byudjetke muwapıq:

- Qaraqalpaqstan Respublikası, wálayatlar hám Tashkent qalası byudjetleri – Mámleketlik byudjet qabıl etilgennen keyin eki háptelik múddet ishinde tiyisli túrde Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesi, wálayatlar hám Tashkent qalasınıń tiyisli organları tárepinen;

- Qaraqalpaqstan Respublikası hám wálayatlar quramına kiriwshi rayonlar hám qalalar byudjetleri – Qaraqalpaqstan Respublikası hám wálayatlar byudjetleri qabıl

etilgennen keyin bir háptelik múddet ishinde rayonlıq yamasa qalalıq hákimiyatqa tiyisli organları tárepinen;

- qalalar quramına kiriwshi rayonlar byudjetleri hám rayonga boysınıwshi qalalar byudjetleri – belgilengen múddetlerde jergilikli hákimiyattıń joqarı turıwshi tiyisli organları tárepinen qabıl etiledi.

Mámleketlik byudjet qabıl etilgennen soń onıń qarjıları byudjetten qarjı alıwshılarga ornatılğan tártipke muwapıq túrde jetkiziliwi kerek. Usıǵan qaray Ózbekistan Respublikası Finans ministrligi:

- Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Keńesi, wálayatlar hám Tashkent qalası hákimlikleri itibarına Qaraqalpaqstan Respublikası wálayatlar hám Tashkent qalası byudjetleri dáramatları hám qárejetleri muǵdarların, sonday - aq, kelesi finans jılı ushın olarga respublika byudjetinen ajratılatuǵın byudjet dotaciyaları hám subvenciyaları muǵdarın hám byudjetke baylanıslı basqa kórsetkishlerdi – mámleketlik byudjet qabıl etilgennen keyin bir háptelik múddet ishinde;

- Respublika byudjetinen qarjılandırılatuǵın shólkemler, sonday - aq, Mámleketlik máqsetli jamǵarmaların bólistiriwshi organlar itibarına olar ushın belgilengen dáramatlar hám qárejetler muǵdarın – mámleketlik byudjet qabıl etilgennen keyin 10 kúnlik múddet ishinde jetkiziliwi zárúr.

Qaraqalpaqstan Respublikası hám jergilikli byudjetler qabıl etilgennen keyin tiyisli finans organları bir háptelik múddet ishinde:

- Mámleketlik salıq xızmetiniń tiyisli jergilikli organları itibarına – Qaraqalpaqstan Respublikası byudjeti hám jergilikli byudjetler dáramatlarınıń tastıyqlanǵan muǵdarın;

- Qaraqalpaqstan Respublikası byudjeti hám jergilikli byudjetlerden qarjılanatuǵın shólkemler itibarına – olar ushın belgilengen byudjetten ajratılatuǵın qarjılar muǵdarların jetkiziw kerek.

Byudjetti orınlaw onı Ózbekistan Respublikası Oliy Majlisi tastıyqlaǵannan hám mámleket Prezidenti imzalaǵannan soń, baslanadı. Ózbekistan húkimeti tómengi atqarıw organları hám jergilikli ózin - ózi basqarıw organları menen muwapıqlastırılǵan jaǵdayda byudjet orınlanıwı tártibin dúzedi. Byudjet processiniń

bul basqishi óz ishine byudjetniń dáramatlar hám qárejetler bóliminiń orınlanıwın qamtıp aladı.

Byudjetni orınlawdıń eń zárúrli wazıypası eki jaqlamalıq xarakterge iye bolıp, ol bir tárepten, salıqlar hám basqa tólemlerdiń tolıǵı menen jáne hár bir derekler boyınsha tolıq hám óz waqtında túsip turıwın támiyinlewdi, ekinshi tárepten bolsa, byudjet tastıyqlanǵan jıl ushın usı finanslıq jıl dawamında byudjette tastıyqlanǵan summalar shegarasında barlıq ilajlardı qarjılandırıwdı bildiredi.

Mámleketlik byudjetniń orınlanıwın támiyinlewde tómendegi máselelerdiń sheshiliwine keskin itibar beriwı zárúr:

- mámleketlik byudjet dáramatların qalıplestiriw;
- mámleketlik byudjet qarjıların jumsaw;
- qabıl etilgen mámleketlik byudjet bolmaǵan jaǵdayda byudjetni orınlaw;
- byudjetten ajratılatuǵın qarjılarga ózertiriwler kiritiw;
- mámleketlik byudjetniń belgilengen parametrleri átirapında orınlaw;
- mámleketlik byudjet dáramatları hám qárejetlerin basqarıw;
- mámleketlik byudjetniń kassa orınlanıwın támiyinlew;
- mámleketlik byudjet orınlanıwın qadaǵalaw.

Mámleketlik byudjet orınlanıwı haqqındaǵı esabat byudjet orınlanıwınıń juwmaǵın ózinde sáwlelendiredi. Usı qatnasıqtan Respublikalıq byudjetten finanslastırılatuǵın byudjet qarjıların alıwshılar byudjetten ajratılatuǵın qarjılardan esabat dáwirinde paydalanıwı haqqındaǵı esabatlardı Ózbekistan Respublikası Finans ministrligine, usı ministrlık belgilegen múddetlerde usınıwı kerek. Sogán sáykes túrde Qaraqalpaqstan Respublikası byudjetinen jáne jergilikli byudjetlerden qarjılanatuǵın byudjet qarjıların alıwshılar byudjetten ajratılatuǵın qarjılardan esabat dáwirinde paydalanıwı haqqındaǵı esabatlardı tiyisli finans organlarına Ózbekistan Respublikası Finans ministrligi tárepinen belgilengen múddetlerde usınıs etiwı zárúr.

Qaraqalpaqstan Respublikası Finans ministrligi, wálayatlar hám Tashkent qalası finans organları tiyisli byudjetlerdiń esabat dáwirindegi orınlanıwı haqqındaǵı esabatlardı tiyisli túrde Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Keńesine hám tiyisli

hákimliklerge, sonday - aq, Ózbekistan Respublikası Finans ministrligine, usı ministrlik belgilegen múddetlerde usınıs etiwi zárúr.

Ózbekistan Respublikası Finans ministrligi mámleketlik byudjettiń orınlanıwı haqqındaǵı esabattı Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabinetine esabat jılınan keyingi jıldıń 1- mayınan keshiktirmey, usınıwı kerek. Óz náwbetinde, Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabeti mámleketlik byudjettiń orınlanıwı haqqındaǵı esabattı Ózbekistan Respublikası Oliy Majlisine esabat jılınan keyingi jıldıń 15- mayınan keshiktirmey usınıwı kerek.

Mámleketlik byudjettiń orınlanıwı haqqındaǵı esabat Ózbekistan Respublikası Oliy Majlisi tárepinen kórip shıǵıladı hám tastıyıqlanadı. Soǵan sáykes túrde Qaraqalpaqstan Respublikası byudjeti hám jergilikli byudjetler orınlanıwı haqqındaǵı esabatlar Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesi hám tiyisli jergilikli hákimiyat organları tárepinen kórip shıǵıladı hám tastıyıqlanadı.

Juwmaqlaw

Bul bapta byudjet sisteması hám byudjet dúzilisine toqtalıp ótken. Demke, túrli dárejedegi byudjetler hám byudjet qarjıları alıwshılar jıyındısın, byudjetlerdi shólkemlestiriwdi hám dúziw principlerin kórsetetuǵın, byudjet processinde olar ortasında, sonday - aq, byudjetler jáne byudjet qarjıların alıwshılar ortasında júzege keletuǵın óz ara qatnasıqlar kompleksine byudjet sisteması dep aytıladı.

Mámlekettiń byudjet sisteması belgili bir principlerge súyenedi, sonday-aq mámlekettiń byudjet sisteması eki yaki úsh buwınlı bolıp, olar unitar ellerde oraylıq hám jergilikli byudjetlerdi, federativ ellerde bolsa, oraylıq byudjet, federaciya aǵzaları byudjetleri hám jergilikli byudjetlerden turatuǵınlıǵı uqtırılǵan.

Bul bapta jáne byudjet dúzilisin hám klassifikaciyasına ayrıqsha orın berilgen.

Mámleketlik byudjet shólkemlestiriw menen baylanıslı bolǵan qatnasıqlar kompleksine byudjet dúzilisi ekenligi ańlatılǵan.

Mámleketlik byudjettiń dáramatları hám qárejetleri ózleriniń derekleri, belgili bir máqsetlerge mólsherlengenligi hám basqa belgilerine qaray hár qıylı bolıp tabıladı. Mámleketlik byudjet dúzilisine kırıwshi byudjetler dáramatları hám qárejetleri, sonday

- aq, onıń deficitligin finanslastırıw dereklerin toparlarga ajıratıwda yamasa toparlawda byudjet klassifikaciyası zárúrli rol oynaydı. Mámleketlik byudjetti dúziw, kórip shıǵıw, qabıl qılıw hám orınlaw máqsetinde byudjet maǵluwmatların birden bir sistemaǵa keltiriw ushın paydalanadı hám byudjet klassifikaciyası byudjet maǵluwmatları xalıqaralıq klassifikaciya sistemalarınıń mine usınday maǵluwmatları menen salıstırılıwın támiyinleydi.

Byudjet joybarın dúziw, kórip shıǵıw, qabıl qılıw hám orınlaw, onıń orınlanıwın qadaǵalaw, orınlanıwı haqqındaǵı esabattı tayarlaw hám tastıyıqlaw, sonday - aq, mámleketlik byudjet dúzilisine kırıwshi byudjetler ortasındaǵı óz ara qatnasıqlardıń nızam hújjetlerine muwapıq tártipke salınıwına tiyisli bolǵan mámleketlik hákimiyatı hám jergilikli ózin - ózi basqarıw organları jáne process qatnasıwshılarınıń xızmetine byudjet processı dep aytıladı.

Tirek sózler:

Byudjet sisteması; mámleketlik dáramat; mámleketlik qárejet; byudjet processı; unitar mámleket byudjeti; konfederativ mámleket byudjeti; federativ mámleket byudjeti; byudjet dúzilisi; mámleketlik máksetli fondlar; byudjet klassifikaciyası; inflyaciya; qımbat bahalı qaǵazlar; byudjet joybarı.

Qadaǵalaw sorawları

1. Byudjet sisteması dep nege aytıladı?
2. Hár bir mámlekettiń byudjet sisteması qanday principiierge súyenedi?
3. Byudjet dúzilisi dep nege aytıladı?
4. Hár bir mámlekettiń byudjet dúzilisi ne menen belgilenedi?
5. Byudjet processı dep nege aytıladı?
6. Byudjet processı, byudjet xızmetiniń qanday basqıshların qamtıp aladı?
7. Byudjet joybarın dúziw processinde qanday máseleler sheshiledi?
8. Byudjet joybarın dúziwde qanday usıllardan paydalanıladı?
9. Mámleketlik byudjettiń joybarın talqılaw hám tastıyıqlaw ushın qanday organgá usınıladı?

10. Mámleketlik byudjetniń orınlanıwı haqqındaǵı esabat ózinde neni sáwlelendiredi?

Test sorawları

1. Byudjet klassifikaciyası

- A) Byudjet sisteması byudjetlerdiń dáramatları hám qárejetleri, sonday-aq mámleketlik byudjet deficitligin qaplaw dereklerin toparlawdan ibarat bolıp, byudjet sisteması byudjetlerin qalıplestiriw, dúziw hám orınlawdı sistemalastırıw ushın paydalanıladı
- B) Mámleket tárepinen ishki qarjını hám shet elden qarjı tartıw nátiyjesinde júzege kelgen Ózbekistan Respublikası minnetlemeleriniń jıyındısı
- C) Byudjet klassifikaciyası boyınsha túsimlerdi qalıplestiriw hám byudjetten qarjı ajıratıw haqqındaǵı soraw
- D) Nızam hújjetlerinde kórilgen tártipte mámleketlik byudjetten byudjet shólkemlerine jáne basqa byudjet qarjıları alıwshılarga ajratılatuǵın pul qarjıları

2. Byudjet sistemasınıń qaysı buwınınan uluwma mámleketlik áhmiyettegi mámleket ilajları qárejetleri?

- A) Respublika byudjeti
- B) Jergilikli byudjet
- C) Wálayat byudjetler
- D) Rayon hám qalalıq byudjetleri

3. Mámleketlik byudjetniń kassalıq orınlanıwın ámelge asırıw wazıypası qaysı organǵa júklengen?

- A) Ózbekistan Respublikası Qaznashılıǵı
- B) Ózbekistan Respublikası Mámleket Salıq komiteti
- C) Ózbekistan Respublikası Mámleket Bajıxana komiteti
- D) Ózbekistan Respublikası Oraylıq bankı

4. Ministrler Kabinetiniń byudjet sistemasın basqarıw tarawındaǵı wákillikleri

- A) byudjetniń orınlawın ámelge asırıw, onı esapqa alıw hám baqlaw
- B) mámleket byudjetiniń jobasın dúziw hám onıń orınlawına basshılıq etiw, byudjetniń jobasın hám onıń orınlawı tuwralı esabattı Oliy Majliske usınıw

C) mámleket byudjetiniń jobasın dúziw hám orınlaw boyınsha Finans Ministrligi hám mámlekettiń basqa basqarma organlarınıń háreketin muwapıqlastırıw hám baqlaw

D) byudjetti dúziw, orınlaw hám byudjet esabın júrgiziw boyınsha barlıq normativ hám metodikalıq hújjetlerdi tastıyıqlaw

5. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń byudjeti hám jergilikli byudjetlerdiń dáramat hám qárejetlerinde jıl ishinde payda bolatuǵın úzilistiń qaplanıwı.

A) Ózbekistan Respublikası Finans Ministrliginiń buyırǵı menen qaplanadı.

B) №R Finans Ministrliginiń hám de wálayat finans organlarınıń buyırǵı menen qaplanadı.

C) byudjet dotaciyası hám byudjet subvenciyası menen qaplanadı.

D) kassanıń aylanba naq pulları, byudjet qarjılarınıń paydalanılmaǵan qaldıǵı hám joqarǵı byudjetten beriletuǵın ssuda menen qaplanadı.

6. Ózbekistan Respublikasınıń Finans Ministrligi hár jılı kelesi finans jılı ushın byudjetten ajratılatuǵın qarjılarǵa byudjet sorawın jiberedi:

A) respublika byudjetinen qarjı menen támiyinlenetuǵın byudjetten qarjı alıwshılardıǵa

B) mámleket byudjetinen qarjı menen támiyinlenetuǵın byudjetten qarjı alıwshılardıǵa

C) mámlekettiń máqsetli jamǵarmalarınan qarjı menen támiyinlenetuǵın byudjetten qarjı alıwshılardıǵa

D) wálayat byudjetlerinen qarjı menen támiyinlenetuǵın byudjetten qarjı alıwshılardıǵa

7. Qaysı organ tiyisli túrinde Qaraqalpaqstan Respublikası byudjetin hám jergilikli byudjetlerdi qabıl etedi, sonday-aq olardıń orınlanıwı haqqındaǵı esabatlardı tastıyıqlaydı?

A) Qaraqalpaqstan Respublikası mámleketlik hákimiyat organları hám orınlardaǵı mámleketlik hákimiyat organlarınıń byudjet sistemasın basqarıw tarawındaǵı wákillikleri

B) Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabineti

C) Ózbekistan Respublikası Prezidenti diywanı

D) Ózbekistan Respublikası Finans ministrligi

10-bap. BYUDJETTEN TISQARI FONDLAR

10.1. Mámlekettiń byudjetten tısqarı fondlarınıń social - ekonomikalıq mazmunı

Mámlekettiń byudjetten tısqarı fondları oraylıq hám jergilikli mámleket basqarıw organları ıqtıyarındaǵı keskin máqsetli ózgeshelikke iye bolǵan finanslıq qarjılar jıyındısı bolıp tabıladı. Bul fondlarda finanslıq qarjılarınıń qalıplesiwi, bólistiriliwi hám resurslardan máqsetli paydalanıwı tikkeley finanslıq normativ - huqıqıy hújjetler menen muwapıqlastırıladı hám tártipke salınadı.

Mámlekettiń byudjetten tısqarı fondların shólkemlestiriw tártibi hám qalıplestiriw usılları. Mámlekettiń byudjetten tısqarı fondları tómendegi shártli eki jol arqalı shólkemlestiriledi:

1. Mámleketlik byudjetten ajratılatuǵın qarjılar esabınan zárúrli uluwma jámiyetlik áhmiyetke iye bolǵan mashqalalardı sheshiw ushın belgili bir qárejetlerdi shólkemlestiriw;

2. Mámleketlik byudjetten tısqarı jamǵarmasın jeke (óz), arnawlı ajratpa hám tólem qarjıları esabınan qalıplestiriw.

Mámlekettiń byudjetten tısqarı fondı hár qanday máqsetli ózgeshelikke iye bolıp, ádette onıń atında qanday máqset ushın shólkemlestirilgenligin kórsetedi. Mısalı, Pensiya fondı, Respublika jol fondı, Mektep tálimi fondı hám t.b.

Finans sistemasınıń basqa buwınları usaǵan mámleketlik byudjetten tısqarı jamǵarmaların shólkemlestiriwdiń materiallıq derekleri milliy dáramat esaplanadı.

Milliy dáramattı qayta bólistiriw processı arqalı mámleketlik byudjetten tısqarı fondları dáramatın qalıplestiriwdiń tiykarǵı usılları tómendegiler esaplanadı:

1. Arnawlı salıqlar, jıyımlar hám ajratpalar;
2. Mámleketlik byudjet qarjıları hám zayomlar.

Mámlekettiń byudjetten tısqarı fondları dáramatlarınıń shólkemlestiriwdiń tiykarǵı usılı arnawlı salıqlar, jıyımlar hám ajratpalar esaplanadı. Usı derekler esabınan jamǵarmalar dáramatlarınıń 80-90 % hám hátte 100 %da qalıplesiwi múmkin.

Mámleketlik byudjet esabınan qalıplesip atırğan qarjılar ámelde qaytarıp bermewlik shártı menen dotaciya hám subvenciya kórinisinde beriledi. Ayırım jaǵdaylarda fond dáramatlarına hár qıylı múddet hám qunda (payızlı, payızsız) bolǵan zayomlar da tartılıwı múmkin.

Mámleketlik byudjetten tısqarı fondlarınń finanslıq qatnasıqları. Mámleket byudjetten tısqarı mámleketlik fondlarınń bar bolıwı fond ishinde, fondlar aralıq hám finans sistemasınıń basqa buwınları ortasında quramalı jáne kóp qırlı finanslıq qatnasıqlardı ámelge asırıwdı bildiredi.

Bir tárepleme finanslıq qatnasıqlar. Bunday qatnasıqlar, jamǵarmanıń dáramatların qalıplestiriwde yamasa onıń qárejetlerin ámelge asırıwda payda boladı. Bir tárepleme finanslıq baylanıslar fond dáramatınıń bir bólimin finans sistemasınıń basqa buwınına dotaciya yamasa subsidiya sıpatında ótkizgende de júzege keledi.

Eki tárepleme finanslıq qatnasıqlar. Bunday qatnasıqlar finanslıq resurslardıń aǵımı fondlar aralıq hám finans sistemasınıń basqa buwınları ortasında payda bolǵanda júzege keledi. Mısalı, Pensiya fondı tek ǵana arnawlı ajratpalar esabınan shólkemlestiriledi, al respublika byudjetinen alınıp atırğan dotaciya esabınan da belgili bólimi qalıplesedi. Bir waqıttıń ózinde, eger fond dáramatında aktiv saldo júzege kelse, ol artıqsha finanslıq resurslar esabınan qısqa múddetli mámleketlik qaznashılıq qımbat bahalı qaǵazların satıp alıw, byudjet deficitin kemeyttiriwi yamasa mámleketlik byudjetke kreditor sıpatında da payda bolıwı múmkin.

Kóp tárepleme finanslıq qatnasıqlar. Bunda bir mámlekettiń byudjetten tısqarı fondı bir waqıttıń ózinde bir neshe fondlar jáne finans sistemasınıń basqa buwınları menen óz ara baylanısta boladı.

Mámlekettiń byudjetten tısqarı fondları bir qatar wazıypalardı orınlaydı. Olardıń kólemi keń, biraq tiykarǵıları bolıp tómendegiler esaplanadı:

- ekonomikanıń tiykarǵı tarawların qosımsha finanslıq resurslar menen támiyinlew;
- hár qıylı arnawlı jamǵarmalar kómeginde xalıqqa sociallıq xızmetler kólemin keńeyttiriw.

Mámlekettiń byudjetten tısqarı fondları tikkeley mámleket ıqtıyarında bolsa da, ayrıqsha túrde xızmet júritedi hám mámleket tárepinen finanslıq resursların kútilmegende alıp qoyıwǵa ruxsat berilmeydi. Olardıń mámleketlik byudjet hám oǵan teńlestirilgenlerden parıqlı tárepi sonda, bul fondlardıń finanslıq resurslarınan paydalanıw keskin máqsetli ózgeshelikke iye.

Hár bir mámlekettiń byudjetten tısqarı fondınıń finanslıq derekleri hár qıylı boladı. Biraq shártli túrde olardıń tómendegi toparlardan dúziliwi jáhán tájiriybesinde payda bolmaqta:

- sáykes túrdegi fondlar ushın mámleket tárepten ornatılǵan arnawlı máqsetli salıqlar, jıyımlar hám ajratpalar;
- xojalıq subyektleriniń ekonomikalıq - finanslıq nátiyjesinen ajratpalar;
- mámleketlik byudjet qarjıları;
- fondlardı yuridikalıq tárep sıpatında kommerciyalıq xızmeti (finans bazarı)nen alǵan paydaları;
- kommerciyalıq bankleriniń kredit resursları.

Mámlekettiń byudjetten tısqarı fondlarınıń klassifikaciyası. Mámlekettiń byudjetten tısqarı fondların ózleriniń ekonomikalıq mazmunı hám shólkemlestiriw zárúrligine qaray eki úlken toparǵa bóliw múmkin:

1. Sociallıq máqsettegi jamǵarmalar. Bulardıń quramına pensiya jamǵarması, xalıqtıń bántligine kómeklesiw jamǵarması, byudjetten tısqarı bilimlendiriw hám medicinalıq mekemelerdi rekonstrukciyalaw, tolıq ońlaw hám úskenelew jamǵarması, respublikalıq máqsetli kitap jamǵarması hám basqalar kiredi;

2. Ekonomikalıq máqsettegi jamǵarmalar. Bulardıń quramı respublika jol fondı, rawajlanıw hám tikleniw rezerv jamǵarması hám basqalardan ibarat.

Mámlekettiń byudjetten tısqarı fondları huqıqıy áhmiyetke muwapıq da klassifikaciyalanadı. Ádette, olar federativ siyasiy dúzimge tiykarlangan mámleketlerde 3 ke, unitar siyasiy dúzimge tiykarlangan ellerde bolsa 2 ge bólinedi. Sonıń ishinde, Federativ ellerde mámlekettiń byudjetten tısqarı fondlar tómendegilerden ibarat:

1. Federal basqarıw mülkinde bolǵan mámleketlik fondlar;

2. Federaciya quramında bolğan Shtat, respublika, jer, kantonlar hám basqalar mülkindegi regionallıq jamğarmalar;

3. Jergilikli basqarıw qaramağındaǵı jergilikli áhmiyetke iye jamğarmalar.

Unitar siyasiy dúzimde tiykarlangan mámleketlerde bolsa bul jamğarmalar:

1) respublika sheńberinde bolğan jamğarmalar;

2) jergilikli hákimiyat hám basqarıwında bolğan jamğarmalardan turadı.

Bunnan tısqarı jáhanniń júdá kóp mámleketlerinde basqarmalar, ministrlikler hám iri xojalıq júritiwshi subyektlar ıqtıyarında da kóplegen jamğarmalar shólkemlestirilgen.

Ózbekistan Respublikasında gárezsizliktiń dáslepki kúnlerinen baslap mámleketiń byudjetten tısqarı fondların shólkemlestiriw hám olardı dáwir talabınan kelip shıqqan jaǵdayda dáwirge maslastırıw is ilajları ámelge asırılıp kelinmekte.

Házirgi kúnde Ózbekistan Respublikası milliy ekonomikasında bir qatar mámleketlik byudjetten tısqarı fondları bar. Olardıń tiykarǵıları tómendegiler:

1. Ózbekistan Respublikası Finans ministrligi qasındaǵı byudjetten tısqarı Pensiya jamğarması.

2. Ózbekistan Respublikası Finans ministrligi qasındaǵı Respublika Jol fondı.

3. Ózbekistan Respublikası Bántlik hám miynet qatnasıqları ministrligi qasındaǵı Xalıqtıń bántligine kómeklesiw jamğarması.

4. Ózbekistan Respublikası Finans ministrligi qasındaǵı byudjetten tısqarı Bilimlendiriw hám medicinalıq mekemelerdi rekonstrukciyalaw, tolıq ońlaw hám úskenelew jamğarması. Respublika máqsetli kitap jamğarması.

5. Ózbekistan Respublikası Finans ministrligi qasındaǵı «Suwǵarılatusın jerlerdi meliorativ jaqsılaw» jamğarması.

6. Ózbekistan Respublikası Tikleniw hám rawajlanıw jamğarması.

Házirgi kúnde mámleket ıqtıyarında hár qıylı oraylastırılğan fondlar dúzilip, olardıń arasında mámleketlik byudjet sisteması oraylıq orındı iyeleydi. Byudjet sistemasınıń dáramatları tiykarınan salıqlar esabınan qalıpleseıdi. Keste maǵıwmatlarınan kórinip turǵanıday, Respublika boyınsha oraylastırılğan fondlar

quramında byudjet sisteması 2015- jılǵa 62,9 %dı dúzgen bolsa, 2016- jılǵa kelip usı kórsetkish 62,3 %dı quraǵan.

10.1.1-keste

Mámleketlik byudjetke óndirilgen qarjılar quramı

t/q	Derekler	2015 jıl	2016 jıl	Ózgerisi
1.	Byudjet sisteması	62,9	62,3	-0,6
2.	Pensiya jamǵarması	31,0	31,5	0,5
3.	Respublika jol jamǵarması	4,3	4,4	0,1
4.	Uluwma bilimlendiriw mektepleri, kásip-óner kolledjleri, akademiyalıq liceyler hám medicinalıq mekemelerin rekonsrukcıyalaw, tolıq ońlaw hám úskenelew jamǵarması	1,8	1,8	0,0
	Respublika boyınsha, jámi	100,0	100,0	0,0

Derek: ÓZR FM maǵluwmatları

Bul óz nábwetinde Respublika ekonomikasındaǵı sap salıq júginiń páseyiwine hám nátiyjede salıq sistemasınıń korporativ sektor hám úy xojalıqlarınıń pul dáramatlarınıń artıwına, jalpı tutınıw talabınıń joqarılawına unamlı tásir etetuǵınlıǵınan derek beredi. Máqsetli jamǵarmalardıń quramındaǵı byudjetten tısqari pensiya jamǵarmasına ajratpalar muǵdarınıń artıwı baqlanǵan. Demek, usı jamǵarmalardıń Respublika boyınsha oraylastırılǵan fondlar quramındaǵı úlesi 31,0 %dı quraǵan bolsa, 2016- jılǵa 31,5 %ǵa kóbeygen.

10.2. Pensiya jamǵarması

Ózbekistanda 2010-2015 jıllar dawamında pensionerler ushın mólsherlengen 12 ge jaqın Saxovat hám Muruvvat internat úyleri materiallıq-texnikalıq bazaları, 14,6 mın jalǵız baslı nuranıy, pensioner, mayıplardıń turarjay sharayatlardı jaqsılان. Kórsetilgen medicinalıq sociallıq járdemniń uluwma kólemi 132,2 mlrd.swmdı quraǵan.

Nuranıylardı qollap-quwatlaw mámleket sistemasın jáne de jetilistiriw máqsetinde nuranıylardı sociallıq qorgaw, olardıń belsendiligin arttırıw, mámlekettiń

socialliq-siyasiy turmısında tolıq qatnasıwı ushın sharayatlar jaratıw, tınıshlıq-qáterjamlıqtı támiyinlew tarawında jası úlken áwlad wákilleriniń rolin arttırıw máqsetinde Ózbekistan Respublikası Prezidentiniń «Ózbekistan nuranıyların sociallıq qollap-quwatlaw «Nuraniy» jamǵarması iskerligin jáne de jetilistiriw is-ilájları haqqında»ǵı Pármanı jáne «Nuraniylar hám mayıplardı mámleket tárepinen qollap-quwatlaw sistemasın jáne de jetilistiriw boyınsha qosımsha is-ilájlar haqqında»ǵı Qarardıń qabıl etiliwi bul boyınsha reforalardıń jańa basqıshqa kóteriliwi boldı. Sociallıq qollap-quwatlaw tarawı jumısların ámelge asırıw boyınsha slep shıǵılǵan dástúrdi qarjılandırıwǵa 688,2 mlrd.swm baǵdarlanadı, sonday-aq, xalıqaralıq finans dúzilimleriniń 108,7 million AQSH dolları kólemindegi kredit hám grant qarjıların tartıw názerde tutilǵan.²⁸

Uluwma mámleketlik finansı quramındaǵı buwınlar ishinde mámleket byudjetinen keyin kólemi hám tutınıwshılardı qamtıp alıw kólemi jáne sociallıq áhmiyeti boyınsha ekinshi orında turatuǵın oraylasqan jamǵarmalardan biri bul byudjetten tısqarı **Pensiya jamǵarması** esaplanadı. Ózbekistan Respublikasında byudjetten tısqarı Pensiya jamǵarmasına dáslep Ózbekistan Respublikası Prezidentiniń 2009- jıl 30- dekabrdegi «Ózbekistan Respublikası Finans ministrliǵı janında byudjetten tısqarı Pensiya jamǵarmasınıń shólkemlestiriw haqqında»ǵı PQ-1252-sanlı qararına muwapıq tiykar salınǵan. Hár bir jańa shólkemlestirilgen oraylasqan jamǵarma aldına málim máqset qoyılǵanlıqtan, usı jamǵarma aldına da zárúrli máqset qoyıldı. Sonıń ishinde, byudjetten tısqarı Pensiya jamǵarmasınıń bas máqseti – mámleket tárepinen kepillestirilgen pensiya támiynatı sistemasında basqarıw dúzilisin jetilistiriw, dáramatlarga mólsherlengen májbúriy tólem, jıyım hám ajratpalardı tolıq jıyılıwın támiyinlew, sonday - aq, xalıqtı kúshli sociallıq qorgaw ushın qarjılandırıw is ilajların óz waqtında hám tolıqlıǵın támiyinlewge erisiw esaplanadı.

Byudjetten tısqarı Pensiya jamǵarmasınıń tiykarǵı wazıypalarınan biri Ózbekistan Respublikasınıń 1993-jıl 3-sentyabrde qabıl etilgen «Puqaralardı mámleket pensiya támiynatı haqqında»ǵı nızamın turmısqa engiziwge qaratılǵan.

²⁸ Nuraniylar hám mayıplardı qollap-quwatlaw kúsheyttiriledi. -<https://www.gazeta.uz/uz/2016/12/29/keksalar>.

Kórsetilgen nızamnıń 2 - statyasında tómendegi kórinistegi mámleket pensiyaları kórsetilgen:

- jasına qarap;
- mayıplıǵı boyınsha;
- baǵıwshısın joǵaltqanına qaray.

1995-jıl 20-noyabrde Ózbekistan Respublikası Prezidentiniń 1289–sanlı Pármanı járiya etildi. Bul Pármanda 1996-jıl 1-yanvardan baslap, islep atırǵan, xızmet kórsetip atırǵan hám jumıs orınlap atırǵan pensionerler ushın mólsherlengen, belgilengen pensiyanıń 50% tóleniwi kórip shıǵılǵan. Biraq, ekinshi jáhán urısı qatnasıwshıları yamasa usılarǵa teńlestirilgenler, I - II topar mayıpları, CHernobil avariyasın saplastırıwda qatnasıp, islep atırǵan pensionerler buǵan kirmeydi. Olar ushın belgilengen pensiyalar tolıq 100% muǵdarda alınıw belgilengen.

Byudjetten tısqarı Pensiya jamǵarması dáramatlarınıń qalıplesiw tártibi hám derekleri. Jamǵarma dáramatları tómendegi derekler esabınan qalıplesedi:

1. Májbúriy ajratpa hám tólemler

- múlik túrine qaramastan, yuridikalıq tárepke iye bolǵan xojalıq subyektleriniń is haqı jamǵarmasına salıstırǵanda ornatılǵan birden bir sociallıq tólem;
- ayırıqsha yuridikalıq táreplerden sociallıq qamsızlandırıw tólemleri;
- yuridikalıq tárepke áhmiyetke iye bolmastan isbilermenlik xızmeti menen shuǵıllanıw atırǵan fizikalıq táreplerden sociallıq qamsızlandırıw tólemleri;
- puqaralardıń is haqısınan qamsızlandırıw tólemleri;
- kárxana, shólkem hám mekemeler tovar (jumıs, xızmet) larınıń realizaciya kóleminen ajratpalar.

2. Basqa tólemler

- diyxan xojalıǵı aǵzaları tárepinen iqtıyarlı túrde tólenip atırǵan qamsızlandırıw tólemleri;
- májbúriy ajratpa, tólem hám tólemlerdı óz waqtında tólemegen yuridikalıq táreplerden óndiriletuǵın járiyma hám penyalar;
- nızam boyınsha qadaǵan etilmegen basqa derekler, sonday - aq, shet el investiciyalar hám kreditler, iqtıyarlı tólenetuǵın tólemler.

Pensiya, napaqa hám tólem qárejetlerin qarjılandırıw tártibi. Hárekettegi normativ hújjetlerge muwapıq Pensiya jamǵarması tómendegi baǵdarlarǵa sarplanadı.

1. Islemey atırǵan puqaralarǵa, sonıń ishinde:

- sociallıq támiynat bólimi tárepinen belgilengen pensiyalar;
- mámleketlik pensiya támiynatı huqıqına iye bolmaǵan miynetke qábilietsiz, nuraniy hám balalıqtan mayıp bolǵan puqaralarǵa napaqalar;
- nızamǵa sáykes túrde jamǵarma qarjılarının qarjılandırılatuǵın basqa kompensaciyalıq (taban) tólemler.

2. Islep atırǵan puqaralarǵa, sonıń ishinde:

- sociallıq támiynat bólimi tárepinen belgilengen pensiyalar;
- waqtınshalıq miynetke qábilietsızlıǵı ushın napaqalar;
- hámiledarlıq hám tuwıw ushın napaqalar;
- perzent tuwılǵanlıǵı ushın jórgek pul napaqası;
- matam máresimlerin orınlaw ushın beriletuǵın napaqa;
- 16 jasqa tolmaǵan, balalıqtan mayıp perzentlerdiń ata-anasınan birine qosımsha beriletuǵın aylıq tólem;
- nızamǵa sáykes túrde Pensiya jamǵarması qarjılarının qarjılanatuǵın basqa kompensaciyalıq tólemler.

Isleytuǵın hám islemeytuǵın puqaralar ushın pensiya, napaqa hám basqa kompensaciya tólemlerin qarjılandırıw ushın Bántlik hám miynet qatnasıqları ministrliǵı hám onıń orınlardaǵı bólimlerinde esap - sanaq tártip sanı ashıladı.

Bántlik hám miynet qatnasıqları ministrliǵı hár aydın 10 – sánesine shekem isleytuǵın hám islemeytuǵın puqaralarǵa pensiya, napaqa hám kompensaciya tólemlerine zárúrli bolǵan finanslıq qarjılar kólemin anıqlaydı hám Ózbekistan Respublikası Finans ministrliǵı qasındaǵı Byudjetten tısqarı Pensiya fondı orınlawshı direkciyasına buyırtpa beredi.

Buyurtpaǵa tiykarlangan jaǵdayda orınlawshı direkciya jamǵarma qarjısın Bántlik hám miynet qatnasıqları ministrliginiń esap betine tómendegi tártipte ótkizedi:

– ağımdağı tólem ayınıń 5 – sánesine shekem – buyırtpada kórsetilgen finanslıq qarjınıń 40 payız;

– ağımdağı tólem ayınıń 20 – sánesine shekem – buyırtpada kórsetilgen finanslıq qarjınıń qalğan bólimin.

Normativ hújjetlerde kórsetilmegen máqsetler ushın jamǵarma qarjıların ótkeriw yamasa onnan waqtınshalıq paydalanıw qadaǵan etiledi. Tek ǵana jamǵarma basqarıw keńesiniń arnawlı qararına muwapıq, orınlawshı direkciya jamǵarma qarjılarınan basqa máqsetlerde paydalanıwı múmkin, yaǵnıy unamlı saldo júzege kelgen jaǵdayda investiciyalıq obyektlerge ekonomikalıq nátiyje alıw máqsetinde jaylastırıw múmkin.

10.3. Jol fondı

Ózbekistan Respublikası geografiyalıq jaylasıwına muwapıq, okean hám teńiz bándirgilerine tuwrıdan - tuwrı shıǵıw ushın keminde eki ǵárezsiz mámlekettiń mámleket shegarasın basıp ótiwi zárúr.

Avtomobil jolların dáwir talabına sáykes túrde shólkemlestiriwden tiykarǵı máqset - xalıqaralıq transport jolların rawajlandırıwǵa erisiw, jergilikli islep shıǵarawshılardıń islep shıǵarǵan ónimlerin xalıqaralıq bazarlarǵa jetkiziw boyınsha transport qárezjetlerin kemeyttiriw, jergilikli islep shıǵarawshılardıń ónimlerin xalıqaralıq bazarlarda básekilesligin támiyinlewden ibarat.

1998- jıl 1-noyabr kúni Ózbekistan Respublikasınıń «Avtomobil transportları haqqında»ǵı nızamı qabıl etildi. Bul nızamınıń máqseti Ózbekistan Respublikasında avtomobil transportı xızmetiniń huqıqıy tiykarların dúziwden ibarat.

Uluwma paydalanıwdaǵı jol jumısların yaǵnıy avtomobil jolların joybarlastırıw, qurıw, rekonstrukciyalaw, ońlaw hám saqlaw boyınsha qarjılandırıw tártibi Jol fondı esabınan ámelge asırıladı.

Mámlekettiń izbe iz rawajlanıwı hám jáhán integraciyasına qosılıwı, Respublika Jol fondı finanslıq resursların qalıplestiriw hám finanslastırıwdı nátiyjeli shólkemlestiriwdi talap ete basladı. Bunnan Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 2003- jıl 21- avgustinde «Ózbekistan Respublikası Finans ministrligi

janında Respublika jol fondı hám «Ózavtoyul» mámleketlik akcionerlik kompaniyası xızmetin shólkemlestiriw máseleleri haqqında»ğı 361 - sanlı Qararı járiya etildi. Bul qarardıń 5-qosımshasına muwapıq, Respublika jol fondı xızmetin muwapıqlastırıwshı kórsetpe islep shıǵıldı. Kórsetpede Respublika jol fondınıń uluwma qaǵıydaları, máqseti, tiykargı wazıypaları hám funkciyalrı, jamǵarmanıń huqıq hám minnetlemeleri, jamǵarmanı basqarıw keńesi haqqında hám orınlawshı organı xızmetin shólkemlestiriw boyınsha kórsetpeler kórsetilgen.

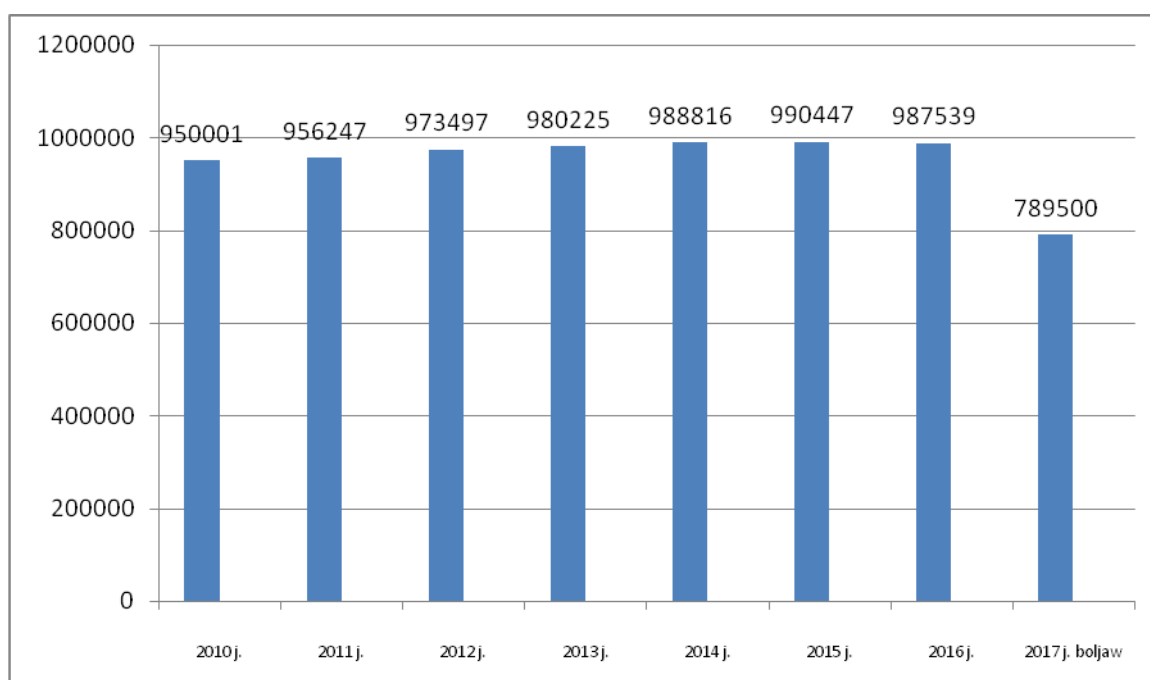
Jamǵarmanı basqarıw keńesi Respublika jol fondınıń joqarı organı esaplanadı. Jamǵarmanı basqarıw keńesi quramı Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabineti qararı menen tastıyıqlanadı. Basqarıw keńesiniń tiykargı wazıypalarına tómendegiler kiredi:

- jamǵarma xızmetiniń tiykargı baǵdarların belgilew;
- jamǵarmanıń orınlawshı direkciyası hám «Ózavtoyul» MAK qarjılardı qanday sarıplaw boyınsha usınısların kórip shıǵıp, zárúrlık tuwılǵan jaǵdayda ózgeritiw hám qosımshalar kiritiw;
- orınlawshı direkciyanıń islegen jumısları boyınsha esabatların tıńlaw;
- Mámleketlik Salıq komiteti hám jamǵarma dáramatlarınıń qalıplestiriwde qatnasatuǵın basqa basqarıw hám komitetlerdiń finanslıq resurslardıń óz waqtında hám tolıqlıǵınsha támiyinlep berip atırǵanlıǵı boyınsha esabatların tıńlaw;
- Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabinetine jamǵarmanıń dáramatların qalıplestiriw hám qárejetlerin nátiyjeli shólkemlestiriw boyınsha usınıslar kiritiw;
- Respublika Jol fondınıń finanslıq resurslarınan máqsetli paydalanıp atırǵanlıǵı ústinen qadaǵalaw hám basqalar.

10.4. Xalıqtıń bántligine kómeklesiw jamǵarması

Ózbekistanda puqaralardıń miynet hám isbilermenlik belsendiligin qollap-quwatlaw hám qızıqtırıw, jumıs penen támiyinlew salasında sociallıq kepillikler beriw hám xalıqtı jumıssızlıqtan qorgawdı támiyinlew barısında izbe-iz mámleketlik siyasat ámelge asırılıp kelinbekte. Diagrammada keltirilgen sanlarda. 2010-2017 jıllar

dawamında respublika boyınsha shólkemlestirilgen jumıs orınlar sanı 3,9 % ga artqan. Mısalı, 2017 jıl dawamında dástúrge muwapıq sanaattı (5440 joybar 131 mıń jumıs ornı menen), awıl xojalıgın (8430 joybar 55,8 mıń jumıs ornı menen) hám xızmet kórsetiwdi (11 mıń eoybar 69,5 mıń jumıs ornı menen) rawajlandırıw boyınsha wálayatlar, rayonlar hám qalalar hákimlikleriniń xızmeti kúsheyttiriledi. 25 mıńga jaqın investiciya joybarların ámelge asırıw esabınan 256,4 mıńnan artıq jumıs orınların shólkemlestiriwge erisiledi.²⁹



10.4.1-diagramma. **Ózbekistan Respublikasında jaratılğan jumıs orınları sanınıń ózgerisi, birlik³⁰**

«Jumıs penen támiyinlewge kómeklesiw mámleketlik jamğarmasın shólkemlestiriw haqqında»ğı Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 606 - sanlı Qararı 1992- jıl 31- dekabrde qabıl etildi. Usı qarar jamğarma dáramatların qalıplestiriw, bólistiriw hám paydalanıwın muwapıqlastırıp turıwshı normativ hújjet bolıp esaplanadı.

²⁹ 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasını rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini «Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili»da amalga oshirishga oid Davlat dasturini o‘rganish bo‘yicha ilmiy-uslubiy risola, T.: «Ma’naviyat» 2017. 118 b.

³⁰ Ózbekistan Respublikası Miynet ministrliğı mağluwmatları tiykarında islep shıǵılğan.

1998- jil 1- may kúni Ózbekistan Respublikasınıń «Xalıqtı jumıs penen támiyinlew haqqında»ǵı nızamı qabıl etildi. Bul nızamınıń qabıl etiliwi hám turmısqa engiziliwi bántlikti qollap - quwatlaw jamǵarmasınıń ornın jáne de kúsheyttiriwge túrtki boldı. Sebebi nızamınıń 6 - statyasında miynet etiw huqıqı kepilligi dep atalıwınıń ózi aq jamǵarmanı jáne de jetilistiriwge, resurslardıń máqsetli isletiliwine qolaylıq jarattı.

2003- jıl 2-aprel kúni Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabinetiniń «Ózbekistan Respublikası Jumıs penen támiyinlewge kómeklesiw jamǵarması qarjıların qalıplestiriw hám paydalanıw tártibi haqqında»ǵı Nızamdı tastıyıqlaw boyınsha 173 - sanlı qararı qabıl etildi.

Xalıqtıń bántligine kómeklesiwshi mámleketlik jamǵarma Ózbekistan Respublikası Bántlik hám miynet qatnasıqları ministrligine qarastı bolıp, onıń dáramatları tómendegi dereklerden quraladı:

- kárxana, mekeme hám shólkemler miynet haqı jamǵarmasınan májbúriy ajıratpalar. Májbúriy ajıratpa kólemi (ólshegi) Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabineti tárepinen ornatıladı;

- Respublika hám jergilikli byudjetler qarjılarınınan dotaciya;
- normativ tártip - qaǵıydalardı buzǵanlarǵa ornatılatuǵın járiyma hám penyalar;
- jańa jumıs orınların shólkemlestiriw ushın kommerciyalıq bankleri tárepinen kishi biznes subyektlerin kreditlestiriw máqsetinde ashılǵan kredit liniyaları boyınsha alınǵan payızlı dáramatlar;

- yridikalıq hám fizikalıq tárepler, sonday - aq, shet el mámleketlerden ıqtıyarlı túrdegi tólemler;

- normativ hújjetlerde qadaǵan etilmegen basqa finanslıq derekler.

Jamǵarmada dúzilgen finanslıq resurslar esabınan tómendegi is ilajlar finanslastırıladı:

- miynet birjasında dizimge alınǵan jumıssızlar yamasa jumıs orınların izlep atırǵan shaxslardı qayta tayarlaw, mamanlıǵın joqarılatıw hám qayta tayarlaw ilajların qarjılandırıw;

- jumıssızlıq boyınsha tólenetuǵın napaqalar;

- miynet bóliminiń usınısına muwapıq, puqarani basqa aymaqqa jumısqa ótkenligi qatnası menen tólenetuǵın kompensaciylar;
- nızamǵa muwapıq jumıssızlarǵa beriletuǵın materiallıq járdem;
- jumıssızlarǵa múddetinen aldın pensiya tayınlanganı qatnası menen pensiya jamǵarması qárejetlerin qaplaw;
- ayırıqsha aymaqlarda jumıssızlıqtıń aldın alıw is ilajlarına baǵıshlangan sociologiyalıq sorawlar boyınsha qárejetler;
- miynet bólimleriniń imaratlardı qurıw, rekonstrukciyalaw hám saqlaw menen baylanıslı bolǵan qárejetler;
- reklama, baspa hám informaciyalıq soraw jumısların ámelge asırıw qárejetleri;
- xalıq bántligi menen baylanıslı mashqalalar boyınsha xalıqaralıq sheriklik qárejetlerin qarjılandırıw;
- fermer xojalıqları, diyqan xojalıqları, kishi biznes subyektleri hám xojalıq subyektlerine qısqa hám orta múddetli kreditlerdi usınıw boyınsha qárejetler;
- nızamda kórip shıǵılǵan basqa qárejetlerdi qarjılandırıw.

Ózbekistan Respublikası Bántlik hám miynet qatnasıqları ministrligi hám onıń Qaraqalpaqstan Respublikası, wálayatlar hám Tashkent qalası bólimleri jáne olardıń rayonlardagı bólimleri jamǵarmanıń finanslıq resursların tolıq qalıplesiwi hám máqsetli paydalanıwı ushın juwapker bolıp tabıladı.

Jumıs beriwshiler tárepinen májbúriy ajratpalardı tolıq jamǵarma dáramatına ótiwin qadaǵalaw Ózbekistan Respublikası Bántlik hám miynet qatnasıqları ministrligi hám onıń bólimleri jáne Ózbekistan Respublikası Mámleketlik Salıq komitetine júkletilgen.

Xalıqtıń bántlikligine kómeklesiwshi mámleketlik jamǵarması qarjılarınan paydalanıwdı qadaǵalaw Ózbekistan Respublikası Bántlik hám miynet qatnasıqları ministrligi jáne Ózbekistan Respublikası Finans ministrligine tapsırılǵan. Zárúrlık tuwılsa, ǵárezsiz auditorlar yamasa auditor firmalardı tartıp, finanslıq resurslardan nızamǵa sáykes túrde paydalanıp atırǵanlıǵın tekseriw múmkin.

Juwmaqlaw

Bul bapta mámlekettiń byudjetten tısqarı fondlarınıń social - ekonomikalıq mazmunı kórilip shıqqan. Mámlekettiń byudjetten tısqarı fondları oraylıq hám jergilikli mámleket basqarıw organları ıqtıyarındaǵı qatań máqsetli ózgeshelikke iye bolǵan finanslıq qarjılar jıyındısı bolıp tabıladı. Bul fondlarda finanslıq qarjılarınıń qalıplesiwi, bólistiriliwi hám resurslardan máqsetli paydalanıwı tikkeley finanslıq normativ - huqıqıy hújjetler menen muwapıqlastırıladı hám tártipke salınadı.

Finans sistemasınıń basqa buwınları usaǵan mámleketlik byudjetten tısqarı jamǵarmaların shólkemlestiriwdiń materiallıq derekleri milliy dáramat esaplanadı. Mámlekettiń byudjetten tısqarı fondları dáramatlarınıń shólkemlestiriwdiń tiykarǵı usılı arnawlı salıqlar, jıyımlar hám ajıratpalar esaplanadı. Sonıń menen birge, mámlekettiń byudjetten tısqarı fondlarınıń klassifikaciyasına da ayrıqsha toqtalıp ótken.

Házirgi kúnde Ózbekistan Respublikası milliy ekonomikasında bir qatar mámleketlik byudjetten tısqarı fondları bolıp, byudjetten tısqarı Pensiya jamǵarması, Jol fondı, Xalıqtıń bántligine kómeklesiw jamǵarması, Bilimlendiriw hám medicinalıq mekemelerdi rekonstrukciyalaw, tolıq ońlaw hám úskenelew jamǵarması. Respublika máqsetli kitap jamǵarması hám t.b.

Tirek sózler:

Mámlekettiń byudjetten tısqarı fondları, byudjetten tısqarı Pensiya jamǵarması; Jol fondı; Xalıqtıń bántligine kómeklesiw jamǵarması; napaqa; transfert qárejetleri; tólem; mámleketlik byudjetten tısqarı fondlar klassifikaciyası; sociallıq támiynat; kompensaciya; májbúriy ajıratpa.

Qadaǵalaw sorawları

1. Mámlekettiń byudjetten tısqarı fondları dep nege ayıladı?
2. Mámlekettiń byudjetten tısqarı fondları qanday ózgesheliklerge iye?
3. Mámlekettiń byudjetten tısqarı fondlarınıń qanday finanslıq derekleri bar?

4. Sociallıq ózgeshelikke qaray mámleketiń byudjetten tısqarı fondları quramına qanday fondlar kiredi?
5. Byudjetten tısqarı Pensiya jamǵarmasınıń bas máqseti neden ibarat?
6. Byudjetten tısqarı Jol fondınıń aldına qoyılǵan máqset hám wazıypalar nelerden ibarat?
7. Respublika Jol fondına májbúriy ajratpa hám jıyımlardıń quramı nelerden quraladı?
8. Xalıqtıń bántlikligine kómeklesiwshi mámleketlik jamǵarmasınıń aldına qanday máqsetler qoyılǵan?
9. Xalıqtıń bántlikligine kómeklesiwshi mámleketlik jamǵarması dáramatları qanday derekler esabınan quraladı?

Test sorawları

1. Byudjet transferti-

- A) Byudjetten yuridikalıq yaqı fizikalıq tárepke tikkeley wákillikli organ arqalı ajratılatuǵın qaytarılmaytuǵın pul qarjıları
- B) Finans jılında Qaraqalpaqstan Respublikası byudjeti hám jergilikli byudjetler esap betlerinde turıwı múmkin bolǵan pul qarjılarınıń nızam hújjetleri menen belgilenetuǵın eń kem muǵdarı
- C) Kelesi dáwir ushın byudjetten ajratılatuǵın qarjılardı alıwǵa bolǵan mıtájlikti tastıyıqlawdı názerde tutıwshı hújjet
- D) Mámleketlik byudjetti dúziw, kórip shıǵıw, qabıl qılıw hám orınlaw, onıń orınlanıwın qadaǵalaw, orınlanıwı haqqındaǵı esabattı tayarlaw hám tastıyıqlaw, sonday-aq mámleketlik byudjet dúzilmesine kırıwshı byudjetler ortasındaǵı óz-ara qatnasıqlardıń nızam hújjetleri menen tártipke salınǵan processı

2. Mámleketlik byudjet qárejetlerinde qaysı topar qárejetleri tiykarǵı salmaqı quraydı.

- A) Sociallıq taraw hám xalıqtı sociallıq qollap-quwatlaw qárejetleri
- B) ekonomikalıq qárejetleri
- C) Oraylastırılǵan investiciyalardı qarjılandırıw

D) Mámleket hákimiyatı hám basqarıw organları, sud organları qárejetleri

3. Tolıq bántlik hám JIÓdi inflyaciyasız islep shıǵarılıwın támiyinlewge baǵdarlangan, mámleket qárejetleri hám salıqlardı ózgertiriw boyınsha húkimet ilajları kompleksi-

A) Fiskal siyasat

B) Monetar siyasat

C) Finanslıq siyasat

D) Salıq siyasatı

4. Ózbekistan Respublikası jámlenbe byudjeti quramı qaysısı?

A) Mámleket byudjeti, mámlekettń byudjetten tısqarı máqsetli fondları

B) Respublika byudjeti, wálayatlar byudjetleri, Tashkent qalalıq byudjeti

C) Respublika byudjeti, Qaraqalpaqstan Respublikası mámleket byudjeti, jergilikli byudjetler

D) Byudjet qarjıları tutınıwshıları jámi

5. Ózbekistan Respublikasında Bántlikke kómeklesiw fondı dáramatlarında qaysı túrdegi dáramatlar tiykarǵı salmaqqa iye?

A) Rezident-yuridikalıq táreplerine hám shet el mámleketlerine berilgen byudjet ssudaların qaytarıw esabına berilgen tólemler

B) Kommerciyalıq xızmetten alınǵan dáramatlar

C) Qaytarıp alınǵan qarjılar

D) Basqa dáramatlar

6. Qárejetler smetası degen ne?

A) Byudjet shólkemi yaki byudjet qarjılarının alıwshı tárepinen finans jılı ushın dúziletuǵın hám tastıyqlanatuǵın, onıń ushın kórilgen byudjetten ajratılatuǵın qarjılar qárejetler statyaları boyınsha kórsetiletuǵın hújjet

B) Kommerciyalıq tiykarında xızmet júritiwshi kárxana hám shólkemlerdiń jıyma finanslıq jobası

C) Sanaat kárxanaları finanslıq jobası

D) Finanslıq institutlar finanslıq jobası

7. Hár qanday hákimiyat organları byudjet jamǵarmaların qalıplestiriw hám onnan paydalanıw processindegi byudjet qatnasıqların ózgartiriw ne dep ataladı?

- A) Byudjet huqıqı
- B) Byudjet dúzilmesı
- C) Byudjet qarjıları, kárxanalar qarjıları
- D) Byudjet institutları

8. Byudjet shólkemleri esap betlerindegi byudjet qarjıları qaldıqları nege baǵdarlanadı?

- A) Byudjet shólkemlerin arnawlı qarjıları esap betlerine
- B) Jergilikli byudjetke
- C) Kapital qoyılmalardı qarjılandırıwǵa
- D) Respublika byudjetine

11-bap. SOCIALLIQ TÁMIYNAT

11.1. Sociallıq támiynattıń ekonomikalıq tiykarları hám principi

Mámlekettiń Konstituciyası, ádette, jası boyınsha, awırıw, mayıp yamasa baǵıwshısın joǵaltqanda, balalardı tárbiyalaw ushın hám nızamda kórsetilgen basqa jaǵdaylarda hár bir insannıń sociallıq támiynatın kepilllestiredi. Ekonomikalıq kategoriya sıpatında sociallıq támiynatqa tómendegishe xarakteristika beriw múmkin. Puqaralardı materiallıq támiyinlew hám olarǵa xızmet kórsetiw ushın milliy tabıstıń bir bólegi esabınan pul qarjılarınıń sociallıq fondların qalıplestiretuǵın hám olardan paydalanatuǵın bólistiriw qatnasıqları sistemasına **sociallıq támiynat** dep ataladı.

Pensiya – bul qartayǵanlıq, mayıplıq, xızmet islegen jılları hám baǵıwshısınıń joǵaltqanlıǵı qatnası menen puqaralardı materiallıq tárepten támiyinlew ushın belgili bir pul summalarınıń dáwirli tólemlerinen ibarat. Pensiyanıń tómendegi kórinisleri bar:

- qartayǵanlıq pensiyası;
- mayıplıq pensiyası;
- xızmet qılǵan jılları ushın pensiya;

- bağıwshısın joǵaltqanlıǵı ushın pensiya.

Puqaralardıń ayırım qatlamları ushın sociallıq pensiyalar dep atalatuǵın pensiyalar da tólenedi.

Napaqalardıń tómendegi tiykargı kórinisleri bolıwı múmkin:

- waqtınshalıq miynet qábiletin joǵaltqanlıǵı ushın;
- hámiledarlıq hám tuwıwı boyınsha;
- perzent tuwılǵanda;
- balanı tárbiyalawı boyınsha;
- múddetli áskeriy xızmetkerlerdiń balalarına;
- jumıssızlıq boyınsha;
- matam jaǵdayları boyınsha.

Joqarıdaǵılar menen bir qatarda támiynattıń basqa tómendegi túrleri de ámel etedi:

- kásiplik - texnikalıq oqıtıw;
- jumıssızlardı qayta oqıtıw;
- mayıplardı qayta oqıtıw hám jumısqa jaylastırıw;
- qartayǵanlıq hám mayıplar ushın internat-úylerinde miynetke qábiletsizlerdi

biypul saqlaw;

- mayıplardı protezlew hám olardı moto-velokolyaskalar hám avtomobiller menen támiyinlew;
- úyge járdemniń kóp kórinislerin shólkemlestiriw hám basqalar.

Ózbekistan Respublikasınıń Konstituciyası puqaralardıń miynet etiw, dem alıw, den sawlıǵın qorgaw huqıqlarına, qartayǵanda, awırıw bolǵanda, miynet qábiletin waqtınshalıq yamasa tolıq joǵaltqanda hám bağıwshısınan ayrılǵanda sociallıq támiynat, úy - jayǵa iyelik qılıw, maǵluwmat alıw, mádeniyat jetiskenliklerinen paydalanıw huqıqlarına, mámleket hám jámáátshilik jumısların basqarıw huqıqına iye ekenligin kepilllestiredi.

Ekonomikalıq tárepten rawajlangan ellerde pensiya tólemleri kóp jıllar dawamında, tiykarınan, miynetkeshlerdiń is haqılarınan ajıratpalar járdeminde

qálipsestitiriletuǵın pensiya jamǵarmaları esabınan ámelge asırıladı. Sonıń ushın da bul jerde pensiya jamǵarmaları zárúrli ónimniń rezervlestirilgen bóliminen ibarat bolıp, onı islewshi qartayǵanlıq yamasa mayıplıq boyınsha pensiyaǵa shıqqannan soń ala baslaydı.

Mámleketimizde qartayǵanda, keselligi, miynet qábiletin tolıq yamasa belgili bólimin joǵaltqanda, baǵıwshısınan ayırılǵanda materiallıq támiyinlew huqıqı mámleket Konstituciyasına muwapıq sociallıq támiynattıń túrli formaları menen kepilestirilgen. Miynetkeshler ózleriniń is haqılarınan 1 % muǵdarında ózleriniń kelesi pensiyalarına ajratpalardı ótkizedi. Kelesi dáwirdiń pensionerleri ushın pensiya jamǵarması mámleket qarjıları esabınan da aldın ala qálipsestitirilmeydi. Miynetke qábiletsizlerdi támiyinlew ushın fondlar JIÓ hám MDtı bólistiriw processinde hár jılı ajratıladı hám olardan paydalanadı.

Islemeytuǵın pensionerler zárúrli hám qosımsha ónimdi jaratpaǵanlıǵı hám olardıń miynet xızmeti dáwirlerinde pensiya jamǵarması olar ushın qálipsestitirilgenligi sebepli hár jılı qálipsestitiriliwi zárúr bolǵan pensiya jamǵarmalarınıń deregi islep atırǵan áwladtıń qosımsha miyneti esabınan jaratılǵan JIÓ hám MD bólegi, yaǵnıy qosımsha ónim esaplanadı.

Sociallıq támiynattıń ózine tán bolǵan zárúrli ózgesheligi onı júzege keltiriwdiń principleri esaplanadı. Olar tómendegilerden ibarat:

1. Eń uluwmalıq princip – jınısı, jası, milleti, jumısınıń ornı hám xarakteri, miynetke haqı tolewdiń túrine qaramastan, jası yamasa mayıplıǵı sebepli miynetke qábiletsizligi payda bolǵanda sociallıq támiynattıń barlıq islewshilerge qollanılıwın ańlatadı. Bunnan tisqari, eń uluwmalıq princip islewshilerdiń barlıq qatlamlarına, yaǵnıy jumısshılar, xızmetkerler, diyqanlar, áskerler, oqıwshılar hám basqa puqaralarǵa salıstırǵanda qollanıladı. Sonday - aq, sociallıq támiynat baǵıwshısınan ayırılǵan shańaraqtıń miynetke qábiletsiz barlıq aǵzalarına (erjetkenlik jasına jetpegen balalar, aǵa - úkeler, apa - sińliler, aqlıqlar, ǵarrılar yamasa miynetke qábiletsiz erkek (hayal), ata, ana, ǵarrı, kempir hám basqalar) da tiyisli esaplanadı.

2. Hámmege múmkinlik (zárúrlık) princip – hámme ushın múmkin bolǵan anaw yamasa minaw pensiyanı anıqlaw huqıqın beriw shárt. Mısalı, ómirdiń ortasha

úzliksizligi 70 jıl bolǵanda qartayǵanlıq boyınsha pensiya huqıqı erkeklerde 60 jasta, hayallarda bolsa – 55 jasta, miynettiń awır túrlerinde bánt bolǵanlar ushın erkeklerge 50 - 55 jasta, hayallargá – 45 - 50 jas dep belgilenedi. Bul pensiyanı alıw ushın zárúrli bolǵan miynet stajı erkekler ushın 25 jıl, hayallar ushın bolsa – 20 jıl, miynettiń awır túrlerinde bánt bolǵan ushın bunnan da pás etip belgilengen. Demek, barlıq islewshiler ushın bul stajǵa qartayǵanlıq jasına jetkennen bir qansha aldın erisiw múmkin.

3. Támiynat ólshemi hám túrleriniń islegen miynetine baylanısqa jaǵdayda belgilew principı – bul sociallıq támiynattıń stajdıń úzliksizligi, jumıstıń shárt-sharayatı, is haqı hám miynet jáne sociallıq xızmettiń basqa faktorlarga salıstırǵanda baylanıslı túrde ámelge asırılıwın bildiredi. Bul princip sociallıq támiynatta is haqı arqalı óz sáwleleniwın tabadı, sebebi oǵan qaray pensiya hám napaqalardıń kóplegen túrleri is haqıǵa qarap esaplanadı.

4. Usınıs etilip atırǵan támiynat túrleri hám xızmetlerdiń júdá hár qıylıǵı principı – bul pensiya hám napaqalar, jumısqa jaylastırıw, den sawlıqtı bekkemlew boyınsha hár qıylı ilajlar, keselleniwden saqlanıw hám onıń aldın alıw, kemeyttiriw, mayıplar hám qartayǵanlıqlardı internat - úylerge jaylastırıw, moto - velokolyaskalar hám avtomobiller menen támiyinlew, protezlestiriw hám t.b. arqalı payda boladı.

5. Sociallıq támiynattı basqarıw hám shólkemlestiriwdiń demokratiyalıq xarakterligi principı – bul sociallıq támiynattıń barlıq máselelerin sheshiwde payda boladı. Bunda kásiplik associaciylarınıń roli, ayrıqsha joqarı. Olardıń roli pensiya tayınlaw komissiyalarınıń jumısına tikkeley qatnasadı. Jergilikli hákimiyat organlarınıń sociallıq támiynat hám den sawlıqtı saqlaw boyınsha turaqlı komissiyaları da islewshilerdiń sociallıq támiynatı boyınsha jumısların ámelge asıradı.

11.2. Mámleketlik pensiyalar

Xalıqtı sociallıq qorgaw boyınsha ilajlardıń quramında mámleketlik pensiyalar zárúrli orın iyeleydi. Pensiya támiynatınıń sociallıq áhmiyeti sonıń menen anıqlanadı,

házirgi payıtta Ózbekistandaǵı kóplegen qartayǵanlar, mayıplar hám olardıń shańaraq aǵzaları, baǵıwshısın joǵaltqanlardıń turmıslıq zárúrli máplerine óz tásirin kórsetedi.

Pensiya sistemasın reformalawdıń negizinde pensiya tólemlerin qarjılandırıwdıń jamǵarılatuǵın principleri tiykarında shólkemlestiriw jatadı. Oǵan muwapıq túrde pensiyalardıń tómendegi úsh dárejesin ornatiw kórsetilmekte:

- jamǵarılatuǵın pensiyalar – islewshilerge beriledi, yaǵnıy pútkil miynetiniń xızmeti dawamında alınǵan is haqıǵa qarap ajıratpalar hám bul ajıratpalardı saqlap óz aylanısında paydalanganlıǵı ushın olar tárepinen tólenetuǵın payızlar esabınan ámelge asırıladı;

- sociallıq pensiyalar – ózlerine pensiya tólemleriniń tóleniwi ushın zárúrli bolǵan qarjılardı jamǵarmagan hám turmıs keshiriw ushın zárúrli qarjılarga iye bolmagan táreplerge uluwma salıqlar esabınan tólenedi;

- qosımsha pensiyalar – ayrıqsha qatlamdaǵı jumıs beriwshilerden óndiriletuǵın yamasa jumıs beriwshiler hám xızmetkerler tárepinen ıqtıyarlı túrde ótkizilgen qarjılar esabınan ámelge asırıladı.

Házirgi payıtta mámleketlik pensiya haqqındaǵı nızamǵa muwapıq pensiyanıń tómendegi túrleri qollanılıp kiyatır:

- qartayǵanlıq pensiyası;
- mayıplıq pensiyası;
- baǵıwshısın joǵaltqanlıǵı ushın pensiya;
- xızmet islegen jılları ushın pensiya;
- sociallıq pensiya.

Qartayǵanlıq pensiyası Pensiya jamǵarmasınıń qárezetlerinde tiykarǵı orın iyeleydi. Bul pensiya 25-jıldan kem bolmagan, uluwma miynet stajına iye bolǵan hám 60 jasqa jetken erkeklerge, 20 jıldan kem bolmagan, uluwma miynet stajına iye bolǵan hám 55 jasqa jetken hayallarga belgilenedi.

Táreplerdiń ayrıqsha qatlamları (Ekinshi jáhán urısı mayıpları hám olarǵa teńlestirilgenler, 5 hám onnan kóp bala tuwıp, tárbiyalagan hayallar, kóriw boyınsha I-topar mayıpları hám basqalar) ushın qartayǵanlıq pensiyası jeńillikli túrde tayınlanadı.

Pensiya jasına jetken, biraq tolıq miynet stajına iye bolmağanlarga, eger ol 5 jıldan kem bolmasa, tolıqsız staj boyınsha qartayǵanlıq pensiyası belgilenedi.

Qartayǵanlıq pensiyası is haqınıń 55%ı hám pensiyanı belgilew ushın talap qılınatuǵın uluwma miynet stajınan artıqsha bolǵan hár bir tolıq jıl ushın is haqınıń 1% muǵdarında qosımsha ornatıladı. Joqarıdaǵı tártipte esaplangan pensiyanıń muǵdarı is haqınıń 75%dan artpawı zárúr.

Tolıq pensiya tayınlaw ushın talap qılınatuǵın uluwma miynet stajına iye bolǵanda minimal pensiya muǵdarınıń minimal is haqıdan tómén bolmawı nızamda kórsetiliwi kerek. Óz náwbetinde, tolıq pensiya tayınlaw ushın talap qılınatuǵın uluwma miynet stajına iye bolǵanda pensiyanıń maksimal muǵdarı minimal pensiyanıń muǵdarınan úsh márte kóp dárejede ornatılıwı zárúr. Jer astında hám miynettiń zıyanlı sharayatlardı – islegenler ushın da pensiya minimal pensiyanıń úsh yarım esesi muǵdarında ornatıladı.

Tolıqsız stajǵa iye bolǵanda pensiyanıń muǵdarı erkeklerge 25 jıl hám hayallarga 20 jıl etip belgilengen tolıq stajlarga muwapıq túrde tayınlangan tolıq pensiyalarga proporcional túrde belgileniwi kerek. Biraq bunday pensiyanıń muǵdarı sociallıq pensiyanıń muǵdarınan kem bolmawı zárúr.

Mısalı, AQSHda pensiya támiynatı sisteması 1935-jıl qabıl etilgen nızamǵa tiykarlanıp engizilgen. Pensiya támiynatı sistemasın finanslastırıw deregi milliy qamsızlandırıw fondı bolıp, bul fond AQSH federal byudjetiniń quramına kiredi.

Qartayǵanlıq jası boyınsha pensiya 65 jastan (qısqartırılǵan muǵdarda – 62-64 jastan) baslap tólenedi. Pensiyanı alıw ushın minimal dárejedege qamsızlandırıw stajına iye bolıw zárúr, yaǵnıy 40 sherek – 10 jıl dawamında qamsızlandırıw tólemlerin tólew kerek.

Pensiyanıń muǵdarı 22 jastan 62 jasqa shekem qamsızlandırılǵan tárepten alınǵan is haqınıń ortasha muǵdarına qarap esaplanadı (eń kem is haqı alınǵan 5 jıldı shegirgen jaǵdayda). Pensiyanıń ortasha muǵdarı ortasha is haqınıń 40% ın, tómén dárejedege dáramatqa iye bolǵan tárepler ushın bolsa 60% ın quraydı. 65-69 jaslarda pensiya ushın jolıqqanda, mine usını qızıqtırıw ushın, pensiyanıń muǵdarı hár ayına

0,5 %ğa, yaǵnıy jılına 6 %ğa joqarılatağı. Pensionerdiń qaramaǵındaǵılar ushın qartayǵanlıq jası boyınsha pensiyasınıń 50 %ı muǵdarında qosımsha tólenedi.

GFRda jańa pensiya sisteması 1992- jıldıń 1- yanvarınan engizilgen. Italiyada pensiya reforması 1995- jılǵa ótkizilgen. Ispaniyada rásmiy túrdegi pensiya jası 65 jıl bolsa da, haqıyqatta onıń dárejesi 63 jılǵa teń. Sebebi ispanlardıń 70 %ı nızamda kórsetilgen múddetten aldın pensiyaǵa shıǵadı.

Pensiya támiynatı qárejetleri JIÓge salıstırǵanda Ispaniyada - 7,5 %, Avstriyada - 14,8 %, Franciyada – 11,8 %, GFRda - 10,8 %, Ullı Britaniyada – 9,5 %dı quraydı.

Qartayǵanlıq pensiyası boyınsha tómendegi ústemeler belgileniwi múmkin:

- pensionerge qaralǵanda (xızmet qılınǵanda), eger ol dawalaw mekemesiniń juwmaǵına qaray I topar mayıpı yamasa turaqlı túrde sırtqı járdemge hám qadaǵalawǵa mıtáj bolsa, yamasa ol 80 jasqa kirgen bolsa – minimal pensiyanıń 2/3 muǵdarında;

- miynetke qábiletsiz asırawında bolatuǵınlar ushın, eger olardıń ózi pensiya almasa (pensioner islemegen jaǵdayda) – minimal pensiyanıń 2/3 muǵdarında, III topar mayıpı bolǵan asırawında bolatuǵınlar ushın bolsa – minimal pensiyanıń 1/3 muǵdarında.

Mayıplıq boyınsha pensiya miynet qábileti turaqlı yamasa uzaq múddette joǵaltqanda tayınlanadı. Bul pensiyanıń muǵdarı miynet qábiletiniń joǵaltıw dárejesine (mayıplıq toparına), mayıplıq sebeplerine hám is haqınıń dárejesine baylanıslı.

Uluwma túrde mayıplıq pensiyası tómendegi jaǵdaylarda mayıplıq payda bolǵanda belgilenedi: miynet mayıplıǵı; kásiplik keselleniw; uluwma keselleniw.

Miynet mayıplıǵı hám kásiplik keselleniw boyınsha mayıplıq pensiyası uluwma miynet stajına baylanıslı bolmaǵan jaǵdayda tayınlanadı. Sonday - aq, uluwma keselleniw aqıbetinde 20 jasqa shekem mayıp bolıp qalǵan puqaralar ushın da mayıplıq pensiyası stajǵa baylanıslı bolmaǵan túrde belgilenedi. Qalǵan jaǵdaylarda bolsa uluwma keselleniwden mayıplıq boyınsha pensiya mayıplıǵı payda bolǵan payıtta miynet stajı bar bolǵanda ǵana tayınlanadı.

Mayıplıq pensiyası (áskeriy waqıyalar nátiyjesinde júzege kelgen mayıplıqtan tısqarı) tómendegi muǵdarda belgilenedi:

- I hám II topar mayıpları ushın – is haqınıń 75 % muǵdarında;

- III topar mayıpları ushın – is haqınıń 30 % muǵdarında.

I hám II topar mayıpları ushın mayıplıq pensiyasınıń minimal dárejesi qartayǵanlıq pensiyasınıń minimal dárejesinde, III topar mayıpları ushın bolsa usı pensiyanıń 2/3 bólegi dárejesinde ornatıladı. Sonday - aq, I hám II topar mayıpları ushın mayıplıq pensiyasınıń maksimal dárejesi qartayǵanlıq pensiyasınıń maksimal dárejesinde hám III topar mayıpları ushın bolsa usı pensiyanıń minimal dárejesi muǵdarında belgilenedi.

I hám II topar mayıplarınıń mayıplıq pensiyalarına pensionerlerge qaralǵanlıǵı yamasa olardıń qaramaǵında miynetke qáBILETSIZ asırawında bolǵanlar bar bolsa, qartayǵanlıq pensiyası boyınsha qanday ústemeler belgilengen bolsa, tap sonday ústemeler bul jerde de ámel etedi.

Mayıplıq pensiyası mayıplıq belgilengen (anıqlanǵan) dáwir dawamında ornatıladı.

Baǵıwshısın joǵaltqanlıǵı ushın pensiya qaytı bolǵan shaxstıń qaramaǵında bolǵan hám onıń miynetke qáBILETSIZ shańaraq aǵzalarına tayınlanadı. Bul pensiyanıń muǵdarı tómendegilerge baylanıslı:

- Qaytı bolǵan shaxstıń qaramaǵında bolǵan hám miynetke qáBILETSIZ shańaraq aǵzalarınıń sanı;

- Qaytı bolǵan shaxstıń ólimi sebepleri;
- Qaytı bolǵan shaxstıń jumıs sharayatı;
- Qaytı bolǵan shaxstıń is haqı muǵdarı.

Shańaraqtıń miynetke qáBILETSIZ aǵzalarınıń quramı tómendegilerden ibarat bolıwı múmkin:

- 18 jasqa jetpegen (yamasa onnan úlken jasta bolǵan, biraq 18 jasqa jetkenge shekem mayıp bolıp qalǵan) hám miynetke qáBILETLI ata - anaları bolmaǵan qaytı bolǵanlardıń balaları, onıń aǵa - inileri, apa - sińlileri hám aqlıqları. 18 jasqa shekem hám onnan úlken bolǵan oqıp atırǵan balalar, aǵa - iniler, apa - sińliler hám aqlıqlar kúndizgi oqıw orınlarında kásiplik oqıwlarınıń tamalanıwına shekem, biraq 23 jasqa shekem pensiya alıw huqıqına iye;

- ata, ana, hayal (erkek), eger olar tiyisli jasqa jetken (erkekler – 60 jıl, hayallar – 55 jıl) yamasa mayıp bolsa;

- ata - ana, erkek - hayal, ğarrı, kempir yamasa apa - sińlilerden biri, jasınan hám miynetke qábiletliginen qaramastan, eger olar qaytı bolğan bağıwshısınıń 14 jasqa jetpegen hám islemey atırğan balaları, aǵa - inileri, apa - sińlileri yamasa aqlıqlarınıń tárbialawı menen bánt bolsa;

- ğarrı hám kempir – nızam boyınsha olarǵa xızmet etiwi zárúr bolğan tárepler bar bolmasa.

Qaytı bolǵanlardıń qaramaǵında bolmaǵan ata - ana hám erkek - hayallar, eger olar keyin ala turmıs keshiriw dereklerinen ayrılgan bolsa, pensiya huqıqına iye esaplanadı.

Eger shańaraq aǵzaları qaytı bolğan shaxstıń tolıq qaramaǵında bolsa yamasa onnan járdem alǵan bolsa - ol, bul járdem olar ushın turmıs keshiriwdiń turaqlı hám tiykarǵı deregi sanalǵan bolsa, bunday shańaraq aǵzaları qaytı bolğan shaxstıń qaramaǵında bolğan dep esaplanadı. Qaytı bolğan shaxstıń balaları onıń qaramaǵında bolǵanı inabatqa alınadı hám ol dálillewdi talap etpeydi.

Bağıwshınıń ólimi miynet processinde zıyan tiyiw, kásiplik yamasa uluwma keselleniw aqıbetinde payda bolğan bolsa, pensiya uluwma tártipte tayınlanadı. Eger bağıwshınıń ólimi áskeriy zıyan tiyiw yamasa áskeriy xızmet dáwirinde keselleniw nátiyjesinde júz bergen bolsa, ol jaǵdayda áskeriy xızmetler ushın belgilengen tártipke muwapıq pensiya belgilenedi.

Miynet processinde zıyan tiyiw hám kásiplik keselleniw aqıbetinde belgileniwi zárúr bolğan bağıwshısın joǵaltqanlıǵı ushın pensiya bağıwshınıń miynet stajınıń úzliksizligine baylanıslı bolmaǵan túrde tayınlanadı. Uluwma keselleniw aqıbetinde tayınlanıwı zárúr bolğan bağıwshısın joǵaltqanlıǵı ushın pensiya belgilenip atırğan payıtta bağıwshınıń qaytı bolğan kúnde mayıplıq pensiyasın tayınlaw ushın zárúrli bolğan uluwma miynet stajına iye bolǵanı inabatqa alınadı.

Pensiya (áskeriy zıyan tiyiw boyınsha pensiyadan tısqarı) hár bir miynetke qábiletsiz shańaraq aǵzalarına bağıwshınıń is haqınıń 30%, ata - anasın da joǵaltqan balalardıń hár birine qartayǵanlıq pensiyası minimal dárejesiniń bir yarım esesi muǵdarında ornatıladı.

Pensiyanıń minimal mıǵdarı, sonıń ishinde, tolıq bolmaǵan uluwma miynet stajında da, hár bir miynetke qábletsiz shańaraq aǵzalarına esaplangan minimal qartayǵanlıq pensiyasınıń $\frac{2}{3}$ bóliminen tómén bolmaı kerek. Bul pensiyanıń maksimal mıǵdarı hár bir miynetke qábletsiz shańaraq aǵzaları ushın qartayǵanlıq pensiyasınıń minimal dárejesinde, ata - anasın joǵaltqan balalar ushın bolsa – sonday pensiyanıń bir yarım esesi mıǵdarında belgilenedi.

Baǵıwshınıń uluwma miynet stajı tolıq bolmaǵan jaǵdayda pensiya bar stajǵa proporcional bolǵan tolıq staj tiykarında anıqlanadı.

Áskeriy jaraqat nátiyjesinde baǵıwshı joǵaltqanda pensiya maksimal dárejede tayınlanadı.

Qaytı bolǵan pensionerlerdiń shańaraǵı ushın pensiya baǵıwshınıń uluwma miynet stajına baylanıslı bolmaǵan jaǵdayda belgilenedi.

Xızmet jılları ushın pensiya jer astında hám zıyanlı jáne awır sharayatlarda uzaq waqıt miynet etiwı, sonday - aq, bir neshe basqa kásiplik xızmet túrlerine (oqıtıwshılar, shıpakerler, puqaralıq aviaciyasınıń ushıw hám ushıw - sınaw quramı hám basqalar) baylanıslı túrde ornatıladı.

Jer astı hám ashıq aydın taw jumıslarında bánt bolǵan xızmetkerler ushın pensiya xızmet jılları ushın talap etilgen is haqınıń 75% mıǵdarında, sonday huqıqqa iye bolǵan basqa xızmetkerler ushın bolsa is haqınıń 55%dan 75%ǵa shekem mıǵdarında belgilenedi. Onıń minimal dárejesi qartayǵanlıq pensiyasınıń minimal dárejesi mıǵdarında ornatıladı. Pensiya tayınlaw ushın talap qılınatuǵın uluwma miynet stajınan kóp bolǵan hár bir jıl ushın pensiyanıń kólemi 1%ǵa asırıladı (20%dan artıq bolmaǵan jaǵdayda). Bul pensiyanıń maksimal mıǵdarı qartayǵanlıq pensiyasınıń uluwma maksimal dárejesine salıstırǵanda anıqlanadı - úsh minimal mıǵdardaqı qartayǵanlıq pensiyası dárejesinde, jer astındaqı, zıyanlı miynet sharayatındaqı hám basqa usıǵan uqsas jumıslar menen baylanıslı bolǵan pensiyalar - minimal mıǵdardaqı pensiyalardıń úsh yarım esesi mıǵdarında belgilenedi.

Sociallıq pensiyalar miynet yamasa basqa sociallıq paydalı xızmetine baylanıslı túrde, bazı bir sebeplerge qaray pensiya alıw huqıqına iye bolmaǵanlarǵa tayınlanadı.

Tiyisli jaǵdaylarda bunday pensiyalar onı alıwǵa usınılǵan táreptiń qálewine qaray miynet pensiyasınıń ornına da tayınlanıwı múmkin.

Sociallıq pensiya tómendegilerge salıstırǵanda ornatıladı:

- I hám II topar mayıplarına, sonıń ishinde, balalıqtan mayıplarǵa, sonday - aq, III topar mayıplarına;

- 16 jasqa shekem bolǵan mayıp balalarǵa;

- ata - anasında birin yamasa hár ekewin joǵaltqan 18 jasqa shekem bolǵan balalarǵa;

- 60 jasqa kirgen erkek hám 55 jasqa kirgen hayal puqaralarǵa.

Sociallıq pensiya tómendegi muǵdarda ornatıladı:

- balalıqtan I hám II topar mayıpları, I topar mayıpları, mayıp balalar, ata - anaların hár ekewin de joǵaltqan balalar ushın - minimal dárejedegi qartayǵanlıq pensiyası muǵdarında;

- III topar mayıpları (balalıqtan mayıplardan tısqarı), ata - analarınan birin joǵaltqan balalar, sáykes túrde 65 hám 60 jasına jetken erkek hám hayallar ushın – minimal dárejedegi qartayǵanlıq pensiyasınıń 2/3 bólegi muǵdarında;

- III topar mayıpları ushın – minimal dárejedegi qartayǵanlıq pensiyasınıń 1/2 bólegi muǵdarında.

Pensiyanı esaplaw ortasha aylıqqa ornatılǵan normalarǵa muwapıq túrde ámelge asırıladı. Pensiya tayınlawda ortasha aylıq (pensiya ushın usınıstı qálewı boyınsha) pensiya ushın usınıwdan aldınǵı jumıstıń 24 ayı yamasa sonnan aldınǵı barlıq miynet xızmetiniń izbe - iz qálegen 60 ayı ushın anıqlanadı. Eger puqaralarǵa is haqı boyınsha pensiya tayınlawdıń ilajı bolmasa, ol jaǵdayda pensiya muǵdarı tiyisli pensiyalardıń minimal dárejesinde ornatıladı.

Ózbekistanda xalıqtıń sociallıq támiynatın jáne de jaqsılaw hám pensionerlerdiń turmıs dárejesin qosımsha qarjılar menen támiyinlew máqsetinde 2004- jıldan baslap «Puqaralardıń jamǵarılıp barılatuǵın pensiya támiynatı haqqında»ǵı nızam ámel etip kelmekte. Bul nızamǵa tiykarlanıp tómendegiler belgilengen:

- 2005-jıl 1-yanvardan baslap puqaralardıń hárekettegi mámleketlik pensiya támiynatı sistemasına qosımsha túrde jamǵarılıp barılatuǵın pensiya sisteması engizildi;

- 2005-jıl 1-yanvardan baslap puqaralardıń jeke jamǵarılıp barılatuǵın pensiya esap tártip sanı puqaralardıń tiykarǵı jumıs ornındaǵı Xalıq banki filialinde ámelge asırıladı;

- puqaralardıń jamǵarılıp barılatuǵın pensiya esap betine májbúriy hár aylıq tólemler fizikalıq táreplerdiń nızam hújjetlerine muwapıq esaplap shıǵarılǵan dáramat salıǵı summasınan tiyisli túrde shıǵarıp taslangan jaǵdayda xızmetkerdiń esaplangan is haqı (dáramat)nıń bir payızını muǵdarında ótkiziledi;

- jamǵarılıp barılatuǵın pensiya sistemasında ıqtıyarlı tiykarında qatnasatuǵın puqaralar tárepien jeke pensiya esap betlerine tólemler muǵdarı hám tólew múddetleri ğárezsiz túrde belgileniwi de múmkin hám basqalar.

11.3. Sociallıq napaqalar

Sociallıq napaqalardıń túrli kórinisleri xalıqtıń sociallıq qorǵalıw sistemasında zárúrli orın iyeleydi. Olardıń quramı hámiledarlıq hám tuwıw, perzent tuwılǵanda, bala tárbiyası hám basqa jaǵdaylar boyınsha waqtınshalıq miynet qábiletin joǵaltqanlıǵı ushın napaqalardan ibarat bolıwı múmkin.

Waqtınshalıq miynet qábiletin joǵaltıw miynet processinde zıyan tiyiw yamasa kásiplik keselleniw nátiyjesinde payda bolǵan bolsa, bul boyınsha napaqalar jumısshı hám xızmetkerlerge jumıs stajınıń úzliksizligin esapqa almaǵan jaǵdayda is haqınıń 100% muǵdarında beriledi. Qalǵan basqa jaǵdaylarda bolsa napaqa berilip atırǵan payıtta jumıs stajınıń úzliksizligi esapqa alınadı.

Barlıq jaǵdaylarda waqtınshalıq miynet qábiletin joǵaltqanlıǵı ushın beriletuǵın napaqanıń minimal dárejesi minimal is haqınıń 90 % muǵdarında belgilengen.

Hámiledarlıq hám tuwıw boyınsha napaqa tómendegilerge beriledi:

- sociallıq qamsızlandırıwshı hayallarga, kárxana, shólkem hám mekemeniń saplastırılıw qatnası menen jumıstan bosatılğan hayallarga – jumıssız dep tabılǵannan soń 12 ay dawamında;

- baslangısh, orta, joqarı hám joqarı oqıw ornınan sońǵı kásiplik bilim beriwshi bilimlendiriw mekemelerinde islep shıǵarıwdan ajıralǵan jaǵdayda oqıp atırǵan hayallarga;

- ishki isler organlarında shártnama hám ápiwayı jáne basshılıq quramında áskeriy xızmetti ótep atırǵan hayallarga;

- joqarıda keltirilgen hayallardan balalardı perzentlikke qabıl etip alǵan hayallarga.

Bul napaqa tuwıwǵa shekem bolǵan 70 kalendar kúni hám perzent tuwılǵannan keyin jáne 70 kalendar kúnin itibarǵa alǵan jaǵdayda hámiledarlıq hám tuwıw dáwiri dem alısı ushın beriledi. Dem alıs mine usı kúnler jámi boyınsha esaplanadı hám tuwıwǵa shekem paydalanılǵan kúnlerge baylanıslı bolmaǵan jaǵdayda tolıq usınıladı.

Hámiledarlıq hám tuwıw boyınsha napaqanıń muǵdarı tómendegishe belgilengen:

- sociallıq qamsızlandırıwshı hayallarga – jumıs ornındaǵı ortasha is haqı (dáramatı) muǵdarında;

- kárxana, shólkem hám mekemeniń saplastırılıw qatnası menen jumıstan bosatılǵan hayallarga – jumıssız dep tabılǵannan soń 12 ay dawamında – is haqınıń minimal muǵdarında;

- baslangısh, orta, joqarı hám joqarı oqıw ornınan soń kásiplik bilim beriwshi bilimlendiriw mekemelerinde islep shıǵarıwdan ajıralǵan jaǵdayda oqıp atırǵan hayallarga – stipendiya muǵdarında;

- ishki isler organlarında shártnama hám ápiwayı jáne basshılıq quramında áskeriy xızmetti ótep atırǵan hayallarga – pullı tólem muǵdarında.

Perzent tuwılǵanda (yamasa ol úsh aylıqqa shekem perzentlikke alınǵan) bir márte beriletuǵın napaqa ata - analardan birine yamasa olardıń ornın basıwshı tárepke beriledi. Eki hám onnan artıq perzent tuwılsa (perzentlikke alınsa) napaqa hár bir

perzent ushın usınıladı. Eger hámile ólik tuwılsa, ol jaǵdayda napaqa berilmeydi. Napaqa perzent tuwılǵan kúndegi minimal is haqınıń dárejesin inabatqa alǵan jaǵdayda tólenedi.

Bala tárbiyası boyınsha balanıń bir yarım jasqa jetkenge shekem dem alıs dáwirindegi napaqa tómendegilerge beriliwi múmkin:

- mámleketlik sociallıq qamsızlandırıwshı, ámelde balanı tárbiyalawshı ata, ana, basqa aǵayın yamasa perzentlikke alıwshıǵa;
- baslangısh, orta, joqarı hám joqarı oqıw ornınan sońǵı kásiplik bilim beriwshı bilimlendiriw mekemelerinde islep shıǵarıwdan ajıralǵan jaǵdayda oqıp atırǵan analarǵa;
- ishki isler organlarında shártnama hám ápiwayı jáne basshılıq quramında áskeriy xızmetti ótep atırǵan analarǵa.

Bala tárbiyası boyınsha dem alıs dáwirindegi hár aylıq napaqalar is haqınıń minimal dárejesi muǵdarında, balalardıń sanına baylanıslı bolmaǵan jaǵdayda beriledi. Bul dem alıs uluwma hám úzliksiz stajǵa qosıladı. Dem alıs dáwirinde jumıs ornı saqlanıp qalınadı.

Bala ushın hár aylıq napaqa ata - analardan birine hár bir bala ushın olar 16 jasqa jetkenge shekem (uluwma tálim mekemelerinde oqıp atırǵanlar ushın – oqıw dáwiri tamamlanǵansha, biraq 18 jastan aspaǵan jaǵdayda) beriledi.

Jumıssızlıq napaqası hárekettegi nızamshılıqqa muwapıq túrde jumısın joǵaltqan hám is haqıdan ayırılǵanlarǵa tayınlanadı. Usı napaqanı tayınlaw haqqındaǵı qarar xalıq bántligi xızmeti tárepinen qabıl etiledi hám bir waqıttıń ózinde tiyisli tárep nızamǵa muwapıq jumıssız dep tabıladı. Napaqa bántlik xızmeti tárepinen puqaranı jumıssız dep tabılǵan birinshi kúنینen baslap jumıssızlıqtıń haqıyqıy kalendar kúnleri (dam alıw hám bayram kúnlerin esapqa alǵan jaǵdayda) ushın esaplanadı. Bunnan napaqanıń ortasha kúnlik muǵdarı esapqa alınadı.

Jumıssızlıq napaqasınıń muǵdarı puqaralardıń jumıssız dep tabılıwı toparlarına muwapıq túrde differentiatsiya etiledi.

Jumıssız puqaranıń qaramaǵında miynetke qáBILEtsizler bar bolsa, xalıq bántlik xızmeti organları tárepinen onıń jumıssızlıq dáwirinde oǵan materiallıq járdem hám

mektepkе shekem balalar mekemelerinen, úy - ornınan, kommunal xızmetlerden, jámáátshilik transportınan, den sawlıqtı saqlaw hám uluwma awqatlanıw shólkemleriniń xızmetlerinen paydalanǵanlıǵı ushın dotaciyalar kórinisinde basqa járdemler de kórsetiliwi múmkin.

Jumıssızlıq boyınsha napaqadan dáramat salıǵı óndiriledi hám sud qararları boyınsha tólemler uslap qalınadı. Bul napaqanı tólewdiń úzliksizligi nızamda belgilengen múddetten artıp ketpewi kerek.

Juwmaqlaw

Bul bapta sociallıq támiynattıń ekonomikalıq tiykarları hám principi kórilip shıqqan.

Ekonomikalıq kategoriya sıpatında sociallıq támiynat puqaralardı materiallıq támiyinlew hám olarǵa xızmet kórsetiw ushın milliy tabıstıń bir bólegi esabınan pul qarjılarınıń sociallıq fondların dúzetuǵın hám olardan paydalanatuǵın bólistiriw qatnasıqları sistemasına sociallıq támiynat ekenligi atap ótilgen.

Bunda mámlekettiń konstituciyasında belgilenip ótilgen yaǵnıy, jası boyınsha, awırıw, mayıp yamasa baǵıwshısın joǵaltqanda, balalardı tárbiyalaw ushın hám nızamda kórsetilgen basqa jaǵdaylarda hár bir insannıń sociallıq támiynatın kepillestiredi.

Sociallıq támiynattıń ózine tán bolǵan zárúrli ózgesheligi onı júzege keltiriwdiń principi bolıp: eń uluwmalıq principi – jınısı, jası, milleti, jumısınıń ornı hám xarakteri, miynetke haqı tólewdiń túrine qaramastan, jası yamasa mayıplıǵı sebepli miynetke qábiletsizligi payda bolǵanda sociallıq támiynattıń barlıq islewshilerge qollanılwı; hámmege zárúrlik principi – hámme ushın múmkin bolǵan anaw yamasa mınaw pensıyanı anıqlaw huqıqın beriwi; támiynat ólshemi hám túrleriniń islegen miynetine baylanısqa jaǵdayda belgilew principi – bul sociallıq támiynattıń stajdıń úzliksizligi, jumıstıń shárt-sharayatı, is haqı hám miynet jáne sociallıq xızmettiń basqa faktorlarǵa salıstırǵanda baylanıslı túrde ámelge asırılwı; usınıs etilip atırǵan támiynat túrleri hám xızmetlerdiń júdá hár qıylıǵı principi – bul pensiya hám napaqalar, jumısqa jaylastırıw, den sawlıqtı bekkemlew boyınsha hár qıylı ilajlar,

keselleniwden saqlanıw hám onıń aldın alıw, kemeyttiriw, mayıplar hám qartayǵanlıqlardı internat - úylerge jaylastırıw, moto - velokolyaskalar hám avtomobiller menen támiyinlew, protezlestiriw hám t.b. atap ótilgen.

Tirek sózler:

Sociallıq támiynat; napaqa; mayıplıǵı boyınsha napaqa; jası boyınsha napaqa; qamsızlandırıw; pensiya napaqası; waqtınshalıq miynet qábilietsizligi ushın napaqa; tólem; pensiya jamǵarması; kompensaciya; májbúriy ajratpa.

Qadaǵalaw sorawları

1. Sociallıq támiynat dep nege aytıladı?
2. Sociallıq támiynat boyınsha qárejetlerdiń tiykarǵı kórinisleri nelerden ibarat?
3. Pensiyanıń qanday kórinisleri bar?
4. Napaqalardıń qanday tiykarǵı kórinisleri bolıwı múmkin?
5. Sociallıq támiynattıń jáne qanday túrleri ámel etedi?
6. Sociallıq támiynattıń ekonomikalıq derekleri neden ibarat?
7. Sociallıq támiynattı júzege keltiriwdiń principleri quramına ne kiredi?
8. Qartayǵanlıq pensiyasına tán bolǵan ózgeshelikler nelerden ibarat?
9. Mayıplıq pensiyası qanday jaǵdayda tayınlanadı hám onıń muǵdarına neler óz tásirin kórsetedi?
10. Baǵıwshısın joǵaltqanlıǵı ushın pensiya kimlerge mólsherlengen hám onıń dárejesi nelerge baylanıslı?

Test sorawları

1. Sociallıq taraw hám xalıqtı sociallıq qollap-quwatlaw qárejetleri quramında tiykarǵı salmaqta qurawshı qárejetler qaysı biri esaplanadı?

- A) Bilimlendiriw
- B) Den sawlıqtı saqlaw
- C) Mádeniyat hám sport
- D) Ilim-pán

2. Pensiya fondini qarjilarin qaliplestiriv derekleri

- A) Byudjetten socialliq tamiyinat ilajlari ushin ajratilatuvin qarjilar
- B) Socialliq qamsizlandiriv ajratpalarinin qarjilari, puqaralardin majburiy socialliq qamsizlandiriv tolemleri, kaxanalar satilgan onim (jumi, xizmet)lerdin koleminen toleytugin majburiy ajratpalar
- C) Socialliq qamsizlandiriv ajratpalarinin qarjilari
- D) Jeke qamsizlandiriv fondini qarjilari

3. Pensiya jamgarmasi qarjilarinin sariplanivi

- A) Puqaralarga jasi boyinsha, bag'vshisin jogaltqanliq ham mayipliq boyinsha pensiyalar tayinlaw ushin
- B) Puqaralarga mamleket pensiyalarin tayinlaw, balaliquan mayiplarga, miynet stajina iye bolmagan ham miynetke jaramsiz puqaralarga napaqalar tolew ushin
- C) Mamleket pensiyalarin tayinlaw ham waqtinsha miynet qabiletin jogaltqanligi boyinsha sonin ishinde hayallardin hamledarliq dem alisina napaqalar tolew ushin
- D) Puqaralarga pensiya ham napaqalar tolew ushin

4. Qaysi wakillikli organ byudjet sholkemlerinin qarejetler smetasi ham Shtat kestelerin dizimnen otkizedi?

- A) O'zbekistan Respublikasi Finans ministrligi
- B) O'zbekistan Respublikasi Ministrlar Kabineti
- C) O'zbekistan Respublikasi Prezidenti diywani
- D) O'zbekistan Respublikasi Finans ministrligi qaznashiligi

5. Mamleket daramatlarinin tiykarqi elementlarini korsetin.

- A) Byudjet daramatlari ham byudjetten tisqari fondlar daramatlari
- B) Mamleket byudjeti daramatlari
- C) Byudjetten tisqari fondlar daramatlari
- D) Jergilikli byudjet daramatlari

6. Byudjet sistemasin basqariv subyektine qanday organ kiredi?

- A) Oliy Majlis
- B) Qamsizlandiriv tarmoqlari
- C) Orayliq bank

D) Kommerciyalıq bankler

7. Ózbekistan Respublikası “Byudjet kodeksi” qashannan ámelge kiritildi?

A) 2014 jıl 1 yanvar

B) 2015 jıl 1 yanvar

C) 2013 jıl 1 yanvar

D) 2011 jıl 1 yanvar

12-bap. MÁMLEKETLIK KREDIT

12.1. Mámleketlik kredittiń mazmunı hám funkciyaları

Mámleketlik kredit hákimiyat hám basqarıw organları arqalı, bir tárepten, mámleket hám ekinshi tárepten, fizikalıq hám yuridikalıq tárepler ortasında júzege keletuǵın ekonomikalıq qatnasıqlar jıyındısınan ibarat bolıp, onda mámleket qarız alıwshı, kreditor (qarız beriwshi) hám kepil sıpatında shıǵadı.

Fizikalıq hám yuridikalıq táreplerden alınǵan qarızlardı úziw yamasa olardıń basqa minnetlemelerin orınlaw juwapkershiligin mámleket óz minnetine alǵan jaǵdayda, ol kepilge aylanadı.

Mámleketlik kredit ekonomikalıq kategoriya sıpatında eki kórinistegi – finans hám kredit – pul qatnasıqlarınıń ortasında jaylasqan bolıp, soǵan sáykes túrde, ol da finansqa, kreditke tiyisli bolǵan ózgesheliklerge iye. Finans sistemasınıń ayrıqsha alınǵan buwını sıpatında bolsa mámleketlik kredit mámlekettiń oraylastırılǵan pul fondların dúziw hám olardan paydalanıw processine xızmet etedi.

Mámleketlik kredit basqa finanslıq kategoriyalardan óziniń tómendegi xarakterli ózgeshelikleri menen parıqlanadı:

- eger bank kreditin usınıs etiwde támiyinlengenlik elementi sıpatında konkret baylıqlar sklattaǵı tovarlar, tamamlanbaǵan óndiris hám basqa usıǵan uqsaslar sıpatında shıǵatuǵın bolsa, mámleket tárepinen qarjılar qarızǵa alınıp atırǵanda onıń iyeliginde bolǵan barlıq mal-múlik, belgili bir aymaqlıq birliktiń múlki yamasa onıń

qandayda bir dáramatı mámleketlik kredittiń támiyinlengenlik elementi bolıwı múmkin;

- Oraylıq húkimet dárejesinde mámleketlik kredit anıq máqsetli xarakterge iye bolmaydı. Solay bolıwına qaramastan, hákimiyattıń tómengi dárejelerinde alınған qarızlı qarjılar anıq sáwlelengen máqsetli xarakterge baǵdarlangan boladı. Mısalı, jańa jollardı hám turaq jay massivlerin qurıw ushın alınған qarız qarjıları mine sonday xarakterge iye esaplanadı;

- hár qanday qarız alıwshı siyaqlı mámlekette qarjılardı aldın ala belgilengen múddetlerge tartadı hám bul múddetler mámleketlik kredittiń anıq shártlerinde óz sáwleleniwiniń tabadı.

Mámleketlik kredittiń mazmunı onıń orınlaytuǵın funkciyaları arqalı ayqın payda boladı. Finanslıq kategoriya sıpatında mámleketlik kredit tómendegi funkciyalardı orınlaydı:

- bólistiriw;
- tártipke salıw;
- qadaǵalaw.

Mámleketlik kredittiń bólistiriw funkciyası arqalı mámlekettiń oraylastırılған pul fondların qalıplestiriw yamasa múddetlik, tólemlik hám qaytımlıq principleri tiykarında olardan paydalanıw ámelge asırıladı.

Mámleket óz krediti arqalı kredit qatnasıqlarına kirise otırıp, iqtıyarlı yamasa ıxtırsız túrde pul aylanısıwıń jaǵdayına, pullar hám kapitallar bazarındaǵı payız stavkalarınıń dárejesine, islep shıǵarıwǵa hám xalıq bántligine tásir kórsetedi. Ekonomikanı tártipke salıw quralı sıpatında mámleketlik kreditten sanalı túrde paydalanıp, anaw yamasa mınaw finanslıq siyasattı ámelge asırıwı múmkin.

Mámleket qarızlardı investorlardıń túrli toparları ortasında jaylastırıp, pul aylanısın tártipke saladı, fizikalıq táreplerdiń qarjıların tartıw, olardıń tólewge qábiletli talabın kemeyttiredi.

Mámleket qımbat bahalı qaǵazların satıw - satıp alıw yamasa olardıń girewi tiykarında kreditler beriw boyınsha Oraylıq bank tárepinen ámelge asırılatuǵın

operaciýalar mámleket kommerciýalıq bankleri likwidligin tártipke salıwdıń zárúrli qurallarınan biri bolıp esaplanadı.

Finanslıq bazarda qarız alıwshı sıpatında bolıp, mámleket qarızlı qarjılarga bolğan talaptı joqarılatadı hám bunıń esabınan kredit bahalarınıń artıwına óz tásirin kórsetedi.

Mámleket kreditor hám kepil sıpatında xızmet kórsetip, shet elden qarızga alınğan qarjılar esabınan milliy islep shıǵarıw ónimlerine talaptı júzege keltirip, islep shıǵarıw hám xalıq bántligine unamlı tásir kórsetedi. Sanaatı rawajlangan ellerde kishi biznes, ónim eksportı yamasa islep shıǵarıw qáddileriniń tómেনlewі baqlanıp atırǵan ayrıqsha regionlarda tiyisli dástúrlerge muwapıq bankler tárepinen berilip atırǵan kreditlerdi mámleket tárepinen kepillestiriw jolı menen islep shıǵarıwdı qızıqtırıw sisteması keń tarqalǵan.

Kishi biznesti qollap - quwatlawdıń bankrotqa ushırawı payda bolǵanda mámlekettiń kishi isbilermenlik subyektlerine berilgen kreditler boyınsha banklerge bolǵan qarızlardı qaytarıwdı óz juwapkershiligine alınıwın ańlatadı.

Mámleketlik kredittiń qadaǵalaw funkciyası finanstıń qadaǵalaw funkciyası menen organikalıq túrde qosılıp ketken. Biraq onıń bul funkciyası usı kategoriyanıń ózine tán ózgesheliklerinen kelip shıqqan tómendegi xarakterli belgilerge iye:

- mámlekettiń xızmeti hám oraylastırılǵan pul qarjıları fondınıń jaǵdayı menen tıǵız baylanısqa;
- qunını eki tárepleme háreketin qamtıp aladı, sebebi qarjılar alınıwınıń qaytarılıwı hám tikleniwini bildiredi;
- tek ǵana finanslıq quramlı dúzilmeler tárepinen emes, al kredit institutları tárepinen de ámelge asırıladı.

Mámleketlik kredittiń qadaǵalaw funkciyası arqalı qarjılar máqsetli paydalanıwı, olardıń qaytarılıw múddetleri hám payızlardıń óz waqtında tóleniwі qadaǵalaw astına alınađı.

12.2. Mámleketlik qarız klassifikaciyası

Byudjet deficitin finanslastırıw ushın mámleket basqarıw organları qarız qarjıların, qarızlardı tartıwğa májbúr.

Mámleketlik qarız tómendegi bir neshe belgilerge qaray klassifikaciyanadı:

1) emitentler boyınsha:

- oraylıq basqarıw organları tárepinen jaylastırılatuğın qarızlar;
- aymaqlıq basqarıw organları tárepinen jaylastırılatuğın qarızlar;

2) jaylastırılıw ornına qarap:

- ishki qarızlar;
- sırtqı qarızlar.

3) bazarda aylanısına qarap:

- bazarlı qarızlar;
- bazardan tısqarı qarızlar.

Bazarlı qarızlar erkin satıladı hám satıp alınadı. Olar byudjet deficitin finanslastırıwda tiykarǵı faktor bolıp esaplanadı. Bazardan tısqarı qarızlar erkin túrde óz iyelerin almastırırıwı múmkin emes. Olar qımbat bahalı qaǵazlar bazasında aylanısta bolmaydı. Belgili bir investorlardı tartıw ushın bunday qarızlar mámleket tárepinen shıǵarıladı hám usı investorlardıń ózine tán bolǵan máplerine say keledi.

4) qarjılardı tartıw múddetine qaray:

- qısqa múddetli (bir jılǵa shekem);
- orta múddetli (bir jıldan bes jılǵa shekem);
- uzaq múddetli (bes jıl hám onnan joqarı).

Qısqa múddetli qarızlardan byudjet dáramatlarınıń kelip túsiwi hám qárejetlerin ámelge asırıwdaǵı qısqa múddetli úzilislerdi qarjılandırıw ushın paydalanadı. Ádette, bunday máqsetler ushın vekseller shıǵarıladı. Italiyada qaznashılıq vekselleri 3, 6, 12 aylıq múddetlerde, Yaponiyada – 60 kúnlik, Ullı Britaniyada – 91 kúnlik múddetlerde shıǵarıladı. Qaznashılıq vekselleri múddetlerde eki jılǵa shekem bolǵan Germaniya bunnan gárezsiz. Bazı bir ellerde salıstırǵanda uzaq múddetler ushın qarjılardı tartıwda qaznashılıq notalarınan paydalanıladı hám olar veksellerge salıstırǵanda kem tarqalǵan. Italiyada bunday qaznashılıq notaları 2 - 3 jıllıq qaytarılıw múddeti menen,

AQSH da – bir jıldan on jılğa shekem qaytarılıw múddetlerinde shıǵarıladı. Uzaq múddetler ushın qarjılardı tartıw, ádette, obligaciýalar járdeminde ámelge asırıladı.

5. Qarız minnetlemeleri támiyinlengenligine qarap:

- girewli;
- girewsiz.

Girewli obligaciýalar absolyut yamasa anıq múlik penen támiyinlenedi. Shet eldiń rawajlangan ellerinde tez-tez jergilikli hákimiyat organları tárepinen bunday obligaciýalar aylanısqa shıǵarıladı. Girewsiz obligaciýalarda anıq bir nárese támiyinlenbeydi: onıń támiyinleniw tiykarı bolıp mámlekettiń yamasa jergilikli hákimiyat organlarınıń jámi múlki esaplanadı. Oraylıq basqarıw organları, ádette, girewsiz obligaciýalardı aylanısqa shıǵaradı.

6. Tólenetuǵın dáramattıń xarakteri boyınsha:

- utıslı qarız minnetlemeleri;
- payızlı qarız minnetlemeleri;
- nol kuponlı qarız minnetlemeleri.

7. Dáramatlardı anıqlaw usılına qaray:

- turaqlı (qatań) dáramatlı qarız minnetlemeleri;
- «júziwshi» dáramatlı qarız minnetlemeleri.

8. Qarız shıǵarılǵan payıtta ornatılǵan qarızdı qaytarıw múddetlerine qatań ámel qılıw boyınsha qarızdardıń minnetlemelerine muwapıq:

- múddetinen aldın qaytarıw huqıqına iye bolǵan minnetlemeler;
- múddetinen aldın qaytarıw huqıqına iye bolmaǵan minnetlemeler.

Finanslıq bazarda qatań ózgerisler payda bolǵan payıtta qarız minnetlemelerin múddetinen aldın qaytarıw (úziw) máselesi ayrıqsha aktual esaplanadı. Mısalı, qarız alıwshı jıllıq qatań dáramatlı 12 %lı obligaciýalar shıǵarǵan hám bir jıldan soń payız stavkası páseyip, 6 %ǵa teń bolǵan bolsın. Bunday jaǵdayda qarızdar keskin joǵaltıwlarǵa, investor bolsa kerisinshe, úlken utıslarǵa iye boladı.

Qarızlardı qaytarıwdıń eki usılı bolıwı múmkin:

- bir waqıttıń ózinde;

- bólimlerge bólip.

12.3. Mámleketlik kreditti basqarıw

Mámleketlik kreditti basqarıwdı keń hám tar mánilerde kórip shıǵıw múmkin. Keń mániste mámleketlik kreditti basqarıw degende qarızdar, kreditor hám garant (kepil) sıpatında mámlekettiń xızmeti menen baylanıslı bolǵan onıń finanslıq siyasatı baǵdarlarınan birin qalıplestiriw túsiniledi.

Mámleketlik byudjettiń turaqlı yamasa xronologiyalıq túrde deficitligi hám joqarı dárejedegi mámleket qarızlarınıń bar bolıwı házirgi jaǵdayda sanaatı rawajlangan barlıq mámleketlerge tán. Mámlekettiń kredit ekspansiyası nátiyjesinde basqa qarız alıwshılar finanslıq bazardan sıǵıp shıǵarılıp atır, kreditke salıstırǵanda bolǵan joqarı payız stavkaları elege shekem saqlanıp qalmaqta. Mámleketlik qarızlarǵa xızmet qılıw boyınsha kóp qárejetler salıq túsimleriniń úlken bólimin ózine tartıp atır. Sonıń ushın da byudjet deficiiti hám mámleketlik qarızdı qısqartıw sanaatı rawajlangan eller basqarıw organları tárepinen eń aktual máselelerden biri sıpatında kórsetilmekte.

Tar mániste mámleketlik kreditti basqarıw degende mámlekettiń qarız minnetlemelerin aylanısqa shıǵarıw hám jaylastırıw, mámlekettiń qımbat bahalı qaǵazlar bazarın tártipke salıw, mámleketlik qarızǵa xızmet kórsetiw hám onı qaytarıw, ssuda hám kepillikler usınıs etiw menen baylanıslı bolǵan háreketler jıyındısı túsiniledi.

Mámleketlik kreditti basqarıw processinde tómendegi wazıypalardı sheshiw názerde tutıladı:

- qarızdardıń qarızı qunın minimallastırıw;
- bazardı mámlekettiń qarız minnetlemeleri menen artıqsha tolıp ketiwine hám olar kursınıń keskin terbelisine jol qoymawlıq;
- tartılǵan qarjılardan nátiyjeli paydalanıw hám ajratılǵan kreditlerdiń máqsetli paydalanıwı ústinen qadaǵalawdı ámelge asırıw;
- kreditlerdiń óz waqtında qaytrılıwın támiyinlew;

- finansliq siyosat penen aniqlangan wazıypalardı maksimal sheshiw.

Mámleketlik kreditti basqarıwdı basqarıw organları, finans hám kredit institutları ámelge asıradı. Onı operativ basqarıw bolsa mámleket húkimetiniń basshılıǵı astında Finans ministrliginiń Oraylıq bank penen sherikliginde támiyinlenedi.

12.4. Mámleketlik qarız. Ishki hám sırtqı qarızlar

Mámleket tárepinen qarızlı xızmettiń ámelge asırılıwı nátiyjesinde mámleket qarızı júzege keledi. Fizikalıq hám yuridikalıq tárepler, shet eller, xalıqaralıq shólkemler hám xalıqaralıq huqıqtıń basqa subyektleri aldında júzege kelgen húkimettiń qarızlı minnetlemelerin **mámleketlik qarız** dep ataladı. Ózbekistan Respublikasınıń Byudjet kodeksinde mámleketlik qarız «mámleket qarızı – mámleket tárepinen ishki qarjını hám shet elden qarjı tartıw nátiyjesinde júzege kelgen Ózbekistan Respublikası minnetlemeleriniń jıyındısı» dep, xarakteristika berilgen.

Jaylastırılıw ornına qarap mámlekettiń qarızları ekige bólinedi:

- mámleket ishki qarızları;
- mámlekettiń sırtqı qarızları.

Mámleket tárepinen ishki qarjılardı tartıw nátiyjesinde júzege kelgen Ózbekistan Respublikası minnetlemeleriniń jıyındısına mámleket ishki qarızları dep ataladı. Mámleket sırtqı qarızları degende bolsa mámleket tárepinen shet elden qarjı tartıw nátiyjesinde júzege kelgen Ózbekistan Respublikası minnetlemeleriniń jıyındısı túsiniledi. Bul qarızlar qarızlı instrumentleri, jaylastırılıw shártleri, kreditorlarınıń quramı hám qarızdıń valyutasına salıstırǵanda bir birinen parıq qıladı.

Mámlekettiń ishki qarızları mámleket tárepinen ishki qarjılardı tartıw processinde júzege keledi. Mámleket tárepinen ishki qarjılardı tartıw aktivlerdi ishki dereklerden (rezident - yuridikalıq hám fizikalıq táreplerden) tartıw jáne bunıń nátiyjesinde Ózbekistan Respublikasınıń qarız alıwshı sıpatındaǵı yamasa qarız alıwshı rezidentlerdiń óz kreditlerin (qarızların) tólewine kepil sıpatındaǵı minnetlemeleri júzege keliwin ańlatadı.

Soğan uqsas, mámlekettiń sırtqı qarızları da mámleket tárepinen shet elden qarjı tartıw processinde júzege keledi. Mámleket tárepinen shet elden qarjı tartıw aktivlerdi shet el dereklerinen tartıw jáne bunıń nátiyjesinde Ózbekistan Respublikasınıń qarız alıwshı sıpatındaǵı yamasa qarız alıwshı rezidentlerdiń óz qarızların tólewine kepil sıpatındaǵı minnetlemeleriniń júzege keliwin bildiredi.

Ózbekistan Respublikasınıń Oliy Majlisi kelesi finans jılı ushın mámlekettiń Mámleket byudjetin qabıl etip atırǵan payıtta mámleket ishki hám sırtqı qarızlarınıń eń joqarı muǵdarların tastıyıqlaydı.

Mámleket tárepinen ishki hám shet elden qarjı tartıwǵa jáne mámleket qarızınıń kóbeyiwine alıp keletuǵın basqa háreketler Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabineti yamasa soğan uqsas organ tárepinen ámelge asırıladı.

Hárekettegi tártipke muwapıq mámleket tárepinen ishki hám sırtqı qarjılardı tartıw tómendegi máqsetler ushın ámelge asırılıwı múmkin:

- ekonomikanı rawajlandırıwdıń tiykarǵı baǵdarların, sonıń ishinde, mámlekettiń investiciya dástúrlerin qarjılandırıw;

- mámleketlik byudjettiń dáramatları menen qárezetleri ortasındaǵı túsimler waqıtqa qaray muwapıq emesligi sebepli kelip shıqqan jıllıq ishki ózgerislerdi tuwrılaw;

- bar qarızlardı qayta finanslastırıw;
- byudjet deficitin finanslastırıw;
- tábiiy apat hám basqa ayrıqsha waqıyalar sebepli qarjılarga bolǵan mútájliklerdi qaplaw.

Mámleket tárepinen ishki hám sırtqı qarız qarjıların tartıwda qarız minnetlemeleriniń bir neshe túrлерinen paydalanıw múmkin. Olardıń tiykarǵıları hám áhmiyetleri quramına tómendegiler kiredi:

- qısqa múddetli (bir jılǵa shekem), orta múddetli (bir jıldan bes jılǵa shekem) hám uzaq múddetli (bes jıldan artıq) mámleketlik qımbat bahalı qaǵazları;

- kreditler (qısqa, orta hám uzaq múddetli);
- Ózbekistan Respublikasınıń kepillikleri;

- byudjet dáramatları hám qárejetleri ortasındaǵı waqtınshalıq parıqtı qaplaw ushın qısqa múddetli ssudalar;

- nızam hújjetlerinde kórip shıǵılǵan basqa túrleri.

Ámelde qarızlı qarjılardı tartıw, tiykarınan, eki jol menen ámelge asırıladı:

- qarızlı qımbat bahalı qaǵazlardı jaylastırıw;
- qánigelestirilgen finans - kredit institutlarınan kreditler alıw.

Qarızlı qımbat bahalı qaǵazlardı aylanısqa shıǵarıw hám olardı jaylastırıw tártibi hár bir mámlekettiń tiyisli nızamı arqalı tártipke salıp turıladı. Mine usı nızamǵa muwapıq tek ǵana mámleket húkimetiniń atınan shıǵarılǵan qımbat bahalı qaǵazlar mámleketlik qımbat bahalı qaǵazları dep ataladı.

Mámleketlik qımbat bahalı qaǵazları menen operaciýalar fond bazarınıń quramına kiriwshi mámleketlik qımbat bahalı qaǵazlar bazasında ámelge asırıladı. Bul bazar tómendegi wazıypalardı orınlawǵa imkáníyat beredi:

- byudjet deficitin finanslastırıw máqsetinde yuridikalıq hám fizikalıq táreplerdiń waqtınsha bos turǵan qarjıların qarızǵa alıw;

- Oraylıq bank tárepinen pul - kredit siyasatın ótkiziwdi támiyinlew;
- kommerciyalıq bankleri hám finanslıq institutlardıń likvidligin tártipke salıwdı ámelge asırıw.

Qımbat bahalı qaǵazlar emissiyası nátiyjesinde júzege kelgen hám mámlekettiń ishki qarızın dúziwshi húkimettiń minnetlemeleri usı mámlekettiń milliy valyutasında kórsetiliwi hám usı valyutada tóleniwi kerek. Usıǵan uqsas, qımbat bahalı qaǵazlar emissiyası nátiyjesinde júzege kelgen hám mámlekettiń sırtqı qarızın dúziwshi húkimettiń minnetlemeleri shet el valyutada kórsetiliwi hám usı valyutada tóleniwi zárúr.

12.5. Mámleket–garant (kepil) hám kreditor sıpatında

Garant (kepil) huqıqıy minnetlemelerdi támiyinlew usılı bolıp, oǵan muwapıq kepillik beriwshi garant berilgen táreptiń minnetlemelerin tolıq yamasa belgili bólimin

úshinshi tárep aldında orınlanıwına juwap beriwi ushın minnetti jazba túrde óz juwapkershiligine aladı. Kepillikler, ádette, tańlaw tiykarında usınıs etiliwi kerek. Mámleket tárepinen milliy hám shet el valyutada berilip atırǵan kepillikler óziniń joqarı shegarasına iye bolıw kerek. Mámlekettiń milliy valyutasında sáwlelengen kepilliklerdiń uluwma summası mámlekettiń ishki qarızları quramına, onıń shet el valyutada sáwlelengen summası bolsa mámlekettiń sırtqı qarızları quramına kiritiledi.

Mámlekettiń kreditor sıpatındaǵı omı onıń ishki hám sırtqı kreditleri menen belgilenedi.

Ádette, ishki kreditler eki kóriniske iye:

- byudjet kreditleri;
- byudjet ssudaları.

Byudjet kreditleri qárejetlerdi byudjetten finanslastırıw túri bolıp, ol yuridikalıq táreplerge qaytarılıw hám tiklew tiykarında qarjı beriliwin kórsetedi. Byudjet ssudası bolsa joqarı byudjetten tómengi byudjetke yamasa respublika byudjetinen rezident - yuridikalıq tárepke yamasa shet el mámleketine qaytarıw shárti menen ajratılátuǵın qarjı bolıp tabıladı.

Byudjetten qarız qarjıların alıwshılar tómendegiler bolıwı múmkin:

• byudjet shólkemleri. Ámelde byudjet shólkemleri kredit shólkemlerinen jáne yuridikalıq hám fizikalıq táreplerden kredit alıw huqıqına iye emes;

- mámleket unitar kárxanaları;
- byudjet shólkemi hám mámleket unitar kárxanası bolmaǵan yuridikalıq tárepler;
- atqarıw hákimiyat organlarınıń tómengi byudjetleri.

Byudjet kreditlerin qaytarıw boyınsha atqarıwdı támiyinlewdiń usılları tek ǵana bank kepillikleri, mal-múlik girewi bolıwı múmkin. Finans ministrligi kelesi jıl ushın byudjet joybarı tayarlanıp atırǵan payıtta shólkemlerge beriliwi múmkin bolǵan byudjet kreditleriniń uluwma kólemin anıqlaydı hám investiciyalıq joybarlardıń tańlawın ótkeriw ushın kelesi finans jılınıń baslanıwınan tórt ay aldın olardı tiyisli ministrliklerdiń ıqtıyarına jetkizedi.

Joybarlardı tańlawǵa usınıw processinde byudjettiń oraylastırılǵan investiciyalıq resursların tańlaw tiykarında jaylastırıwda investiciyalıq joybarlardıń nátiyjeligin

bahalawda talap qılınatuǵın hújjetlerge qosımsha túrde jáne tómendegiler usınıs etiliwi zárúr:

- atqarıw hákimiyat organlarınıń import boyınsha satıp alınıw jobalastırılıp atırǵan ásbap-úskeneni mámleket kárxanalarında tayarlawdıń ilajı joqlıǵı hám olardı import boyınsha satıp alıw máqsetke muwapıqlıǵı haqqındaǵı sheshimi;

- ssudalardı qaytarıwdı támiyinlew derekleri kórsetilgen jaǵdayda qarız qarjıların tolıq qaytarıwdıń finanslıq esaplasıwları;

- dawagerde avans tólemlerin ámelge asırıw ushın óz qarjıları bar ekenligi tastıyıqlanǵanlıǵı.

Ssudalar mámleket kommerciyalıq bankleri kepillikleri, hákimiyat organları hám turaqlı finanslıq - ekonomikalıq awhalǵa iye bolǵan úshinshi táreplerdiń ótinishleri jáne joqarı likvidli qımbat bahalı qaǵazlar girewi tiykarında usınıladı.

Sociallıq tarawda mámleketlik funkciyalarınıń orınlawı menen baylanıslı hám kommerciyalıq emes xarakterge iye bolǵan investiciyalıq joybarlardı qarjılandırıw shólkemlerge sonday joybarlar kólemin 100 % qarjılandırıw muǵdarında usınıs etiliwi múmkin.

Mámleket tárepinen shet el mámleketlerge, olardıń yuridikalıq táreplerine hám xalıqaralıq shólkemlerge usınıs etilip atırǵan kreditler degende olar boyınsha shet eller, olardıń yuridikalıq tárepleri hám xalıqaralıq shólkemlerdiń kreditor sıpatında mámleket aldında júzege kelgen qarız minnetlemeleri túsiniledi.

Shet el mámleketlerdiń qarız minnetlemeleri olardıń basqa mámleket aldındaǵı qarızların qalıplestiredi. Ádette, byudjet haqqındaǵı nızamda bul qarızlarǵa tiyisli bolǵan tómendegiler tastıyıqlanıwı kerek:

- shet el mámleketlerdiń qarızları boyınsha qaytarılıw summaları hám payızlarınıń tólemi;

- finanslıq jıldıń aqırındaǵı shet eller qarızlarınıń muǵdarı;

- shet el mámleketlerge usınılatuǵın mámleket kreditleriniń maksimal kólemi;

- finanslıq jılda olardıń alıwshıları, máqsetleri hám kreditlestiriw muǵdarları kórsetilgen jaǵdayda kreditler diziminen ibarat bolǵan shet el mámleketlerge mámleket kreditlerin usınıw baǵdarlaması.

Juwmaqlaw

Bul bapta mámleketlik kredittiń mazmunı hám funkciyaları, mámleketlik qarız klassifikaciyası, ishki hám sırtqı qarız haqqında toqtalıp ótken.

Mámleketlik kredit ekonomikalıq kategoriya sıpatında eki kórinistegi yaǵnıy finans hám kredit – pul qatnasıqlarınıń ortasında jaylasqan bolıp, soǵan sáykes túrde, ol da finansqa, kreditke tiyisli bolǵan ózgesheliklerge iye. Finans sistemasınıń ayırıqsha alınǵan buwını sıpatında bolsa mámleketlik kredit mámlekettiń oraylastırılǵan pul fondların dúziw hám olardan paydalanıw processine xızmet etedi.

Mámlekette byudjet deficitligi júz berse, onı finanslastırıw ushın qarız qarjıların, qarızlardı tartıwǵa májbúr boladı. Olay bolsa mámleketlik kredittiń mazmunı onıń orınlaytuǵın funkciyaları arqalı ayqın payda boladı. Mámleketlik qarız klassifikaciyası sıpatında, emitentler boyınsha, jaylastırılatuǵın qarızlar boyınsha, jaylastırılıw ornı boyınsha, aylanısqa shıǵarılıwı hám múddeti boyınsha qaralıp shıǵıldı.

Sonday-aq mámleketlik kreditti basqarıw degende qarızdar, kreditor hám garant (kepil) sıpatında mámlekettiń xızmeti menen baylanıslı bolǵan onıń finanslıq siyasatı baǵdarlarınan birin qalıplestiriwdi ańlatadı.

Mámleketlik kreditti basqarıwdı basqarıw organları, finans hám kredit institutları ámelge asıradı.

Mámleket tárepinen qarızlı xızmettiń ámelge asırılıwı nátiyjesinde mámleket qarızı júzege keledi. Fizikalıq hám yuridikalıq tárepler, shet eller, xalıqaralıq shólkemler hám xalıqaralıq huqıqtıń basqa subyektleri aldında júzege kelgen húkimettiń qarızlı minnetlemelerin mámleketlik qarız dep júritiledi.

Mısalı, kelesi finans jılı ushın mámlekettiń mámleketlik byudjetin qabıl etip atırǵan payıtta mámleket ishki hám sırtqı qarızlarınıń eń joqarı muǵdarların tastıyıqlaydı.

Tirek sózler:

Mámleketlik kredit; mámleketlik qarız; emitent; qımbat bahalı qağaz; obligaciya; zayom; mámleketlik ishki qarız; mámleketlik sırtqı qarız; garant (kepil); mámleketlik qarı klassifikaciyası; finans bazarı; ssuda; payız; kreditor; debitor; pul.

Qadağalaw sorawları

1. Mámleketlik kredittiń social – ekonomikalıq mazmunı degen ne?
2. Mámleketlik kredit subyektlar ortasında qanday ekonomikalıq qatnasıqlar kompleksinen ibarat?
3. Qarjılardı tartıw múddetine qaray mámleketlik kredit qanday toparlarga bólinedi?
4. Qarız minnetlemeleriniń támiyinlengenligine qarap mámleketlik kredit nelerden quraladı?
5. Tólenetuǵın dáramattıń xarakteri boyınsha mámleketlik kredit qanday klassifikaciyalanadı?
6. Qarızlardı qaytarıwdıń qanday usılları bolıwı múmkin?
7. Mámleketlik kreditti basqarıw qanday organlar tárepinen ámelge asırılıwı múmkin?
8. Mámleketlik qarız dep nege aytıladı?
9. Mámlekettiń ishki hám sırtqı qarızları dep nelerge aytıladı?
10. Garant (kepil) degende ne túsiniledi?

Test sorawları

1. Qarız minnetlemeleriniń túrlerin kórsetiń.

- A) Mámleket qımbat bahalı qağazları Ózbekistan Respublikasınıń kepillikleri
- B) Kreditler hám byudjettiń waqtınshalıq disproporciyasın qaplaw ushın qısqa múddetli ssudalar
- C) Ózbekistan Respublikasınıń kepillikleri
- D) Kreditler hám byudjettiń waqtınshalıq disproporciyasın qaplaw ushın qısqa múddetli ssudalar

2. Qariz alıwshı-rezident ózinen óndiriletuǵın summanı qarız boyınsha pitimlerde belgilengen múddette tólemegen jaǵdayda Ózbekistan Respublikasınıń qarız beriwshi aldındaǵı qarızdı tolıq yaki belgili bir bólimin tólep beriw minnetlemesine ne dep ataladı?

- A) Ózbekistan Respublikasınıń mámleketlik kepilligi
- B) Ózbekistan Respublikasınıń mámleketlik satıp alıwı
- C) Ózbekistan Respublikasınıń mámleketlik buyırtpası
- D) Ózbekistan Respublikasınıń mámleketlik rezervi

3. Maastrixt kriteriyaları boyınsha mámleket qarızlarınıń turaqlıq dárejesi

- A) JIÓge salıstırǵanda 60 payızdan artıp ketpewi kerek
- B) JIÓge salıstırǵanda 200 payızdan artıp ketpewi kerek
- C) JIÓge salıstırǵanda 10 payızdan artıp ketpewi kerek
- D) JIÓge salıstırǵanda 100 payızdan artıp ketpewi kerek

4. Mámleket húkimetiń mámleketlik ishki qarızları qaysısı?

- A) Mámleket húkimeti tárepinen berilgen kepillikler boyınsha minnetlemeler kólemi
- B) Shet el mámleketler húkimetleri, kredit shólkemleri, firmalar hám xalıqaralıq finanslıq shólkemlerge mámleket húkimeti tárepinen usınılǵan mámleket kepillikleri boyınsha minnetlemeler kólemi
- C) Shet el mámleketler húkimetleri, kredit shólkemleri, firmalar hám xalıqaralıq finanslıq shólkemlerden húkimet alǵan kreditler boyınsha tiykarǵı qarız kóleminen ibarat boladı
- D) Xalıqaralıq mámleketler aralıq kreditler kóleminen ibarat boladı

5. Mámleket qarız boyınsha mámleket tárepinen ishki hám sırttan qarjı tartıw boyınsha Ózbekistan Respublikasınıń minnetlemelerinen kelip shıǵıwshı tólemlerdi ámelge asırıw ushın qarjılardı toplawǵa jaǵday jaratıw máqsetinde respublika byudjeti quramında

- A) Kepillik jamǵarması dúziledi
- B) Rezerv jamǵarması dúziledi
- C) Tikleniw hám rawajlanıw jamǵarması dúziledi
- D) Arnawlı fond dúziledi

6. Mámleket qarızların basqarıwdı optimallastırıw ushın qanday dástúrler islep shıǵıladı?

- A) Sırtqı hám ishki qarızlardı alıw mámleket dástúri
- B) Tuwrıdan-tuwrı hám mámleket kepilligi astında qarızlardı alıw dástúri
- C) Baylanısqa hám máqsetli qarızlardı alıw dástúri
- D) Qarızlardı máqsetli qarızlardı alıw dástúri

7. Kredittiń támiynatlarınan qaysı biri eń joqarı likvidlik qásiyetine iye?

- A) Iri sanaat kárxanalarınń obligaciyaları
- B) Húkimettiń obligaciyaları
- C) Tovar-materiallıq baylıqlar
- D) Qarıylardıń debitor qarızları

8. Isenimli kreditlerge neler kiredi?

- A) Húkimettiń qısqa múddetli qımbat bahalı qaǵazları menen támiyinlengen kreditler
- B) Qarıylardıń debitor qarızları menen támiyinlengen kreditler
- C) Girewsiz berilgen kreditler
- D) Jeńillikli kreditler

13-bap. QAMSIZLANDIRIW

13.1. Qamsızlandırıwdıń ekonomikalıq mazmunı

Qamsızlandırıw puqaralar hám kárxanalardıń mülklik hám jeke mülksiz máplerin qorgawshı nátiyjeli qural sıpatında insaniyat rawajlanıwınıń barlıq basqıshlarında bar bolǵan.

«Qamsızlandırıw túsiniǵı pul hám kredit túsinińlerinen aldın qalıplese baslaǵan. Dáslepki jámaát dúzimi dáwirinde hár bir shańaraq turmıs ushın eń zárúrli azıq-awqat zapasların toplaw zárúrligin túsine baslaǵanda, zapaslar jeterli bolmasa yamasa

qandayda bir hádiyse sebepli qosimsha materialliq iygiliklarga mótájlik sezilse, qońsılardan qarız alıńan, buzılǵan imaratlar hashar jolı menen tiklengen»³¹.

Qamsızlandırıw ǵárezsiz ekonomikalıq kategoriya sıpatında pul qatnasıqları sistemasında zárúrli orın tutadı. Qamsızlandırıw aldın ala kórip bolmaytuǵın tábiıy hám basqa hádiyseler júz beriwı nátiyjesinde kóriletuǵın zıyanlardı qaplaw menen baylanıslı máqsetli pul fondların qalıplesiwi hám onnan paydalanıw boyınsha pul qatnasıqları jıyındısı bolıp tabıladı.

«Kópshilik ekonomikalıq ádebiyatlarda qamsızlandırıw sózi qáwip qáter, qorqınısh, qorqıw mánisinde isletiledi, sebebi kórsetilgen tábiıy apatlar hám baxıtsız hádiyseler nátiyjesinde jámiyet turmısına materiallıq zıyan jetkiziledi. Biraq, qamsızlandırıw degende mine usı ruxıy jaǵdaylar emes, al, bular arasında júzege kelgen hám payda bolıwı múmkin bolǵan ayrıqsha zıyanlar hám olardıń kúshin qırqıwǵa qaratılǵan ilajlar, zıyan nátiyjesinde júzege kelgen jetispewshiliktiń ornın toltırıw, bul baǵdarda júzege keletuǵın qamsızlandırıwshı shólkemler hám qamsızlandırıwshılar ortasındaǵı qatnasıqlar názerde tutiladı»³².

«Qamsızlandırıw degende yuridikalıq yamasa fizikalıq tárepler tóleytuǵın qamsızlandırıw sıylıqlarınan qalıplesetuǵın pul fondları esabınan málím hádiyse (qamsızlandırıw hádiyesi) júz bergende usı táreplerge qamsızlandırıw shártnamasına muwapıq qamsızlandırıw tabanın (qamsızlandırıw pulın) tólew jolı menen olardıń máplerin qorgawı túsiniledi»³³.

«Qamsızlandırıw yuridikalıq hám fizikalıq tárepler tóleytuǵın qamsızlandırıw tólemleri (sıylıqları)nen dúziletuǵın pul fondları esabınan málím hádiyse (qamsızlandırıw hádiyesi) júz bergende usı táreplerdiń mülklik máplerin qorgaw boyınsha qatnasıqlar sisteması esaplanadı»³⁴.

Sonı da atap ótiw orınlı, qamsızlandırıw tek ǵana yuridikalıq yamasa fizikalıq táreplerdiń mülklik máplerin qorgawshı qural, al fizikalıq táreplerdiń turmısına, den

³¹ Sobirov H.R. Ózbekiston suǵurta tarixidan –“Ózbekiston iqtisodiy axborotnomasi” jurnali, 2000 yil №10, 57 b.

³² Sobirov H.R. Suǵurta: 100 surov va javob.-T.: «Mehnat» nashriyoti, 1998 yil, 8-9 b.

³³ Ózbekistan Respublikasıń «Qamsızlandırıw xızmeti haqqında»ǵı Nızamı.-«Xalq sózi» gazetası, 2002 jıl, 28 may

³⁴ Сербиновский Б.Ю. Страхование дело. – М. “Феникс”, 2000 г. с.7

sawlıǵına baxıtsız hádiyseler payda bolıwı nátiyjesinde zıyan jetkizilgende, olarǵa qamsızlandırıw summaların beriw jolı menen qorgaw quralı bolıp tabıladı.

«Yuridikalıq hám fizikalıq tárepler zıyan kórgende kórilgen zıyandı kópshilik tárepler ortasında bólistiriw arqalı onı qaplaw usılı esaplanadı»³⁵.

Haqıyqattanda, qamsızlandırıw fondı kópshilik fizikalıq hám yuridikalıq táreplerdiń tóleytuǵın qamsızlandırıw sıylıqları esabınan qalıplesip, usı fondtı qalıplestiriwde qatnasatuǵın táreplerdiń múlklik máplerine tábiyy hádiyseler nátiyjesinde zıyan jetkizilgende, usı fondtan qamsızlandırıw qaplaması beriledi. Jáne bir márte atap ótiw zárúr, ol tek ǵana usı fondtı shólkemlestiriwde qatnasqan táreplerge ǵana beriledi. Qamsızlandırıw ekonomikalıq kategoriya sıpatında tómendegi principiierge tiykarlanadı:

a) qamsızlandırıw riskiniń bar bolıwı. Risk bolmasa, qamsızlandırıwshıǵa zárúrlık qalmaydı. Risk – qamsızlandırıwdıń pul qatnasıqlarınıń tiykarın quraydı. Xojalıq júritiwshi subyektlerdiń hám puqaralardıń turmısına túrli riskler turaqlı tásir kórsetip turadı, bul óz nábwetinde usı risklerdiń júz beriwı nátiyjesinde júzege keletuǵın, itimallıq bolatuǵın zıyanlardan qorganıw zárúrligin keltirip shıǵaradı. Risklerdiń júz beriwı tosınnanlıq xarakterine iye hám ol insan sanasına baylanıslı bolmaydı.

b) qamsızlandırıw qatnasıqlarınıń qayta bólistiriw xarakterine iye ekenligi. Usı jerde, qamsızlandırıwdıń ekonomikalıq kategoriyası járdeminde kárxanalar hám xalıq dáramatlarınıń bir bólegi qayta bólistiriledi. Finans kategoriyasınan parıqlı jeri, qamsızlandırıw JIÓdi birlemshi bólistiriwinde qatnaspaydı, al ekilemshi bólistiriliwinde qatnasadı. Kárxanalar hám xalıq dáramatları bir bólimin qayta bólistiriliwi nátiyjesinde keskin máqsetli baǵdarda paydalanılatuǵın qamsızlandırıw fondı qalıplesedi.

v) zıyanlardı málim orın hám waqıtta bólistiriliwi. Zıyanlardı aymaqlar aralıq bólistiriw obyektlerdi qamsızlandırıwǵa alıw jeterli dárejede qamtıp alıńanda júz beredi. Zıyanlardı belgili bir waqıtta bólistiriw qamsızlandırıw hádiyselerdiń tegissiz payda bolıwı menen kórsetiledi. Haqıyqattanda bir payıtta barlıq obyektlerdi óz ishine qamtıp alǵan qamsızlandırıw hádiysesi júz beriwı áyne dál boladı. Tájiriya benıń

³⁵ Бендина Н.В. Страхование. – М.: “Приор”, 2000 г. с.3

kórsetiwinshe, qamsızlandırıw hádiyseleri málim bir dáwirde júz bermewi, biraq basqa jılı júz beriwi múmkin. Sonıń ushın, qamsızlandırıw shólkemleri óz juwapkershiligine alıńan minnetlemelerdi orınlaw máqsetinde jeterli muǵdarda qamsızlandırıw fondına iye bolıwı kerek.

g) qamsızlandırıw sıylıqlarınıń qaytarılıw xarakterine iye ekenligi. Qamsızlandırıw sıylıqları esabınan dúzilgen qamsızlandırıw fondındaǵı qarjılar tek ǵana qamsızlandırıw hádiyesi júz bergende qamsızlandırıwshıǵa qaytarılıp beriledi.

Qamsızlandırıwdıń ekonomikalıq tábiyatı onıń funkciyalarında óz kórinisin tabadı. Finans, kredit usaǵan ekonomikalıq kategoriyalar menen bir qatarda qamsızlandırıwda bir qatar funkciyalardı orınlaydı. Ayırım ekonomist alımlar qamsızlandırıwdıń funkciyasın, yaǵnıy: «qayta bólistiriw hám qadaǵalaw funkciyası»³⁶, al basqa alımlar «qáwip qáter, eskertiw, investiciya, amanat, informaciya»³⁷ bar ekenligin atap ótken.

Qamsızlandırıw tómendegi funkciyalardı orınlaydı:

- qamsızlandırıw fondın shólkemlestiriw menen baylanıslı funkciya.
- qamsızlandırıw fondınan paydalanıw menen baylanıslı funkciya.
- qadaǵalaw funkciyası.

Qamsızlandırıw iqtıyarlı hám májbúriy formalarda ámelge asırıladı. Iqtıyarlı qamsızlandırıw túrleri boyınsha xızmetler fizikalıq hám yuridikalıq táreplerge, olardıń razılıǵı menen kórsetiledi. Iqtıyarlı qamsızlandırıw túrlerine yuridikalıq hám fizikalıq táreplerdiń mal-múlki qamsızlanıwı, transport quralları qamsızlanıwı, ómir qamsızlanıwı, finanslıq hám isbilermenlik riskleri qamsızlanıwın mısál sıpatında keltiriw múmkin. Iqtıyarlı qamsızlandırıwdan parıqlı túrde májbúriy qamsızlandırıw nızam hújjetlerine tiykarlanıp ótkiziledi hám bunda kórsetilgen yuridikalıq jáne fizikalıq táreplerdiń mápi olardıń qálewine qaramastan, májbúriy qamsızlanadı. Mısalı, transport quralları iyeleriniń puqaralıq juwapkerligi qamsızlanıwı májbúriy túrde ámelge asırıladı. Bunnan tisqari, uluwma prydalanıwdaǵı hawa, temir jol, avtomobil transportındaǵı jolawshılar da májbúriy qamsızlanadı. Usı jerde ayrıqsha atap ótiw

³⁶ Финансы. Учебник. Под ред. проф. Родионовой В.М. – М.: «Финансы и статистика», 1992. с.179

³⁷ Sobirov H.R. Suǵurta: 100 surov va javob.-T.: «Mehnat» nashriyoti, 1998 yil, 16 b

zárúr, májbúriy qamsızlanıw túrleri menen bir qatarda májbúriy mámleketlik qamsızlandırıw túrleri de bar. Sonıń ishinde, Ishki isler ministrligi, Qorganıw ministrligi, Milliy qáwipsizlik xızmeti, Ayrıqsha jaǵdaylar ministrligi, Mámleketlik Bajıxana komiteti áskeriy xızmetlerdi baxıtsız hádiyselerden qamsızlandıradı. Sonday-aq, Mámleketlik salıq organları xızmetkerleri de májbúriy mámleketlik qamsızlanıwına alınadı. Májbúriy mámleketlik qamsızlanıwı boyınsha qamsızlandırıw xızmet haqları–qamsızlandırıw sıylıqları mámleketlik byudjet qarjıları esabınan ámelge asırıladı.

2008-jıldıń 1-yanvar jaǵdayına Ózbekistanda 26 qamsızlandırıw shólkemi xızmet kórsetip atır. Atap ótsek, Ózbekistan Respublikası Prezidentiniń 2002- jıl 31-yanvardaǵı «Qamsızlandırıw bazarın jáne de erkinlestiriw hám rawajlandırıw is ilajları haqqında»ǵı PF-3022-sanlı Pármanına muwapıq, múlik túrine qaramastan, hámme qamsızlandırıw shólkemleri, 2002- jıldıń 1- fevralınan baslap 3 jıl múddetke dáramat (payda) salıǵın tólewden azat etildi³⁸. Pármanda kórsetilgenindey, salıqqa tartıwdan bosap qalǵan pul qarjıları birinshi náwbette qamsızlandırıw shólkemlerinen materiallıq-texnikalıq bazasın bekkemlewge sarıplangan. Sonday-aq, usı pul qarjıları regionlarda qamsızlandırıw agentlikleri tarmaqların keńeyttiriwge, kadrlardı tayarlaw hám mamanlıǵın joqarılátıwǵa baǵdarlangan. Bunday jol tutılıwı mámleketlik qamsızlandırıw bazarınıń rawajlanıwına úlken imkánıyatlar jarattı.

13.2. Qamsızlandırıw túrleri klassifikaciyası

Múlklik qamsızlanıw ómir qamsızlanıwınan tısqarı uluwma qamsızlandırıw tarmaǵında eń tiykarǵı qamsızlandırıw túrlerin óz quramına aladı.

Ózbekistan Respublikası Puqaralıq kodeksiniń 916-statyasında qamsızlandırılıwǵa jol qoyılmaytuǵın tómendegi mápler keltirilgen:

- nızamǵa qayshı keletuǵın máplerdi qamsızlanıwına jol qoyılmaydı;

³⁸ Ózbekistan Respublikası Prezidentiniń «Qamsızlandırıw bazarın jáne de erkinlestiriw hám rawajlandırıw ilajları haqqında»ǵı PF-3022-sanlı Pármanı. – «Xalq sózi» gazetası, 2002 jıl, 1 fevral.

- qumarpazlıq, lotereyalar hám girew oyunlarında qatnasıwda kóriletuǵın zıyandı qamsızlanıwına jol qoyılmaydı;

- girewge alıńanlardı azat qılıw máqsetinde jeke májbúrlewi múmkin bolǵan qárejetlerdi qamsızlanıwına jol qoyılmaydı.

Yuridikalıq táreplerdiń tómendegi mal-múlkler menen baylanıslı múlklik mápti qamsızlandırıw obyektı sıpatında qabıl etiliwi múmkin:

- imaratlar, inshaatlar, tamamlanbaǵan qurılıs obyektleri;
- jumısshı mashinalar, uzatıw qurılımları, quwat beriwshi úskeler;
- inventarlar;
- tovar zapasları, shiyki zatlar, materiallar, janılgı hám basqalar.

Qamsızlandırılıwshıǵa múlik huqıqı sıpatında tiyisli bolǵan mal-múlklerde, ijara hám keyin ala iyelik huqıqını beriw shárti menen qabıl etilgen mal-múlklerde qamsızlanılıwı múmkin.

Ózbekistan Respublikası Puqaralıq kodeksiniń 915-statyasına muwapıq, múlklik qamsızlandırıw shártnamasına tiykarlanıp bir tárep (qamsızlandırıwshı) shártnamada kelisilgen haqı (qamsızlandırıw sıylıǵı) esabınan shártnamada kórip shıǵılǵan hádiyse payda bolǵanda basqa tárepke yamasa shártnama qaysı táreptiń paydasına dúzilgen bolsa, sol tárepke bul hádiyse aqıbetinde qamsızlandırılǵan múlikke jetkizilgen zıyandı yamasa qamsızlanıwshınıń basqa múlklik mápleri menen baylanıslı zıyandı shártnamada belgilengen summa átirapında tólew minnetlemelerin aladı.

Múlklik qamsızlandırıw shártnaması boyınsha tómendegiler qamsızlanılıwı múmkin:

- málím mal-mulktiń joǵaltıwı (nabıt bolıwı), kem shıǵıwı yamasa zıyanlanıwı qáwpi;

- puqaralıq juwapkerligi qáwpi–basqa táreplerdiń ómiri, den sawlıǵı yamasa mal-múlkine zıyan jetkiziliwi aqıbetinde júzege keletuǵın minnetlemeler boyınsha juwapkershilik, nızamda kórip shıǵılǵan jaǵdaylarda bolsa, sonday-aq, shártnamalar boyınsha juwapkershilik qáwpi;

– isbilermenlik qáwpi–isbilermennin kontragentleri óz minnetlemelerin buzıwı yamasa isbilermenge baylanıslı bolmağan jaǵdaylarǵa bul xızmet sharayatlarınin ózgeriwi sebepli isbilermenlik xızmetinen kútilgen dáramatlardı almawlıq qáwpi.

Yuridikalıq táreplerdin mal-múlkin qamsızlandırıw shártnaması olardin jazba arzasına tiykarlanıp dúziledi.

Yuridikalıq tárepler mal-múlkin qamsızlandırıwı boyınsha qamsızlandırıw summası mal-múlik balans qunına muwapıq payızlarda esaplanadı. Tarif stavkasın anıqlawda mal-múlktin jaylasqan ornı, eskiriw hám risk dárejesi usaqan faktorlar esapqa alınadı.

Qamsızlandırıw shártnamasına muwapıq, qamsızlandırıwshı shártnamada belgilengen múddette qamsızlandırıw polisin qamsızlanıwshıǵa beriwi, qamsızlandırıw hádiyesi sebepli kórilgen zıyanlardı anıqlaw hám onı qaplaw is ilajların kóriwi shárt. Qamsızlandırıw shólkemi qamsızlanıwshının mal-múlki jaǵdayına baylanıslı maǵluwmatların sır saqlawı talap etiledi.

Jeke qamsızlanıw–baxıtsız hádiyseler yamasa tabiiy hádiyseler júz beriwi aqıbetinde puqaralardin ómiri hám den sawlıǵına zıyan jetkiziliwi menen baylanıslı olardin múlklik máplerin qorgawǵa qaratılǵan qamsızlandırıwdın gárezsiz tarmaǵı. Jeke qamsızlanıw puqaralar basına músiybet túskende olardı materiallıq tárepten qollap-quwatlawdın zárúrli quralı esaplanadı. Usı mániste, jeke qamsızlanıw sociallıq qorgawdın turmıslıq tájiriyyede sınalǵan isenimli forması esaplanadı.

Jeke qamsızlanıw bul insan turmısına, onın miynet qábileti hám salamatlıǵına zıyan keltiretuǵın túrli qáwip qáterlerden qorgawdın zárúrli forması sanaladı. Házirgi payıtta jeke qamsızlanıw qamsızlandırıw xızmetinin iri tarmaǵı sıpatında jáhán tájiriyyesinde keń qollanıladı. Rawajlangan ellerde jeke qamsızlandırıw túrleri boyınsha kelip túsken qamsızlandırıw sıylıqları basqa qamsızlandırıw túrleri boyınsha kelip túsken qamsızlandırıw sıylıqlarına salıstırǵanda joqarı salmaqqa iye. Mısalı, AQSHda jámi jıynalǵan qamsızlandırıw sıylıqları kóleminde jeke qamsızlandırıwdın úlesi 50 %dan joqarı.

Jeke qamsızlanıw shártnamasın dúziwde qamsızlanıwshı menen qamsızlandırıwshı ortasında tómendegiler haqqında kelisimge keliwi zárúr:

- qamsızlandırılğan tárep haqqında;
- qamsızlanılğan tárep turmısında júz beriwi kútilip, qamsızlandırıw ámelge asırılıp atırğan hádiyseniń ózgesheligi haqqında;
- qamsızlanıw pulı muǵdarı haqqında;
- qamsızlanıw sıylıǵınıń muǵdarı hám onı tólew múddeti haqqında;
- shártnamanıń ámel qılıw múddeti haqqında.

Qamsızlanıwshınıń ómiri, den sawlıǵı, miynet qábileti menen baylanıslı mülklik mápleri jeke qamsızlandırıwdıń obykti esaplanadı. Qamsızlandırıwshı hám qamsızlanıwshılar jáne qamsızlandırılğan tárepler jeke qamsızlanıw subyektleri bolıp tabıladı.

Jeke qamsızlandırıw, ádette, puqaralardı tómendegi qáwip qáterlerden qorgalıwın ańlatadı:

- qamsızlanıwshınıń yamasa qamsızlandırılğan táreptiń qaytıw bolıwı;
- miynet qábiletin waqtınshalıq joǵaltıwı;
- napaqa jasına jetiwi menen puqaraniń aktiv miynet xızmetiniń tamamlanıwı.

Joqarıda atap ótilgen hámme jaǵdaylarda qamsızlandırıw hádiysesin júz beriwi qamsızlanıwshınıń yamasa qamsızlandırılğan táreptiń dáramatın kemeyiwine sebep boladı.

2002 jıl 5 aprelde «Qamsızlandırıw xızmeti haqqında»ǵı 358-II-sanlı nızamı qabıl etildi hám de 2002-jıldıń 28-mayınan baslap bul nızamǵa tiykarlanıp qamsızlandırıw 2 tarmaqqa bólinde:

- ómir qamsızlandırıwı;
- uluwma qamsızlandırıw.

Nızamǵa tiykarlanıp qamsızlandırıwshılardıń xızmeti qamsızlanıwdıń qaysı tarmaǵına qánigeleskenligine qarap ayrıqsha licenziyalanatuǵın boldı. Jeke qamsızlanıw iqtıyarlı hám májbúriy formalarda ámelge asırıladı.

Iqtıyarlı jeke qamsızlandırıw túrlerine tómendegiler kiredi:

- ómir qamsızlandırıwı;
- puqaralardıń baxıtsız hádiyselerden qamsızlandırıw;

- puqaralardıń den sawlıgın hám keselliklerden qamsızlandırıw;
- puqarani belgili bir jasqa shekem qamsızlandırıw;
- qaytı bolıw jaǵdayınan uzaq múddetli qamsızlandırıw;
- medicinalıq qamsızlandırıw;
- shet elge shıǵıwshı puqaralardı keselliklerden qamsızlandırıw;
- mektep oqıwshıların baxıtsız hádiyselerden qamsızlandırıw.

Májbúriy túrde ámelge asırılatuǵın jeke qamsızlandırıw túrlerine tómendegiler kiredi:

- jolawshılardı baxıtsız hádiyselerden májbúriy qamsızlandırıw;
- salıq organları xızmetkerlerin baxıtsız hádiyselerden májbúriy mámleket qamsızlandırıwı;
- Ózbekistan Respublikası Qorǵanıw ministrliǵı, Ishki isler ministrliǵı, Milliy qáwipsizlik xızmeti, Mámleketlik Bajıxana komiteti, Ayrıqsha jaǵdaylar ministrliǵı xızmetkerlerin baxıtsız hádiyselerden májbúriy mámleket qamsızlandırıwı.

Házirgi payıtta mámleketimizde xızmet kórsetip atırǵan qamsızlandırıw shólkemleri, tiykarınan, tómendegi qamsızlandırıw túrlerin ámelge asıradı:

- baxıtsız hádiyselerden qamsızlanıw;
- ıqtıyarlı medicinalıq qamsızlanıw hám awırıw bolıw jaǵdayınan qamsızlanıw;
- shet elge ketip baratırǵan táreplerdiń qamsızlanıwı;
- ómir qamsızlanıwı.

Qamsızlandırıw summasın alıw ushın qamsızlandırılǵan tárepler qamsızlanıwshıǵa tómendegi hújjetlerdi usınıw shárt:

1. Qamsızlandırıw polisi.
2. Dawalaw-profilaktika mekemedin qamsızlandırılǵan táreptiń dawalanǵanlıǵın tastıyıqlawshı maǵluwmatnama.

Baxıtsız hádiyseler nátiyjesinde ólim hádiyesi júz bergende tómendegi hújjetler usınıladı:

1. Qamsızlandırıw polisi.
2. Puqaraniń qaytı bolǵanlıǵın tastıyıqlawshı maǵluwmatnama.

3. Miyrasqorlıq huqıqın tastıyıqlawshı hújjet.

4. Eger ólim hádiyesi jol-transport qubılısı nátiyjesinde júz bergen bolsa, jol háreketi qáwipsizligi basqarmasınan alınған мағлуwmatnama.

5. Puqaranıń tárepın tastıyıqlawshı hújjet.

Juwapkershilikti qamsızlandırıw qamsızlandırıwdıń gárezsiz tarmağı sıpatında, ekonomist alımlar tárepinen «Bir táreptiń basqa bir tárep mülklik máplerine zıyan jetkiziw—juwapkershilikti qamsızlandırıwshı iqtıyarına ótiwi túsınıledi»³⁹, «Juwapkershilikti qamsızlandırıw mülík hám jeke qamsızlandırıwdan pariқ qılıp, qamsızlandırıwshınıń úshinshi táreplerge zıyan jetkiziw tárepinen juwapkershiligin názerde tutadı»⁴⁰ atap kórsetiledi.

Juwapkershilikti qamsızlandırıw – tosattan hám aldın ala kórmegen jaғdayda yuridikalıq hám fizikalıq táreplerdıń úshinshi bir táreplerge jetkizilgen zıyandı qamsızlandırıwdı qaplaw menen baylanıslı qatnasıqlar jıyındısı bolıp tabıladı.

Juwapkershilikti qamsızlandırıw qamsızlandırıwdıń eń jası hám gárezsiz tarmağı esaplanadı. Onıń payda bolғанlıғına 100 jıldan arttı⁴¹.

Juwapkershilikti qamsızlandırıwdıń házirgi zaman túrine uqsas túrleri eń dáslepki márte XIX ásirde birinshi yarımında Franciyada payda bolған.

Transport quralın basqarıw nátiyjesinde puqaranıń jábirleniwi menen baylanıslı dáslepki hádiyse 1897- jıl Londonda bolған. Bunda saatına 7 km tezlikte keletuғın mashina jolawshıǵa tán jaraqattı jetkizgen⁴².

Juwapkershilik óz mazmun-mánisi jaғınan úshke bólinedi:

- sociallıq juwapkershilik;
- morallıq juwapkershilik;
- huqıqıy juwapkershilik.

Sociallıq juwapkershilik uluwma túsiniк bolıp, jámiyettegi barlıq juwapkershilikti óz ishine aladı. Puqaralardıń óz ara qatnasında morallıq normalardıń buzılıwı morallıq

³⁹ Сафронов А. Страхование ответственности. – “Страхование дело”, №2 1997 г. стр.12.

⁴⁰ Сафронов А. Страхование ответственности. – “Страхование дело”, №2 1997 г. стр.13.

⁴¹ Основы страховой деятельности. Учебник отв.ред. проф. Т.А.Федорова. – М.: «БЕК», 2001 г. с. 549.

⁴² Основы страховой деятельности. Учебник отв.ред. проф. Т.А.Федорова. – М.: «БЕК», 2001 г. с. 550.

juwappershilikti keltirip shıǵaradı. Huqıqıy juwappershilik bolsa mámleket tárepinen ornatılǵan nızam normalardıń buzılıwı aqıbetinde júzege keledi.

Huqıqıy juwappershiliktiń ózi bir qansha túrlerge bólinedi. Sonıń ishinde, intizamlı juwappershilik, hákimshilik juwappershilik, puqaralıq huqıqıy juwappershilik, materiallıq juwappershilik, jınayıy juwappershilikke bólinedi.

Puqaralıq-huqıqıy juwappershilik tómendegi eki túrge bólinedi:

- Shártnamalıq juwappershilik;
- Shártnamasız juwappershilik.

Shártnamalıq juwappershilik shártnama minnetlemelerin orınlamaw yamasa zárúr dárejede orınlamaw aqıbetinde júzege keledi. Bunda bir taman ekinshi táreptiń ayıbı menen zıyan kóredi.

Shártnamasız juwappershilik degende ayıpker tárepinen jábirleniwshige onıń menen shártnama qatnasıqlarında bolmaǵan jaǵdayda zıyan jetkiziw túsiniledi. Mısalı, avtomobil transportı iyesi ózine tiyisli bolǵan transport quralın natuwrı basqarıw aqıbetinde tosattan úshinshi tárep esaplanıwshı jolawshıǵa dene jaraqatın jetkizedi.

Juwappershilikti qamsızlandırıwda, qamsızlanıwshınıń úshinshi táreplerge jetkizgen zıyanların qaplaw menen baylanıslı mülklik mápleri qamsızlandırıw obykti bolıp esaplanadı.

Sonıń ushın juwappershilikti qamsızlandırıwda «qamsızlandırıw summası» túsiniǵı ornına «juwappershilik limiti» degen túsiniq qollanıladı. Qaǵıydaǵa muwapıq, juwappershilikti qamsızlandırıw shártnamalarında bir jıllıq juwappershilik limiti kórsetiledi. Qamsızlandırılıwshınıń tosattan hám ózi bilmegen jaǵdayda úshinshi táreplerge jetkizgen zıyandı anıq jaǵdayda tómendegishe sáwlelendiriw múmkin:

- úshinshi tárep bolǵan puqaranıń ómirine, den sawlıǵına jaraqat jetkiziliwi yamasa ólim jaǵdayınıń júz beriw;
- úshinshi tárep bolǵan puqara yamasa yuridikalıq táreptiń mal-mülkine zıyan jetkiziliwi.

13.3. Qamsızlandırıw bazarı

Hár qanday bazarda satıwshı hám qarıydar boladı jáne olar ortasında tiyisli tovarlar (xızmetler) ayırbaslanadı. Qamsızlandırıw bazarında satıwshı (qamsızlanıwshı) hám qarıydar (potencial qamsızlandırıwshı) qatnasadı. «Qamsızlandırıw xızmeti haqqında»ǵı nızamda ayrıqsha kórsetip ótilgenindey, qamsızlandırıw shólkemlerine arnawlı mámleketlik organ tárepinen belgilegen shártlerde investiciya xızmeti menen shuǵullanıwları jáne qamsızlandırıw agenti sıpatında dálshalıq hám qamsızlandırıw tarawındaǵı qanıgelerdiń mamanlıǵın joqarılatıw menen baylanıslı xızmetti ámelge asırıwına ruxsat beredi⁴³.

Qamsızlandırıw shólkemi óz ónimin bazarda satadı eken, juwapkershiligine úlken juwapkershilik alǵanlıǵın umıtpawı kerek. Sebebi, qamsızlandırıwshı az ǵana qamsızlandırıw sıylıǵı esabınan iri muǵdardaǵı riskti qabıl qılıp aladı hám qamsızlandırıw hádiysesi júz bergende juwapkershiligindegi qamsızlandırıw qaplamasın tólewi shárt.

Qamsızlandırıw bazarı aymaqlıq jaylasıwına qarap xalıqaralıq, regionallıq hám milliy qamsızlandırıw bazarlarına bólinedi. Milliy qamsızlandırıw bazarı qandayda - bir mámleket aймаǵındaǵı qamsızlandırıw mekemelerin hám olardıń xızmetin óz quramına aladı. Jáhándegi eń iri milliy qamsızlandırıw bazarı Amerika Qurama Shtatları sanaladı. Ekonomikalıq tárepten rawajlangan ellerde jıynalatuǵın qamsızlandırıw túsimleriniń 43%dan artıǵı AQSH úlesine tuwrı keledi. Mısalı, «Prudensial of Amerika» kompaniyası mámleket ishki bazarında birinshi hám 1992- jıl basında bar aktivleri, toplaǵan qamsızlandırıw sıylıqları boyınsha jáhándе úshinshi orındı iyelegen.

Regionallıq qamsızlandırıw bazarı degende sawda, ekonomikalıq hám basqa táreplerden óz ara jaqın qatnasıqta bolǵan bir neshe mámleketlerdiń ishki bazarı túsiniledi. Evropa Awqamınıń qamsızlandırıw bazarı iri regionallıq bazar esaplanadı.

Xalıqaralıq qamsızlandırıw bazarı degende dúnya kóleminde qamsızlandırıw xızmetin alıp barıwshı ayrıqsha mámleketlerdiń ishki bazarı túsiniledi. Sonıń ishinde, házirgi waqıtta Yaponiya qamsızlandırıw bazarınıń xalıqaralıq dárejede zárúrli ornı bar hám keyingi on jıllıqta Yaponiya qamsızlandırıwshıları dúnya bazarında jetekshilik

⁴³ Ózbekistan Respublikasıtıń «Qamsızlandırıw xızmeti haqqında»ǵı Nızamı.-«Xalq sózi» gazetası, 2002 jıl, 28 may.

etip kelmekte. Maǵluwmatlarga qaraǵanda, 1992-jılı jáhándegi eń iri 20 ómirdi qamsızlandırıwshı kompaniyalar ishinde 9 yamasa 45 %ı Yaponiyaǵa tiyisli bolǵan hám bul kompaniyalardıń finanslıq potencialı 869 mlrd. AQSH dolları muǵdarında bahalangan.

Ekonomikası rawajlangan eller tájiriybesinde qamsızlandırıw bazarı ekige bólinedi:

- 1) Ómirdi qamsızlandırıw menen baylanıslı qamsızlandırıw xızmetleri bazarı,
- 2) Uluwma qamsızlandırıw xızmetleri bazarı.

AQSH hám Yaponiya milliy qamsızlandırıw bazarlarında óz ara qamsızlandırıw jámiyetleriniń sanı jámi qamsızlandırıw kompaniyalarınıń 50%dan artıǵın quraydı.

Shet ellerde qamsızlandırıw bazarınıń zárúrli quramlı bólimlerinen biri qamsızlandırıw brokerleri sanaladı. Brokerler qamsızlandırıw agentlerinen parıqlı, bir tárepten, qamsızlandırıwshınıń, ekinshi tárepten bolsa qamsızlanıwshınıń máplerin qorgaydı. AQSH hám Ullı Britaniyada qamsızlandırıw brokerleri institutı júdá rawajlangan.

Zamanagóy hawa laynerleri hám suw kemeleri, atom elektr stanciyaların buǵan mısál sıpatında keltiriw múmkin. Xalıqaralıq qamsızlandırıw bazarında «Koloniya» (Germaniya), «Kyoln qayta qamsızlandırıw jámiyeti» (Germaniya) hám Shveycariya qayta qamsızlandırıw jámiyeti óz artıqmashlıǵına iye hám isenimli sherik sıpatında úlken abıroyǵa iye bolǵan.

Solay etip, qamsızlandırıw bazarı degende, ózine tán tovar bolǵan «qamsızlandırıw xızmetlerin» satıp alıw-satıwı menen baylanıslı ekonomikalıq qatnasıqlar túsiniledi.

Qamsızlandırıw bazarı professional hám professional bolmaǵan qatnasıwshılarga bólinedi. Ózbekistan Respublikasınıń «Qamsızlandırıw xızmeti haqqında»ǵı nızamı 5-statyasında «Qamsızlandırıw bazarınıń professional qatnasıwshıları qamsızlandırıw xızmetiniń subyektleri esaplanadı. Qamsızlanıwshılar, qamsızlandırıw dáldalshıları jáne basqa yuridikalıq hám fizikalıq tárepler nızam hújjetlerine muwapıq qamsızlandırıw bazarınıń professional qatnasıwshıları esaplanadı», dep atap ótilgen.

Qamsızlandırıw bazarınıń tiykargı professional qatnasıwshısı – qamsızlandırıwshı. Qamsızlandırıwshıǵa tómendegishe xarakteristika beriw múmkin: qamsızlandırıw shártnamasına muwapıq, qamsızlandırıw tabanı (qamsızlandırıw pulı) tólemin ámelge asırıw minnetlemelerin alǵan yuridikalıq tárep qamsızlandırıwshı dep ataladı.

Qamsızlandırıwshı qamsızlandırıw hádiyseleri júzege keliwin saplastırıw hám aldın alıwǵa baylanıslı ilajlardı arnawlı mámleketlik organ tárepinen belgilengen tártipte hám shártlerde qarjılandırıwǵa haqılı.

Juwmaqlaw

Bul bapta qamsızlandırıwdıń ekonomikalıq mazmunı, qamsızlandırıw túrleri hám onıń klassifikaciyası tuwralı ayrıqsha toqtalıp ótken.

Qamsızlandırıw ğárezsiz ekonomikalıq kategoriya sıpatında pul qatnasıqları sistemasında zárúrli orın tutadı. Qamsızlandırıw aldın ala kórip bolmaytuǵın tábiyy hám basqa hádiyseler júz beriwı nátiyjesinde kóriletuǵın zıyanlardı qaplaw menen baylanıslı máqsetli pul fondların dúziw hám onnan paydalanıw boyınsha pul qatnasıqları jıyındısı bolıp tabıladı.

Sonlıqtan qamsızlandırıw sózinen paydalanganda bul dáslep qáwip qáter, qorqınısh, qorqıw mánisinde isletiledi, sebebi kórsetilgen tábiyy apatlar hám baxıtsız hádiyseler nátiyjesinde jámiyet turmısına materiallıq zıyan jetkiziledi. Biraq, qamsızlandırıw degende mine usı ruxıy jaǵdaylar emes, al, bular arasında júzege kelgen hám payda bolıwı múmkin bolǵan ayrıqsha zıyanlar hám olardıń kúshin qırqıwǵa qaratılǵan ilajlar, zıyan nátiyjesinde júzege kelgen jetispewshiliktiń ornın toltırıw, bul baǵdarda júzege keletuǵın qamsızlandırıwshı shólkemler hám qamsızlandırıwshılar ortasındaǵı qatnasıqlar názerde tutiladı.

Qamsızlandırıw ekonomikalıq kategoriya sıpatında bir qansha principiierge tiykarlanadı, yaǵnıy qamsızlandırıw riski, qayta bólistiriw xarakterine iye ekenligi, zıyanlardı málim orın hám waqıtta bólistiriliwi, qamsızlandırıw sıylıqlarınıń qaytarılıw xarakterine iye ekenligi kórsetip ótilgen.

Sunday-aq bul bapta qamsızlandırıw bazarında toqtalıp ótken. Hár qanday bazarda satıwshı hám qarıydar boladı jáne olar ortasında tiyisli tovarlar (xızmetler) ayırbaslanadı. Qamsızlandırıw bazarında satıwshı (qamsızlanıwshı) hám qarıydar (potencial qamsızlandırıwshı) qatnasadı. «Qamsızlandırıw xızmeti haqqında»ǵı nızamda ayırıqsha kórsetip ótilgenindey, qamsızlandırıw shólkemlerine arnawlı mámleketlik organ tárepinen belgilegen shártlerde investiciya xızmeti menen shuǵullanıwları jáne qamsızlandırıw agenti sıpatında dáldalshılıq hám qamsızlandırıw tarawındaǵı qánigelerdiń mamanlıǵın joqarılatıw menen baylanıslı xızmetti ámelge asırıwına ruxsat beredi.

Qamsızlandırıw shólkemi óz ónimin bazarda satadı eken, juwapkershiligine úlken juwapkershilik alǵanlıǵın umıtpawı kerek. Sebebi, qamsızlandırıwshı az ǵana qamsızlandırıw sıylıǵı esabınan iri muǵdardaǵı riskti qabıl qılıp aladı hám qamsızlandırıw hádiyesi júz bergende juwapkershiligindegi qamsızlandırıw qaplamasın tólewi shárt.

Tirek sózler:

Qamsızlandırıw; ómirdi qamsızlandırıw; jeke qamsızlandırıw; juwapkershilikti qamsızlandırıw; mal-múlikti qamsızlandırıw; risk (táwekelshilik); qamsızlandırıya bazarı; qamsızlandırıw polisi; qamsızlandırıw sıylıǵı; potencial qamsızlanıwshı; qamsızlandırıw dáramatları, qamsızlandırıw fondları; erkin qamsızlandırıw; májbúriy qamsızlandırıw.

Qadaǵalaw sorawları

1. Qamsızlandırıwdıń ekonomikalıq mazmunı neden ibarat?
2. Qamsızlandırıwǵa qanday funkciyalar tán?
3. Qamsızlandırıw qanday túrleri ámelge asırıladı?
4. Yuridikalıq tárepler mal-múlkiniń qamsızlandırıwında qamsızlandırıw obykti ne?
5. Iqtıyarlı jeke qamsızlandırıw túrlerine neler kiredi?
6. Májbúriy túrde ámelge asırılatuǵın jeke qamsızlandırıwdıń túrleri nelerden ibarat?
7. Juwapkershilikti qamsızlandırıw degen ne?

8. Qamsızlandırıw bazarı degende ne túsiniledi?
9. Qamsızlandırıw bazarı professional qatnasıwshıları quramına jáne kimlerdi kiritiw múmkin?
10. Qayta qamsızlanıw degende neler názerde tutıladı?
11. Qayta qamsızlandırıw shártnamaları qanday ózine tán belgilerge iye?

Test sorawları

1. Qamsızlandırıwdıń qanday funkciyalari bar?

- A) qáwip-qáter, eskertiw, investiciya, amanat, málimleme
- B) bólistiriw, qayta bólistiriw, qadaǵalaw
- C) eskertiw, amanat, bólistiriw, qadaǵalaw
- D) investiciya, kreditlew, jamǵarıw

2. Qamsızlandırıw bazarınıń professional qatnasıwshıları kimler?

- A) qamsızlandırıwshılar, qamsızlandırıw dáldalshıları, basqa yuridikalıq hám fizikalıq tárepler
- B) Yuridikalıq hám fizikalıq tárepler
- C) qamsızlandırıwshılar, qamsızlandırıw dáldalshıları
- D) qamsızlandırıw dáldalshıları, yuridikalıq tárepler

3. Qamsızlandırıw sıylıǵı degen ne?

- A) qamsızlanıwdırıwshınıń qamsızlanıwshıǵa tólewı shárt bolǵan qamsızlandırıw haqısı
- B) qandayda bir hádiyse keltirgen zıyanı
- C) qamsızlandırıwshınıń qamsızlanıwshıǵa beriwi zárúr bolǵan pulı
- D) klientke beriletuǵın sawǵası

4. Qamsızlandırıw bahası degen ne?

- A) qamsızlandırılıp atırǵan obyekt qunınıń puldaǵı kórinisi
- B) qamsızlandırıwshınıń juwapkerliginiń sheklengen muǵdarı
- C) qamsızlandırıwda müliktiń puldaǵı kóriinisi
- D) qamsızlandırıw shólkemi tóleytuǵın pul

5. Jeke qamsızlandırıwdıń obyektı ne?

- A) insan ómiri, den sawlıǵı, miynet qábileti
- B) transport quralları, úskeneler
- C) insan mal-múlki, imaratlar
- D) juwapkerlik, mal-múlik, avtomobil

6. Qamsızlanıw obyektine qarap qanday boladı?

- A) múliklik hám jeke
- B) múliklik hám múliklik emes
- C) janapay hám tuwrı
- D) májbúriy hám iqtiyarlı

7. Iqtiyarlı qamsızlandırıwdıń tiykarǵı belgisi qaysı biri?

- A) qamsızlandırıw tólemin tólew processı menen baylanıslı
- B) qamsızlandırıw támiynatı ámelge asırıladı
- C) nızam tiykarında tártipke salınadı
- D) qamsızlandırıw tólemin tólew menen baylanıslı emes

8. Qamsızlandırıw hádiyesi degen ne?

- A) qamsızlandırıw hádiyesi-júzege kelgen waqıya
- B) qamsızlandırıw hádiyesi-bul shártnama
- C) qamsızlandırıw hádiyesi-qamsızlandırıw pulı
- D) qamsızlandırıw hádiyesi-bul qaplaw pulı

14-bap. XALIQ ARALIQ FINANS

14.1. Xalıqaralıq finanstıń tiykarları hám rawajlanıw tendenciyaları

Kapitaldı tartıw hám de kárxanalar, finanslıq institutlar hám xalıqtıń bos qarjıların jaylastırıwdıń alıternativ deregi sıpatında finans bazarın rawajlandırıwǵa karatılǵan Ózbekistan Respublikası finans bazarın orta múddetli hám uzaq múddetli keleshekte rawajlandırıw koncepciyasın islep shıǵıw máqsetke muwapıq esaplanadı.

Finans bazarın rawajlandırıw koncepciyası boyınsha tómendegiler jobalastırılǵan:

- bekkem finansliq institutlar (bankler, qamsizlandiruv kompaniyalari, iri mamleketlik kompaniyalar, akcionerlik jamiyetlar)ga qimmat bahali qagazlar (obligatsiyalar, vekseller ham t.b.) shigariwga ruxsat beriw;

- qimmat bahali qagazlar bazarin muwapıqlastiruv boyınsha tiyisli organniın finans bazarınıın zamanagoy usılların engiziwdedi rolin kúsheyttirıw, yaǵnıy sol organdı qadaǵalaw organı sıpatında emes, al qimmat bahali qagazlar bazarı qatnasıwshılarınıın huqıq ham nızamlı máplerin qorgawshı organ sıpatındaǵı iskerligi nátiyjeligin asırıw;

- qimmat bahali qagazlardıń dáslepki ham qosımsha emissiya qılıwın mamleketlik dizimnen ótkiiziw tártibin ápiwayılastırıw;

- qamsizlandiruv ham basqa finansliq xızmetlerdiń jańa túrlerin engiziw, qamsizlandiruv ham basqa túrdegi finansliq xızmetlerdiń kólemin keńeyttirıw;

- ayırıqsha milliy kárxanalar akciýalarınıın shet el abıroylı fond birjalarında dáslepki formada jaylastırılıwına erisiw (IPO), olardıń shet el kapital bazarına shıǵıwın támiyinlew.

Mámleketimizdiń házirgi qimmat bahali qagazlar bazarında birlemshi emissiyalar ústinlik etpekte. Ekilemshi fond bazarınıın rawajlanıwı, eń dáslep, qimmat bahali qagazlardıń aylanısı ham olarǵa xızmet kórsetiw sistemasında shıǵınlar ham qárejetlerdi kemeyttirıwge járdem beriw, bazardıń informaciyalıq tárepten ashıqlıǵın kúsheyttirıw kerek boladı.

Ekilemshi qimmat bahali qagazlar bazarınıın rawajlanıwındaǵı mashqalalardıń sheshiliwi qimmat bahali qagazlar bazarınıın jáne de rawajlanıwına ham investorlar iseniminiń bekkemleniwine alıp keledi.⁴⁴

Demek bul jerde, xalıqaralıq finans xalıqaralıq finans bazarları, xalıqaralıq bank xızmeti, xalıqaralıq korporatsiyalardıń finansı, qimmat bahali qagazlar portfelin basqarıw menen baylanıslı qatnasıqlardı úyrenedi.

Mámleketler turmısındaǵı globalizatsiya–ekonomikalıq qatnasıqlardaǵı tovarlar, xızmetler, kapital jáne fond bazarlarındaǵı sawda ham siyasatqa baylanıslı

⁴⁴ 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasını rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasını «Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili»da amalga oshirishga oid Davlat dasturini o‘rganish bo‘yicha ilmiy-uslubiy risola, T.: «Ma’naviyat» 2017. 114 b.

tártilplardiń bir qansha erkinlesiw arqalı payda bolmaqta. Sırtqı sawda baylanısları erkinlestirilip atırǵan eller sanı jıl sayın artıp barmaqta.

Búgingi globallasıw processleri jedellesken jaǵdayda mámlekettiń ekonomikası joqarı qáddilerde ózgeriwine tásir kórsetetuǵın salalardan jáne biri- bul xalıqaralıq ekonomikalıq sheriklikti jáne de rawajlandırıw, xalıqaralıq finans bazarı institutları menen baylanıslardı keńeyttiriwdi talap etedi.

Jetekshi xalıqaralıq hám shet el finans institutları menen keńeyttiriw arqalı, yaǵnıy xalıqaralıq finans institutlar pul qarjıların tartıw arqalı qarjılandıratuǵın investiciyalıq joybarlardıń óz waqtında ámelge asırılıwın támiyinlew, sonıń ishinde:

- 2016-2020 jıllar dawamında 27 joybardı ámelge asırıw ushın Jáhán banki kreditlerin tartıw;

- 2017-2019 jıllar dawamında 20 joybardı ámelge asırıw ushın Aziya rawajlanıw banki kreditlerin tartıw.

Islam rawajlanıw bankisinen 1 mlrd.dollardan kem bolmaǵan muǵdardaǵı kreditlerdi tartıw názerde tutılǵan investiciyalıq joybarlardı ámelge asırıw arqalı 2017-2019 jıllarda Ózbekistan Respublikası hám Islam rawajlanıw banki ortasındaǵı sheriklikti keńeyttiriw.

Tiykargı social-ekonomikalıq, infradúzilme hám basqa joybarlardı ámelge asırıwǵa qaratılǵan shet el húkimet shólkemleriniń (Qıtay eksport-import banki, Koreya eksport-import banki, EDCF Fondı, Yaponiya xalıqaralıq sheriklik agentligi (JICA), Koreya xalıqaralıq sheriklik agentligi (KOICA), Germaniya xalıqaralıq sheriklik jámiyeti (GIZ), Shveytariya rawajlanıw hám sheriklik agentligi (SHRSA), Franciya rawajlanıw agentligi (FRA), Evropa sheriklik komissiyaları hám t.b.) jeńillikli kredit jáne grant qarjıların tartıw múmkinshilikleriniń jaratılıwı Háreketler strategiyasında keltirilip ótilgen.⁴⁵

Jáhán ekonomikalıq hám finanslıq ortalıqtıń qalıplesiwine tásir etken sezilerli ózgerisler sıpatında tómendegilerdi kórsetiw múmkin:

⁴⁵ 2017-2021 yıllarda O'zbekiston Respublikasını rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasını «Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili»da amalga oshirishga oid Davlat dasturini o'rganish bo'yicha ilmiy-uslubiy risola, T.: «Ma'naviyat» 2017. 116 b.

1) 1957-jılı Londonda Ullı Britaniya húkimetiniń funt sterling ústinen qadaǵalaw ornatıwına juwap túrinde evrodollar bazarınıń júzege keliwi;

2) 1958-jılda dáslep, «Uluwma bazar» dep atalǵan Evropa ekonomikalıq sherikligi (EESH)–házirgi Evropa Awqamınıń (EA) dúziliwi;

3) Amerika korporacijaları shet el xızmetlerin keńeyttiriwge umtılwı (1950-jıllardan baslap). Jáhán bazarında Evropa hám Yaponiya korporacijaları xızmetiniń sezilerli ósiwi, sonday-aq, xalıqaralıq maydanda Amerika korporacijaları menen usı eller ortasında básekininiń kúsheyiwi;

4) Ótken ásirdiń 60-jıllarında Yaponiya ekonomikasın tez qáddiler menen ósiwi, Uzaq Shıǵıs biznes xızmetinde jańa imkániyatlardıń artıwı;

5) 1971 –1973 jıllarda Bretton -Vuds sistemasın paydalanıwına alıp kelgen jáhán finans krizisleri, valyutanıń belgilengen kursı sistemasınan, júziwshi valyuta kurslarına ótiw;

6) 1971-1979 jıllardaǵı birinshi hám ekinshi neft krizisleri jáhán ekonomikalıq sistemasına basım ótkiziw. Usı sánelerde neft eksport etiwshi eller shólkemi (OPEK) neft bahasın sezilerli dárejede asırıwı;

7) Rawajlanıp atırǵan mámleketlerdiń 1982-jılda sırtqı qarızlarga xızmet kórsetiwi menen baylanıslı jáhán qarızdarlıq krizisiniń baslanıwı;

8) 1980-jıllarda Yaponiyanıń xalıqaralıq finanslıq kúsh hám jáhán kapitalınıń deregi sıpatında jetekshi mámleketke aylanıwı;

9) 1987-jılda jeti mámlekettiń («Úlken jetilik») Parijde Luvr pitimin imzalawı. Olar óz valyuta kurslarınıń dollarǵa salıstırǵanda tar terbelis átirapında jasalma túrde almasıw arqalı, kúshsizlenip baratırǵan dollardı qollap-quwatlawdı jobalastırdı. Sonday-aq, usı eller kelisilgen ekonomikalıq siyasat júritiwdi mólsherledi;

10) 1987-jılda EASH birden bir Evropa aktin qabıllaw arqalı 1992-jılda bir pútin Evropa bazarın shókemlestiriwdi jobalastırılıwı. Bunda, bul shólkemniń Batıs Evropa finanslıq hám ekonomikalıq jaǵdayına sezilerli tásir etiwı kútildi;

11) 1989-1992 jıllarda Shıǵıs Evropa mámleketleri óz siyasiy baǵdarların ózgartiriwi. Olardıń oraydan jobalastırılatuǵın ekonomikadan erkin bazar

ekonomikasına ótiwi, jáhándegi siyasiy, ekonomikalıq hám finanslıq jaǵdayǵa tereń tásir etti;

12) 1992-jıldan keyin bir pútın Evropa bazarınıń júzege keliwi, 1993-jıl noyabr ayınan erkin sawda boyınsha Arqa Amerika pitiminiń kúshke kiriwi, 1993-jılda Azıya-tınısh okeanı ekonomikalıq sherikligi konferenciyası hám basqa processler, XX ásirdeń 90-jıllarında aymaqlıq rawajlanıwdı jedellestirdi.

13) Evropa Awqamınıń birden bir valyutası–Evronıń aylanısqa kiritiliwi, shet el valyuta rezervleriniń diversifikaciya dárejesi, valyutalıq pitimler kólemi hám kólemine sezilerli dárejede tásir kórsetti. Sonday-aq, evrodaǵı kóbeyiwshi finanslıq qurallar kólemi dúnyada jetekshi orındı iyeledi.

XXI ásir bosaqasında jáhán ekonomikasında tórt tiykarǵı quramlı tendenciya baqlandı:

Birinshiden, shiyki zatlar eksportına tiykarlangan jáne sanaatı rawajlangan eller ortasındaǵı qatnasıqlardaǵı ózgerisler. Shiyki zatlar jetkizip beriwshi eller hám sanaatı rawajlangan eller ortasında dástúrli ekonomikalıq baylanıslar bar bolıp, olardıń óz ara qatnasıqlar modeli tómendegishe edi: shiyki zatlar jetkizip beriwshi eller, shiyki zatlardı eksport etip, alınǵan valyuta túsimlerinenden sanaat ónimleri importın qarjılandırǵan.

XX ásirdeń 70-jıllarında «Rim klubı» atı menen belgili Batıs Evropa alımları «dúnya kóleminde tez arada tábiyy resurslardıń global qıtshılıǵı júzege keledi», dep bolǵan edi.

Usı pikirlerge tykarlanıp kópshilik shiyki zatlar jetkizip beriwshi eller shiyki zatlar satıw esabınan valyuta túsimin joqarılatıw máqsetinde kartellerge birlesti. Biraq, sanaat texnologiyası hám awıl xojalıq tarawınıń keskin rawajlanıwı, shiyki zatlarǵa bolǵan talaptıń qısqaırıwına tásir kórsetti hám nátiyjede shiyki zatlar bahasınıń tómelenlewi júz berdi.

Ekinshiden, sanaatı rawajlangan ellerde qol miynetine tiykarlangan islep shıǵarıwdan, bilim hám mamanlıqqa tiykarlangan islep shıǵarıwǵa ótili.

Jáhán ekonomikalıq dúzilisindegi usı ózgerisler nátiyjesinde bántlik quramında joqarı mamanlıqtı talap etiwshi qánigelerge mútájlik artıp, salıstırmalı túrde tómén

maman qánigelerge talap páseyip bardı. Informaciya almasıwınıń ańsatlıǵı– isbilermenlik xızmetin, kishi biznes hám jeke iniciativanı qızıqtırdı.

Ilimiy-texnikalıq progress jetiskenliklerinen paydalanıw, bilimdi hám joqarı mamanlıqtı talap etti, sonıń ushın islep shıǵarıw nátiyjeliligi hám básekileslikti arttırıw ushın, insan kapitalına investiciya qılıw áhmiyetligi arttı.

Úshinshiden, jáhán sawdasında xalıqaralıq kapital háreketiniń sezilerli dárejede artıwı. Usı ózgeris xalıqaralıq sawdaǵa salıstırǵanda xalıqaralıq kapital háreketiniń tez qáddide ósiwi menen júz berdi. Xalıqaralıq finans statistikasınıń maǵluwmatlarına qaraǵanda, jáhán eksportı kólemi, 1981- jılǵı 2000 mlrd. AQSH dollarınan 1991- jılǵı 3447 mlrd. AQSH dolları dárejesine shekem ósken. Usı waqıt aralıǵında xalıqaralıq obligaciya emissiyası 23 mlrd.dan 342 mlrd. AQSH dollarına ósti. Bunnan tısqari, úsh jetekshi xalıqaralıq finans bazarlarında kóplegen shet el valyutalar aylanısı sezilerli dárejede ósti. 1986-jıldan 1992 jılǵa shekem Londonda shet el valyutasınıń kúnlık ortasha aylanısı 90 mlrd.dan 303 mlrd. AQSH dollarına shekem arttı. Usı dáwirde Nyu - Yorktaǵı kúnlık aylanısı 50 mlrd.dan 192 mlrd.qa, Tokioda 48 mlrd.dan 128 mlrd. AQSH dollarına artqan.

Xalıqaralıq kreditler kóleminiń sezilerli dárejede artıwı tek ǵana xalıqaralıq ayırbaslaw kóleminiń artıwı, al óndirislik máqsetlerindegi kreditke bolǵan talaptıń artıwı menen de kórsetiledi. 1970-jıllarǵa kelip bolsa, xalıqaralıq jeke kreditler aǵımdaǵı tólem balansı deficitin tikkeley hám tikkeley bolmaǵan qarjalındırıw ushın da paydalanıla basladı.

Jeke firmalar menen bir qatarda, húkimet, mámleketlik shólkemleri hám kárxanaları, xalıqaralıq kredit shólkemleri iri qarız alıwshılardıń aylandı. Sońǵı on jıllıqta xalıqaralıq kapitallar bazarı esabınan rawajlangan hám rawajlanıp atırǵan eller jalpı tólem balansı deficitiniń derlik 60 payızǵa qarjılandırıldı. 1970-jıllarda xalıqaralıq kapitallar bazarınıń keńeyiwi xalıqaralıq likvidlik hám finanslıq qarjılardıń xalıqaralıq háreketin artıwına sebep boldı.

1971-jıldıń avgustına kelip, AQSH húkimeti altınıń AQSH dollarına erkin konvertirleniwin biykar etti. Bul jaǵday amerika dollarınıń jáhán boylap keń qollanıwı hám jáhán valyutasına aylanıwına sharayat jarattı. AQSH húkimetiniń bul

qararınan soń, bir qatar eller valyuta kursınıń erkin júziw rejimin engiziwge kirisip ketti, ayırımlarında keskin belgilengen kurs rejimine qaytıw jaǵdayları ushıraǵan bolsa da, bul jaǵday waqtınshalıq xarakterge iye boldı. 1973-jılda bolsa, júziw rejimi Yamayka konferenciyasında rásmiy túrde tán alındı hám XVFnıń aǵza mámleketlerine qálegen kurs rejimin engiziw huqıqı berildi.

Tórtinshiden, transmilliy korporaciyalardıń qospa kárxanalardı shólkemlestiriw ushın xalıqaralıq investiciyaları hám sheriklik pitimlerinde diversifikaciya dárejesiniń artıwı.

XX ásirdeń 70 jıllarına kelip, xalıqaralıq finans tarawında bir qatar sapa ózgerisleri júz berdi hám zamanagóy xalıqaralıq valyuta-finans sistemasınıń qalıplesiwi hám rawajlanıwına túrtki boldı. Xalıqaralıq kreditlew kólemi hám xarakteriniń ózgeriwi birinshi ret TMKlar xızmeti menen baylanıslı bolıp, bul óz náwbetinde, finanslıq resurslardıń jáne de aqılǵa uǵras paydalanıwına alıp keldi. TMKlar ózleriniń shólkemleskenlik, islep shıǵarıw hám marketing sistemaların shet eller aymaqlarına jayıp, usı jol menen tovar, xızmet, kapital hám texnologiyaların islep shıǵarıwǵa tartıw, usı eller ortasındaǵı óz ara háreketlerge tásir etti. Qospa kárxanalar xalıqaralıq biznes integraciyasınıń keń tarqalǵan túrine aylandı.

Xalıqaralıq ekonomikalıq qatnasıqlarda globalizaciya menen birge, integraciya processleriniń jáne bir túri–belgili bir geografıyalıq jaylasıwına tiykarlangan aymaqlıq integraciya júz bermekte.

Biraq, «milliy xojalıq jıyındısı», «mámlekettiń milliy ekonomikalıq mápleri» túsinipleri óz mánisin saqlap qalmaqta. Milliy xojalıq elege shekem islep shıǵarıw, almaslaw, bólistiriw hám tutınıw, sonday-aq, ekonomikalıq xızmettiń tiykarǵı orayı bolıp tabıladı.

Hár bir mámlekettiń jıllar dawamında dúzilgen óz tariyxıy, ekonomikalıq, sociallıq-mádeniy rawajlanıw ózgeshelikleri bar bolıp, basqa mámleketlerdiń tájiriybelerin kóre bile tura kóshirip alıw, yamasa xalıqaralıq shólkemler tárepinen usınıs etiletuǵın, ekonomikalıq rawajlanıwdıń hámme ushın uluwma receptlerin qollanıw, nátiyjesiz hám ekonomikalıq jaǵdaydı izden shıǵarıwı múmkin.

14.2. Jáhán banki hám Xalıqaralıq valyuta fondı

Qatań belgilengen paritet sistemasına ótilgenge shekem, yaǵnıy altın hám altın deviz standartı sharayatında barlıq global xarakterge iye bolǵan finanslıq mashqalalar xalıqaralıq konferenciyalarda sheshiletuǵın edi. 1944-jılda AQSHdaǵı Bretton- Vuds konferenciyasında Xalıqaralıq valyuta fondı (XVF) hám Xalıqaralıq tikleniw hám rawajlanıw bankiniń (XTRB) shólkemlestiriliwi xalıqaralıq finans hám valyuta sistemasınıń rawajlanıwıda zárúrli qádem boldı.

«Jáhán banki» ataması quramınan XTRB (International Bank for Reconstruction and Development) hám Xalıqaralıq rawajlanıw asociaciyasın (International Development Association) qamtıp aladı. «Jáhán banki toparı» ataması bolsa, 5 shólkemdi, sonlıqtan, XTRB, XRA, Xalıqaralıq finans korporaciyası (International Financial Corporation), Investiciyalardı kepilllestiriw boyınsha kóp tárepleme agentlik (Multilateral Investment Guarantee Agency), Xalıqaralıq investiciyalıq tartıslardı tártipke salıw orayın (International Center for Settlement of Investment Disputes) óz ishine aladı⁴⁶.

XTRBke aǵza bolatuǵın mámleketlerdiń bir waqıtta XVFǵa aǵza bolıwı talap etiledi. XTRBke aǵzalıq bolsa, óz nábwetinde, Jáhán banki toparınıń basqa shólkemlerine aǵza bolıw ushın dáslepki sharayatlardan esaplanadı. 2008-jıl 1-yanvar jaǵdayına oǵan aǵza eller sanı 185 jetken.

XTRBtiń máqsetleri qatarına tómendegiler kiredi:

- aǵza mámleketlerdiń xalıq xojalıǵın tiklew hám rawajlandırıwǵa kómeklesiw;
- kepillikler beriw, jeke hám basqa investorlardıń investiciyaları hám ssudalarında qatnasıw arqalı jeke hám shet el investiciyalardı qızıqtırıw;
- jáhán sawdasınıń teńsalmaqlı ósiwin hám aǵza eller tólem balansınıń teńsalmaqlıǵın qollap-quwatlaw.

Xalıqaralıq finans korporaciyası (XFK) 1956-jılda dúzilgen bolıp, onıń bas máqseti rawajlanıp atırǵan mámleketlerde jeke sektor investiciyaların qollap-quwatlaw arqalı ekonomikalıq ósiwdi qızıqtırıw esaplanadı.

⁴⁶ www.worldbankgroup.org

XFK húkimet kepilligin talap etpegenlikten, beneficiarlarınıń kreditke qábiletligin tereń úyreniw menen analiz qıladı. XFK kreditleriniń úlken bólegi 7-12 jıl múddetke keskin hám júziwshi stavkalarda túrli valyutalarda ajratıladı.

Investiciyalardı kepilllestiriw boyınsha kóp tárepleme agentlik (MIGA) 1988-jılda shólkemlestirilgen bolıp, Jáhán banki toparınıń eń jas aǵzası esaplanadı. Bul shólkemniń bas máqseti–kommerciyalıq emes (siyasiy) risklerge qarsı kepillik beriw arqalı rawajlanıp atırǵan mámleketlerdegi tuwrıdan-tuwrı investiciyalardı kómeklesiw bolıp tabıladı.

XVF máqsetleri qatarına tómendegiler kiredi:

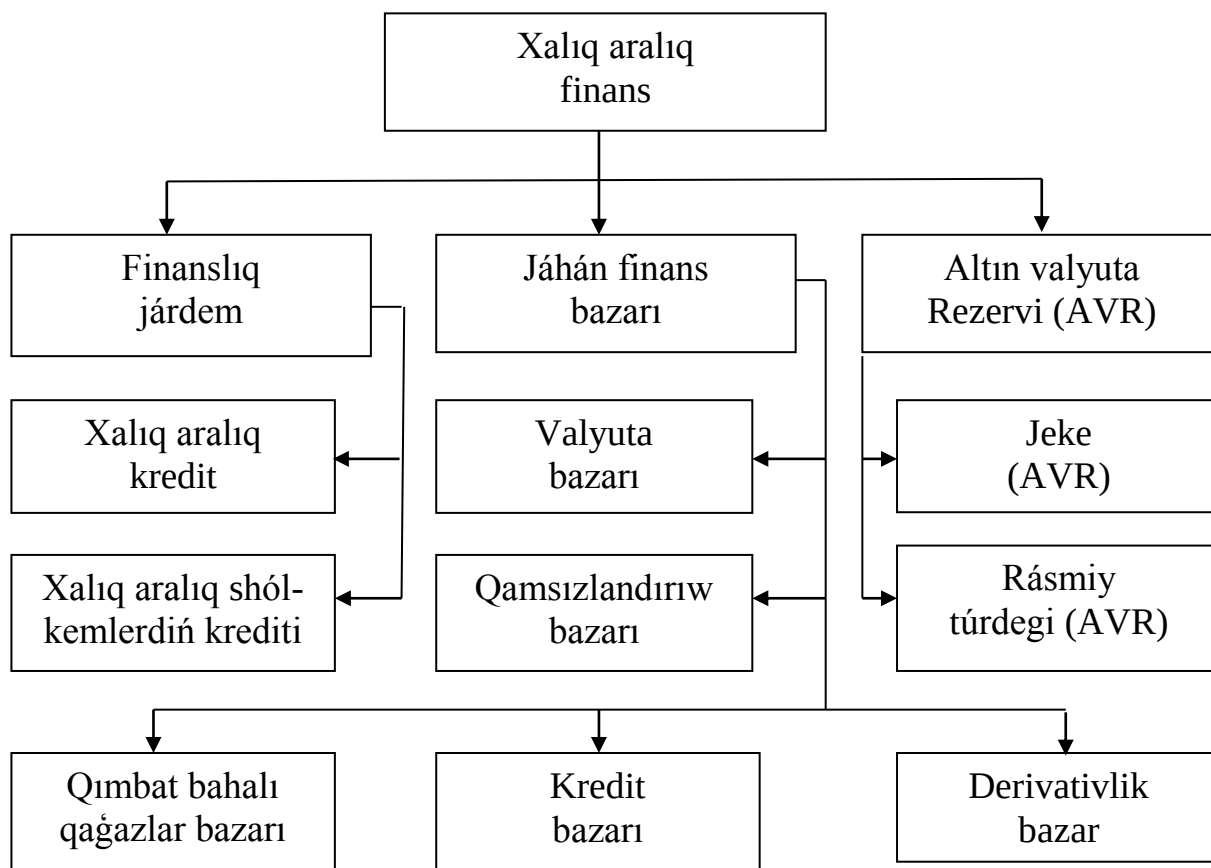
- xalıqaralıq valyutalıq mashqalalardı saplastırıw barısında másláhátlar hám sheriklik mexanizmin támiyinlewshi turaqlı institut arqalı xalıqaralıq valyutalıq birge islesiwdi qızıqtırıw;

- xalıqaralıq sawdanıń keńeyiwi hám teńsalmaqlı ósiwin qollap-quwatlaw hám usı arqalı bántlik hám real dáramatlardıń jeterlishe joqarı dárejesin uslap turıw hám ekonomikalıq siyasattıń bas máqseti sıpatında barlıq aǵza eller resurslarınıń nátiyjeligin joqarılatıwǵa úles qosıw;

- aǵza eller ortasında aǵımdaǵı pitimlerge baylanıslı kóp tárepleme tólemler sistemasın shólkemlestiriw hám jáhán sawdası rawajlanıwına tosqınlıq etiwshi valyuta ayırbaslawdaǵı sheklewlerdi biykar etiwge kómeklesiw;

- aǵzalardıń uluwma resursları esabınan jeterlishe qáwipsiz tiykarda qarjı menen támiyinlew arqalı olardıń isenimin aqlaw, hám sonıń tiykarında olardıń tólem balansındaǵı muwapıqsızlıqlardı milliy yamasa xalıqaralıq rawajlanıwǵa tosqınlıq bolatuǵın is-ilajlı tuwrılaw imkanın beriw;

- joqarıdaǵılardıń muwapıq aǵza mámleketlerdiń xalıqaralıq tólemler balanslarındaqı muwapıqsızlıqlardıń úzliksizligin qısqartıw hám onıń dárejesin túsiriw.



14.2.1-sızılma. Xalıq aralıq finans dúzilisi

XVFDı shólkemlestiriw dawamında keskin belgilengen paritet sistemasınıń principi qalıplestirilgen bolıp, olarğa valyutalardıń altın paritetine muwapıq túrde olardıń rásmiy almaslaw kursın ornatiw, aǵza eller tárepinen almaslaw kurslarınıń valyuta intervalı (1945-1971 jıllarda – $\pm 1\%$, 1971-1973 jıllarda – $\pm 2,25\%$) átirapında bolıwın támiyinleniwi, altınıń jáhán pulı funkciyasın saqlanıwı menen birge, AQSH dollarına usı funkciyanı orınlawshı valyuta ornınıń beriliwi usáǵanlardı kiritiw múmkin.

Bretton - Vuds sisteması kriziske ushıraǵannan, májbúriy valyuta intervalları biykar etildi hám valyuta kursınıń erkin júziw sistemasına ótili. Sonday-aq, altın demonetizaciya etildi, yaǵnıy altın standartı, xalıqaralıq esaplasıwlarda hám Oraylıq banktiń rezervlerin qalıplestiriwde altınnan májbúriy paydalanıw ámeliyatı, AQSH dollarınıń altınǵa erkin ayırbaslanıwı biykar etildi. Bunnan tısqarı, hár bir mámleket valyuta kursı rejimin ǵárezsiz tańlaw huqıqına iye boldı. XVF nızamına muwapıq, a) elde finanslıq hám valyuta siyasatı turaqlıǵın qollap-quwatlaw jáne Oraylıq bank

tárepinen valyuta kursınıń kúshli terbelisi júz bergende intervenciyaдан paydalanıwı;
b) bir tárepleme ústinlikke iye bolıwǵa qaratılǵan valyuta kursınıń manipulyaciyasınan waz keshiw; v) valyutanı tártipke salıw hám valyuta kursı mexanizminde kórilip atırǵan ózgerisler haqqında XVFTı tezlik penen xabardar qılıw;
g) valyutalardı altınǵa baylanıstırıp qoyıw tártibinen waz keshiw talap etiledi.

XVFTıń kreditlew dástúrlerin tómendegishe kategoriyalarǵa ajratıw múmkin:

1. Rezerv (Stand - By) kelisimleri tiykarınan qısqa múddetli tólem balansı mashqalaların saplastırıwǵa mólsherlengen. XVFTıń eń iri kreditleride bul kategoriyǵa tiyisli esaplanadı. 1997-jılǵa XVFT Qosımsha rezerv dástúrin ámeliyatqa engizdi. Bul dástúr kapital esap beti menen baylanıslı krizislerdi bastan keshirip atırǵan mámleketlerge tezlik penen júdá qısqa múddetli kreditlerdi ajratıwdı kórip shıǵadı.

2. Uzayttırılǵan fond baǵdarlaması XVFT tárepinen tólem balansı qıyınshılıqlarına júz tutqan ellerge kómeklesiw máqsetinde engizilgen bolıp, bunda mashqalalar belgili bólimin strukturalıq mashqalalar menen baylanıslı hám onı saplastırıw makroekonomikalıq muwapıqsızlıqlarǵa salıstırǵanda uzaq múddetti bildiredi.

3. Kámbaǵallıqtı qısqartıw hám ekonomikalıq ósiw baǵdarlaması tiykarında XVFT jıllıq payız stavkası 0,5 % hám sóndiriw múddeti 10 jıl bolǵan kreditlerdi óziniń eń kámbaǵal aǵza mámleketlerine usınadı. XVFT kreditleriniń kópshilik bólegi usı kategoriyǵa tiyisli. 2005-jılǵa ekzogen shoklar baǵdarlaması islep shıǵılıp tastıyıqlandı. Bul dástúr tiykarında kámbaǵallıqtı qısqartıw hám ekonomikalıq ósiw baǵdarlaması arqalı kredit almaytuǵın tómén rawajlangan ellerge olardıń qadaǵalaw sheńberinen tısqarında bolǵan shoklar sebepli júzege keletuǵın tólem balansı mashqalaların saplastırıw ushın kreditler usınıladı.

14.3. Valyuta kursı hám valyuta bazarları

Bir valyutanıń basqa valyuta birligindegi bahası valyuta kursı dep ataladı. Ol mámleket ekonomikasına, hátte xalıqtıń turmıs jaǵdayına da tásir kórsetedi.

Valyuta kursı inflyaciyanı esapqa alıwına qaray nominal hám real almaslaw kurslarına bólinedi. Nominal ayırbaslaw kursı—bul eki mámleket valyutasınıń salıstırma bahası esaplanadı. Real ayırbaslaw kursı—bul eki elde islep shıǵarılǵan tovarlardıń salıstırma bahası. Real ayırbaslaw kursı nominal kurs hám tovarlardıń milliy valyutadaǵı nırqına baylanıslı bolıp tómendegi formula boyınsha esaplanadı:

$$R = e * P / P^*$$

Bul jerde, e - nominal ayırbaslaw kursı

P -bir mámlekettegi bahalar dárejesi

P^* - basqa mámlekettegi bahalar dárejesi.

$$e = R * P^* / P$$

Belgili, milliy valyuta kursınıń 3 tiykarǵı rejimi bar:

1. Erkin júziw rejimi.
2. Qatań belgilengen kurs rejimi.
3. Basqarılatuǵın júziw rejimi.

Eger milliy valyutaniń kursı erkin túrde valyuta bazarında talap hám usınıs tiykarında qalıplesse, bul erkin júzip júriwshi kurs rejimin ańlatadı. Bunda mámleket Oraylıq bankı milliy valyuta kursınıń belgili bir jaǵdayı ushın juwap bermeydi. Bul kurs rejimi erkin ayırbaslanatuǵın barlıq rezerv valyutalarına tiyisli. Sonday eller bar, olarda aǵımdaǵı operaciyalar boyınsha valyutalıq sheklewler biykar etilgen, biraq basqarılatuǵın júziw rejimi qollanıladı. Bunday mámleketlerge mısalı etip Meksika, Kuveyt, BAÁ usaǵan mámleketlerdi kórsetiw múmkin. Biraq bul jaǵday valyutalardıń almasıwı shárti menen rejimi ortasındaǵı baylanıslıqtı biykar etiw ushın jeterli emes.

Qatań belgilengen kurs rejiminde mámlekettiń milliy valyuta kursı shet el valyutaǵa salıstırǵanda belgili bir qatnasıqta ornatıladı hám Oraylıq bank kursınıń belgilengen qatnası ushın juwap beredi. Biraq keskin belgilengen valyuta kursları

valyuta operaciýalaryn keń kólemde rawajlanıwına tosqınlıq qıladı, biraq onıń ekonomikaǵa unamlı tárepleri de bar.

70-jıldıń ortalarınan baslap oraylıq banklerdiń kurs siyasatında ózgerisler payda boldı. Rásmiy túrde erkin júziw rejimin tán alǵan oraylıq bankler (Avstriya, Italiya oraylıq bankleri hám basqalar) valyuta kursına tásir qılıw ushın valyuta intervenciyasın tez-tez ámelge asıra basladı. Bul jaǵday XVF ekspertleri tárepinen «Basqarılatuǵın júziw» degen atamanı aldı.

Valyuta bazarı – bul shet el valyutaǵa salıstırǵanda talap hám usınıs dus keletuǵın bazar⁴⁷. valyuta bazarı pul bazarınıń quramlı bólegi esaplanadı. Pul bazarı bolsa, óz náwbetinde, kapitallar bazarı menen birgelikte finans bazarın quraydı.

Valyuta bazarı, sonday - aq, shólkemleskenlik hám shólkemleskenlik - texnikalıq tárepten de qaralıwı múmkin. Shólkemleskenlik tárepten valyuta bazarı talap hám usınıs tiykarında valyuta hám valyutalıq qunlıqlardı satıp alıw hám satıw boyınsha operaciýalar ámelge asırılatsuǵın rásmiy finanslıq oraylar sıpatında ózin payda etedi. Shólkemleskenlik - texnikalıq tárepten valyuta bazarı túrli mámleketlerdegi bankler hám birjalardı baylawshı zamanagóy telekommunikaciya quralları kompleksin ańlatadı.

Valyuta bazarların tómendegi belgilerge muwapıq klassifikaciyalaw múmkin:

- 1) jayılw kólemine qaray: xalıqaralıq hám milliy valyuta bazarları;
- 2) valyutalıq sheklewlerge qaray: erkin hám erkin bolmaǵan valyuta bazarları;
- 3) valyuta kursları túrine qaray: bir rejimli hám túrli rejimli valyuta bazarları;
- 4) shólkemleskenlik dárejesine qaray: birja hám birjadan tısqarı valyuta bazarları.

Házirgi payıtta jáhán valyuta bazarları sıpatında Aziya (orayları–Tokio, Gonkong, Singapur, Melburn), Evropa (orayları–London, Frankfurt-na-Mayne, Cyurix) hám Amerika (orayları–Nyu-York, Chikago, Los Anjeles) bazarları ajratıp kórsetiledi.

Milliy valyuta bazarı–bul, birinshiden, bir mámlekettiń valyuta bazarı, yaǵnıy usı mámleket aymaǵında ámel etedi; ekinshiden, bul mámleket aymaǵında jaylasqan

⁴⁷ Симионов Ю.Ф., Носко Б.П. Валютные отношения: Учебное пособие.– Ростов н/Д: Феникс, 2001. – 320 с.

bankler tárepinen klientlerine shet el valyutada xızmet kórsetiw boyınsha ámelge asırılatuǵın operaciylar kompleksinen ibarat boladı.

Milliy valyuta bazarları mámleket ishinde pul aǵımlarınıń háreketin támiyinleydi hám jáhán finans bazarları menen baylanıslarǵa xızmet qıladı.

Valyutanıń konvertirleniwi uluwma támiyinlenbegen jaǵdayda milliy valyuta bazarı nátiyjeli xızmet kórsete almaydı. Konvertirlikke iye bolmaǵan pul birligi tek ǵana mámleketler aralıq qatnasıqlarda shártli esap-sanaq quralı sıpatında paydalanıwı múmkin. Bunday jaǵdayda «qara» bazarda «qupıyana» kurs, yaǵnıy shet el valyutanıń rásmiy konvertirlik bolmaǵan jaǵdaydaǵı bazar bahası qalıplesiwi múmkin.

Birja valyuta bazarı – valyuta birjaları kórinisinde payda bolatuǵın shólkemleskenlik bazar esaplanadı. valyuta birjası–bul valyuta hám shet el valyutadaǵı qımbat bahalı qaǵazlar sawdaların dúziwshi shólkem bolıp tabıladı. Ol kommerciyalıq shólkem emes, yaǵnıy onıń xızmeti joqarı payda alıwǵa qaratılmaǵan.

Birjadan tısqarı valyuta bazarı mazmunına qaray bankler aralıq valyuta bazarı bolıp, onıń shólkemlestiriwshileri dilerler esaplanadı. Birjadan tısqarı valyuta bazarında tómendegi operaciylar ámelge asırıladı:

- shet el valyutalardı satıp alıw hám satıw operaciyları;
- naq shet el valyutalar menen ámelge asırılatuǵın valyuta-almaslaw operaciyları;
- forvard operaciyları;
- valyuta opcionları menen ámelge asırılatuǵın valyuta operaciyları.

Valyuta bazarlarınıń áhmiyeti milliy ekonomikanıń jáhán ekonomikasına jáne de integraciyalasıwına xızmet qılıwda payda boladı.

Ekonomikanı erkinlestiriw basqışında Ózbekistan Respublikası valyuta sistemasında valyuta qatnasıqların tártipke salıw ámeliyatın jetilistiriw barısında bir qansha mashqalalar bar. Sonıń ishinde, valyutalıq qadaǵalaw processı negizinde qadaǵalaw funkciyasına iye bolmaǵan kommerciyalıq banklerdiń aktiv túrinde tartılǵanlıǵı valyutalıq qadaǵalawdıń tásirsheńligi hám nátiyjeligi, aǵımdaǵa valyuta bazarı likvidlik dárejesin tómén dárejede ekenligi, milliy valyutanıń nominal

almasıwı kursın talap hám usınıs tiykarında qálipsestiriw processine unamsız tásir etpekte. Valyuta kursı hám pariteti ortasında tıgız baylanıs bar bolıp, valyuta kursı naq hám naq emes pul aylanıslarına tikkeley hám janapay tásir kórsetedi. Biraq, pul sistemasınıń ayırım elementleri rawajlanıwında dawam etip, sistemanıń ózine, ekonomikanıń jaǵdayına, ayırım dáwirlik aralıqlarında, tikkeley hám kúshli tásir kórsetedi. Mısalı, pullar usınısınıń keskin artıwı inflyaciya dárejesiniń ósiwine hám sonıń tiykarında pul qunınıń páseyiwine alıp keledi yaki milliy valyutanıń real almasıw kursınıń artıwı mámlekettiń eksport potencialınıń páseyiwine hám sol tiykarında shet el valyutalar usınısınıń kemeyiwine alıp keliwi múmkin.⁴⁸

2016 jılda swmnıń sherikles mámleketler hám basqa tiykargı shet el valyutalarga salıstırǵanda almasıw kursınıń qádirsizleniwi mámlekettiń eksport etiwshi kárxanaları básekilesliginiń kúshsizleniwine sebep bolǵan.

Ózbekistan Respublikasınıń Oraylıq bankiniń shet el valyutalar hám altın menen ámelge asırılatuǵın svop operaciyları kólemin arttırıw hám milliy valyutanıń nominal almasıw kursın AQSH dolları, evro hám Yaponiya ieninen dúzilgen «valyuta sebeti»ne salıstırǵanda anıqlawdı engiziw jolı menen milliy valyuta-swmnıń devalıvaciya qáddin páseyttiriw zárúr.

Ózbekistan Respublikası Oraylıq banki AQSH Federal rezervi sisteması, Evropa Oraylıq banki hám Yaponiya Oraylıq banki menen valyutalıq svop operaciyların úzliksiz túrde ámelge asırıwdı jolǵa qoyıwı zárúr. Bunıń nátiyjesinde, birinshiden, aǵımdaǵı valyuta bazarınıń likvidligin támiyinlew menen baylanıslı bolǵan mashqalalar sheshildi; ekinshiden, Oraylıq banktiń rásmiy xalıqaralıq valyuta rezervlerin basqarıw imkániyatı keńeydi.

Usı tárepten toplanıp qalǵan mashqalalardı sheshiw ushın valyutanı tártipke salıwdıń aldınǵı bazar mexanizmлерin basqıshpa-basqısh ámelge asırıw kún tártibindegi birlemshi máselelerden biri esaplanadı. Sonıń ushın da valyutanı tártipke salıwdıń jańasha mexanizmлерin islep shıǵıw boyınsha Ózbekistan Respublikası Prezidentiniń qararın tayarlaw Háreketler strategiyasında belgilep qoyıldı.

⁴⁸ 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasınıń rivojlandirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasını «Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili»da amalga oshirishga oid Davlat dasturini o'rganish bo'yicha ilmiy-uslubiy risola, T.: «Ma'naviyat» 2017. 112 b

Bularğa tómendegiler kiredi:

- valyuta bazarındağı shet el valyutasına bolğan talap hám usınıstan kelip shıǵıp, bazar mexanizmin esapqa alıp, ishki hám sırtqı bazarlarda jergilikli islep shıǵarıwshılardıń básekilesligin támiyinlewshi hám qollap-quwatlawshi valyuta kursı siyasatın jetilistiriw;
- isbilermenlik subyektleriniń óz valyuta qarjıların erkin iyelew huqıqı tolıq ámelge asırılıwın támiyinlew;
- hár qanday manipulyaciyalardıń aldın alatuǵın mexanizmlerdi engiziw arqalı, shet el valyutasınıń birjada erkin aylanısta bolıwın támiyinlew;
- kommerciyalıq bankleri tárepinen tartılğan hám óz resursları esabınan shet el valyutasın tiyisli tártiplerge ámel etip, erkin satıw sistemasın engiziw;
- byudjetke qosımsha túsimler, kommerciyalıq banklerdiń aǵımdağı kreditleri hám Ózbekistan Respublikası Tikleniw hám rawajlanıw jamǵarmasınıń qarjıları esabınan ekonomikanıń tayanış tarmaqların waqtınshalıq finanslıq qollap-quwatlaw ilájların kóriw.⁴⁹

14.4. Tólem balansı hám onı tártipke salıw jolları

Tólem balansı bul sonday hújjet esaplanıp, onda mámlekettiń shet eller menen bolatuǵın baylanısları nátiyjesinde júzege keletuǵın valyuta túsimleri hám tólemleriniń haqıyqattağı summası kórsetiledi. Tólem balansı–belgili bir waqıt aralığında rezidentler hám norezidentler ortasındağı barlıq ótkizbelerdiń ólshemi esaplanadı.

Tólem balansınıń standart komponentleri esapbetlerdiń eki tiykargı topar boyınsha ajratılıwı múmkin:

- aǵımdağı operaciyalar esapbeti, onda tovarlar, xızmetler, alınğan dáramatlar hám aǵımdağı transfertlardı qamtıp alıwshi ekonomikalıq pitimler esapqa alınadı;

⁴⁹ 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasını rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini «Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili»da amalga oshirishga oid Davlat dasturini o'rganish bo'yicha ilmiy-uslubiy risola, T.: «Ma'naviyat» 2017. 113 b

– kapitallar hám finanslıq instrumentler menen baylanıslı operaciylar esapbeti, onda kapital transfertları, finanslıq emes aktivlerdi satıp alıw, sonday - aq, finanslıq talaplar hám minnetlemeler menen baylanıslı operaciylar esapqa alınadı.

Tólem balansınıń mámleket tárepinen tártipke salıwdıń zárúrligi tómendegi sebepler menen kórsetiledi:

Birinshiden, tómlem balansına teńsalmaqsızlıq tán bolıp, bul jaǵday deficit yamasa hádden tısqarı aktiv qaldıq kórinisinde payda boladı. Bul disproporciya valyuta kursı dinamikasına, kapital aǵımına, ekonomikanıń jaǵdayına qatań unamsız tásir kórsetedi. Mısalı, AQSH, aǵımdaǵı operaciylarındaǵı deficitte milliy valyuta menen qaplaw nátiyjesinde, inflyaciyanı basqa mámleketlerge eksport etiwge erisken. Bul bolsa, xalıqaralıq aylanıstaǵı dollar artıqshalıǵın keltirip shıǵardı hám XX ásirdeń 70 -jıllarında Bretton-Vuds sistemasınıń izden shıǵıwına alıp keldi.

Ekinshiden, XX ásirdeń 30-jıllarında altın-deviz standartı engizilgennen soń, tómlem balansın balanslastırıwdıń baha mexanizmi jumıs bermey qoydı. Usı sebepli de, tómlem balansın mámleket tárepinen belgili bir ilajlar arqalı basqarılıwı máqsetke muwapıq bolıp qaldı.

Úshinshiden, xojalıq baylanısları bir qansha globallasıp baratırǵan házirgi dáwirde, ekonomikanı mámleket tárepinen tártipke salıw sistemasında tómlem balansınıń roli barǵan sayın artıp barmaqta. Tómlem balansın balanslastırıw wazıypası—mámlekettiń turaqlı ekonomikalıq ósiwin támiyinlew, inflyaciyanı jılawlap turıw hám jumıssızlıqtı kemeyttiriw usaǵan wazıypalar menen bir qatarda kórsetilmekte.

Tólem balansın balanslastırıw, bir qansha ishki hám sırtqı faktorlardıń tómlem balansına tásin bahalawdı bildiredi. Aktiv balansqa iye bolǵan eller, xalıqaralıq esaplasıwlarǵa kirisiwshi ellerde makroekonomikalıq turaqlıqtıń bolıwınan mápke iye boladı.

Deficitli tómlem balansına iye bolǵan eller bolsa, aktiv balansqa iye bolǵan óz sheriklerin import boyınsha sheklewlerdi kemeyttiriw, bul ellerge kapital shıǵarılıwın qızıqtırıw usaǵanlardı talap etedi.

Tólem balansında deficit bar bolǵan eller tárepinen, eksporttı qızıqtırıw, import

etilip atırǵan tovarlardı kemeytiriwge, shet el kapitalın tartıwǵa, kapitaldı alıp shıǵıp ketiwdi shegaralawǵa qaratılǵan tómendegi ilajlar qollanadı:

Deflyaciyalıq siyasat. Bul siyasat, ishki talaptı kemeytiriwge baǵdarlangan jaǵdayda, óz ishine byudjet qarjıların xalıq mıtájliklerine az jumsalıw, bahalardı hám is haqıların muzlatıw sıyaqlılardı qamtıp aladı. Onıń tiykarǵı instrumentlerinen biri bolıp, finanslıq hám pul-kredit ilajları esaplanadı: byudjet deficitin kemeyttiriw, Oraylıq banktıń esap stavkaların ózgartiriwi (diskont siyasatı); kredit sheklewleri; pul muassasınıń ósip barıwına shegara qoyıw. Ekonomikalıq páseyiw, jumıssızlıqtıń joqarı kórsetkishi hám tolıq paydalanımay atırǵan islep shıǵarıw quwatları sharayatında deflyaciya siyasatın qollanıw, islep shıǵarıw hám bántliktiń jáne de tómendewine alıp keledi. Bul bolsa, xalıqtıń turmıs dárejesine sezilerli unamsız tásir kórsetip, jaǵdaydı jumsartıw boyınsha operativ is ilajlar qollanbasa, sociallıq qarama qarsılıqlar keltirip shıǵarıwı múmkin.

Devalvaciya. Bul milliy valyuta kursınıń páseytiriliwi bolıp tabıladı. Bul ilaj milliy eksporttı qızıqtırıw hám importtı jılawlaw menen baylanıslı máqsetlerde ámelge asırıladı. Biraq, tólem balansın tártipke salıwda devalvaciyanıń roli, onı ótkeriw tártipleri hám olarǵa sheriklik etiwshi mámlekettiń uluwma ekonomikalıq hám finanslıq siyasatına baylanıslı boladı. Devalvaciya tek ǵana, básekileslik tovarlardıń eksport potencialı hám jáhán bazarındaǵı qolay jaǵdaylardıń bar bolıwı sharayatında ǵana tovarlar eksportın qızıqtırıwı múmkin.

Kútilgen nátiyjeni alıw ushın, devalvaciya jeterli dárejede bolıwı zárúrli. Keri jaǵdayda, ol valyuta spekulyaciyasın kúsheyttiredi hám valyuta kursın qaytadan kórip shıǵıwǵa májbúr qıladı. Mısalı, 1967- jıl noyabr ayında funt sterlingti 13,4 %ǵa devalvaciyası hám 1971- jıl dollardıń 7,89 %ǵa devalvaciya etiliwi, usı valyutalardı bolǵan spekulyativ basımdı joq ete almadı. Devalvaciyanı ámelge asırǵan mámleket, básekide ózi kútken ústinlikke iye bola almawı múmkin. Sebebi, júzip júriwshi kurs rejiminiń qollanıwı tólem balansın balanslastırıw imkanın bermewi múmkin.

Valyuta sheklewleri. Usı ilaj eksport etiwshilerdiń shet el valyutalardǵı túsimlerinen paydalanıwdı sheklew, shet el valyutanı import etiwshilerge satıwdı licenziyalaw arqalı ámelge asırıladı. Sonday-aq, ol valyuta operaciyların arnawlı

ruksatnamağa iye bolğan banklerde ámelge asırılıwı jáne tólem balansındaǵı deficitin kemeyttiriw máqsetinde, kapital eksportın shegaralaw hám onıń aǵıp keliwin qızıqtırıw, tovarlar importın shegaralawǵa qaratılǵan ilajlar jıyındısı sıpatında atap kórsetiledi. XX ásirdeń 70-jılları aqırı 80-jıllarınıń baslarında aǵımdaǵı operaciyalar boyınsha júritilip atırǵan siyasattıń erkinlesiwine qaramastan, konvertirlenetuǵın valyutaǵa iye bolǵan mámleketlerdiń derlik 90 %ında kapitallardıń xalıqaralıq háreketinde túrli qıylı sheklewler bar bolǵan. Evropa awqamınıń kópshilik mámleketleri usı sheklewlerdi tek ǵana ótken ásirdeń 90-jıllarına kelip biykar etti.

Finans hám pul–kredit siyasatı. Tólem balansındaǵı deficitti saplastırıw máqsetinde eksport etiwshilerge byudjet subsidiyalrı beriledi, protekcionistik máqsetlerde import bajları asırıladı, mámleketke pul aǵımınıń kirip keliwin qızıqtırıw máqsetinde qımbat bahalı qaǵazlar iyesi bolǵan shet elliklerden alınatuǵın salıqlardı biykar qılıw usaǵan is ilajlardan keń paydalanıladı.

14.5. Xalıqaralıq esap-sanaq túrleri

Xalıqaralıq esaplasıwlar–bul túrli mámleketlerdiń óz ara hám olardıń Yuridikalıq tárepleri hám puqaraları ortasında ekonomikalıq hám basqa qatnasıqlarda júzege keletuǵın pullıq talaplar hám minnetlemelerdiń tártipke salınıwı hám ámelge asırılıwı esaplanadı. Xalıqaralıq esaplasıwlar degende, túrli eller ortasındaǵı ekonomikalıq, siyasiy hám mádeniy baylanıslar nátiyjesinde júzege keletuǵın pullıq talaplar hám minnetlemeler tárepinen tólemlerdi ámelge asırıw sisteması túsiniledi.

«Xalıqaralıq esaplasıwlar» túsiniǵı:

- jáhán tájiriybesinde islep shıǵılǵan hám xalıqaralıq hújjetler hám kórsetpeler menen bekkemlenip qoyılǵan esaplasıwlardı ámelge asırıw hám tólemlerdi ótkeriw shártleri hám tártibin;

- xalıqaralıq esaplasıwlardı shólkemlestiriw hám ótkeriw boyınsha banklerdiń ámeliy xızmetin qamtıp aladı.

- Xalıqaralıq esaplasıwlardıń nátiyjeliligine tómendegi faktorlar tásir qıladı:

- eller ortasındaǵı ekonomikalıq hám siyasiy qatnasıqlar;

- valyuta nizamshılığı;
- xalıqaralıq sawda qagıydaları hám kórsetpeleri;
- bank ámeliyatı;
- sırtqı sawda shártnamaları hám kredit pitimleriniń shártleri;
- pullıq esaplasıwlar qatnasıwshılarınıń tólewge qábiletligi.

Sırtqı sawda shártnamalarında valyuta-finanslıq hám tólem shártleri ayqın kórsetilip, olar qatarına tómendegiler kiredi:

- baha valyutası;
- tólem valyutası;
- tólem shárti;
- esap-sanaq túri.

Baha valyutası—bul tovardıń bahası ólshenetuǵın valyuta. Usı valyutanı tańlawda tovardıń túri, húkimetler aralıq shártnamalardıń shártleri, hám ayrıqsha, valyutanıń turaqlıǵı esapqa alınadı. Shártnamada kórsetilgen baha quramına tovarlardı islep shıǵarıw, onı júklew, import etiwshi mámleket portına túsiriw, skladlarga jaylastırıw, import etiwshige onı jetkizip beriw qárejetleri kiredi.

Tólem valyutası—bul haqıyqatta import etiwshiniń minnetlemenini tólenetuǵın valyuta. Eger, tólem valyutası turaqsız valyuta bolsa, onda shártnamada tovarlardıń bahası turaqlı valyutada ólshenedi.

Tólem shártleri—bul tólem naq valyutalarda yamasa naqsız túrde, ashıq aydın esap-betleri arqalı, kredit túrinde yamasa vekseller arqalı ámelge asırılıwı múmkinligin kelisip alıw esaplanadı.

Esap-sanaq túrleri tovardı jónetiwge baylanıslı hújjetler hám tólem hújjetlerin rásmiylestiriw, jónetiw hám tólew usılları sıpatında payda boladı.

Xalıqaralıq esaplasıwlar 2 toparga bólinedi: Hújjetlestiriletuǵın; hújjetlestirilmeytuǵın tólemler.

Hújjetlestiriletuǵın tólemlerge:

1. Hújjetlestirilgen akkreditiv;
2. Inkasso menen ámelge asırılatsuǵın hámme tólemler kiredi.

Hújjetlestirilmeytuğın tólemlerge:

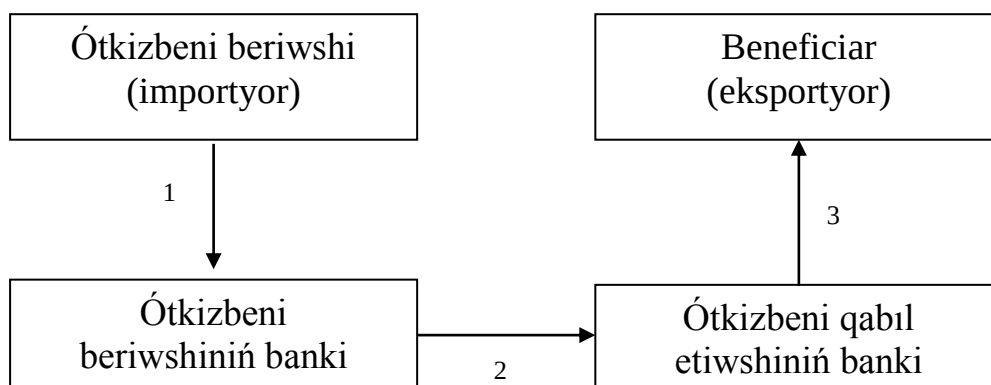
1. Tólem tapsırması;
2. Chekler;
3. SWIFT kiredi.

Hújjetlestirilmeytuğın tólemlerdi toparlawda kriteriya shártlerin tólem shártleri óteydi. Eger, hár qanday esap-sanaq tómendegi 3 tólem tiykarında ámelge asırılsa, bul hújjetlestirilmeytuğın esap-sanaq bolıp esaplanadı:

1. Aldın ala tólew;
2. Továrdı algannan soń tólew;
3. Ashıq aydın esap betler boyınsha esaplasıwlar.

Jáhán tájiriybesinde keń qollanatuğın tiykarǵı esap-sanaq túrleri sıpatında bank ótkizbesi, inkasso hám hújjetlestirilgen akkreditivti ajratıp kórsetiw múmkin. Atap ótiw zárúr, xalıqaralıq esaplasıwlardıń sezilerli bólegi (80 %) inkasso hám akkreditiv úlesine tuwrı keledi. Usı esap-sanaq túrlerinde importyor shártnamadaǵı tólem shártlerine muwapıq tólemdi ámelge asıradı, eksportyor bolsa, shártnamada kórsetilgen tovardı jetkizip berse ǵana tólemdi qabıl qıladı.

Bank ótkizbesi—bir bank tárepinen basqa bank tapsırmasına qaray belgili bir pul summasın ótkizbeni qabıl etiwshige tóleniwi bolıp tabıladı.



14.5.1– sızılma. **Bank ótkizbesi**

1. Ótkizbeni ámelge asırıw haqqında tapsırma.
2. Ótkizbeniń ámelge asırılıwı.
3. Beneficiardı onıń esap betine qarǵı ajratılǵanlıǵı haqqında xabardar qılıw.

Sırtqı sawda shártnamasınıń «Tólem shártleri» bóliminde jetkizip beriletuǵın tovar boyınsha esaplasıwlar bank ótkizbesi túrinde ámelge asırılıwı kórsetiliwi zárúr. Bunnan tısqarı, ótkizbeni qabıl etiwshiniń rekvizitleri (esap beti, eksportyor bankiniń atı, mánzili) hám tólem múddeti kórsetiliw kerek.

Tólem tapsırmaların shet el bank-korrespondentke uzatıwdıń eń keń tarqalǵan quralları bolıp, telegraf, SWIFT sisteması hám shet el bankler menen Micro Cash Register modem baylanısları sisteması esaplanadı.

SWIFT– (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication)—bul pútkil jáhán bank-finans telekommunikaciyalıq tarmaǵı bolıp, bank-finans málimlemelerin tezlik penen uzatıwǵa mólsherlengen.

Esaplasıwlardıń inkasso túrinde bank klientiniń tapsırmasına qaray jetkizip berilgen tovar ushın importyordan tólemdi qabıl qıladı hám bul qarjılardı eksportyor esap betine ótkizedi. Esaplasıwlardıń inkasso túrin qollanıw Xalıqaralıq sawda palatasınıń unifikaciyalasqan qaǵıydaları tiykarında tártipke salınadı.

Inkasso boyınsha operaciyada talap etiletuǵın hújjetlerdi eki toparǵa ajratıw múmkin: finanslıq hújjetler (ótkizbe veksel, ápiwayı veksel, tólemdi qabıl qılıw ushın paydalanatuǵın basqa hújjetler) hám kommerciyalıq hújjetleri (júk hújjetleri, gúwalıqlar hám tb.). Inkasso boyınsha esaplasıwlardı tómendegi sızılma arqalı sáwlelendiriw múmkin.

1. Tovarǵı júklep jónetiw.

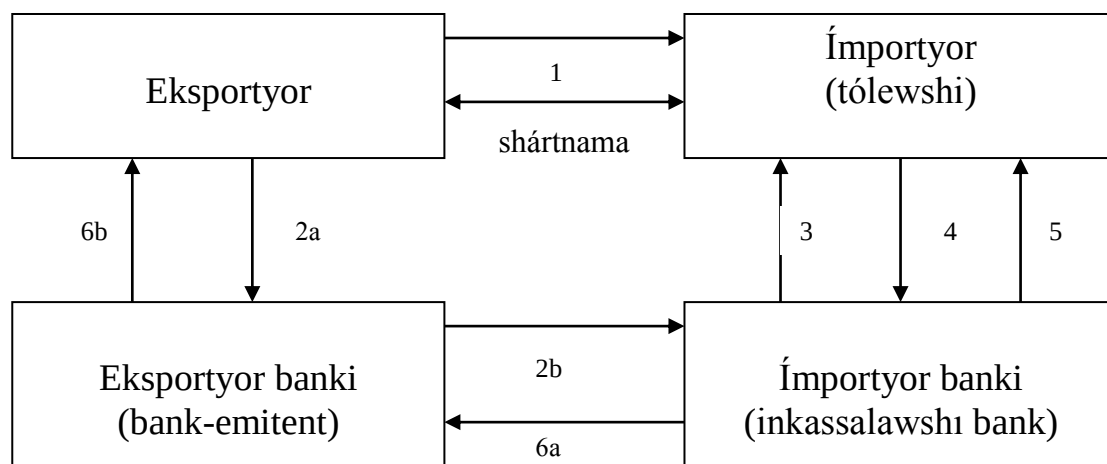
- 2a-2b. Inkasso tapsırması (zárúrli hújjetler hám importyordan puldı alıw shártleri barısındaǵı kórsetpe menen birgelikte).

3. Importyordı inkasso tólemi boyınsha xabardar qılıw.

4. Tólemdi ámelge asırıw boyınsha tapsırma.

5. Tólem hújjetlerin beriw (olar tiykarında importyor tovarlardı qabıl qıladı).

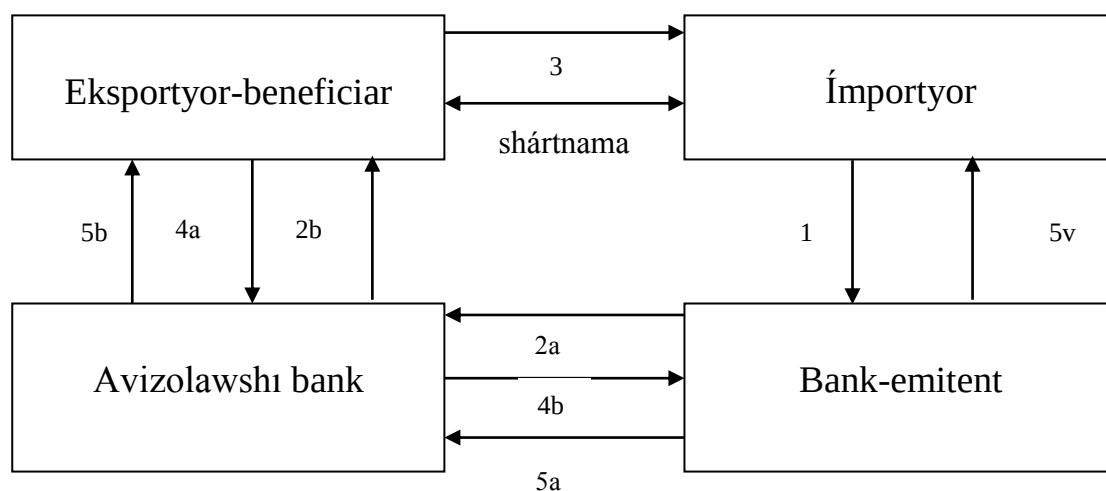
- 6a-6b. Ótkizbeni ámelge asırılıwı hám tólem summasın eksportyor esap betine ótkiziliwi.



14.5.2 – sızılma. Inkassa boyınsha esaplasıwlar

Esaplasıwlardıń inkasso túri importyor ushın qolay esaplanadı, sebebi ol haqıyqatta jetkizip berilgen tovar ushın tóleydi, inkasso boyınsha operaciyanı ámelge asırıw qárejetleri bolsa joqarı emes.

Esaplasıwlardıń akkreditiv túri eksportyor máplerine tolıq juwap beredi, yaǵnıy eksport túsiminiń óz waqtında kelip túsiwin támiyinleydi.



14.5.3 - sızılma. Hújjetlestirilgen akkreditiv boyınsha esaplasıwlar

1. Importyordıń bank - emitentke akkreditiv ashıw haqqındaǵı arzası.

2a-2b. Beneficiar (esportyor)dı onıń paydasına akkreditiv ashılǵanlıǵı haqqında xabardar qılıw.

3. Tovardı júklep jónetiw.

4a-4b. Akkreditiv ushın zárúrli bank hújjetlerin usınıw.

5a-5b. Alınğan hújjetler boyınsha tólemdi ámelge asırıw hám beneficiar esap betine eksport túsimin ótkeriw.

5v. Importyor esap betin debetlew hám oğan tólem ushın tiykar bolğan hújjetlerdi beriw.

Akkreditivtiń hár qıylı kórinisleri bolıp, onı tómendegishe klassifikaciyalaw máqsetke muwapıq sanaladı:

1. Bank-emitent tárepinen ózgeriliwi yamasa biykar etiliwi táreplerinen: a) shaqırıp alınatuǵın akkreditiv–beneficiardı eskertpesten qálegen payıtta ózgeriliwi yamasa biykar etiliwi múmkin; b) shaqırıp alınbaytuǵın akkreditiv–mápke iye tárepler razılıǵsız akkreditivti ózgeritmeslik yamasa biykar etpew barısında bank emitent keskin minnetleme aladı.

2. Akkreditiv boyınsha basqa banktiń qosımsha minnetleme táreplerinen: tastıyqlanğan hám tastıyqlanbağan akkreditiv. Eger bank-emitent basqa bankten shaqırıp alınbaytuǵın akkreditivti tastıyqlawdı sorasa, bul tastıyqlaw bank-emitenttiń tólem, trattanı akceptlew boyınsha minnetlemege qosımsha túrde tastıyqlawshı banktiń keskin minnetlemenini ańlatadı.

3. Akkreditivti jańalaw imkánıyatı táreplerinen revolver akkreditiv–hújjetler tolıq paydalanıp bolıngannan soń yamasa hár bir hújjet usınıs etilgennen soń, dáslepki akkreditiv summasın tiklew shárti menen shártname qunınıń belgili bir bólimine ashıladı. Akkreditivtiń bul túri uzaq múddet dawamında turaqlı tovarlardı jetkizip turıwdı názerde tutıwshı iri summadaǵı shártnamalar boyınsha esaplasıwlardı ámelge asırıwda keń qollanadı hám aylanıs qárejetlerin qısqartıw múmkinshiligin beredi.

4. Akkreditivtiń ekinshi beneficiar (tovardıń tikkeley jetkizip beriwshisi) tárepinen paydalanıwı imkánıyatı táreplerinen: ótkizbe (transferabel) akkreditiv–beneficiar tapsırmasına qaray akkreditiv tolıq yamasa belgili bólimin ekinshi beneficiarǵa ótkiziliwi múmkin. Biraq ótkizbe akkreditiv bir mártebe ótkiziledi.

5. Valyutalıq qaplawdıń bolıwı táreplerinen: qaplangan hám qaplanbağan akkreditiv. Qaplangan akkreditivti ashıwda bank-emitent akkreditiv summasın avizolawshı bankke ótkizedi. Akkreditivti qaplawdıń basqa túri sıpatında esap betindegi zárúrli qarjılardı operaciyalarda paydalanıwın sheklew, qamsızlandırıw depozitleri usaǵanlardı keltiriw múmkin.

Xalıqaralıq esaplasıwlarda qatnasıwshı subyektler bolıp, húkimetler, mámleket organları, Oraylıq bankler, kommerciyalıq bankleri, arnawlı finans-kredit institutları (Pensiya fondları, qamsızlandırıw kompaniyaları, kredit asociaciyaları, lombardlar hám t.b.), korporaciyalar, xalıqaralıq hám aymaqlıq finans-kredit shólkemleri esaplanadı.

Mısalı, házirgi kúnde Batıs Evropa mámleketleriniń kommerciyalıq bankleri hújjetlestirilgen akkreditiv xızmetin kórsetip atırǵanlıǵı ushın 3–5 % muǵdarında xızmet haqı aladı.

Juwmaqlaw

Bul bapta tiykarınan xalıqaralıq finanstıń tiykarları hám rawajlanıw tendenciyaları haqqında sóz etilgen.

Xalıqaralıq finans xalıqaralıq finans bazarları, xalıqaralıq bank xızmeti, xalıqaralıq korporaciyalardıń finansı, qımbat bahalı qaǵazlar portfelin basqarıw menen baylanıslı qatnasıqlardı úyrenedi.

Mámleketler turmısındaǵı globalizaciya–ekonomikalıq qatnasıqlardaǵı tovarlar, xızmetler, kapital jáne fond bazarlarındaǵı sawda hám siyasatqa baylanıslı tártiplerdiń bir qansha erkinlesiw arqalı payda bolmaqta. Sırtqı sawda baylanısları erkinlestirilip atırǵan eller sanı jıl sayın artıp barmaqta.

Xalıqaralıq ekonomikalıq qatnasıqlarda globalizaciya menen birge, integraciya processleriniń jáne bir túri–belgili bir geografıyalıq jaylasıwına tiykarlangan aymaqlıq integraciya júz bermekte.

Biraq, «milliy xojalıq jıyındısı», «mámlekettiń milliy ekonomikalıq mápleri» túsinipleri óz mánisin saqlap qalmaqta. Milliy xojalıq elege shekem islep shıǵarıw,

almaslaw, bólistiriw hám tutınıw, sonday-aq, ekonomikalıq xızmettiń tiykargı orayı bolıp tabıladı.

Sonday-aq bul bapta Jáhán banki hám Xalıqaralıq valyuta fondı, valyuta kursı hám valyuta bazarı, tólem balansı haqqında toqtalıp ótken.

Xalıqaralıq esaplasıwlar–bul túrli mámleketlerdiń óz ara hám olardıń yuridikalıq tárepleri hám puqaraları ortasında ekonomikalıq hám basqa qatnasıqlarda júzege keletuǵın pullıq talaplar hám minnetlemelerdiń tártipke salınıwı hám ámelge asırılıwı esaplanadı.

Tirek sózler:

Xalıqaralıq finans; xalıqaralıq finans bazarları; xalıqaralıq bank xızmeti; xalıqaralıq korporacijalardıń finansı; qımbat bahalı qaǵazlar portfeli; globalizaciya; fond bazarları; xalıqaralıq sawda; integraciya; milliy ekonomika; Jáhán banki; Xalıqaralıq valyuta fondı; valyuta kursı; valyuta bazarı; tólem balansı; xalıqaralıq esaplasıw; devalıwaciya; kotirovka.

Qadaǵalaw sorawları

1. Xalıqaralıq finans neler menen baylanıslı qatnasıqlardı úyrenedi?
2. Jáhán ekonomikalıq hám finanslıq ortalıǵınıń qalıplesiwine tásir etken sezilerli ózgerisler sıpatında nelerdi kórsetiw múmkin?
3. XVFnıń kreditlew dástúrlerin qanday kategoriyalargá ajratıw múmkin?
4. valyuta kursı inflyaciyanı esapqa alıwına qaray qanday almaslaw kurslarına bólinedi?
5. Milliy valyuta kursınıń qanday tiykargı rejimleri bar?
6. Valyuta bazarı ne?
7. Valyuta bazarların qanday belgilerge muwapıq klassifikacijalaw múmkin?
8. Tólem balansı ne hám onı tártipke salıw jolları nelerden ibarat?
9. Tólem balansınıń mámleket tárepinen tártipke salıwdıń zárúrligi qanday sebepler menen kórsetiledi?
10. Xalıqaralıq esaplasıwlar qanday toparlargá bólinedi?

11. Bank ótkizbesi ne hám onı ámelge asırıw tártibi qanday?
12. Inkasso boyınsha esaplasıwlar qanday ámelge asırıladı?
13. Xalıqaralıq kredit ne hám ol xalıqaralıq kredit qatnasıqların shólkemlestiriwdiń qanday principlerge tiykarlanadı?
14. Xalıqaralıq kredit qanday funkciyalardı orınlaydı?
15. Ózbekistan Respublikasında valyuta qatnasıqların tártipke salıwdıń qanday ózine tán ózgeshelikleri bar?

Test sorawları

1. Xalıq aralıq ekonomikalıq integraciya - ...

- A) milliy xojalıqlar ortasında óz-ara turaqlı baylanıslardıń rawajlanıw hám de miynet bólistiriliwi negizinde júzege kelgen mámleketlerniń ekonomikalıq, sociallıq-siyasiy hám mádeniy jaqtan birlesiwı
- B) mámleketler ortasındaǵı ónimler, xızmetler hám kapital háreketi menen baylanıslı qatnasıqlarǵa sheklewler qoyılıwı processı
- C) milliy xojalıqlardıń óz-ara finanslıq qatnasıqların tártipke salıwshı process
- D) milliy ekonomikada iskerlik júritip atırǵan kárxanalardıń sırtqı finanslıq qatnasıqların ańlatıwshı túsinik bolıp esaplanadı.

2. Xalıq aralıq integraciyalıq birlespelerdiń tiykarǵı túrleri kórsetilgen juwaptı anıqlań.

- A) erkin sawda aymaǵı, birden bir bajıxana birlespesi, ulıwmalıq bazar, ekonomikalıq birlespeler
- B) jeńillikli sawda aymaǵı, erkin sawda aymaǵı, birden bir bajıxana birlespesi, ulıwmalıq bazar, ekonomikalıq birlespeler, tolıq ekonomikalıq integraciya
- C) erkin sawda aymaǵı, birden bir bajıxana birlespesi, ulıwmalıq bazar, xalıq aralıq finans shólkemleri
- D) MDH, birden bir bajıxana birlespesi, ulıwmalıq bazar, ekonomikalıq birlespeler

3. Valyuta sisteması degende - ...

- A) mámleketlerde valyuta-kredit qatnasıqların járiyalaw hám onı qollap-quwatlaw túsiniledi

B) valyuta qatnasıqların shólkemlestiriwdiń shólkemlestiriw-huqıqıy processı túsiniledi

C) valyutalardı erkin ayırbaslaw processı túsiniledi

D) valyuta kursların belgilew processı túsiniledi

4. Valyuta sistemasınıń túrleri tuwrı keltirilgen juwaptı kórsetiń.

A) milliy, aymaqlıq hám jáhán valyuta sisteması

B) milliy, jáhán hám bankler aralıq

C) jáhán, birja hám aymaqlıq valyuta sisteması

D) milliy, aymaqlıq hám bankleraro valyuta sisteması

5. Jáhán valyuta sistemasınıń funkciyaları qaysı juwapda tuwrı keltirilgen.

A) tártipke salıw, likvidlik, basqarıw

B) tártipke salıw, likvidlik, qanaatlandırıw

C) tártipke salıw, likvidlik, basqarıw hám támiynat

D) tártipke salıw, bólistiriw, likvidlik hám basqarıw

6. Jáhán valyuta sisteması

A) mámleketler ekonomikası turaqlıgın támiyinlewge qaratılğan ilájlar jıyındısı

B) mámleketler ortasındaǵı valyuta qatnasıqların ámelge asırıw ushın shólkemlestirilgen, instrumentler, shártnamalar, tártip qaǵıydalar hám shólkemlestiriwdiń jıyındısı

C) valyuta kursların anıqlaw processinde qollanılatuǵın ilájlar jıyındısı

D) valyuta siyasatınıń máqsetlerin ózinde kórsetetuǵın sistema

7. Transmilliy korporaciýalar - ...

A) mámleketler ortasında júklerdi tasıwǵa qánigelesken korporaciýalar

B) tiykargı kompaniya bir mámleket kapitalına shólkem bolıp, fillialları bolsa dúnya boylap tarqalğan kompaniyalar

C) tek ǵana bir mámleket aymaǵında iskerlik júritiwshi korporaciýalar

D) tiykargı kompaniya eki hám onnan artıq mámleket kapitalına shólkem bolıp, sırt el bólimleri túrli mámleketlerde jaylasqan kompaniyalar

8. TMKlarga shólkem bolgan tiykargı kriteriyalar qaysı qatarda tuwrı kórsetilgen?

- A) Shet eldegi aktivler úlesi 25 payızdan, jıllıq sawda kólemi bolsa 1 mlrd.dollardan kem bolmawı eárúr
- B) Shet eldegi aktivler úlesi 10 payızdan, jıllıq sawda kólemi bolsa 5 mlrd dollardan kem bólmawı zárúr
- C) Shet elde filliallarga ie bolmawı, jıllıq dáramatı 2 mlrd dollardan artıq bolıwı zárúr
- D) Shet elde kóbi menen úsh fillialga ie bolıwı hám shet eldegi aktivler úlesi 15 payızdan kem bolıwı zárúr

II-BÓLIM. XOJALIQ JÚRITIWSHI SUBYEKTLER FINANSI

**15-bap. XOJALIQ JÚRITIWSHI SUBYEKTLER FINANSI –
MÁMLEKET FINANSLIQ POTENCIALINIŇ TIYKARI**

**15.1. Mámlekettiń finanslıq potencialı hám onıń xojalıq júritiwshi
subyektlar finansı menen óz-ara baylanıslığı**

Mámlekettiń finanslıq potencialı bazar ekonomikası subyektlari hám xalıqtıń pul dáramatları hám fondları tiykarında dúzilip, óz ara baylanısqaan tómendegi buwınlardan turadı:

- respublika hám jergilikli byudjetler, mámlekettiń byudjetten tısqarı fondları byudjetleri; mámlekettiń kreditlestiriw resursları; mámleket XJSleri hám mámlekettiń qatnasıwındağı XJSler finansı. Mámlekettiń finanslıq potencialı quramına tiykargı fondlar, tamamlanbağan óndiris, materiallıq aylanıs qarjıları, úy-buyımlar múlkleri, materiallıq emes aktivler qunı–insan kapitalı kiretuğın materiallıq kapital kórinisindegi milliy baylıq ólshemin kiritiw múmkin;

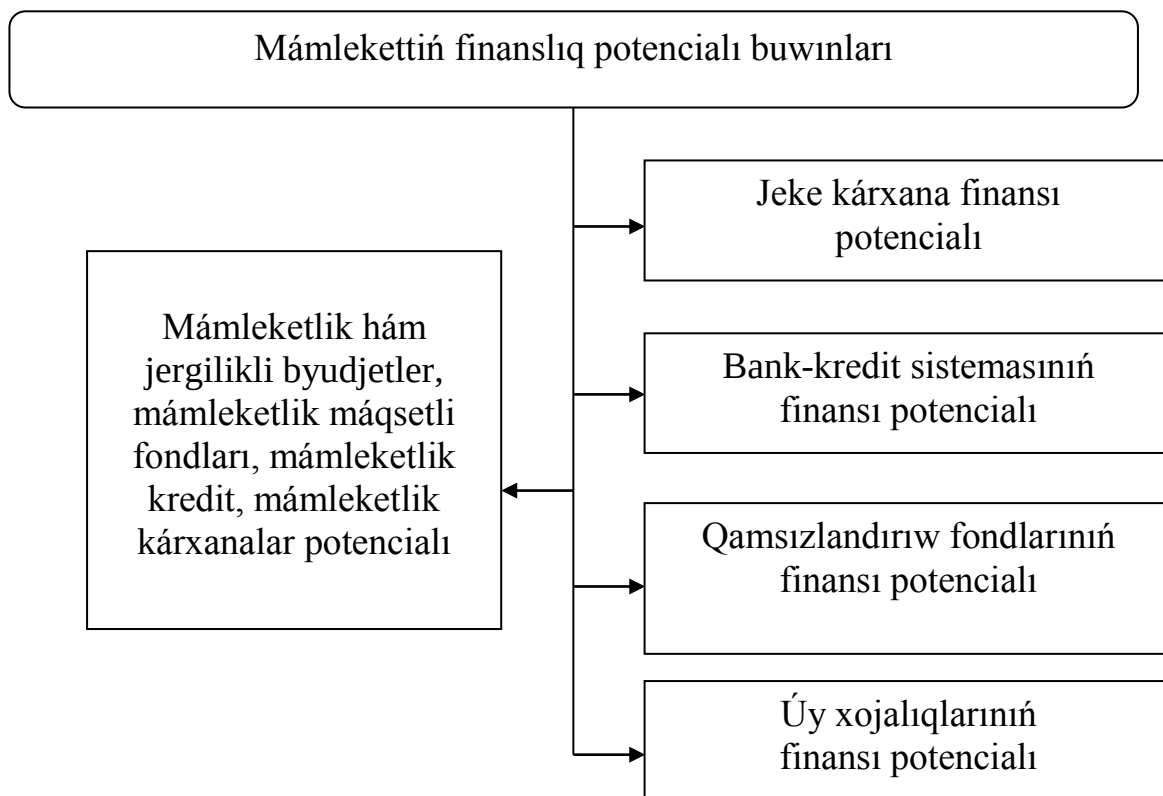
- jeke XJSler finanslıq potencialı. Ol aylanıstan tısqarı aktivler hám aylanıs aktivleriniń jıyındısınan turadı. Bul jerde aylanıstan tısqarı aktivler materiallıq emes aktivler, tiykargı qurallar, tamamlanbağan óndiris, materiallıq baylıqlarga dáramatlı qoyılmalar, uzaq múddetli finanslıq qoyılmalar, aylanıstan tısqarıdağı basqa aktivlerden ibarat. Sonday - aq, bul jerde aylanıs aktivlerdiń quramına rezervler,

debitorlıq qarızları, qısqa múddetli finanslıq qoyılmalar, pul qarjıları hám basqa aylanıs aktivler kiredi. Xojalıq júritiwshi subyektlerdiń finanslıq potencialı olardıń jańa qun jaratıwdagı qábiletine baylanıslı. Bir túrdegi finanslıq - ekonomikalıq qúdiretke iye bolǵan XJSler bir-birinen túpten parıq etiwshi finanslıq nátiyjelerge erisiwi múmkin. Bul múlkten, islep shıǵarıw - texnologiyalıq processler hám kadrlardı basqarıw nátiyjeliligine, menedjment qánigeligine, isbilermenliktiń nátiyjeliligine, finanslıq resurslar hám sırtqı qarızlardan aqılǵa uǵras paydalanıwǵa baylanıslı boladı;

- bank-kredit sistemasınıń finanslıq potencialı–kredit resurslarına bolǵan ekonomikanıń mútájliklerin qanaatlandıırıw boyınsha kredit shólkemleri aktivleri hám real imkánıyatlarınıń jıyındısı. Júdá kópshilik mámleketlerdiń bank-kredit sisteması házirgi payıtta keńeyttirilgen tákirar islep shıǵarıw processin kredit resursları menen támiyinlew imkánıyatına iye emes. XJSlerge usınılıp atırǵan kredit resursları, tiykarınan, qısqa múddetli xarakterge iye. Tiykargı kapitaldı dúziwdegi kreditlerdiń salmaǵı ekonomika nátiyjeliginiń ósiwi ushın jeterli emes;

- qamsızlandırıw fondlarınıń finanslıq potencialı. Bul potencial isbilermenlik risklerin páseyttiretuǵın hám jamǵarmalar jáne investiciyalar ósiwin támiyinleytuǵın pul qamsızlandırıw resursların qalıplestiriw boyınsha qamsızlandırıwshı finanslıq-ekonomikalıq imkánıyatlar jıyındısınıń ámelge asırılıwı arqalı payda boladı;

- úy xojalıqlarınıń finanslıq potencialı. Bul potencial olardıń jámi dáramatları, salıq, renta hám payız tólemleri, investiciyalıq talaptıń ósiwine tutınıw hám toplawdıń tásiiri arqalı sáwlelenedi.



15.1.1-sızılma. **Mámlekettiń finanslıq potencialı dúzilisi**

15.2. Finanslıq potencial ósiwiniń faktorları

Mámlekettiń finanslıq hám investiciyalıq sistemasınıń tiykarın ekonomikanıń real sektori finansı quraydı. Materiallıq baylıq islep shıǵarıw tarawında islep shıǵarıw nátiyjeligine úlken tásir kórsetiwshi finanslıq qatnasıqlar qalıplesedi.

XJSlerdiń finanslıq resursları olar tárepinen alınatuǵın pul dáramatları hám islep shıǵarıw resursları ekonomikalıq sheńberli aylanıwı nátiyjeliliginiń ósiwine xızmet etetuǵın, keńeyttirilgen tákirar islep shıǵarıwdı qarjılandırıw processin ámelge asırıwǵa járdem beretuǵın hám olardıń iqtıyarında bolǵan qarızlı qarjılar tiykarında dúziledi.

Usı jerde anıqlıq kiritiw máqsetinde, xojalıq júritiwshi subyektlar degende, eń dáslep kárxanalardıń xojalıq júritiwin esapqa alıwımız zárúr.

“Kárxana-payda alıw máqsetinde ónimlerdi islep shıǵarıw, jumıslardı orınlaw hám xızmet kórsetiw ushin dúzilgen ǵárezsiz xızmet júritiwshi subyekt” –dep

táriypleydi hám “túrleriniń kópligine qaramastan kárxanalar payda alıw máqseti arqalı bir qıylı tús aladı”⁵⁰ dep atap ótti.

Házirgi waqıtta kapital qoyılmalardı finanslastırıwda XJS óz qarjılarınıń (sap payda hám amortizaciya) salmağı zárúrli áhmiyetke iye. Bunda amortizaciya ajratpaların qáliplestiriw hám olardan nátiyjeli paydalanıw ayrıqsha rol oynaydı.

JIÓ hám MDtı qayta (ekilemshi) bólistiriw mámleket hám XJSler ortasındaǵı finanslıq qatnasıqlar átirapında payda boladı. Mine usı dárejede XJSler hám xalıqtıń birlemshi dáramatları bir bólimin tuwrı hám janapay salıqlı óndiriw jolı menen hám sonday-aq, mámleketlik kreditlestiriwi esabınan mámlekettiń mámleket finansın qáliplestiriledi.

XJSler pul resursların, úy xojalıqları dáramatlarınıń ekilemshi qayta bólistiriw kredit - bank tarawı hám qamsızlandırıw sisteması arqalı da ámelge asırıladı. Bular depozitli, vekselli, pullı hám banklerdiń basqa jamǵarma operaciyaları, olar tárepinen yuridikalıq tárepler hám xalıqqa uzaq, orta hám qısqa múddetli kreditler hám ssudalar beriw, túrli risklerdi qamsızlandırıw túrlerinde payda boladı.

Kóp dárejeli byudjet sisteması hám byudjetten tısqarı fondlar xızmetindegi qayta bólistiriw processlerin jetilistiriw finanslıq potencialdı jáne de kúsheyttiriw hám mámleketlik finanslıq resursları ósiwiniń tómendegi baǵdarı menen tıǵız baylanısqa:

- byudjet - salıq tarawındaǵı dáramatlardı qayta bólistiriwdiń nátiyjeligin joqarılatıw. Bul mámleket tárepinen tásirsheń fiskal siyasattı turmısqa engiziw menen baylanıslı, bul siyasat óz nábwetinde, islep shıǵarıwdıń ósiwi hám XJSlerdiń investiciyalargá baǵdarlanatuǵın finanslıq resurslarınıń ósiwin qızıqtırıwın názerde tutıw kerek;

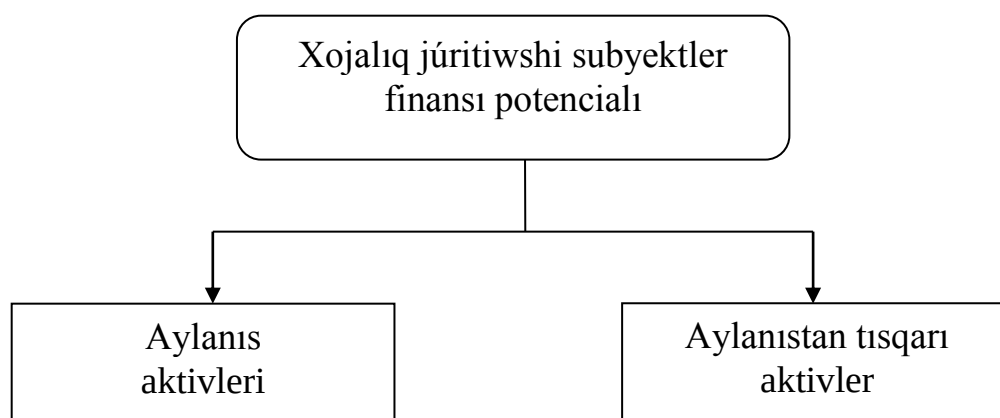
- bank - kredit sektori arqalı pul resurslarınıń qayta bólistiriliwin optimallastırıw. Bunıń eń tiykarǵı ekonomikalıq instrumentleri hám mexanizmleri bolıp tómendegiler esaplanıw múmkin: kredit siyasatı; uzaq, orta hám qısqa múddetli kreditler kólemleriniń qatnası; Oraylıq banktiń esap stavkası; ssuda hám depozit payızlarınıń stavkası; bahalı qaǵazlar bazarı. Ekonomikada bul instrument hám mexanizmlerden paydalangan jaǵdayda mámleket tárepinen belgili bir máqsetke baǵdarlangan túrde

⁵⁰ А.А.Сергеев. Экономические основы бизнес-планирования. -М.: ООО «Издательство Юнити-ДАНА». 1999. 6 с.

tártipke salıw mámleket, XJSlerdiń investiciyalıq imkánıyatlardı shegaraların keńeyttiredi, xalıqtıń pullı jamǵarmaların investiciyalardı tartadı;

•jańa nátiyjeli ekonomikanı - intellektual infrastrukturanıń joqarı qáddilerde rawajlanıwı parıqlanıwshı belgisi bolǵan bilimler ekonomikasın qáliplestiretuǵın XJSlerdiń jıldam rawajlanıwı. Mámlekettiń básekileslik ekonomikasınıń yadrosın joqarı qosılǵan qun hám joqarı dárejede qayta islenetuǵın ónimler islep shıǵaratuǵın jańa tarmaqlar dúziliwi zárúr. Ekonomikanıń quramlı dúzilisinde shiyki zatlar - energiya sektorınıń ústemlik etiwı, janılǵı - energetika kompleksiniń sanaat islep shıǵarıwında, konsolidaciyalastırılǵan hám respublika byudjeti dáramatlarında, eksportta hám valyuta túsimlerinde salıstırǵanda úlken salmaqtıń iyelewı ekonomikanıń usı tárepke deformaciyalasqanlıǵınan derek beredi. Milliy xojalıqtıń bunday quramlı dúzilisi muwapıq emesligi ekonomikanı artqa qaray jetekleydi, onı modernizaciyalaw wazıypaların quramalastıradı. Usı qatnastan shiyki zatlar tarmaqlarınan joqarı texnologiyalı islep shıǵarıwǵa kapitaldıń aǵıp ótiwin támiyinlewshi nátiyjeli mexanizmlerdi islep shıǵıw mashqalası aktuallıq bolıp, bul nátiyjede, mámlekettiń finanslıq potencialın joqarı dárejege kóteredi;

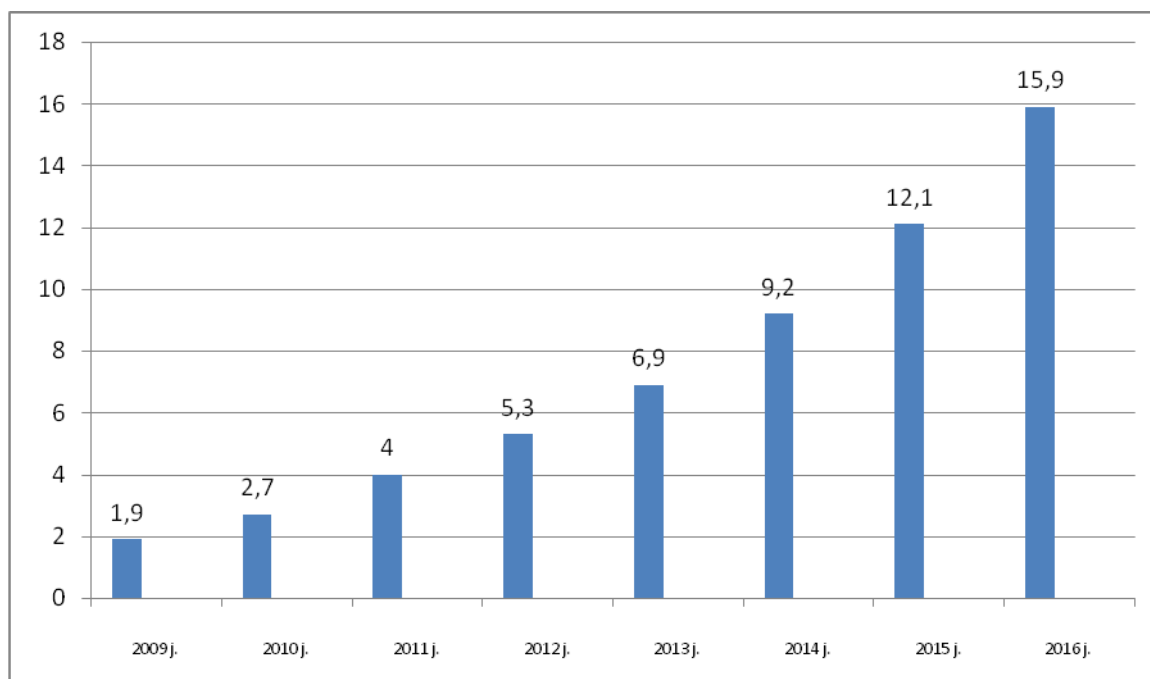
•XJSler finanslıq potencialınıń dárejesi olardıń nátiyjeli investiciyalıq - isbilermenlik xızmetine baylanıslı. Zamanagóy ózgeriwshen (dinamikalıq) ekonomikalıq ortalıq shet el kapitaldı qosqan jaǵdayda óz hám sırttan tartılǵan investiciyalıq derekler tiykarında islep shıǵarıwdı turaqlı túrde ilimiy - texnikalıq tárepten jańalawdı hám rawajlandırıwdı talap etedi.



15.2.1-sızılma. Xojaliq júritiwshi subyektlar finansı potencialı túrleri

Házirgi payıtta islep shıǵarıw kompaniyalarınń finanslıq turaqlılıǵı hám básekilesligin támiyinlewdiń ózine tán faktori bolıp olardıń iri isbilermenlik sistemalarına (finans - sanaat toparları, koncernler, konglomeratlar, xoldingler, koncorciumlar hám basqalar) birlesiwi esaplanadı. Bank hám sanaat kapitalınıń real qosılıwı hám tásirsheń finanslıq kapitaldıń qalıplesiwi payda bolmaqta.

Búgingi kúnge kelip bank sisteması tárepinen ámelge asırılǵan qolay isbilermenlik ortalıǵın qalıplestiriw hám isbilermenlikke jáne de keń erkinlik beriw is-ilájları nátiyjesinde kshi biznes hám jeke isbilermenlik subyektlarına ajratılǵan kreditler kólemi 2015 jılǵa salıstırǵanda 1,3 márte kóbeyip, 2016 jıl jaǵdayına 15,9 trl.swmǵa jetken.



15.2.1 –diagramma. Kishi biznes hám jeke isbilermenlikti qollap-quwatlawǵa ajratılǵan kreditler kólemi (trln.swm)⁵¹

⁵¹ 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasını rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasını «Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili»da amalga oshirishga oid Davlat dasturini o‘rganish bo‘yicha ilmiy-uslubiy risola, T.: «Ma’naviyat» 2017. 156 b.

Juwmaqlaw

Bul bapta mámlekettiń finanslıq potencialı hám onıń xojalıq júritiwshi subyektler finansna tásiiri haqqında toqtalıp ótken. Bul jerde mámlekettiń finanslıq potencialı bazar ekonomikası subyektleri hám xalıqtıń pul dáramatları hám fondları tiykarında dúzilip, óz ara baylanısqa tómendegi buwınlardan turadı.

Mámlekettiń finanslıq potencialı quramına tiykargı fondlar, tamamlanbağan óndiris, materiallıq aylanıs qarjıları, úy-buyımlar mülkleri, materiallıq emes aktivler qunı–insan kapitalı kiretuğın materiallıq kapital kórinisindegi milliy baylıq ólshemi, aylanıstan tısqarı aktivler materiallıq emes aktivler, tiykargı qurallar, tamamlanbağan óndiris, materiallıq baylıqlarğa dáramatlı qoyılmalar, uzaq múddetli finanslıq qoyılmalar, aylanıstan tısqarıdağı basqa aktivlerden ibarat.

Sunday-aq bul bapta, finanslıq potencial ósiwiniń faktorları haqqında da toqtap ótken.

XJSlerdiń finanslıq resursları olar tárepinen alınatuğın pul dáramatları hám islep shıǵarıw resursları ekonomikalıq sheńberli aylanıwı nátiyjeliliginiń ósiwine xızmet etetuğın, keńeyttirilgen tákirar islep shıǵarıwdı qarjılandırıw processin ámelge asırıwǵa járdem beretuğın hám olardıń iqtiyarında bolǵan qarızlı qarjılar tiykarında dúziledi.

Házirgi payıtta islep shıǵarıw kompaniyalarınń finanslıq turaqlılıǵı hám básekilesligin támiyinlewdiń ózine tán faktori bolıp olardıń iri isbilermenlik sistemalarına (finans - sanaat toparları, koncernler, konglomeratlar, xoldingler, koncorciumlar hám basqalar) birlesiwi esaplanadı. Bank hám sanaat kapitalınıń real qosılıwı hám tásirsheń finanslıq kapitaldıń qalıplesiwi payda bolmaqta.

Tirek sózler:

Finanslıq potencial; milliy dáramat; aktiv; materiallıq baylıq; kapital; amortizaciya; tiykargı fondlar; tamamlanbağan óndiris; materiallıq aylanıs qarjıları; úy-buyımlar mülkleri; materiallıq emes aktivler; qun; insan kapitalı; aylanıstan tısqarı aktivler; koncern; konglomerat; xolding; koncorcium.

Qadaǵalaw sorawları

1. Mámlekettiń finanslıq potencialı neniń tiykarında qalıpleseǵı?
2. Mámlekettiń finanslıq potencialı óz-ara baylanısqa qanday buwınlardan quraladı?
3. XJSlerdiń finanslıq potencialı nege baylanıslı?
4. Finanslıq potencialdı jáne de kúsheyttiriw hám mámleketlik finanslıq resursları ósiwiniń qanday baǵdarı bar?
5. Mámlekettiń finanslıq potencialın neler joqarı dárejege kóteredi?
6. XJSler finanslıq potencialınıń dárejesi nege baylanıslı?
7. Házirgi payıtta islep shıǵarıw kompaniyalarınıń finanslıq turaqlıǵı hám básekilesligin támiyinlewdiń ózine tán faktorı bolıp neler esaplanadı?

Test sorawları

1. Xojalıq júritiwshi subyektler finansınıń táriypi.

- A). XJS finans organları hám bank benen júzege keletuǵın ekonomikalıq qatnasıqlardıń jıyındısı bolıp esaplanadı.
- B). Xalıq xojalıq tarmaqları finansınıń quramlıq bólegi.
- C). XJS-te pul fondların sarıplaw processinde júzege keletuǵın ekonomikalıq qatnasıqlar.
- D). Milliy dáramattı kárxanaları menen mámleket ortasında bólistiriw processinde júzege keletuǵın ekonomikalıq qatnasıqlar.

2. Xojalıq júritiwshi subyektler finansınıń finans sistemasında tutqan ornı.

- A) XJS finansınıń quramlıq bólegi
- B) Finans sistemasınıń ǵárezsiz buwını.
- C) Finans sistemasınıń tiykarǵı buwını
- D) Uluwma mámleket finansınıń quramlıq bólegi

3. XJSlerde ámelge asırılatuǵın finanslıq jumıslar.

- A) Dáramatlar hám qárezjetlerdi jobalastırıw, finanslastırıw hám basqarıw, kreditler
- B) Finanslıq jobalastırıw, islep shıǵarıw processin qarjı menen támiyinlew
- C) Esap mashqalaların ámelge asırǵan, kapital qárezjetlerdi qarjı menen támiyinlew
- D) Finans háreketin baqlaw, pul fondların shólkemlestiriw

4. XJS finansınıń máńisi ne menen belgilenedi?

- A) Pul qatnasıqları sisteması menen
- B) Shártnamalıq qatnasıqlar sisteması menen
- C) Túrli tólem qatnasıqları sisteması menen
- D) Kredit qatnasıqları sisteması menen

5. XJS finansınıń funkciyaları

- A) Pul menen támiyinlew hám xoshametlew funkciyası
- B) Bólistiriw hám qadaǵalaw funkciyası
- C) Bólistiriw hám tártipke salıw funkciyası
- D) Bólistiriw hám qayta bólistiriw funkciyası

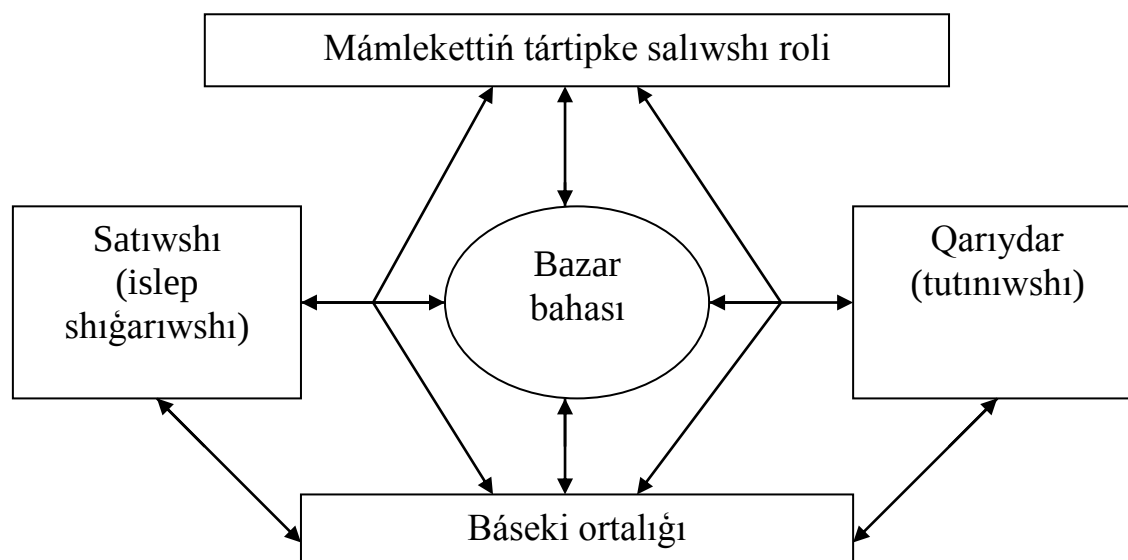
6. XJS finansın shólkemlestiriw principi

- A) Ózin-ózi qarjı menen támiyinlew, jobalastırıw hám rezervlerdi shólkemlestiriw
- B) Materiallıq mápdarlıq hám juwapgerlik, islep shıǵarıw nátiyjeligin asırıw hám finans intizamına boysınıw
- C) Xojalıq jaǵınan ğárezsizlik, ózin-ózi qarjı menen támiyinlew, materiallıq mápdarlıq hám juwapgerlik, finanslıq rezervlardı shólkemlestiriw
- D) Materiallıq mápdarlıq, rezerv fondların shólkemlestiriw, xojalıq jaǵınan ğárezsizlik, ózin-ózi qarjı menen támiyinlew

16-bap. XOJALIQ JÚRITIWSHI SUBYEKTLERDI FINANSLIQ REFORMALAW

16.1. Xojalıq júritiwshi subyektlér hám olardıń finanslıq xojalıǵın qayta qurıwdıń zárúrligi

XJSlerdiń xızmetinde sapa ózgerislerdi ámelge asırmastan turıp bazar ekonomikasın rawajlandırıw múmkin emes. Olardı reformalaw processiniń mazmunı bazar qatnasıqları rawajlanıwınıń nızamlarınan kelip shıǵadı.



16.1.1 - sızılma. **Bazar ekonomikasındaǵı óz-ara baylanıslar modeli**

Bazar ekonomikası jaǵdayında XJSler qarıydar hám satıwshı sıpatında bolıp, tovarlar hám xızmetler bazarında ózgeriwsheń talap hám usınıs tiykarında báseki ortalıǵında anıqlanatuǵın baha arqalı óz-ara tásirde boladı. Bahalardıń jıyındısı túsimniń ólshemin belgilep bergenligi ushın XJS (firma, korporaciya hám t.b.)lardıń finanslıq awhalı menen olardıń bazardaǵı aktivligi, olar xızmetinde rawajlanıwdıń bazar faktorları ózgeriwin hár tárepleme esapqa alıw ortasında tuwrı baylanıs bar.

XJSlerdi finanslıq reformalawdıń tiykarǵı wazıypaları tómendegilerden ibarat:

- xızmetti bazar talaplarına baǵdarlaw hám eń jańa texnologiyalardı investiciyalar tiykarında innovaciyalıq processlerdi rawajlandırıw jolı menen ónimler hám xızmetler básekilesligin támiyinlew;
- XJS kapitalın qalıplestiriw hám basqarıw nátiyjeligin joqarılátıw;
- XJS rawajlanıwın finanslıq tárepten támiyinlew hám onıń finanslıq turaqlıǵın joqarılátıw rezervlerin qıdırıp tabıw hám tartıw;
- islep shıǵarıwdıń barlıq faktorlarınan nátiyjeli paydalanıw hám ónim birligine tuwrı keliwshi qárejetlerdi kemeyttiriw tiykarında olardıń dáramatlarınıń óstiriw jolı menen XJSlerdiń investiciyalıq qolaylıǵın asırıw;

•aktivlerdi restrukturizaciyalaw hám bazar konyunkturasın boljaw, tovarlar hám xızmetlerdiń tólewge qábiletli talabı hám usınısı tiykarında XJS xızmetin diversifikaciyalastırıw.

XJSler, firmalar hám korporaciyalardı finanslıq reformalawda kapitalizaciya processı, yaǵnıy bar potencialdan eń jaqsı paydalanıw esabınan kompaniyanıń qunın joqarılatıw hám usı tiykarda kapitallastırıwdıń tiykargı deregin kapitaldı óstiriwge baǵdarlanatuǵın sap paydanı óstiriw ayrıqsha orın iyeleydi. Sap paydanı kapitallastırıw koefficienti aktivti asırıwǵa baǵdarlangan sap payda bóliminiń XJS sap paydası uluwma kólemine qatnası menen anıqlanadı. Onı formula túrinde tómendegishe kórsetiw múmkin:

$$K_k = (SP_b : SP_{uk})$$

Bul jerde: K_k – sap paydanı kapitallastırıw koefficienti;

SP_b – aktivler (kapital)di asırıwǵa baǵdarlangan sap paydanıń bólegi;

SP_{uk} – XJS sap paydasınıń uluwma kólemi.

Kapitallastırıw processı investiciyalıq - innovaciyalıq strategiyasın ámelge asırıw tiykarında tek ǵana aktivler kólemin joqarılatıwdı emes, al olardıń jáne de nátiyjeli paydalanıwın kóriw menen de áhmiyetli esaplanadı. Onı tómendegi tártipte anıqlasa boladı:

$$K_a = (K_ó : A_a)$$

Bul jerde: K_a – aktivlerdi kapitallastırıw koefficienti;

$K_ó$ – analiz dáwirinde óz kapitalınıń ósiwi;

A_a – analiz dáwiri aqırındaǵı aktivler.

Kapitallastırıw processı islep shıǵarıwǵa ilimiy jetiskenliklerdiń materiallasqanlıǵın kórsetiwshi aldınǵı innovacion islep shıǵarıw quralları hám

texnologiyalarına qoyılatuǵın formadaǵı kapitaldın intellektuallastırıwına tiykarlanıwı kerek.

Finanslıq reformalaw baǵdarlaması tómendegilerdi názerde tutadı:

- XJStiń shólkemleskenlik hám múlklik jaǵdayın ózgerttiriw (joqarı nátiyjeli shólkemleskenlik forma, kapitaldın quramlı dúzilisin ózgerttiriw hám onıń nátiyjeligin arttırıw máqsetleri ushın jaylastırıw, joqarı talapqa iye bolǵan ónimdi islep shıǵarıwdı rawajlandırıw hám t.b.);

- islep shıǵarıwdın investiciyalıq - texnologiyalıq bazanı ózgerttiriw (tiykarǵı fondlar hám aylanıs qarjılardıń quramlı dúzilisi, texnologiyalıq jańalıqlardı engiziw, islep shıǵarılatuǵın ónimlerdi jańalaw hám t.b.);

- islep shıǵarıw - xojalıq xızmetiniń joqarı juwmaqlawshı nátiyjelerine - XJStiń iqtıyarına qaldırılatsuǵın sap paydaǵa erisiw, kompaniyanıń qunın óstiriw hám qárezetlerdi qısqartıwdıń shólkemleskenlik tiykarı bolǵan tiykarlangan biznes - jobanı islep shıǵıw;

- XJStiń tiykarlangan marketing hám baha strategiyasın islep shıǵıw;

- XJStiń finanslıq strategiyasın onıń islep shıǵarıw - marketing siyasatı menen óz-ara tásirsheńligin tiykarlaw.

Joqarıdaǵılardıń barlıǵı finanslıq qatnasıqlardı tiyisli túrde qayta qurıwdı, XJSti basqarıwda finanslıq aǵımlardıń rolin joqarılatıwdı; túsım, qárezetler, payda, salıqqa tartıw normaları, sap payda, uluwma hám óz kapitalınıń kólemi hám dereklerinen ibarat bolǵan finanslıq indikatorlardıń ózgeriwın monitoring qılıw arqalı finanslıq basqarıwdıń bir pútin nátiyjeli sistemasın qalıplestiriwdi talap etedi. Bul jumıslar, tómendegi shártler tiykarında ámelge asırılıwı múmkin:

- XJS xojalıq - islep shıǵarıw xızmeti barlıq tárepleri menen finanslıq aǵımlardıń óz-ara baylanıslıǵın kúsheyttiriw hám olarda óndiris faktorları – materiallıq, miynet, informaciyalıq hám basqa resurslardıń tiyisli háreketlerin jáne de tolıq kórsetiw;

- basqarıw qararları qabıl qılıwda, XJS finanslıq resursları ósiwiniń rezervlerin tolıq qıdırıp tabıw hám ámelge asırıwda onıń finanslıq - analitikalıq xızmetleri rolin joqarılatıw;

- XJS xızmetin finanslıq resurslar menen jáne de tolıq támiyinlew ushın óz bilimlerin sarplap atırǵan finanslıq menedjment mamanlıǵı dárejesin asırıw;

- XJS finanslıq - xojalıq xızmeti haqqında xalıqaralıq dástúrlerge muwapıq túrde maǵluwmatlar alıw, XJSler, firmalar hám korporaciýalar xızmetinde joqarı dárejedegi nátiyjelilikti támiyinlew ushın finanslıq esabattıń xalıqaralıq dástúrlerine ótiw.

16.2. Xojalıq júritiwshi subyekttiń finanslıq reformalaw nátiyjeligin bahalaw

XJS, firma hám korporaciýalardıń finanslıq reformalaw nátiyjeligin bahalawdıń tiykarǵı kórsetkishi sıpatında finanslıq nátiyjelik, yaǵnıy sap payda boyınsha rentabellik kórsetkishin alıw múmkin. Onı esaplaw formulası tómendegishe:

$$R = (C_p : \acute{O}_k) * 100$$

Bul jerde: **R** - sap payda boyınsha óz kapitalınıń rentabelligi;

S_p – sap payda yamasa netto - payda;

Ó_k – óz kapitalı.

Bul kórsetkishtiń ósiwi paydanı salıqqa tartıwdı qosıp esaplaǵan jaǵdayda ishki hám sırtqı xarakterdegi kóp faktorlarǵa baylanıslı. Rentabellikti analiz qılıw ushın ámeliyatta birinshi márte «Dyupon de Nemur» kompaniyasında qollanılǵan Dyupon formulasınan paydalanadı. Bul formulanıń kórinisi tómendegishe:

$$R = (S_p : \acute{O}_k) * (S_p : T) * (T : A) * (A : \acute{O}_k),$$

Bul jerde: **R** - sap payda boyınsha óz kapitalınıń rentabelligi;

S_p – sap payda yamasa netto - payda;

Ó_k – óz kapitalı;

T - túsim;

A - aktivler.

Bir waqıttıń ózinde bul formuladaǵı ($S_p : \dot{O}_k$) qatnası sap paydaǵa qaray óz kapitalınıń rentabellik koefficientin kórsetse, ($S_p : T$) qatnası bolsa satıw rentabelligin kórsetip, bir tárepten bul qatnas analiz etilip atırǵan dáwirde sap payda hám satıw kólemi (túsim) ortasındaǵı qatnastı kórsetse, ekinshi tárepten bolsa, bir pútin jaǵdayda satılǵan ónimniń dáramatlıǵın xarakterleydi hám ol ayrıqsha alınǵan tovar túrleri dáramatlıǵına hám olardıń realizaciya kólemindegi qatnasına baylanıslı bolıp tabıladı. Sonday - aq, ($T : A$) qatnası xojalıq aktivligi koefficientin kórsetedi. Bul koefficient aktivlerdiń aylanıwshańlıǵın (yamasa aktivlerdiń jıllıq ortasha qunına tuwrı keliwshi bir sumlıq túsim kólemi) sáwlelendiredi, analiz dáwirindegi aktivler aylanısınıń sanın xarakterleydi. Aktivler qansha kóp aylansa, olardıń rentabelligi sonsha joqarı boladı. ($A : \dot{O}_k$) qatnası bolsa bir sumlıq óz kapitalına tuwrı keliwshi aktivlerdiń uluwma muǵdarın kórsetedi. Bir sumlıq óz kapitalına tuwrı keliwshi aktivler qanshelli kóp bolsa, rentabellik dárejesi sonsha joqarı boladı. Bul kórsetkish XJStiń finanslıq aktivligin, onıń aylanısqa kapitaldıń qosımsha dereklerin tartıw barısındaǵı qásiyetin sáwlelendiredi, bul túsim kólemi hám XJS dáramatlıǵın arttırıwǵa imkáníyat beredi.

Joqarıdaǵı formula keltirilgen kórsetkishlerdiń óz-ara baylanıslıǵın XJStiń finanslıq siyasatın reformalawdı tiykarlap beriwde paydalanıw múmkin. Sebebi formuladaǵı kórsetkishler XJS aqırǵı nátiyjeleriniń aktivlerden paydalanıw dárejesi, olardıń aylanıw tezligi, realizaciya kólemi hám satılıp atırǵan ónimlerdiń dáramatlıǵın, yaǵnıy finanslıq - xojalıq xızmetiniń barlıq tiykarǵı parametrleri menen óz-ara baylanıslıǵın sáwlelendiredi. Bulardıń barlıǵı keleshekte mólsherlengen biznes - jobanı islep shıǵıw ushın tiykar bolıwı, sonday-aq investiciyalıq-innovaciyalıq biznes-joybarlardı tiykarlawda xızmet etiwı múmkin.

XJS aktivleriniń tákirar islep shıǵarıwdıǵı rolin bahalaw ushın xojalıq aktivligi koefficientinen paydalanıw máqsetke muwapıq esaplanadı. Bul koefficient XJSke

tiyisli bolǵan túsimniń barlıq aktivlerdiń ortasha qunına qatnası menen anıqlanadı. Onı formula túrinde tómendegishe sáwlelendiriw múmkin:

$$K_{xa} = T : A$$

Bul jerde: K_{xa} - xojalıq aktivligi koefficienti;

T - túsım;

A - barlıq aktivlerdiń ortasha qunı.

Bul kórsetkishbir sumlıq paydalanıp atırǵan aktivlerge tuwrı keliwshi túsimdi xarakterleydi. Onıń ósiwi XJS basqa barlıq finanslıq kórsetkishleriniń artıwına tiykar bolıp xızmet qıladı.

Aktivlerge jaylastırılǵan kapitaldıń aqılǵa uǵras quramlı dúzilisi de zárúrli áhmiyetke iye. Úzliksiz túrde sheńberli aylanatuǵın hám dáramatlardıń alınıwına xızmet etetuǵın aylanıs aktivlerge materiallastırılǵan kapital XJS xızmetinde aktiv rol oynaydı. Sonıń ushın da aylanıs aktivlerge qoyılǵan (jaylastırılǵan) tez aylanatuǵın kapitaldıń barlıq paydalanıp atırǵan kapitalǵa qatnası kapital óndirislik emes qábiletiniń artqanlıǵın sáwlelendiredi. Bunı formula járdeminde tómendegishe kórsetiw múmkin:

$$K_{qd} = (A_a : K_p)$$

Bul jerde: K_{qd} - kapitaldıń aqılǵa uǵras quramlı dúzilisi;

A_a - aylanıs aktivler;

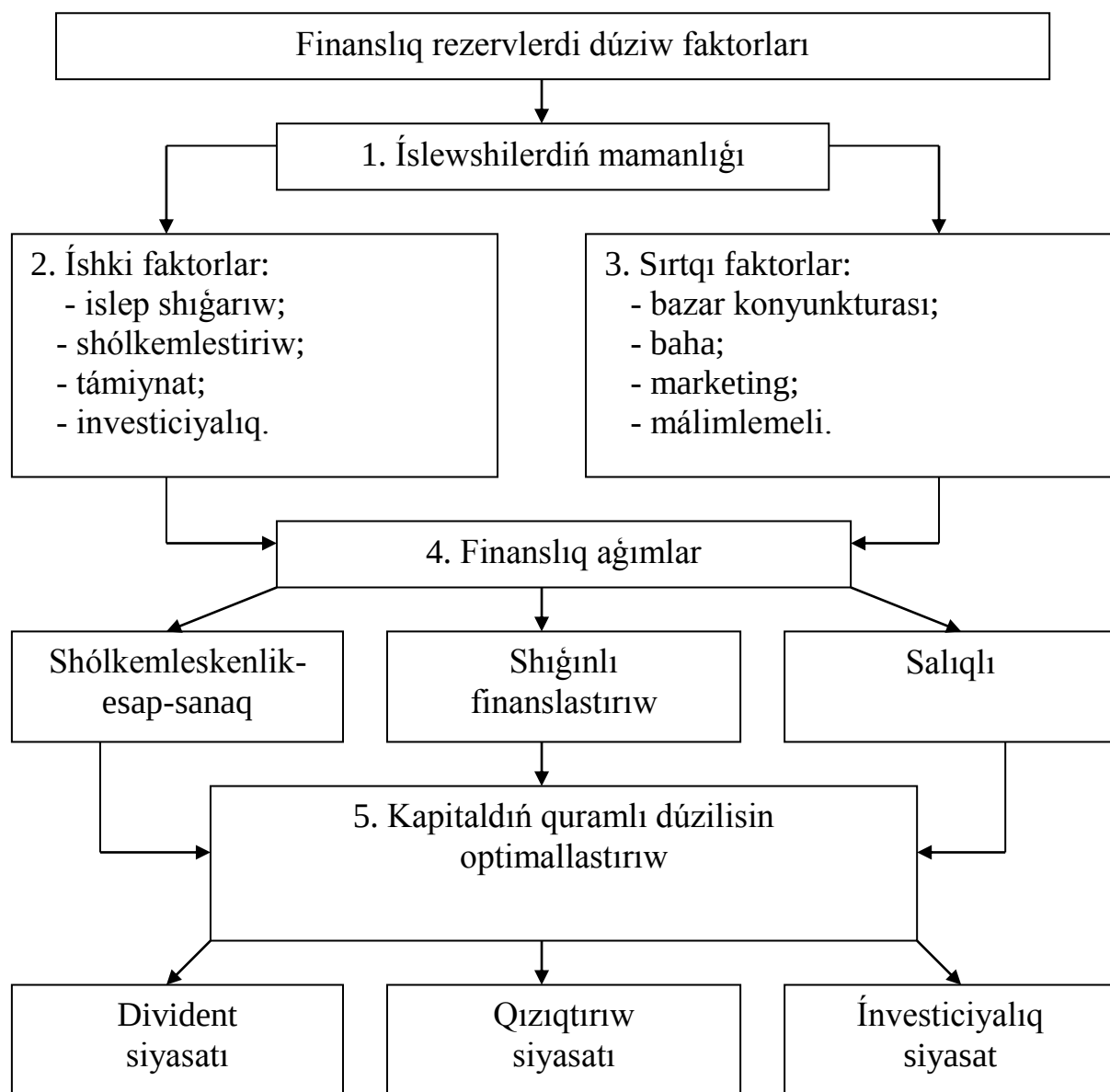
K_p - barlıq paydalanıp atırǵan kapitallar.

XJStiń finanslıq reformalaw dástúrin dúziw processinde hár bir ilajdan belgili bir nátiyjeniń alınıw názerde tutılıwı zárúr.

16.3. Xojalıq júritiwshi subyektti reformalaw sistemasında finanslıq rezervler

XJSlerdiń rawajlanıwın belgileytuǵın faktorlardıń óz-ara tásiiri nátiyjesinde júzege keletuǵın paydalanılmaǵan potencial imkánıyatlar olar islep shıǵarıw - ekonomikalıq hám finanslıq xızmetiniń rezerleri sıpatında shıǵadı.

Finanslıq rezervlerdi qıdırıp tabıwdıń tiykarǵı usılı finanslıq analiz esaplanadı. Mine sol finanslıq analiz tiykarında finanslıq rezervlerdi qıdırıp tabıw boyınsha XJStiń siyasatı islep shıǵıladı. Xızmet kórsetiw sharayatlarına qaramastan rezervlerdi qıdırıp tabıw hám olardı ámelge asırıw XJS xızmetkerleri ushın turaqlı xızmetke aylanıwı zárúr. Shet el hám mámleketimizdegi aldınǵı kompaniyalardıń tájiriybesi sonı kórsetedi, qaysı jerde rezervlerdi izlew hám olardan paydalanıw úzliksiz dawam etip atırǵan, jańalıqlar keń aǵımdaǵı uzatılıp atırǵan bolsa, sol jerde investiciyalar ósedı, XJStiń finanslıq awhalı bekkemlenedi, ekonomikalıq rawajlanıw qáddileri artadı. Finanslıq rezervlerdi qáliplestiriw faktorları sisteması júdá keń bolıp tabıladı.



16.3.1 - sızılma. **Finanslıq rezervlerdi qáliplestiriw dárejeleri hám faktorları**

Finanslıq, islep shıǵarıw hám basqarıw tarawlarındagı eń zárúrli rezerv bul islewshilerdiń mamanlıǵın joqarılátıw esaplanadı. Rawajlanıp atırǵan intellektual potencial, «Bilimler ekonomikası»na ótiw hám islewshilerdiń intellektin qáliplestiriw sharayatında qabıl etilip atırǵan basqarıw qararlarında olardıń materiallasıwı ekonomikalıq ósiwdiń strategiyalıq faktorına aylanadı.

Finanslıq menedjerlerdiń joqarı kásiplik dárejesi XJStiń finanslıq turaqlılıq dárejesin joqarılátıw rezervleri barlıq kórinislerin qıdırıp tabıw hám ámelge asırıwdıń

tiykargı shártı esaplanadı. Kadrlardıń mamanlıǵın joqarılátıw hám islewshilerde zamanagóy intellektual potencialdı qáliplestiriw kompaniyalar tárepinen quramalı zamanagóy finanslıq - ekonomikalıq wazıypalardı sheshiwdiń tiykargı shártı esaplanadı.

Finanslıq rezervler XJS ekonomikasınıń birden bir kompleks sıpatında rawajlanıwı menen tıǵız baylanısqa. Shiyki zatlar hám materiallardı tutınıwdaǵı ózgerisler, miynet ónimdarlıǵınıń ósiwi yamasa kemeyiwi, tiykargı fondlardan paydalanıwdıń jaqsılanıwı yamasa jamanlasıwı hám t.b. – bulardıń barlıǵı kompaniyanıń dáramatı dárejesin, onıń finanslıq awhalın anıqlap beredi. Tap usı nárseler bazarlıq sharayatlardıń – baha, básekishilerdiń payda bolıwı, xojalıq hám basqa risklerdiń – ózgeriwine de tiyisli esaplanadı. Finanslıq nátiyjeler – xojalıq xızmetiniń juwmaqlawshı nátiyjesi – turaqlı túrde ishki hám sırtqı faktorlardıń tásiiri astında boladı.

XJS finanslıq turaqlılıǵınıń ishki rezervleri tiykarında, rawajlanıwdıń islep shıǵarıw, shólkemleskenlik hám innovaciyalıq - investiciyalıq faktorları menen baylanıslı boladı.

Finanslıq turaqlılıǵınıń sırtqı rezervleri bolsa bazar konyunkturası, XJStiń marketing hám baha strategiyası, salıqqa tartıwdı optimallastırıw, esaplasıwlardıń nátiyjeli sistemasın shólkemlestiriw, bank kreditleri hám kreditorlıq qarızları kórinisindegi qarızlı qarjılardı tartıwdan paydalanıw hám t.b. menen baylanıslı. Bir waqıttıń ózinde XJSke túsimlerdiń óz waqtında túsıwine, debitorlıq qarızlarınıń kemeyiwine erisiw, kreditorlıq qarızlarınan kapitaldıń deregi sıpatında aktiv paydalanıwda kerek.

Finanslıq rezervlerdi izlep tabıw hám olardı ámelge asırıwdıń tiykargı baǵdarı arasında XJStiń mal - mülkinen jáne de nátiyjelirek paydalanıwdı ayrıqsha ajratıp kórsetiw máqsetke muwapıq. Bul jerde bunıń tiykargı kórsetkishi aktivlerdiń rentabelligi esaplanıp, onı tómendegishe esaplaw múmkin:

$$R_a = (SP : A_o) * 100$$

Bul jerde: **Ra** - aktivlerdiń rentabelligi;

SP - sap payda;

A_o - analiz dáwirindegi aktivlerdiń ortasha ólshemi.

Eger sap paydaniń yamasa netto - paydaniń baha hám tolıq ózine túser qunı ortasındaǵı parıq jáne salıq tólemleri ólshemine kemeytilgenliginen ibarat ekenligi inabatqa alınatuǵın bolsa, aktivlerdiń rentabelligi tek ǵana bazar konyunkturasına baylanıslı bolmastan, al paydadan alınatuǵın salıq summalarınada baylanıslı ekenligi belgili boladı:

$$SP = B_0 - (T_0 + S_t)$$

Bul jerde: **SP** - sap payda;

B₀ - ónim bahası;

T₀ - ónim tolıq ózine túser qunı;

S_t - salıq tólemleri.

Aktivlerdiń rentabelligi kórsetkishi bir sumlıq aktivlerge (XJStiń pútkil mal - mülkine) tuwrı keliwshi sap paydaniń muǵdarın kórsetedi hám XJS xızmetiniń finanslıq aktivligin ózinde sáwlelendiredi. Bul kórsetkishtiń dárejesi XJS aktivleriniń quramlı dúzilisine – tiykarǵı fondlar aktiv hám passiv bólimleriniń, tiykarǵı hám aylanıs kapitaldıń qatnasına baylanıslı.

XJS tiykarǵı kapitalınan paydalanıwǵa xarakteristika beriwshi zárúrli kórsetkishlerden biri fond qaytımlıǵı esaplanıp, onı tómendegi formula járdeminde anıqlaw múmkin:

$$F_q = (R_0 : T_f)$$

Bul jerde: **F_q** - fond qaytımlıǵı;

R₀ - realizaciya etilgen ónim kólemi;

T_f - tiykargı fondlardıń jıllıq ortasha qunı.

Tiykargı fondlardıń aktiv bólimine (úskeneler, mashinalar, mexanizmlar hám t.b.) qansha kóp tiykargı kapital jaylastırılğan (qoyılğan) bolsa hám olar jıl dawamında qanshelli kóp aylanıw payda etse, XJS sonsha kóp payda aladı.

Aylanıs aktivler XJS kapitalınıń eń aktiv elementi esaplanadı. Jıl dawamında olardıń aylanısınıń muǵdarı kapitaldan paydalanıwdıń intensivlik dárejesin kórsetedi. XJStiń aylanıs qarjıları eń aktiv «islewshi» kapital esaplanadı. Usı qatnasıqtan kapitaldıń aktivlik koefficienti ayrıqsha áhmiyetli bolıp, onı anıqlawdı formula járdeminde tómendegishe kórsetiwge boladı:

$$K_{ak} = K_{aa} : K_{ba}$$

Bul jerde: K_{ak} - kapitaldıń aktivlik koefficienti;

K_{aa} - aylanıs aktivler (islep atırğan kapital);

K_{ba} - barlıq aktivler (XJStiń barlıq kapitalı).

Sonıń ushın da XJS rezerleriniń pútkil bir bólegi aylanıs qarjılardan paydalanıw, olar aylanısınıń tezligi menen baylanıslı. Mine usı máqsette islep shıǵarıw rezervleriniń artıqsha bólimin qıdırıp tabıw hám realizaciyalaw tiykarında aylanıs qarjılardıń quramlı dúzilisin optimallastırıw, debitorlıq qarızları hám tayar ónim zapaslarına qoyımalardı qısqartıw talap etiledi. Aylanıs qarjılardan paydalanıw nátiyjeligin joqarılattıwdıń rezervlerin qıdırıp tabıw ushın olardıń absolyut hám salıstırma bosawın anıqlaw zárúrli áhmiyetke iye.

Analiz etilip atırğan dáwirdeń bası hám aqırındaǵı aylanıs qarjılar haqıyqıy ólshepleri ortasındaǵı parıq olardıń absolyut únemlengenligin kórsetedi. Aylanıs qarjılardıń salıstırma bos bolıwı bolsa olardıń esaplı ólshep salıstırılǵanda qansha únemlengenligin xarakterleydi, ótken dáwirde olardan paydalanıw nátiyjeligin esapqa alǵan jaǵdayda haqıyqattaǵı aylanısqa xızmet qılıw ushın XJSke qansha aylanıs qarjılar kerek bolıwı múmkinliginen derek beredi.

Olardıń shártlı bos bolıwın kórsetedi hám onı tómendegishe anıqlaw múmkin:

$$A_q = A_{hm} - A_{bm} * (R_e : R_b)$$

Bul jerde: A_q - aylanıs qarjılardıń salıstırma bos bolıwı;

A_{hm} - analiz qılınatuǵın dáwirdegi aylanıs qarjılardıń haqıyqıy muǵdarı (jıllıq ortashası);

A_{bm} - bazıs dáwirdegi aylanıs qarjılardıń muǵdarı (jıllıq ortashası);

R_e - esabat dáwirde realizaciya etilgen ónimler kólemi;

R_b - ótken dáwirde realizaciya etilgen ónimler kólemi.

Aylanıs qarjılardıń aylanıwshańlıǵın tezlestiriw XJS finanslıq awhalın bekkemlewdiń zárúrli rezervi esaplanadı. Bunıń nátiyjesinde bosagan qarjılar investiciyalargá, innovaciyalıq xızmetke, aktivlerdiń quramlı dúzilisin jetilistiriwge hám t.b.ǵa jóneltiriwi múmkin.

Finanslıq rezervlerdi tartıwda finanslıq leveridjden paydalanıw úlken áhmiyetke iye. Kompaniyanıń aylanbasına túrli formalarda qarızlı qarjılardı tartıw esabınan rentabelliktiń ósiwine **finanslıq leveridj** dep ataladı. Finanslıq leveridj XJS qarızlı kapitalınıń XJS óz kapitalına salıstırǵanda kórsetiwshi finanslıq aktivlik koefficienti arqalı sáwlelenedi. Onı formula arqalı tómendegi túrde kórsetiw múmkin:

$$K_{fa} = K_q : K_ó$$

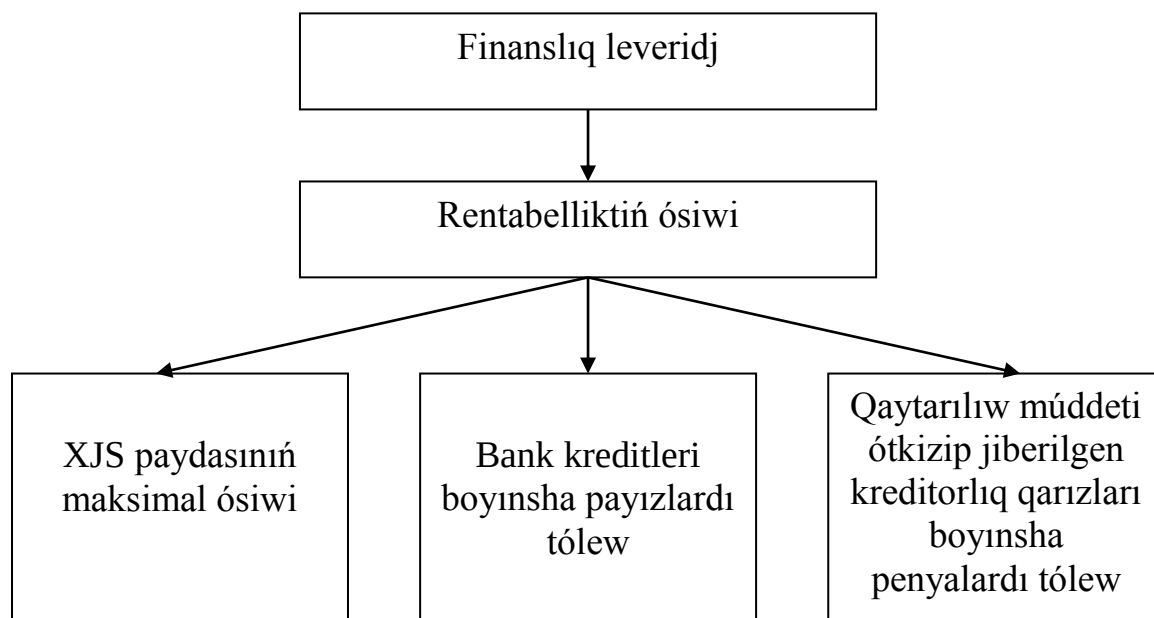
Bul jerde: K_{fa} - finanslıq aktivlik koefficienti yamasa finanslıq leveridj;

K_q - qarızlı kapital;

$K_ó$ - óz kapitalı.

Bul kórsetkışkópshilik jaǵdaylarda finanslıq tetik kórsetkishi depte júritiledi hám bunda qosımsha qarızlı kapitaldı tartıwdıń tetigi bolıp kompaniyanıń óz kapitalı sıpatında shıǵıp atırǵanlıǵın názerde tutıladı. Bank ssudaları hám kreditorlıq qarızları kórinislerinde tartılǵan qarızlı kapitaldan paydalanıw olardı sarplanganga shekem erisilgen rentabellik dárejesine qaraǵanda joqarı bolǵan rentabellik dárejesine

erisiwdi támiyilese ǵana nátiyjeli bolıwı múmkin. Rentabelliktiń jańa dárejesi XJS kreditten paydalanganlıǵı ushın bank kreditiniń payızın hám qaytarılıw múddeti ótkizip jiberilgen kreditorlıq qarızları ushın tólem (penya)lerdi tólewdi jeterli dárejede qaplawı kerek. Qarızlı qarjılardan paydalanıw XJStiń maksimal qosımsha payda alıwın támiyinlewı zárúr.



16.3.2 - sızılma. **Finanslıq leveridj nátiyjesin alıw hám onı bólistiriwdiń uluwma kórinisi**

Biznesti rawajlandırıw hám onıń nátiyjeligin joqarılátıw máqsetinde kapitaldı toltırıwdıń barlıq dereklerinen (kreditler hám kreditorlıq qarızlarınan) maksimal paydalanıwǵa finanslıq xızmetti baǵdarlap ǵana qoymastan, finanslıq menedjment makrodárejede de finanstıń tiykarǵı – kompaniyanıń barlıq xojalıq - islep shıǵarıw xızmetin pul qarjıları menen támiyinlew – funkciyasın anıq orınlawı da kerek. Eger mine usı princip ámelge asırılsa hám finanslıq xızmet esap - sanaq esap betine pullardıń turaqlı túrde túsip turıwın támiyinlese, tólew múddeti kelgen talapnamalar boyınsha tólemlerdi óz waqtında ámelge asırsa, tólemlerdiń uzaq múddetli uzayttırılıwına jol qoymasa, bul XJStiń bekkem finanslıq awhalı hám salamat tólewge qábiletliginiń tiykarǵı belgisi esaplanadı.

XJStiń tólem qábileti dárejesin kóteriw ushın debitorlıq qarızların qısqartıw, finanslıq resurslardıń aylanıwın tezlestiriw, tásirsheń marketing strategiyası hám baha siyasatınan paydalanıw, ónimlerdi islep shıǵarıw hám satıw qárejetlerin qısqartıw, islep shıǵarıwdı basqarıwda jańa ilimiy potenciallı texnologiyalar hám basqarıwdıń innovaciyalıq sistemaların engiziw boyınsha sharalardıń kompleks sisteması islep shıǵılıwı kerek.

Tólewge qábiletlik koefficienti tómendegishe anıqlanadı:

$$K_{tq} = (\sum P_q : M) \geq 1$$

Bul jerde: K_{tq} - tólewge qábiletlik koefficienti;

$\sum P_q$ - XJStiń barlıq pul qarjıları;

M - úziw múddeti kelgen tólemler boyınsha minnetlemeler.

Koefficienttiń dárejesi birge teń yamasa onnan úlken bolıw kerek. Mine usı shárt orınlansa, XJS tólewge qábiletli esaplanadı. Eger múddeti ótken kreditorlıq qarızlarınıń uluwma muǵdarı hám tólemlerdiń keshigiwi belgilengen normadan artsa, kreditorlardıń arzasına muwapıq tiyisli sud bul jerden kelip shıǵatuǵın barlıq aqıbetlerdi inabatqa alǵan jaǵdayda XJSti bankrot dep járiya qılıw processin baslawı múmkin. Usı qatnasıqtan tómendegilerge ayrıqsha itibar qaratıwı zárúr:

- bazarga aktiv kirisiw menen baylanıslı jaǵdayda XJS finanslıq turaqlıǵınıń ósiwine;
- bankrotlıqtıń bar belgilerine óz waqtında toqtam beriwge (finanslıq bekkemlik rezervlerin qadaǵalaw);
- investiciyalardıń qaplanıw múddetlerin qısqartırıwǵa;
- islep shıǵarıw hám tovarlar realizaciyası qárejetlerin qısqartıw esabına paydanıń ósiwine.

Bunda XJS paydasınıń ósiwine tásir etiwshi barlıq faktorlardan aktiv paydalanıw zárúr. Hár bir topar faktorları esabınan payda muǵdarı ózgeriwiniń esap - sanaǵı tómendegi túrde ámelge asırılıwı kerek:

- satılıp atırğan ónim birligine jumsalğan qárejetler ózgeriwiniń paydaǵa tásiiri.

Bunı tómendegi túrde anıqlaw múmkin:

$$\Delta P_6 = (T_0 - T_1) * R_{h1}$$

Bul jerde: ΔP_6 - ózine túser qunı faktorınıń tásiiri astında paydanıń ózgeriwi (+, -);

T_0, T_1 - sáykes túrde ótken (bazıs) hám esabat jıllarındaǵı ónimniń ózine túser qunı;

R_{h1} - tiyisli jıldaǵı realizaciya kólemi.

- bahalar ózgeriwiniń payda muǵdarına tásiiri. Bul tásiirdi tómendegishe anıqlasa boladı:

$$\Delta P_b = (B_1 - B_0) * R_{h1}$$

Bul jerde: ΔP_b - baha faktorınıń tásiiri astında paydanıń ózgeriwi;

B_1, B_0 - tiyisli jıllardaǵı ónim birliginiń bahası;

R_{h1} - tiyisli jıldaǵı realizaciya kólemi.

- ónim realizaciyası kólemi ózgeriwiniń payda muǵdarına tásiiri. Onı tómendegishe anıqlaw múmkin:

$$\Delta P_r = (R_{h1} - R_{h0}) * (P_0 : R_{h0})$$

Bul jerde: ΔP_r - realizaciya faktorınıń tásiiri astında paydanıń ózgeriwi;

R_{h1}, R_{h0} - tiyisli jıllardaǵı realizaciya kólemi;

P_0 - bazıs jıldaǵı payda muǵdarı.

- realizaciya etilgen ónim assortimenti ózgeriwiniń payda muǵdarına tásiiri. Bul tásiirdi tómendegi tártip tiykarında anıqlaw múmkin:

$$\Delta P_{as} = [\sum (q_1 - q_0)] * R_{h1}$$

Bul jerde: ΔP_{as} - realizaciya etilgen ónim assortimentiniń ózgeriwi nátiyjesinde paydaniń ózgeriwi;

q_1, q_0 - bazalıq hám esabat yamasa joba jılında belgili bir assortimenttegi ónimniń salmaǵı;

R_0 - bazalıq jıldaǵı ónim túriniń hár bir assortimenti boyınsha satıw rentabelliginiń dárejesi;

n - bazalıq jıl menen salıstırılatuǵın ónim assortimentleri kórinisleriniń sanı.

Joqarıdaǵıları esapqa alǵan jaǵdayda payda ósiwi (kemeyiwi)niń uluwma muǵdarı hár bir faktorlardıń paydaǵa tásiiri jıyındısınan dúzilip, onı tómendegi túrde sáwlelendiriw múmkin:

$$\Delta P_u = \Delta P_o + \Delta P_b + \Delta P_r + \Delta P_{as}$$

Bul jerde: ΔP_u - faktorlardıń tásiiri astında payda ósiwi (kemeyiwi)niń uluwma muǵdarı;

ΔP_o - ózine túser qunı faktorınıń tásiiri astında paydaniń ózgeriwi (+, -);

ΔP_b - baha faktorınıń tásiiri astında paydaniń ózgeriwi;

ΔP_r - realizaciya faktorınıń tásiiri astında paydaniń ózgeriwi;

ΔP_{as} - realizaciya etilgen ónim assortimentiniń ózgeriwi nátiyjesinde paydaniń ózgeriwi;

Álbette, paydaniń dárejesine XJStiń salıq siyasatı da óz tásirin kórsetedi, sebebi ádette, barlıq salıqlar tovar bahasınıń quramına kiritiledi. Salıqlardıń muǵdarı, ayırım jaǵdaylarda, bahanıń dárejesin anıqlawǵa da demek, talapqa da sheshiwshi tásir

kórsetedi. Sonday-aq, salıqlar XJStiń sap paydasına da tikkeley tásir qıladı, sebebi sap payda balans (uluwma) payda hám onıń byudjetke tólengen bólegi ortasındaǵı parıq sıpatında esaplanadı.

Házirgi jaǵdayda múmkinshiligi bolǵanınsha XJSler paydasınıń tiykarǵı bólegi byudjetke alınbawı da hám XJStiń ıqtıyarına qalatuǵın sap payda onıń rawajlanıwın qarjılandırıw ushın jeterli bolıw kerek. Bul, eń dáslep, investiciyalarǵa tiyisli bolıp, hárekettegi XJSlerde olardıń deregi sap payda esaplanadı. XJSlerde sap payda boyınsha satıwdıń rentabelligi joqarı bolıp, olardıń salamat xızmetin támiyinlewge jeterli bolıwı kerek.

Finanslıq reformalaw processinde XJS xızmet kórsetiwdiń tómendegi parametrlerine shıǵıwǵa háreket qılıw zárúr, olar XJS jumısınıń finanslıq turaqlıǵı hám balansı quramlı dúzilisiniń unamlı ekenliginen derek beredi:

- tólewge qábiletlik koefficienti - ≥ 1 ;
- aǵımdaǵı likvidlik koefficienti - ≥ 2 ;
- aylanıs aktivlerdiń óz aylanıs qarjıları menen támiyinlengenlik koefficienti - $\geq 0,1$;
- absolyut likvidlik koefficienti - $\geq 0,2$;

Rezerv hám qárezetlerdiń kólemi (ólshemi) olardı qaplaw dereklerinen kishi yamasa olarǵa teń ($\leq$) bolıwı kerek.

XJS jumısın zıyansız hám krizissiz bolıwın támiyinlew ushın kompaniya qatnasıwshıları hám finanslıq menedjment tárepinen bul kórsetkishler turaqlı túrde monitoring etip barılıwı hám zárúrli bolǵan jaǵdaylarda olardıń dárejesi óz waqtında ózgertiliwi zárúr.

Juwmaqlaw

Bul bapta xojalıq júritiwshi subyektler hám olardıń finanslıq xojalıǵın qayta qurıwdıń zárúrligi haqqında qaralǵan.

Bazar ekonomikası jaǵdayında XJSler qarıydar hám satıwshı sıpatında bolıp, tovarlar hám xızmetler bazarında ózgeriwsheń talap hám usınıs tiykarında báseki ortalıǵında anıqlanatuǵın baha arqalı óz-ara tásirde boladı.

XJSlerdi finanslıq reformalawdıń tiykarǵı wazıypaları bolıp: xızmetti bazar talaplarına baǵdarlaw hám eń jańa texnologiyalǵa investiciyalar tiykarında innovaciyalıq processlerdi rawajlandırıw jolı menen ónimler hám xızmetler básekilesigin támiyinlew; XJS kapitalın qalıplestiriw hám basqarıw nátiyjeligin joqarılatıw; XJS rawajlanıwın finanslıq tárepten támiyinlew hám onıń finanslıq turaqlıǵın joqarılatıw rezervlerin qıdırıp tabıw hám tartıw; islep shıǵarıwdıń barlıq faktorlarınan nátiyjeli paydalanıw hám ónim birligine tuwrı keliwshi qárejetlerdi kemeyttiriw tiykarında olardıń dáramatlarınıń óstiriw jolı menen XJSlerdiń investiciyalıq qolaylıǵın asırıw; aktivlerdi restrukturizaciyalaw hám bazar konyunkturasın boljaw, tovarlar hám xızmetlerdiń tólewge qábiletli talabı hám usınısı tiykarında XJS xızmetin diversifikaciyalastırıw.

XJSler, firmalar hám korporacijalardı finanslıq reformalawda kapitalizaciya processı, yaǵnıy bar potencialdan eń jaqsı paydalanıw esabınan kompaniyanıń qunın joqarılatıw hám usı tiykarda kapitallastırıwdıń tiykarǵı deregin kapitaldı óstiriwge baǵdarlanatuǵın sap paydanı óstiriw ayrıqsha orın iyeleydi.

Finanslıq rezervlerdi qıdırıp tabıwdıń tiykarǵı usılı finanslıq analiz esaplanadı. Mine sol finanslıq analiz tiykarında finanslıq rezervlerdi qıdırıp tabıw boyınsha XJStiń siyasatı islep shıǵıladı. Xızmet kórsetiw sharayatlarına qaramastan rezervlerdi qıdırıp tabıw hám olardı ámelge asırıw XJS xızmetkerleri ushın turaqlı xızmetke aylanıwı zárúr.

Tirek sózler:

Sap payda; finanslıq leveridj; finanslıq aǵım; rentabellik; kapital; amortizaciya; tiykarǵı fondlar; tamamlanbaǵan óndiris; aylanıs qarjıları; materiallıq emes aktivler; likvidlik; bank krediti; óz kapitalı; qarızlı kapital; ónimniń ózine túser qunı; túsım; aktivler.

Qadaǵalaw sorawları

1. Jańa sharayat qatnasıǵı menen XJSlerdi finanslıq reformalawdıń tiykarǵı wazıypaları neden ibarat?

2. Kapitallastırıwdıń tiykargı deregin ne quraydı?
3. Sap paydanı kapitallastırıw koefficienti qanday anıqlanadı?
4. Aktivlerdi kapitallastırıw koefficientiniń anıqlanıw tártibi qanday?
5. Qanday kórsetkishXJStiń finanslıq aktivligin, onıń aylanıs kapitaldıń qosımsha dereklerin kórsetedi?
6. Finanslıq rezervlerdi qıdırıp tabıwdıń qanday tiykargı usılı bar?
7. Aktivlerdiń rentabelligi qanday anıqlanadı?
8. Kapitaldıń aktivlik koefficienti qanday anıqlanadı?
9. Finanslıq leveridj dep nege ayıladı hám ol qanday anıqlanadı?
10. Tólewge qábiletlik koefficientiniń anıqlanıw tártibi qanday hám ol neni xarakterleydi?
11. Finanslıq reformalaw processinde XJS xızmet kórsetiwdiń qanday parametrlerine shıǵıwǵa háreket qılıwı zárúr?

Test sorawları

1. Kárxanada biznes jobada kórsetilgen payda summası qanday anıqlanadı?

- A) Ónim kólemi = jalpı qárejet + payda
- B) Marjinal payda = ónim kólemi - ózgeriwshi qárejetler
- C) Payda = ónim kólemi - názerde tutılmaǵan qárejetler-ózgermeli qárejetler
- D) Payda = ónim kólemi -turaqlı qárejetler - ózgermeli qárejetler.

2. Pul qarjıları hárekettegi aktivlerdiń qaysı qatarına kiredi?

- A) Tez satılmaytuǵın aktivlerge
- B) háreketsiz aktivlerge
- C) ásten satılıwshı aktivlerge
- D) Aylanıs qarjılarga

3. Kárxana basqarıwında aylanıs fondlarınıń aylanıw koefficienti qanday anıqlanadı?

- A) (Ónimni satıwdan túsken túsım + tayar ónim) / aylanıs qarjılarınıń jıllıq ortasha qunı
- B) Ónimni satıwdan túsken túsım / aylanıs qarjılarınıń jıllıq ortasha qunı

- C) Satılған ónimniń ózine túser qunı / aylanıs qarjılarınıń jıllıq ortasha qunı
D) Ónimni satıwdan túsken túsım / minnetlemeler.

4. Tiykargı qurallardıń qaldıq qunı bul....

- A) baslangısh qun-eskiriw
B) baslangısh qun+eskiriw+tiklew qunı
C) baslangısh qun -tiklew qiymat-likvidaciya qun
D) baslangısh qun-eskiriw+tiklew qunı

5. Tómendegi kórsetkishlerden qaysı biri kárxana basqarıwında ağımdağı tólem qábiletin sáwlelendiredi?

- A) pul qarjıları / qısqa múddetli tólem minnetlemeleri
B) pul qarjıları hám basqa aktivler / qısqa múddetli tólem minnetlemeleri
C) (pul qarjıları + qımbat bahalı qağazlar) / qısqa múddetli tólem minnetlemeleri
D) aylanıs aktivler / ağımdağı minnetlemeler

6. Kárxana basqarıwında aylanıs fondlarınıń aylanıw koefficienti qanday anıqlanadı?

- A) (Ónimni satıwdan túsken túsım + tayar ónim) / aylanıs qarjılarınıń jıllıq ortasha qunı
B) Ónimni satıwdan túsken túsım / aylanıs qarjılarınıń jıllıq ortasha qunı
C) Satılған ónimniń ózine túsenn qunı / aylanıs qarjılarınıń jıllıq ortasha qunı
D) Ónimni satıwdan túsken túsım / minnetlemeler.

7. Kárxanada ónimniń ózine túser qunın anıqlawdan máqset ne?

- A) Satıw sebepli alınған finanslıq nátiyjeni anıqlaw, ónimniń paydalılıq dárejesini anıqlaw
B) Salıqlardı tólew ushın
C) Islep shıǵarıwdı basqarıw
D) Resurslardıń bólistiriw qatarın belgilew
D) minnetlemelerdi orınlaw ushın.

17-bap. TIYKARĞI HÁM AYLANIS KAPITALLARINIŇ SHEŇBERLI AYLANIWI

17.1. Tiykargı kapitalardıń sheńberli aylanıwınıń mazmunı

Uluwmalastırılğan kóriniste tiykargı kapital miynet qurallarına (ımaratlar, inshaatlar, uzatıw qurılımaları, mashinalar hám úskeneler, transport quralları hám paydalı qollanıw múddeti 12 aydan asatuğın basqa qurallar) qoyılğan avanslastırılğan kapital qunınıń bir bólegi esaplanadı. XJStiń buxgalteriya balansında tiykargı kapital aylanıstan tısqarıdağı aktivler sıpatında kórsetiledi. Bul aktivlerdiń basqa elementleri, yaǵnıy materiallıq emes aktivler, tamamlanbağan qurılıs, materiallıq baylıqlarǵa jaylastırıw, uzaq múddetli finanslıq qoyılmalar, tikkeley yamasa tikkeley bolmağan tiykargı kapitaldı keńeyttirilgen, ilimiy-potencial islep shıǵarıwǵa xızmet qıladı. Miynet hám ónimdi jaratıw processinde tiykargı kapital óndiris faktori hám islep shıǵarıwdıń materiallıq - texnikalıq bazası túrinde háreket etetuğın ónimli kapitaldıń bólegi sıpatında shıǵadı.

Usı jerde tolıǵıraq anıqlıq kiritiw máqsetinde, **kárxana múlki** uzaq múddetli hám aǵımdaǵı aktivlerge ajratıladı. Ekonomikalıq ádebiyatlarda bul óndirislik fondlar dep ataladı.⁵²

Tiykargı fondtıń sheńberli aylanıwı oǵan tiyisli bolǵan qunınıń tómendegi úsh funkcionallıq túrlerinde háreket qılıwın ańlatadı:

- pullı;
- ónimli;
- tovarlı.

Tiykargı kapital qunınıń bul formalarda háreket etiwı payda alıwdı hám miynet qurallarınıń qayta islep shıǵarılıwın támiyinleydi.

⁵² Ámeliyatta «fond» sózi túrli mánislerde isletiledi. Ol latin sózinen alınǵan bolıp, birinshiden, mámlekettiń, kárxanalardıń hám t.b. qandayda máqset ushın ajratılǵan pul qarjıların, ekinshiden, ayırım subyektler iqtıyarındaǵı zatlar (mısalı, tuqımgerlik fondı, muzey fondı, kitap fondı), úshinshiden, sociyal-ekonomikalıq tarawlarda xızmet júritip atırǵan subyektler (Xalıqaralıq Valyuta Fondı, Jámáát Fondı, Tikleniw hám rawajlanıw Fondı)diń yuridikalıq ornın sáwlelendiredi. Sol sebepli, bul oqıwlıq qollanbada, uzaq múddetli aktivler quramındaǵı tiykargı qurallarǵa sinonim sıpatında «tiykargı fondlar» túsiniǵi isletiledi.

Kapitaldın sheńberli aylanıwı dawamında aylanıs kapitaldan parıqlı bolıp, tiykargı kapital óziniń tutınıw formasın birden joǵaltpaydı, yaǵnıy dawamlı múddette eskiredi. Jańadan jaratılıp atırǵan ónimge ol óziniń qunın áste-aqırınlıq penen, eskiriw dárejesine qarap ótkizedi hám tolıq qayta tiklengenge shekem kóbirek islep shıǵarıw ciklleri dawamında onı tiklep baradı. Bul process **amortizaciya** dep ataladı hám ol ornatılǵan normalarǵa muwapıq túrde hár ayda esaplanadı.

Morallıq eskiriwin inabatqa alǵan jaǵdayda miynet quralları baslangısh qunın tolıq tiklew waqtı amortizaciya dáwiri dep ataladı. Bul dáwir tamamlangannan soń tiykargı kapitalǵa avanslastırılǵan pullı qun óz aylanıwın tamamlaydı hám jáne miynet quralına aylanadı. Bul dáwirge jetkenge shekem ótkizilip atırǵan qun áste – aqırınlıq penen hám úzliksiz túrde amortizaciya fondı kórinisinde jamǵarılıp barıladı jáne soń bolsa tutınılǵan fondtı jańadan qayta tiklewge paydalanıladı.

Islep shıǵarıw processinde tiykargı kapitaldı buyımlasqan túri sıpatında tiykargı kapitallar - uzaq waqt dawamında natural tutınılıw túrde óndiris processinde paydalanıp atırǵan materiallıq baylıqlar jıyındısı sıpatında shıǵadı. Ekonomikalıq mólsherlengenligine qaray tiykargı kapitallar tómendegilerge bólinedi:

- tiykargı óndirislik kapitallar;
- óndirislik emes tiykargı kapitalları.

Islep shıǵarıw processinde buyımlasqan - natural túrde qatnasatuǵın hám kóbirek islep shıǵarıw ciklleri dawamında óziniń qunın tayar ónimge bólimlerge bólip ótkiziwshi miynet qurallarına **tiykargı óndiris fondları** dep ataladı.

Óndirislik emes tiykargı fondlarınıń quramına XJStiń balansında bolǵan hám óndirislik emes máqsetleri ushın paydalanıwǵa mólsherlengen XJStiń mülkleri kiredi. Olar boyınsha amortizaciya esaplanbaydı. Bul fondlardıń qunı olardıń eskiriwi qatnası menen XJStiń paydası esabınan qayta islep shıǵarıladı.

Tiykargı óndirislik fondlarınıń quramlı dúzilisi tarmaq, texnologiyalıq, islep shıǵarıw hám xızmet etiw múddeti jaǵınan bolıwı múmkin. Tarmaq dúzilisi ayrıqsha alınǵan tarmaqtaǵı tiykargı óndirislik fondları qunınıń pútkil ekonomika boyınsha usı kapitallar qunındaǵı salmaǵın xarakterleydi. Tiykargı óndirislik fondlarınıń texnologiyalıq dúzilisi ayrıqsha topar ishindegi olar túrli kórinisleriniń salmaǵın

kórsetedi. Islep shıǵarıw quramlı dúzilisi óndiris processinde qatnasıp atırǵan miynet quralları túrli kórinisleriniń qatnasınan ibarat bolıp, investiciyalardıń texnolgiyalıq potencialı hám olardıń aqılǵa uǵras jaylastırılǵanlıǵın sáwlelendiredi. Tiykargı kapitallardıń xızmet etiw múddeti jaǵınan quramlı dúzilisi olardıń awhalın jası toparları hám tákirar islep shıǵarıw qáddileri boyınsha sáwlelendiredi. Keyingi jıllarda tiykargı kapitallardıń jeterli dárejede aktiv qayta islep shıǵarıлмаǵanlıǵı ushın olardıń jası hám eskiriwi artıp barmaqta.

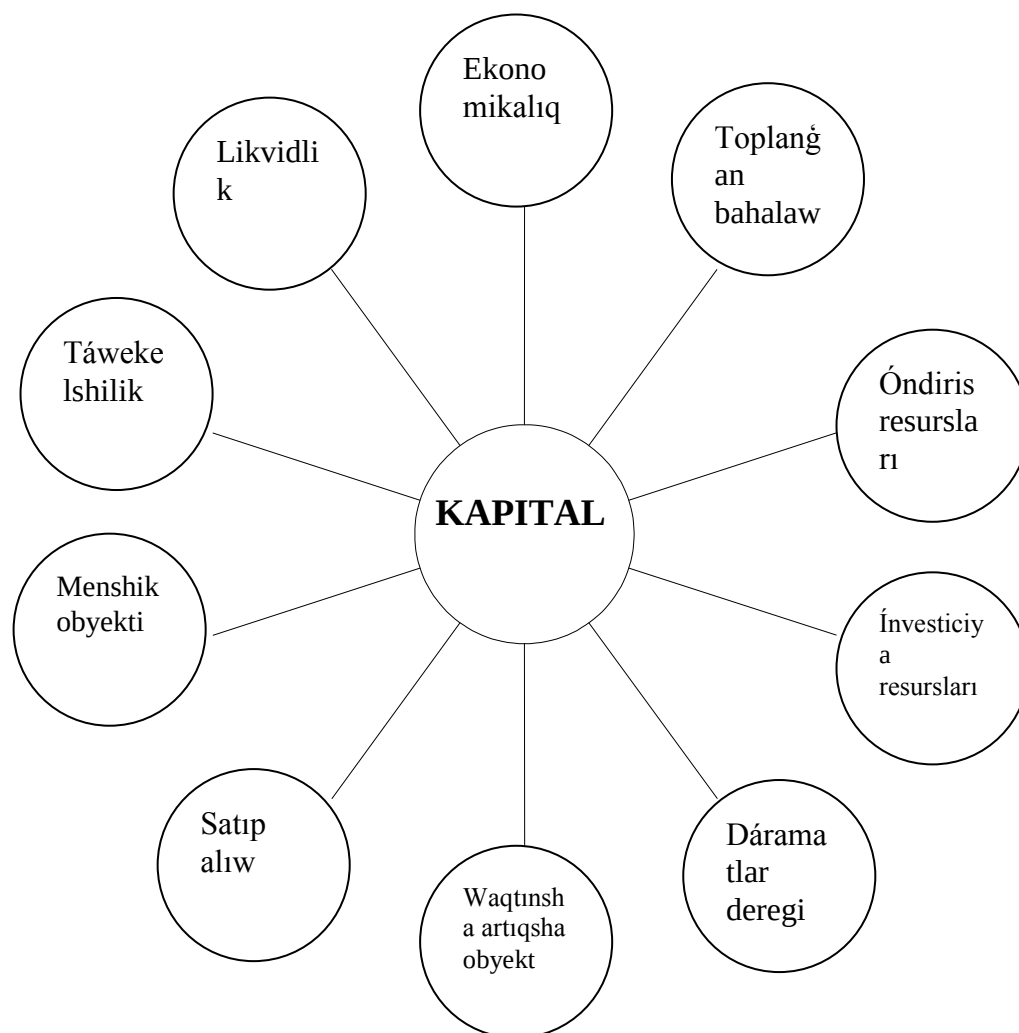
Tiykargı kapitallar pullı túrde bahalanadı hám esaplanadı jáne buxgalteriya esabında tiykargı qurallar sıpatında anıqlanadı. Olardıń quramına tómendegiler kiredi:

- imaratlar;
- inshaatlar (neft hám gaz qazıp alıwshı, gidrotexnikalıq, transport xojalıǵı inshaatları hám basqalar);
- uzatıwshı úskeneler (elektr uzatıwshı, baylanıs, qubırlar hám t.b.);
- jumısshı hám kúsh mashinaları hám úskeneleri;
- ólshewshı hám tártipke salıwshı priborlar hám qurılmalar;
- úy - jaylar;
- esaplaw texnikası hám orgtexnika;
- transport quralları;
- instrumentler;
- islep shıǵarıw hám xojalıq inventarları hám buyımları;
- jumısshı hám ónimli qaramallar;
- kóp jıllıq ósimlikler.

Joqarıdaǵılardan tısqarı tiykargı qurallardıń quramına jáne shólkemniń múlkinde bolǵan jer maydanları, tabiyattan paydalanıw obyektleri (suw, qazılma baylıqları hám basqa tábiyy resurslar), tiykargı qurallardıń ijarǵa alınǵan obyektleride kiredi.

Jumısshı hám kúsh mashinaları jáne úskeneleri, ólshewshı hám tártipke salıwshı qurılmalar jáne priborlar, esaplaw texnikası, transport quralları, instrumentler, islep shıǵarıw hám xojalıq inventarları, ádette, tiykargı kapitallardıń aktiv bólimine

kiritilip, olar miynet predmetlerine tikkeley tásir kórsetedi. Olardıń qalǵan bólimleri bolsa tiykarǵı kapitallardıń passiv bólimine kiritiledi. Bazar ekonomikası jaǵdayında tiykarǵı kapital aktiv bóliminiń maksimal túrde asırılıwı eń zárúrli wazıypalardan biri bolıp esaplanadı.



17.1.1-sızılma. **Kapitaldıń tiykarǵı basqarıw obekti sıpatındaǵı ózgesheligi**

Tiykarǵı kapital sheńberli aylanısınıń nátiyjeligin analiz qılıwda tómendegilerdi esapqa alıw máqsetke muwapıq:

- finanslıq tárepten tiykarǵı kapitaldıń sheńberli aylanıwı finanslıq resurslar tiyisli kapitallarınıń shólkemlestiriliwi menen baqlanadı. Bul bir waqıttnıń ózinde de tiykarǵı kapital hám de aylanıs kapital aylanısına tolıq tiyisli esaplanadı;

•usı sheńberli aylanıw processinde júzege keletuǵın finanslıq resurslardan paydalanıw nátiyjeligin bahalaw zárúrli esaplanadı;

•hárekettegi óndiris fondlarınan paydalanıw hám eskirgen tiykargı óndirislik fondların jańalawdıń óz waqtında ámelge asırılıwı nátiyjeligin bahalaw kerek.

XJStiń finanslıq resursları quramına óz hám tartılǵan pul qarjıları bolıwı múmkin. Tákirar islep shıǵarıw jaǵınan tiykargı kapitaldıń sheńberli aylanıwı tutınılǵan tiykargı kapitallardı jańalaw ushın amortizaciya qarjılarınıń amortizaciya fondında toplanıwın bildiredi. Esabat dáwiri dawamında tiykargı qurallar obyektleri boyınsha amortizaciya ajratpaların esaplawın qollanıw usıllarına baylanıslı bolmaǵan jaǵdayda hár ayda esaplanadı.

Amortizaciyalastırılatuǵın mal - múlkler ózleriniń paydalı qollanıw múddetlerine baylanıslı túrde konkret amortizaciya toparlarına birlestiriledi. Birinshi toparǵa paydalı qollanıw múddeti 1 jıldan 2 jılǵa shekem bolǵan mal - múlkler kiritilse, sońǵı toparǵa bolsa paydalı qollanıw múddetleri 30 jıldan artıq bolǵan mal-múlikler kiritiledi.

Házirgi waqıtta amortizaciya ajratpaların esaplawdıń eki tiykargı usılınan paydalanıladı:

- sızıqlı;
- sızıqlı emes.

Amortizaciya ajratpaların esaplawdıń sızıqlı usılı imaratlar, inshaatlar, uzatıw qurılımlarına salıstırǵanda olardıń paydalanıwǵa tapsırıw múddetlerine baylanıslı bolmaǵan jaǵdayda qollanıladı. Tiykargı qurallardıń qalǵan basqa obyektlere salıstırǵanda amortizaciya summaların esap-sanaq etiwdiń joqarıdaǵı eki usılınan – sızıqlı hám sızıqlı emes - biri qollanılıwı múmkin.

Sızıqlı usıl qollanılganda bir ay ushın esaplangan amortizaciyanıń summası usı obyekt ushın anıqlanǵan amortizaciya norması hám obyekttiń dáslepki qunı salıstırǵanda tómendegishe anıqlanadı:

$$N_a = (1/m) * 100\%$$

Bul jerde: N_a - amortizaciyalastırılıp atırğan mal–múlik obyektiniń baslangısh (tiklew) qunına salıstırǵanda amortizaciya norması (payızda);

m – amortizaciyalastırılıp atırğan mal- múlik usı obyektiniń paydalı qollanıw múddeti (ayda).

Sızıqlı emes usıl tiykarında amortizaciya normasın esaplaw tómendegishe ámelge asırıladı:

$$N_a = (2/m) * 100\%$$

Bul jerde: 2 – tezlestiriw koefficienti.

Tiykargı kapitaldıń sheńberli aylanıw processinde júzege keletuǵın óz finanslıq resurslarınıń quramına, amortizaciya fondınan tısqarı jáne tómendegi dáramatlar hám túrli túsimlerde kiredi:

- payda, sonday - aq finanslıq operaciyalar hám basqa shólkemlerde úlesli alınatuǵın dáramatlardı da qosıp esaplaǵanda isbilermenlik iskerliginen kelip túsiwshi pul qarjıları;

- múlikti nátiyjeli basqarıw esabınan alınatuǵın pul qarjıları;

- XJSke tiyisli bolǵan ijara haqı, lizing tólemleri, dividendler, akciyalar, obligaciyalar hám basqa qımbat bahalı qaǵazlar boyınsha payızlar, realizaciyadan tısqarı basqa dáramatlar, tiykargı kapitallardı realizaciyalawdan alınǵan dáramatlar;

- islep shıǵarıw quwatlarınan nátiyjeli paydalanıw esabınan erisilgen payda.

Tiykargı kapitallardı qalıplestiriw ushın tartılatuǵın pul qarjılarınıń dereklerin eki topaǵa bóliw múmkin:

- maqsetli finanslastırıw hám túsimler;

- banklerdiń orta hám uzaq múddetli kreditleri jáne XJS tárepinen texnikalıq qayta qurallandıırıw hám rekonstrukciyalaw, jańa tiykargı óndirislik fondların jaratıw ushın milliy hám shet el valyutada alınǵan qarızlar.

Birinshi topardıń quramına tómendegiler kiredi:

- húkimet organlarınan subsidiyalar túrinde alınǵan pul qarjıları;
- rawajlanıwdıń strategiyalıq baǵdarın ámelge asırıwshı máqsetli dástúrler tiykarında investiciyalar kórinisindegi byudjet ajıratpaları;
- kishi isbilermenlikti finanslıq qollap-quwatlawshı byudjetten tısqarı fondlardıń qarjıları;
- sherikliktegi joybarlardı ámelge asırıwda qatnasıwshı basqa XJS hám shólkemlerden finanslıq túsimler.

Ekinshi toparǵa kırıwshı tartılǵan finanslıq resurslardıń quramında kreditorlıq qarızlarında zárúrli orındı iyeleydi.

Tiykargı kapitaldıń sheńberli aylanıwı processinde qatnasatuǵın finanslıq resurslardan paydalanıwdıń nátiyjeligi alınǵan nátiyje hám onı qolǵa kiritiw ushın sarıplangan finanslıq resurslar ortasındaǵı qatnas arqalı sáwlelenedi. Usı qatnasıqtan finanslıq resurslardan paydalanıwdıń sapa nátiyjesin tómendegi formula arqalı kórsetiw múmkin:

$$F_n = (\Delta P : F_r) * 100\%$$

Bul jerde: F_n - finanslıq nátiyjelik;

ΔP – paydanıń ósken bólegi;

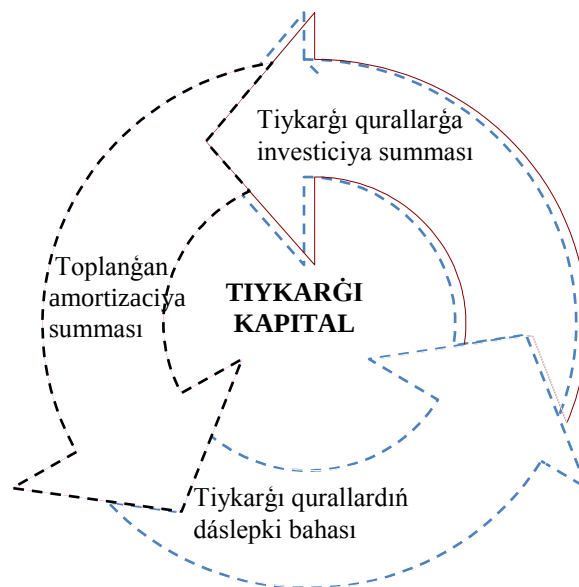
F_r - finanslıq resurslar.

Bul jerde, eń dáslep, mámleket, múlkdarlar, basqarıwshılar hám islewshiler máplerin birgelikte qaraw tárepi júdá áhmiyetli esaplanadı. Mámleket mápleri, bir tárepten, XJSlerdiń salıq tólemlerin joqarılatıw máqsetinde balanslı paydanıń maksimallastırılıwın bildiredi. Ekinshi tárepten bolsa, paydadan salıq tólemleri paydanıń keńeyttirilgen tákirar islep shıǵarıwǵa qayta investiciya etiliwin esapqa alǵan jaǵdayda optimallastırılıwı zárúr.

Dáramatlardı maksimallastırıw islep shıǵarıwdıń nátiyjeligin joqarılatıw boyınsha ilajlardı ámelge asırıw esabınan erisiledi. Ol rentabellik hám miynet

ónimdarlıǵı, fond qaytıwınıń artıwı, qárejetlerdiń qısqaıwı, aylanıs qarjılar aylanısınıń tezlesiwi, ónim sapasınıń artıwı, tiykargı fondlardıń jańalanıwı, jańa texnologiyalar hám basqarıw usıllarınan paydalanıw menen baylanıslı.

Basqarıw qararlarında aqılǵa uǵras dividend siyasatın qalıplestiriw zárúrli áhmiyetke iye bolıp, ol sap paydanı dividendler tólewge hám onı jamǵarıwǵa baǵdarlawǵa say bólistiriliwin bildiredi.



17.1.2-sızılma. **Tiykargı kapitaldıń sheńberli aylanısı processindegi háreketi**

Tiykargı kapitaldan nátiyjeli paydalanıwdı bahalawda XJS finans-xojalıq xızmetiniń nátiyjeligin ashıp beriwshi uluwma finanslıq-ekonomikalıq kórsetkishlerden paydalanıw máqsetke muwapıq. Bul jerde sheshiwshi hám anıqlawshı kórsetkishsıpatında islep shıǵarıwdıń uluwma rentabelligi kórsetkishi sıpatında shıǵadı. Bunday nátiyjelilikti bahalawdıń kriteriyası bolıp xızmet qıladı hám tómendegi formula járdeminde anıqlanadı:

$$R_u = (BP : F_{ti}) * 100\%$$

Bul jerde: **R_u** - islep shıǵarıwdıń uluwma rentabelligi;

BP - balanstaǵı payda (salıqqa tartılǵanǵa shekem);

F_t - tiykargı óndiris fondları hám normalastırılğan aylanıs qarjılardıń jıllıq ortasha qunı.

Fond qaytımlıǵı kórsetkishi XJS tiykargı óndiris fondlarınan paydalanıw nátiyjeliliginiń dárejesin xarakterleydi hám ol tómendegishe anıqlanadı:

$$F_q = (T : F_t) * 100\%$$

Bul jerde: F_q - fond qaytımlıǵı;

T - realizaciyadan alınğan sap túsım;

F_t - tiykargı óndiris fondlarınıń jıllıq ortasha qunı.

Fond sıyımlıǵı fond qaytımlıǵına salıstırǵanda kerı kórsetkishesaplanadı hám bir sumlıq realizaciya etilgen ónimge tuwrı keliwshi tiykargı óndiris fondlarınıń qunın kórsetedi. Sonıń ushın bul kórsetkishti tómendegishe anıqlaw múmkin:

$$F_s = (F_t : T) * 100\%$$

Bul jerde: F_s - fond sıyımlıǵı;

F_t - tiykargı óndiris fondlarınıń jıllıq ortasha qunı;

T - realizaciyadan alınğan sap túsım.

Úskeneler yamasa ásbap-úskeneler islewdiń smenalıq koefficienti olardan paydalanıw hám olardıń júklengenlik dárejesin kórsetip, jıl, sherek, ay hám kún dawamında hár bir birlik úskene yamasa ásbap-úskenelerdiń neshe smenada islegenligin kórsetedi hám ol tómendegishe anıqlanadı:

$$K_s = H_k : D_u \text{ yamasa } K_s = H_s : S_m$$

Bul jerde: K_s - smenalıq koefficienti;

H_k - kún dawamında haqıyqatta islengen úskene (mashina)/saatlar;

D_u - úskene (mashina)lerdiń uluwma sanı;

H_s - bir smenada haqıyqatta islengen úskene (mashina)/saatlar sanı;

S_m - bir smenada maksimal isleniwi múmkin bolǵan úskene (mashina)/saatlar sanı;

Tiykargı óndiris fondlarınıń eskiriw koefficienti jańadan jaratılǵan ónimge ótkiziliwi nátiyjesinde olar tutınıw qunınıń kemeyiwin xarakterleydi hám ol tómendegishe anıqlanadı:

$$K_e = (A_t : F_b) * 100\%$$

Bul jerde: **K_e** - eskiriw koefficienti;

A_t - paydalanıwda bolǵan dáwir dawamında tiykargı óndiris fondlarınıń qayta tikleniwine esaplangan amortizaciya ajıratpalarınıń summası;

F_b - tiykargı óndiris fondlarınıń baslangısh qunı.

Tiykargı óndiris fondlarınıń jańalanıw koefficienti XJS investiciyalıq talabın qanaatlandırıwdıń intensivligin sáwlelendiredi hám ol tómendegishe esaplanadı:

$$K_j = (Q_{df} : Q_{af}) * 100\%$$

Bul jerde: **K_j** - jańalanıw koefficienti;

Q_{df} - jıl dawamında kiritilgen tiykargı óndiris fondlarınıń qunı;

Q_{af} - barlıq tiykargı óndiris fondlarınıń jıl aqırındaǵı qunı.

Tiykargı óndiris fondlarınıń shıǵıw koefficienti bolsa eskirgen islep shıǵarıw apparatınıń paydalanıwdan shıǵıp ketiw dinamikasını sáwlelendiredi hám ol tómendegishe anıqlanadı:

$$K_{sh} = (Q_{lf} : Q_{bf}) * 100\%$$

Bul jerde: K_{sh} - shıǵıw koefficienti;

Q_{lf} - jıl dawamında likvidaciya etilgen tiykargı óndiris fondların qunı;

Q_{bf} - tiykargı óndiris fondların jıl basındaǵı qunı.

17.2. Aylanıs kapitalı mazmunı hám dúzilisi

Aylanıs kapitalı XJS aylanıs aktivlerine avanslastırılǵan kapital qunın ózinde sáwlelendiredi. Bul kapital XJS balansınıń «Aylanıs aktivler» dep atalǵan ekinshi bóliminde kórsetiledi. Ádette, aylanıs kapitalı tómendegi bir neshe tiykargı toparlarga klassifikaciyalanadı:

- tákirar islep shıǵarıw processinde funkcionallıq baǵdarı boyınsha;
- dúziliw hám finanslastırıw derekleri boyınsha;
- likvidlik dárejesi boyınsha.

Aylanıs kapitalı júdá kóp funkciyalardı orınlaydı. Olardıń arasınan tómendegilerdi ayırıqsha ajratıp kórsetiw múmkin:

- tákirar islep shıǵarıw;
- qızıqtırıw;
- bólistiriw;
- islep shıǵarıw hám aylanıs tarawınıń bir pútinligin támiyinlew;
- islep shıǵarıw processiniń úzliksizligin támiyinlew.

Aylanıs kapitalı óz funkciyaların pullı hám natural-buyımlasqan túrinde ámelge asıradı.

Aylanıs kapitaldıń quramlı dúzilisin onı funkcionallıq tárepten tómendegi eki dúziwshisi belgilep beredi:

- aylanıs kapitaldıń natural-buyımlasqan túrleri yamasa aylanıs óndiris fondları;
- aylanıs fondları.

Quramlı dúzilisi boyınsha aylanıs kapitaldıń natural-buyımlasqan túrlerine, eń dáslep, óndiris zapaslarınan ibarat bolǵan tómendegiler kiredi:

- shiyki zatlar hám tiykarǵı materiallar;
- satıp alınǵan yarım tayar ónimler;
- janılǵı;
- qadaqlaw hám jıynaw materialları;
- aǵımdaǵı ońlaw ushın awısıq bólekler;
- inventarlar hám xojalıq buyımları;
- tamamlanbaǵan óndiris qárejetleri;
- óz islep shıǵarıwınıń yarım tayar ónimleri;
- kelesi dáwir qárejetleri hám t.b.

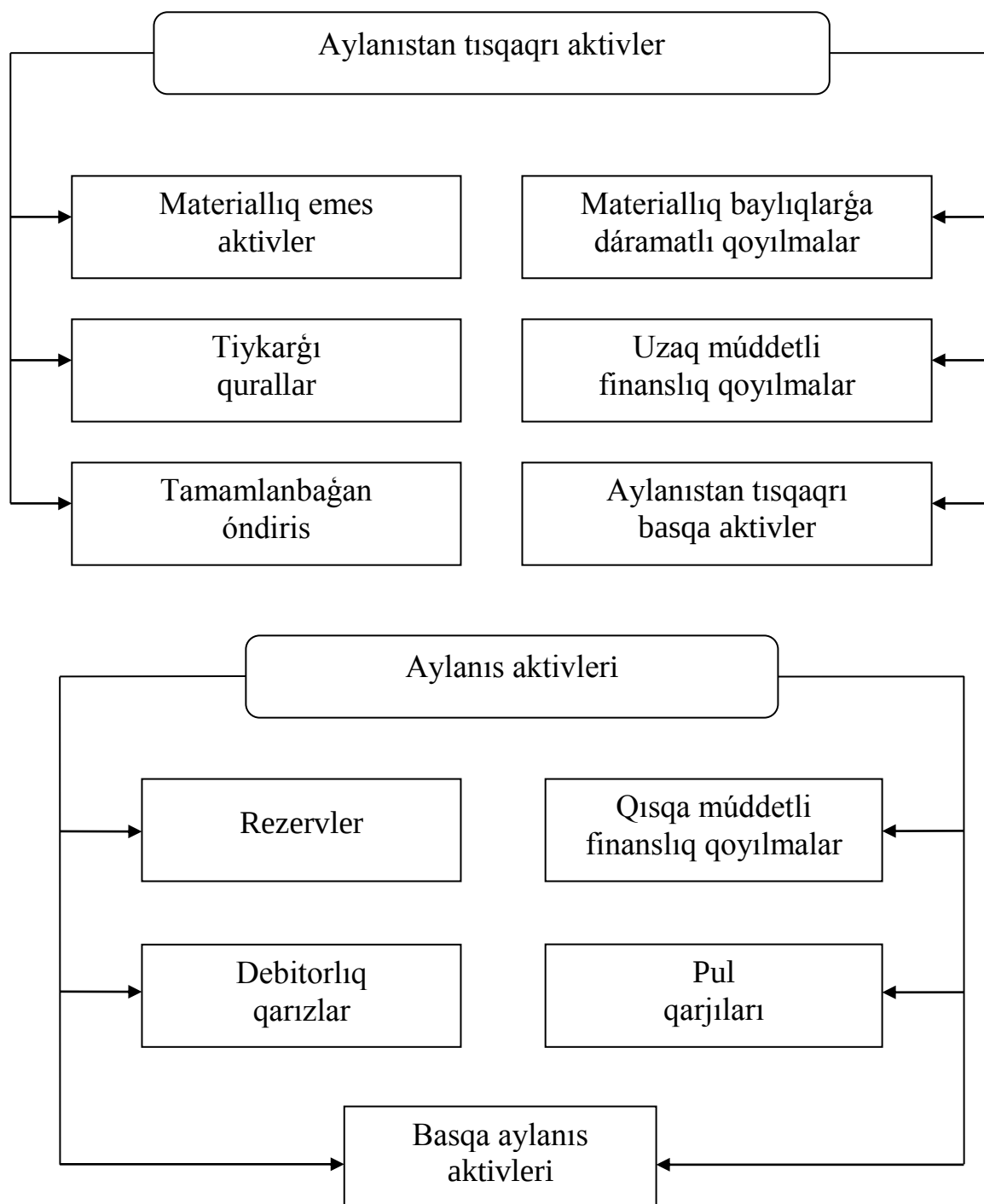
Aylanıs kapitaldıń dúzilisini qurawshı aylanıs fondlarınıń quramı tómendegilerden ibarat:

- tayar ónim hám qayta satıwǵa mólsherlengen tovarlar, júklep jónetilgen tovarlar;

- pul qarjıları–kassadaǵı pullar, esap-sanaq hám valyuta esap betlerindeki pullar, banktegi arnawlı esap betleri (akkreditivler hám chek dáptershelei, depozit esap betleri, basqa tólem hújjetleri);

- qısqa múddetli (bir jıldan artıq bolmaǵan múddette) finanslıq qoyılmalar – basqa XJSler qımbat bahalı qaǵazlarına investiciyalar, mámleketlik hám jergilikli zayomlardıń payızlı obligaciyları, basqa XJSlerge berilgen zayomlar, akcionerlerden óz akciyların satıp alıw;

- debitorlıq qarızlarınıń barlıq kórinisleri, satıp alıwshılar hám buyırtpashılardıń qarızları, alınıwshı vekseller, «sınar» hám boysınıwshı jámiyetlerdiń qarızları, ustav kapitalına tólemler boyınsha shólkemlestiriwshilerdiń qarızları, berilgen avanslar, basqa debitorlardıń qarjıları.



17.2.1-sızılma. **Aylanıs hám aylanıstan tısqarı aktivlerdiń dúzilisi**

Aylanıs kapitaldıń basqa bólegi pullı kóriniste qalıplestiriledi hám aylanıs kapitallardıń ekonomikalıq elementlerine pullı kapitaldı turaqlı avanslastırıw kórinisinde sheńberli aylanıwda boladı. Pul qarjılarınıń sheńberli aylanıwı XJS tárepinen islep shıǵarıwǵa zárúrli bolǵan materiallıq resurslar qunınıń tóleniwi menen

baslanadı hám usı qárejetlerdiń ónimdi realizaciyalawdan alıngan túsım kórinisinde qaytıwı menen tamamlanadı.

Sheńberli aylanıw processinde aylanıs kapitalı turaqlı qun kategoriyası sıpatında saqlanıp qalsada, óz quramlı bólimleriniń funkcionallıq túrlerin úzliksiz túrde tómendegi izbe-izlikte ózgartiredi: pul qarjıları–shiyki zatlar hám materiallar rezervleri–tayar ónim–debitorlıq qarızları–túsım kórinisinde túsetuǵın pul qarjıları. Bunda aylanıs kapitalı kompaniyanıń finanslıq awhalınıń ólsheuwshisi hám tártipke salıwshısı esaplanadı.

Aylanıs kapitalın qalıplestiriw hám finanslastırıw derekleri tómendegilerden ibarat:

- óz hám olarǵa teńlestirilgen qarjılar;
- qarızlı hám tartılǵan qarjılar.

Óz náwbetinde, aylanıs qarjıları (kapitalı) qalıplestiriw hám finanslastırıwdıń óz derekleri quramına tómendegiler kiredi:

- ustav kapitalı;
- payda;
- emissiyalıq dáramat.

Emissiyalıq dáramat, ayırım jaǵdaylarda, shólkemlestiriwshilik paydası dep te júritiledi.

Ózlikke teńlestirilgen derekler keskin passivlerden, yaǵnıy XJS aylanbasında turaqlı túrde bar bolatuǵın tartılǵan qarjılardan ibarat. Is haqı hám sociallıq qamsızlandırıw boyınsha qarızlar, qadaqlardı qaytarıw boyınsha girewler, kelesi dáwir qárejetlerin qaplaw boyınsha rezervler usı túrde waqtınshalıq paydalanıwı múmkin.

Qarızlı qarjılar óz aylanıs qarjılarınıń jetpegen bólimin toltırıwǵa mólsherlengen. Olardıń quramına:

- banklerdiń qısqa múddetli kreditleri;
- zayomlar;
- uzaq múddetli kreditlerdiń bos qarjıları kiredi.

Tartilgan qarjilar:

- tovar yetkizib beriwshi hám kesip alıwshılardıń kreditórlıq qarızları;
- tóleniwshi vekseller;
- «sınar» XJSler hám boysınıwshı jámiyetler jáne byudjet aldındaǵı qarızlar;
- alınǵan avanslar;
- basqa kreditorlar kórinisinde shıǵadı.

Usı jerde sonı atap ótiw orınlı, kárxanalar ıqtıyarındaǵı barlıq resurslardan únemli paydalanıw jáhán finanslıq-ekonomikalıq krizisi jaǵdayında jáne de aktual mashqalalardan biri bolıp kelmekte. Jáhán finanslıq-ekonomikalıq krizisiniń unamsız aqıbetlerin saplastırıw boyınsha 2009-2012 jıllarda mólsherlep qabıl etilgen kriziske qarsı ilájlar baǵdarlamasında “... keskin únemlik sistemasın engiziw, óndirislik qárejetlerdi hám ónimniń ózine túser bahasın kemeyttiriwdi xoshametlew esaplangan kárxanalardıń básekilesligin arttırıw.

... ónimniń ózine túser bahasın kemeyttiriw boyınsha belgilengen parametrlerge erisiw ushın basshı hám juwapker xızmetkerlerdi qızıqtırıwdıń tásirsheń mexanizmin islep shıǵıw...”⁵³ wazıypa etip belgilengen.

Aylanıs kapitaldıń paydalanıw nátiyjeligin xarakterlewshi uluwmalastırıwshı kórsetkishler aylanıs qarjılar aylanısınıń sanı hám aylanıs qarjıları bir márte aylanısınıń uzaqlıǵı esaplanadı hám olar tómendegishe anıqlanadı:

$$A_a = T : Q_o, A_{1a} = K_s : A_a$$

Bul jerde: A_a - aylanıs qarjılardıń aylanıwshańlıǵı;

T - realizaciyadan alınǵan túsım;

Q_o - aylanıs qarjılardıń jıllıq ortasha qaldıǵı;

A_{1a} - aylanıs qarjılar bir márte aylanıwınıń uzaqlıǵı;

K_s - analiz dáwirindegi kúnler sanı.

⁵³ Karimov I.A. Jáhán finanslıq-ekonomikalıq krizisi, Ózbekistan shárayatında onı saplastırıwdıń jolları hám ilájları. – T.: «O’zbekiston», 2009, 32 bet.

Rezervlerdiń aylanıwshańlıǵı tómendegi formula járdeminde anıqlanadı:

$$A_r = T_{s\acute{o}} : Q_{ro}$$

Bul jerde: A_r - rezervlerdiń aylanıwshańlıǵı;

$T_{s\acute{o}}$ - satılǵan ónimniń ózine túser qunı;

Q_{ro} - rezervlerdiń ortasha qunı.

Debitorlıq qarızların tólewdiń kúnlerdegi ortasha úzliksizligi satıp alıwshılardıń schyotlar boyınsha tólew tezligin sáwlelendiredi hám ol tómendegishe anıqlanadı:

$$DQ_{to} = DQ_s : T_k$$

Bul jerde: DQ_{to} - debitorlıq qarızların tólewdiń kúnlerdegi ortasha úzliksizligi;

DQ_s - debitorlıq qarızınıń ortasha summası;

T_k - realizacijadan alınǵan kúnlik ortasha túsım.

Uluwma kóriniste sap aylanıs kapitalı aylanıs aktivler hám qısqa múddetli minnetlemeler ortasındaǵı parıqtan ibarat. Qısqa múddetli passivlerdiń quramlı dúzilisinde kelesi dáwir dáramatlarıda kiritilip, olar XJStiń óz pul qarjıları bolıp esaplanadı. Sonıń ushın sap aylanıs kapitaldı tómendegishe anıqlaw múmkin:

$$S_{ak} = AA - QP$$

Bul jerde: S_{ak} - sap aylanıs kapitalı;

AA – aylanıs aktivleri;

QP – qısqa múddetli passivler.

Sap aylanıs kapitaldı basqarıwdıń nátiyjeligin sap aylanıs kapitaldıń aylanıw koefficienti xarakterlep beredi hám ol tómendegishe anıqlanadı:

$$K_a = T_s : S_{oq}$$

Bul jerde: K_a - sap aylanıs kapitaldın aylanıw koefficienti;

T_s - realizacijadan alınğan sap túsım;

S_{oq} - sap aylanıs kapitaldın ortasha qunı.

Aylanıs qarjılardı basqarıwda olardı likvidlik dárejesi boyınsha strukturizacijalaw zárúrli áhmiyetke iye. Bul máqsetler ushın likvidlilikniń tómendegi eki kórsetkishinen aktiv paydalanadı:

- aǵımdaǵı likvidlik koefficienti;
- absolyut likvidlik koefficienti.

Aǵımdaǵı likvidlik koefficienti belgili bir sáne ushın anıqlanıp, onıń anıqlanıw tártibi tómendegishe:

$$K_{al} = A_a : QP \geq 2$$

Bul jerde: K_{al} - aǵımdaǵı likvidlik koefficienti;

A_a - aylanıs aktivler;

QP - qısqa múddetli passivler.

Aǵımdaǵı likvidlik koefficientiniń dárejesi ekiden kishi bolmawı zárúr.

Absolyut likvidlik koefficienti eń likvidli aktivlerdiń (pullar hám qısqa múddetli finanslıq qoyılmalar) qısqa múddetli minnetlemelerge qatnası arqalı anıqlanadı hám onı formula arqalı tómendegishe sáwlelendiriw múmkin:

$$K_{al} = (PQ + FQ) : QP \geq 0,2$$

Bul jerde: K_{al} - absolyut likvidlik koefficienti;

PQ – pul qarjıları;

FQ - qısqa múddetli finanslıq qoyılmalar;

QP - qısqa múddetli minnetlemeler.

Bul koefficienttiń isteliwshi dárejesi $\geq 0,2$ den ibarat bolıp, biraq ámelde bul óz xızmetiniń túrli dáwirlerinde XJStiń finanslıq siyasatı hám jumıstıń nátiyjeligine baylanıslı bolıp tabıladı.

Bazar ekonomikası jaǵdayında aylanıs kapitaldan paydalanıwdıń nátiyjeliligi júdá kóp faktorlarga baylanıslı. Ol, eń dáslep, tólem intizamınıń jaǵdayı, aylanıs qarjılardıń túrli funkcionallıq elementlerine jaylastırılǵan qoyılmalardıń kólemi menen belgilenedi. Sonday-aq, óndiris tarawında aylanıs kapitaldan nátiyjeli paydalanıwǵa islep shıǵarıwdıń shıǵındıarsız joqarı texnologiyalarga tiykarlanganlıǵı, materiallar qunınıń tómenlewi, islep shıǵarıw hám aylanıs qárejetleriniń minimallastırıw, islep shıǵarıw rezervleri hám olardıń háreketin aqılǵa uǵras shólkemlestiriw jáne nátiyjeli basqarıw óz tásin kórsetedi.

Aylanıs tarawında bunday faktorlar qatarına tovar jetkizip beriwshiler hám tutınıwshılar menen jumıslardı jaqsılaw, nátiyjeli xojalıq baylanıslarınan paydalanıw, zamanagóy marketingti ámelge asırıw, tayar ónim rezervlerin kemeyttiriw hám onıń realizaciyanıwın tezlestiriw kiredi.

17.3. Aylanıs kapitalların normalastırıw

Aylanıs kapitaldı jobalastırıw hám onnan paydalanıwdı shólkemlestiriw ushın oǵan salıstırǵanda bolǵan mıtájlikti anıqlaw usılların hám jobalastırıw sistemasın islep shıǵıw zárúr.

Ámelge asırıw máqsetlerine xızmet qılıw ushın aylanıs kapitalları tómendegi eki topǵa bólinedi:

- Normalastırılatuǵın aylanıs kapitallar;
- Normalastırılmaytuǵın aylanıs kapitallar.

Normalastırılatuǵın aylanıs kapitallarga aylanba óndirislik fondları hám realizaciyanbaǵan tayar ónim rezervleri kiredi. Normalastırılmaytuǵın aylanıs

qarjılar bolsa skladağı tayar ónim zapaslarınan tısqarı aylanıs kapitallarınıń barlıq elementlerin qamtıp aladı. Aylanıs kapitaldıń ólshemin optimallastırw ushın materiallıq aylanıs qarjılardıń jobalastırılıwı ámelge asırıladı.

Materiallıq aylanıs qarjılardı jobalastırwdıń tiykarın normativlik usıl quraydı. Usıǵan tiykarlanıp aylanıs qarjılardıń normativi belgilenedi, transport, qamsızlandırıw, tayarlıq, texnologiyalıq, aǵımdağı zapaslardıda qosqan jaǵdayda rezervler normalastırıladı, materiallıq resurslardıń barlıq kórinisleri, tamamlanbaǵan óndiris, skladağı tayar ónimge salıstırǵanda qárejetler norması ornatıladı.

Aylanıs kapitallardı normalastırw processı bir neshe basqışlardan ibarat. Dáslep, aylanıs kapitallardıń hár bir elementi boyınsha óndiris rezervleriniń norması islep shıǵıladı. Islep shıǵarıw rezervleriniń norması óndiris processiniń úzliksizligin támiyinlewshi olardıń ilimiy tiykarlangan jobalı muǵdarınan ibarat bolıp, ol eń dáslep, tómendegilerdi óz ishine alıwshı XJS jumıs sharayatına baylanıslı:

- islep shıǵarıw cikliniń uzaq-jaqınlıǵı;
- islep shıǵarıwǵa materiallardı kiritiw dáwiri;
- tovar jetkizip beriwshilerdiń uzaqlıǵı;
- tovar jetkizip beriw partiyalarınń kompleksligi yamasa kólemi;
- materiallar sapası;
- esaplasıwlar sisteması hám tb.

Norma normalastırılatuǵın materiallıq resurslarǵa bolǵan ortasha kúnlık qárejetlerdiń kólemi hám tovar jetkizip beriwler ortasha intervalınıń uzınlıǵın esapqa alǵan jaǵdayda kúnlık rezervlerde belgilenedi. Usı interval, mısalı, 24 kúnge teń bolǵan bolsa, soǵan sáykes túrde rezervler usı kúnlar aralıǵında óndiris cikliniń normal rawajlanıwın támiyinlewge jeterli bolıw kerek.

Kúnlarde sáwlelengen rezervler hám belgili bir kórinistegi tovar-materiallıq baylıqlar qárejetleriniń norması tiykarında normalastırılatuǵın rezervlerdi jaratıw ushın zárúrli bolǵan aylanıs qarjılardıń kólemi anıqlanadı. Eger norma kúnlarde anıqlansa, ol jaǵdayda aylanıs qarjılardıń normativi XJStiń salamat xızmet kórsetiwi

ushın minimal dárejede zárúrli bolǵan tovar-materiallıq baylıqlardıń pulda sáwlelengen jobalastırılǵan rezervlerinen ibarat.

Qandayda bir resurslardıń zapaslarına avanslastırılatuǵın aylanıs kapitallar normativiniń formulası tómendegi kóriniske iye:

$$N = M * OI * B$$

Bul jerde: **N** – aylanıs kapitallardıń normativi;

M – aylanıs kapitallargá bolǵan kúnlik mútájlik;

OI – ortasha interval uzaqlıǵı;

B – aylanıs kapitalı birliginiń bahası.

Uluwma alǵanda, aylanıs kapitallar normativi tovar jetkizip beriwler ortasındaǵı ortasha intervaldı esapqa alǵan jaǵdayda tómendegi formula arqalı anıqlanıw múmkin:

$$N = M * (OI_1 + OI_2) : 2 * B$$

Bul jerde: **N** – aylanıs kapitallardıń normativi;

M – aylanıs kapitallargá bolǵan kúnlik mútájlik;

OI₁ + OI₂ - náwbettegi yaki tovar jetkizip beriwlerdiń kúnlerdegi uzınlıǵı;

B – aylanıs kapitalı birliginiń bahası.

Aylanıs kapitallardıń hár bir elementleri boyınsha normativtiń ayrıqsha esaplanıwı nátiyjesinde jeke normativler júzege keledi. Óz náwbetinde, barlıq jeke normativlerdi toplaw nátiyjesinde jıyma normativ payda boladı.

SHiyki zatlar, materiallar hám yarım tayar ónimlerdiń ayrıqsha túrleri boyınsha rezervlerdiń kúnlik norması tómendegi rezervler summaların inabatqa alıp belgilenedi:

- transport rezervi;

- tayarlaw rezervi;
- texnologiyalıq rezerv;
- ağımdağı rezerv;
- qamsızlandırıw rezervi.

Transport rezervi júktiń joldağı kúnleri hám usı júk ushın hújjetlerdi tólew hám olardıń háreketleniw kúnleri sanın óz ishine aladı. Tayarlaw rezervi qabıl qılıwdı rásmiylestiriw, sortlarga ajıratıw, júklew - túsiriw, komplektaciyalaw, materiallıq resurslardı arnawlı qayta islew hám tb. baylanıslı. Bul rezerv norma yamasa haqıyqatta sarıplangan waqıt tiykarında ólshenedi. Texnologiyalıq rezerv islep shıǵarıw texnologiyasına baylanıslı hám texnologiyalıq normalar tiykarında esaplanadı.

Tamamlanbaǵan óndiris boyınsha aylanıs kapitallardı normalastırıw buyımlardıń toparları boyınsha ámelge asırıladı hám ol tómendegi formula járdeminde anıqlanadı:

$$N = X_0 * O_I * K$$

Bul jerde: **N** - tamamlanbaǵan óndiris boyınsha aylanıs kapitallardıń normativi;

X₀ - ónimdi islep shıǵarıwǵa sarplanatuǵın bir kúnlik qárezetler;

O_I - islep shıǵarıw cikliniń uzaqlıǵı (kúnlerde);

K – qárezetlerdiń ósip barıw (toplanıwı, jámlenip barıwı) koefficienti.

Ónimdi islep shıǵarıwǵa sarplanatuǵın bir kúnlik qárezetler sherek dawamında ózine túser qunı boyınsha islep shıǵarılǵan tovar ónimi qunın tiyisli sherektegi 90 kúнге bólip esaplanadı.

Islep shıǵarıw cikliniń uzaqlıǵı tómendegiler menen belgilenedi:

- tikkeley islenbe beriw processine tiyisli waqıt (texnologiyalıq rezerv);
- islenbe beriliwshi buyımlardıń jumıs orınlarında jaylasıwı (transport rezervi);
- aylanıs rezervi (islenbe beriw operaciyları aralıǵındağı waqıtlar);
- qamsızlandırıw rezervi (úziliwler payda bolatuǵın waqıylar ushın).

Qárejetlerdiń ósip barıw (toplanıwı, jámlenip barıwı) koefficienti tamamlanbaǵan islep shıǵarıwdaǵı buyım ortasha ónimniń ózine túser bahasınıń islep shıǵarıw qárejetleriniń uluwma summasına qatnası menen anıqlanadı.

Álbette, rezervlerdi durıs basqarıw menedjment hám XJS islep shıǵarıw xızmetkerlerinen inflyaciyanı esapqa alıwdı, sapa hám shıǵarılatuǵın tovardıń bazarda talapqa iye ekenligi ústinen úzliksiz qadaǵalaw alıp barıwdı, bahası hám tutınıw belgilerine qaray XJS tárepinen shıǵarılatuǵın ónimlerdiń tutınıwshılar talabına qarap ózgeriwin qanaatlandırıwdı talap etedi.

Juwmaqlaw

Bul bapta tiykargı kapital, aylanıs kapitalarınıń sheńberli aylanıwı mazmunı, aylanıs kapitalı dúzilisine toqtalıp ótildi.

Tiykargı kapitaldıń sheńberli aylanıwı oǵan tiyisli bolǵan qunniń úsh formada yaǵnıy, pul, ónim, tovar kórinisinde háreket qılıwın ańlatadı.

Kapitaldıń sheńberli aylanıwı dawamında aylanıs kapitaldan parıqlı bolıp, tiykargı kapital óziniń tutınıw formasın birden joǵaltpaydı, yaǵnıy dawamlı múddette eskiredi. Jańadan jaratılıp atırǵan ónimge ol óziniń qunın áste-aqırınlıq penen, eskiriw dárejesine qarap ótkizedi hám tolıq qayta tiklengenge shekem kóbirek islep shıǵarıw ciklleri dawamında onı tiklep baradı.

Ekonomikalıq mólsherlengenligine qaray tiykargı kapitallar tiykargı óndirislik kapitallar hám óndirislik emes tiykargı kapitallar bolıp bólinedi.

Óndirislik emes tiykargı fondlarınıń quramına XJStiń balansında bolǵan hám óndirislik emes máqsetleri ushın paydalanıwǵa mólsherlengen XJStiń mülkleri kiredi. Tiykargı óndirislik fondlarınıń quramlı dúzilisi tarmaq, texnologiyalıq, islep shıǵarıw hám xızmet etiw múddeti jaǵınan bolıwı múmkin.

Tiykargı kapital sheńberli aylanısınıń nátiyjeligin analiz qılıwda tómendegilerdi esapqa alıw máqsetke muwapıq, yaǵnıy finanslıq tárepten tiykargı kapitaldıń sheńberli aylanıwı finanslıq resurslar tiyisli kapitallarınıń shólkemlestiriliwi menen baqlanadı, bul bolsa bir waqıttıń ózinde tiykargı kapital hám de aylanıs kapital aylanısına tolıq tiyisli esaplanadı.

XJStiń finanslıq resursları quramına óz hám tartılǵan pul qarjıları bolıwı múmkin. Tiykargı kapitallardı qalıplestiriw ushın tartılatuǵın pul qarjılarınıń dereklerin eki topaǵa bólinedi, máqsetli túsimler hám banklerdiń orta, uzaq múddetli kreditleri.

Aylanıs kapitalı XJS aylanıs aktivlerine avanslastırılǵan kapital qunın ózinde sáwlelendiredi.

Sonday-aq, aylanıs kapitalın qalıplestiriw hám finanslastırıw derekleri bolıp, óz hám olarǵa teńlestirilgen qarjılar jáne qarızlı yaqı tartılǵan qarjılar.

Tirek sózler:

Tiykargı kapital; aylanıs kapitalı; ustav kapitalı; óndirislik fondlar; óndirislik emes fondlar; amortizaciya fondı; tiykargı fondlar; óz qarjıları; tartılǵan qarjılar; bank krediti; likvidlik; qımbat bahalı qaǵazlar; avanslastırılǵan kapital; tiklew fondı; kapitaldıń sheńberli aylanısı.

Qadaǵalaw sorawları

1. Kapitaldıń sheńberli aylanıwı dawamında aylanıs kapitaldan tiykargı kapital qanday ózgeshelikke iye?
2. Ekonomikalıq tárepten tiykargı kapitallar nege bólinedi?
3. Tiykargı óndirislik fondlar dep nege ayıladı?
4. Tiykargı kapitallardıń quramına neler kiredi?
6. Amortizaciya ajratpaların esaplawdıń qanday tiykargı usılları bar?
7. Islep shıǵarıwdıń uluwma rentabelligi kórsetkish qanday anıqlanadı?
8. Fond qaytımlıǵı hám fond sıyımlıǵı kórsetkishlerin esaplaw tártipleri qanday?
9. Aylanıs kapitaldı qalıplestiriw hám finanslastırıwdıń óz derekleri quramına neler kiredi?
10. Aylanıs kapitaldı normalastırıw degende ne túsiniledi?

Test sorawları

1. Óndiris tarawındaǵı aylanba aktivler.

- A) Islep shıǵarıw rezervleri hám tayar ónimler
- B) Aylanba qarjılardıń hámmesi
- C) Islep shıǵarıw rezervleri, tamamlanbaǵan islep shıǵarıw qárejetleri, kelesi dáwir qárejetleri.
- D) Kelesi dáwir qárejetleri, islep shıǵarıw rezervleri hám pul qarjıları.

2. Kárxananiń óz aylanba kapitalı qanday anıqlanadı?

- A) Ustav kapitalına bólistirilmegen paydanı qosıw menen.
- B) Ustav kapitalına rezerv kapitalın qosıw hám sırtqı minnetlemelerdi ayırıw menen.
- C) Ustav kapitalına qosılǵan kapital hám bólistirilmegen paydanı qosıw hám sırtqı minnetlemelerdi ayırıw menen.
- D) Ustav kapitalına rezerv kapitalın hám bólistirilmegen paydanı qosıw menen.

3. Aynalıst tarawındaǵı aylanba fondlar

- A) Islep shıǵarıw rezervleri, tayar ónimler, pul qarjıları.
- B) Kelesi dáwir qárejetleri, debitor qarızlar.
- C) Debitor qarızlar, kelesi dáwir qárejetleri, pul qarjıları.
- D) Pul qarjıları, tayar ónim, jas hám baǵıwdaǵı haywanlar.

4. Kárxana tiykargı fondlarınıń texnik jaǵdayın analiz etiwde esaplanatuǵın kórsetkishlerdi belgileń.

- A) Jaramlıq hám eskiriw dárejesi
- B) Jańalanıw, eskiriw hám jaramlıq dárejesi
- C) Eskiriw hám jańalanıw dárejesi
- D) Jaramlıq hám jańalanıw dárejesi

5. Kárxanalarınıń tiykargı aylanba fondlarına ne kiredi?

- A) Tayar ónim, islep shıǵarıw rezervleri hám pul qarjıları.
- B) Islep shıǵarıw rezervleri, tamamlanbaǵan islep shıǵarıw qárejetleri, kelesi dáwir qárejetleri, tayar ónim, pul qarjıları hám debitor qarızlar.
- C) Islep shıǵarıw rezervleri, tayar ónim, jas hám baǵıwdaǵı mallar, kelesi dáwir qárejetleri hám pul qarjıları.
- D) Islep shıǵarıw rezervleri, tamamlanbaǵan islep shıǵarıw qárejetleri.

6. Aylanıs qarjılarınıń aylanıw koefficientini anıqlawda quyıda keltirilgan qaysı formuladan paydalanısh mumkin.

- A) (Ónimni satıwdan túsken túsım + tayar ónim) / aylanıs qarjılarınıń jıllıq ortasha qunı
- B) Ónimni satıwdan túsken túsım / aylanıs qarjılarınıń jıllıq ortasha qunı
- C) Satılğan ónimniń ózine túser qunı / aylanıs qarjılarınıń jıllıq ortasha qunı
- D) Ónimni satıwdan túsken túsım / minnetlemeler.

7. Óz aylanba fondları normativi

- A) Óz aylanba qarjılardıń ustav kapitalındaǵı derekleri.
- B) Óz aylanba qarjılardıń jobada kózde tutılğan summası.
- C) Óz aylanba qarjılardıń balansındaǵı bar summası.
- D) Aylanba qarjılarga bolǵan uluwma itiyajlar.

18-bap. XOJALIQ JÚRITIWSHI SUBYEKTLERINIŇ ÓNDIRIS SHIGINLARI, PAYDASI HÁM RENTABELLIGI

18.1. Xojalıq júritiwshi subyektlerdiń qárejetleri mazmunı, quramı

«Óndiris qárejetleri» hám «óndiris shıǵınları» túsiniqleri bir qıylı mánisti ańlatpaydı. Bul túsiniqlerdiń ekinshisi birinshisine salıstırǵanda keńirek bolıp, jámiyetlik tárepten ol janlı hám buyımlasqan miynettiń barlıq kólemin ózinde kórsetedi hám ónimniń qunına teń. «Óndiris shıǵınları» túsiniǵı, kópshilik jaǵdaylarda, ekonomikanıń belgili bir tarawı menen baylanısqan.

Óndiris shıǵınların eki toparǵa bóliw múmkin:

- anıq yamasa hárekettegi, haqıyqattaǵı shıǵınlar;
- anıq bolmaǵan shıǵınlar.

Anıq yamasa hárekettegi, haqıyqattaǵı shıǵınlar XJS tárepinen ámelge asırılǵan anıq qárejetlerden—is haqı, shiyki zatlar hám materiallar qárejetleri, ijara ushın tólem hám basqalardan ibarat. Anıq bolmaǵan, almasqan shıǵınlar yamasa qoldan shıǵarılǵan imkáníyatlar shıǵınları bolsa usı menen baylanıslı, XJS ónim islep

shıǵarıw ushın kapitaldan paydalanıp, sonıń ózinde onıń alternativ paydalanıw imkánıyatın qoldan shıǵaradı.

«XJStiń qárejetleri» túsiniǵı «XJStiń shıǵınları» túsiniǵinen parıq etip, olar tikkeley finanslıq kategoriyalar hám birinshi náwbette ónimniń ózine túser qunı menen tıǵız baylanıslı. Sonıń ushın da XJStiń qárejetlerine onıń mazmunın sáwlelendiriwshi tómendegishe xarakteristika beriw múmkin: payda alıw yamasa XJStiń basqa máqsetlerine erisiw ushın paydalanılatuǵın resurslardıń pul qunına XJStiń qárejetleri dep ataladı.

«Qárejetler» túsiniǵı «ózine túser qunı» túsiniǵine salıstırǵanda keńirek esaplanadı. Sebebi ózine túser qunı uluwma qárejetlerdiń bir bólimin ózinde sáwlelendiredi.

Ónimniń (jumıs hám xızmet) ózine túser qunı ónim (jumıs hám xızmet)di islep shıǵarıw processinde paydalanılatuǵın shiyki zatlar, materiallar, janılǵı, energiya, tiykarǵı fondlar, miynet resursları hám olardı islep shıǵarıw jáne realizaciyalaw basqa qárejetleriniń qunlay bahasınan ibarat. Ámelde «ónimniń uluwma ózine túser qunı» hám «ónim birliginiń ózine túser qunı» túsiniǵilerinen keń paydalanıladı.

Ekonomikanıń túrli tarmaqlarında (sanaat, awıl xojalıǵı, sawda, uluwma awqatlanıw, qurılıs hám tb.) islep shıǵarılıp atırǵan ónimniń ózine túser qunı quramına qárejetlerdi kiritiwdiń ózine tán ózgeshelikleri bar.

XJS xızmetiniń jaǵdayları hám baǵdarlarına baylanıslı túrde qárejetler tómendegi eki iri toparǵa bólinedi:

- islep shıǵarıw hám realizaciya menen baylanıslı bolǵan qárejetler;
- realizaciyadan tısqarı qárejetler;

Islep shıǵarıw hám realizaciya menen baylanıslı bolǵan qárejetler quramına tómendegiler kiritiledi:

• ónimlerdi tayarlaw, saqlaw hám jetkizip beriw, jumıslardı orınlaw, xızmetlerdi kórsetiw, tovarlardı satıp alıw hám realizaciyalaw qárejetleri;

• tiykarǵı qurallar hám basqa mal - mülklerdi saqlaw hám ekspluataciya qılıw, ońlaw hám texnikalıq xızmet kórsetiw, sonday-aq, olardı dúzetilgen jaǵdayda saqlap turıw qárejetleri;

- tábiiy resurslardı ózlestiriw qárejetleri;

- ilimiy-izertlew hám tájiriybe-konstruktorlıq islenbeleri menen baylanıslı bolğan qárejetler;

- májbúriy hám ıqtıyarlı qamsızlandırıw qárejetleri;

- islep shıǵarıw hám realizaciya menen baylanıslı bolğan basqa qárejetler.

Joqarıdaǵılardan tısqarı bul qárejetler jáne tómendegishe klassifikaciyanıwı mómkin:

- materiallıq qárejetler;

- miynet haqı qárejetleri;

- esaplangan amortizaciya summaları;

- basqa qárejetler.

XJS uluwma qárejetleriniń summasınan ibarat bolğan islep shıǵarıwdıń ónimniń ózine túser qunı quramına tómendegiler kiredi:

- materiallıq qárejetler;

- amortizaciya ajratpaları;

- miynetke haqı tólew qárejetleri;

- sociallıq mútájlıqlerge ajratpalar;

- tamamlanbaǵan óndiris qaldıqlarınıń ózgeriwi hám basqa qárejetler;

- kelesi dáwir qárejetleri;

- kelesi qárejetler hám tólemler rezervleri.

Realizaciyadan tısqarı qárejetler ónimdi islep shıǵarıw hám realizaciyalaw menen baylanıslı bolmaydı. Resurslardıń nátiyjeli basqarıwshańlıǵın támiyinlew ushın ónimniń ózine túser qunı XJStiń ayırıqsha alınan bólimleri boyınsha esaplanadı. Ol óz ishine usı bólimniń qárejetlerin alıp, belgili bir dáwir ushın XJS qárejetleriniń jobalı esabın, yaǵnıy byudjetti (smetasın) dúziw ushın tiykar boladı.

XJStiń barlıq qárejetlerin túrli baǵdarlar boyınsha klassifikaciyalaw mómkin. Qárejetlerdiń klassifikaciya olardıń tómendegi belgiler boyınsha toparlarga ajratılıwın óz ishine aladı:

- islep shıǵarıwdıń kólemine salıstırǵanda;

- ekonomikalıq elementlerine qaray;
- kalkulyaciya statyaları boyınsha;
- ónimniń ózine túser qunına ótkiziliw usılına muwapıq;
- mámleket tárepinen tártipke salınıw dárejesine qarap.

Islep shıǵarıw kólemine salıstırǵanda qárejetler tómendegi toparlarǵa klassifikaciyalanadı:

- turaqlı (ózgermeytuǵın) qárejetler;
- ózgermeli qárejetler.

Turaqlı qárejetler islep shıǵarıw kólemine baylanıslı bolmaydı. Bul qárejetler, hátte XJS turıp qalǵan jaǵdaylarda da yamasa onıń shólkemlestiriliw dáwirinde de bar boladı. Bunday qárejetlerdiń qatarına óz tiykarǵı fondlarınıń amortizaciyası, imaratlardıń ijarası, hákimshilik hám xızmet kórsetiwshi islewshilerge is haqı, salıqlardıń ayırım kórinisleri hám basqalar kiredi.

Ózgermeli qárejetler islep shıǵarıw kólemine salıstırǵanda proporcional túrde ózgeredi. Bunday qárejetlerdiń quramı shiyki zatlar, materiallar, qadaqlawshı buyımlar hám yarım tayar ónimler, texnologiyalıq mútájlilikler ushın janılgı hám energiya, tiykarǵı jumısshılardıń is haqıları hám basqalar menen baylanıslı bolǵan qárejetlerden ibarat.

Turaqlı qárejetler hám ózgermeli qárejetlerdiń jıyındısı ónimdi islep shıǵarıw hám realizaciyalaw qárejetleriniń uluwma summasın quraydı.

Ekonomikalıq elementlerine qaray qárejetlerdi tómendegi toparlarǵa bóliw múmkin:

- a) materiallıq qárejetler:
 - shiyki zatlar hám materiallar;
 - satıp alınǵan qadaqlawshı buyımlar hám yarım tayar ónimler;
 - janılgı;
 - texnologiyalıq máqsetler ushın elektro energiya hám tb.
- b) miynet haqı qárejetleri;

v) tastıyqlanğan birden bir sociallıq salıq stavkasına muwapıq túrde is haqı fondına esaplawlar;

g) tiykarǵı qurallardıń amortizaciyası;

d) basqa qárejetler:

- ijara haqı;

- májbúriy qamsızlandırıw tólemleri;

- ózine túser qunı quramına kiritiletuǵın salıqlar hám tb.

Materiallıq sıyımlıǵı tarmaqlarda ónimniń ózine túser qunınıń quramında materiallıq qárejetler sheshiwshi orındı iyelese, miynet sıyımlıǵı tarmaqlarda bolsa tiykarǵı úles miynet haqıǵa tuwra keledi. Energiya sıyımlıǵı tarmaqlarda bar bolıp, olardıń ónimniń ózine túser qunında energetika resurslarınıń qárejetleri (reńli metallurgiya, ximiya sanaatı, jeńil metallardı islep shıǵarıw) úlken salmaqı iyeleydi. Fond sıyımlıǵı tarmaqlarda úlken salmaq tiykarǵı fondlardıń amortizaciyası hám olardı saqlaw menen baylanıslı bolǵan qárejetlerge tuwra keledi.

Kalkulyaciya statyaları boyınsha qárejetler tómendegilerge bóliniwi múmkin:

- shiyki zatlar hám materiallar;
- qaytarılıwshı shıǵındılar;
- texnologiyalıq máqsetler ushın janılǵı hám energiya;
- tiykarǵı islep shıǵarıw jumısshılarınıń tiykarǵı hám qosımsha is haqıları;
- birden bir sociallıq salıqqa esaplawlar;
- mashina hám úskelerdi saqlaw qárejetleri;
- uluwma óndiris qárejetleri;
- uluwma xojalıq qárejetleri;
- basqa óndiris qárejetleri;
- kommerciyalıq qárejetler.

Qárejetlerdi kalkulyaciya statyaları boyınsha klassifikaciyalanıwı ónimlerdiń ayırıqsha túrleri boyınsha onıń ózine tán bolǵan ózgesheliklerin esapqa alǵan jaǵdayda ámelge asırıladı. Bul belgige qaray XJSlerdiń qárejetleri ekige bólinedi:

- tuwrı qárejetler;

- janapay qárejetler.

Tuwrı qárejetlerge ónimniń anıq bir túrin islep shıǵarıw menen baylanıslı bolǵan qárejetler kiredi. Janapay qárejetler pútkil XJSte islep shıǵarıw processin ámelge asırıw yamasa ónimlerdiń bir neshe túrlerin islep shıǵarıw menen baylanıslı boladı. Bul qárejetler konkret túrdegi buyımlardıń ózine túser qunına qandayda bir shártli tiykargá qaray proporcional túrde, kóp jaǵdaylarda, tuwrı qárejetlerge salıstırǵanda tuwrı proporcional túrde kiritiledi.

Mámleket tárepinen tártipke salınıw dárejesine qarap qárejetler ekige bólinedi:

- Normalastırılatuǵın qárejetler;
- Normalastırılmaıtuǵın qárejetler.

Qárejetlerdiń bunday bóliniwi, ádette, salıqqa tartıw tarawında tiyisli qarar qabıl etilip atırǵan payıtta qollanıladı. Normalastırılatuǵın qárejetlerge salıqqa tartılatuǵın paydanı esaplaw máqsetinde ornatılǵan normalar sheńberindegi qárejetler kiredi.

Shıǵınlardı kemeyttiriw XJS isi nátiyjeligin joqarılatıwdıń eń zárúrli baǵdarlarınan biri esaplanadı. Shıǵınlardı kemeyttiriwdiń tómendegi tiykargı jolları ajratılıp kórsetiledi:

- resurslardı únemleytuǵın islep shıǵarıw innovaciyalıq texnologiyalardı qollanıw;

- miynet ónimdarlıǵın joqarılatıw;
- islep shıǵarıwdı shólkemlestiriw hám basqarıw sapasın jaqsılaw;
- kadrlardıń qánigelik dárejesin joqarılatıw;

- XJS rawajlanıwınıń strategiyalıq máqsetlerin tiykarlaw hám qabıl etilgen strategiyanı anıq orınlaw;

- XJSti basqarıw texnikası hám texnologiyasın jetilistiriw, qabıl etilgen basqarıw qararlarınıń tiykarlanganlıǵın támiyinlew;

- shiyki zatlar hám materiallıq qárejetleriniń salmaǵın túsiriw, támiyinlewshi xızmetlerdiń úzliksiz islewine erisiw;

- marketing xızmetiniń nátiyjeli islewi, XJStiń marketing strategiyasın islep shıǵıw hám ámelge asırıw;

- XJStegi joǵaltıwlardıń barlıq kórinislerin qısqartıw, shıǵındılar, ekilenshi materiallar hám energiya resurslarınan paydalanıw.

XJS qárejetlerin analiz qılıw ushın tiykar bolıp byudjetlestiriw (smetalardı islep shıǵıw, qárejetlerdi jobalastırıw hám parıqtı qadaǵalaw)ge xızmet qıladı. Materiallıq qárejetler (FIFO, LIFO, qunńń ortasha tartılıwına qaray bahalaw), miynet qárejetleri, amortizaciya ajratpaları hám olardıń basqa kórinislerin esaplaw metodikası analiz processinde zárúrli quramlı bólim sıpatında shıǵadı.

18.2. Payda, onı qalıplestiriw hám onnan paydalanıw

XJStiń barlıq finanslıq resursları óz qarjıları esabınan, finans hám kredit bazarlarınan tartılatuǵın resurslar esabınan, uzaq múddetli, qısqa múddetli kreditlestiriw hám kreditorlıq qarızlarınan ibarat bolǵan qarızlı qarjılar kórinisindegi resurslardan quraladı.

XJStiń óz qarjıları tómendegiler esabınan qalıpleseedi:

- ónimdi realizaciyalawdan alınǵan túsım;
- finanslıq operaciyalardan keletuǵın dáramatlar;
- investiciyalıq xızmetten alınǵan dáramatlar;
- basqa dáramatlar.

Sonday-aq, óz xızmeti esabınan pullardıń kelip túsiwi amortizaciya ajratpaları, shıǵıp ketken mal-múlikti satıw, máqsetli túsimler, qurılısta ishki resurslardı baǵdarlaw, XJS qatnasıwshılarınıń aǵzalıq hám basqa tólemleriniń kelip túsiwi esabınanda ámelge asırılıwı múmkin.

Finanslıq bazardan tartılatuǵın resurslar akciya, obligaciya hám basqa qımbat bahalı qaǵazlardıń emissiyası hám satılıwı nátiyjesinde hám sonday-aq, kreditler esabınan qalıpleseedi.

Qayta bólistiriw tártibinde alınatuǵın túsimlerge qamsızlandırıw qaplamaları, xoldingler, asociaciyalar yamasa basqa tarmaq dúzilmelerinen kelip túsetuǵın finanslıq resurslar kiredi.

Investiciyalıq xızmetten resurslar XJSke qımbat bahalı qağazlar, basqa XJSlerge úlesli qatnasatuğın hám t.b.dan alınatuğın dividendler hám payızlar kórinisinde kelip túsedı.

Joqarıdağı barlıq derekler esabınan XJStiń qárejetleri ámelge asırıladı.

XJStiń dáramatları hám qárejetleri, onıń byudjet hám byudjetten tısqarı fondlar menen óz ara baylanısları shereklerge bólingen túrde tiyisli jıl ushın dúziletuğın finanslıq jobada óz kórinisin tabadı. Finanslıq joba XJS finanslıq xızmetiniń shólkemlestiriliwi hám onıń nátiyjesi esaplangan paydanı kórsetiwshi tiykargı hújjet bolıp xızmet qıladı.

Payda degende XJS, firma, korporaciylar hám basqa xojalıq júritiwshi subyektlar islep shıǵarıw-xojalıq xızmetiniń uluwmalastırılǵan túrde bahalawshı kórsetkish, dáramattıń ónimdi islep shıǵarıw hám realizaciyalaw menen baylanıslı bolǵan barlıq qárejetler ústinen artqan bólegi túsiniledi.

Ámelde «payda»nıń barlıq túsiniqlerin tómendegi úsh toparǵa birlestiriw múmkin:

- realizaciya qılınatuğın tovar (xızmet)lardı satıw bahası menen olardı óndiris qárejetleri ortasındağı parıq sıpatında ólshenetuğın payda;

- sap aktivlerdiń jıl aqırındağı hám jıl basındağı ólshemleriniń parqı sıpatında ólshenetuğın xızmettiń ayırım dáwirine tiyisli bolǵan payda (onıń kapitallastırılǵan);

- paydanı kapitaldan alıngan dáramat sıpatında túsiniwi.

Xızmettiń finanslıq nátiyjelerin analiz qılıwda XJSler, kóp jaǵdaylarda, paydanıń tómendegi kórinislerine súyenedi:

- tiykargı payda;

- balanslı payda;

- sap payda yamasa sap dáramat.

Tiykargı payda degende esabat dáwirinde kútilip atırǵan payda túsiniledi. Bul kórsetkishtiykargı rentabellikti esaplawda, nomenklatura poziciyları boyınsha muǵdar hám ózine túser qunı anıq belgili bir bolmaǵan payıtta keń assortimentli

buyımlar tayarlawshı XJSler, birlespeler boyınsha jobalastırılıp atırğan jıl ushın payda analitikalıq usılda anıqlanıp atırğan jaǵdayda qollanıladı.

Balanslı payda óndirislik hám óndirislik emes xızmettiń barlıq túrleri boyınsha alınǵan paydanıń uluwma summasınan ibarat.

Sap payda yamasa sap dáramat operaciyalıq dáwir dawamında alınǵan túsimnen barlıq shegirmeler hám qárejetler shıǵarılǵanınan soń júzege keliwi múmkin. Belgili bir muǵdarda sap paydanıń (netto-paydanıń) alınıwına erisilse ǵana isbilermenlik processin ámelge asırıw óziniń mazmunına iye boladı.

Esabatlarda payda tómendegi kórinislerde kórsetiliwi múmkin:

- jalpı payda;
- operaciyalıq payda;
- sap payda.

XJSler xızmetiniń uluwma finanslıq nátiyjeleri payda hám zıyanlar haqqındaǵı esabatta óz kórinisin tabadı. Bul esabat finanslıq analiz ushın zárúrli bolǵan tómendegi zárúrli maǵluwmatlardı ózinde sáwlelendiredi:

- ónimdi realizaciyalawdan alınǵan túsım summası;
- salıqqa tartılǵanǵa shekem payda summası;
- paydadán alınatuǵın salıq summası;
- XJStiń iqtıyarında qalatuǵın payda (sap payda yamasa payda-netto) summası.

Paydanı analiz qılıw ushın ayırım kórsetkishler joqarıdaǵı esabatta bar bolmaǵanlıǵı ushın bazı bir analitikalıq indikatorlar qosımsha túrde esaplanıwı zárúr. Bunnan tısqarı bul processte XJS xızmetine ishki hám sırtqı faktorlardıń jáne salıq faktorınıń tásirin ayırıqsha analiz qılıw imkáníyatına iye bolıw júdá áhmiyetli esaplanadı.

Paydanı analiz qılıwda onı qalıplestiriwdiń túrli dereklerin esapqa alıw kerek. Bul dereklerdiń belgili bir bólegi payda hám zıyanlar haqqındaǵı esabatta sáwlelengen, ol jerde olar, birinshiden xızmettiń ádettegi kórinisi boyınsha dáramatlar hám qárejetler, ekinshiden bolsa, basqa dáramatlar hám qárejetler sıpatında toparlanadı.

Xızmettiń ádettegi kórinisi boyınsha dáramatlar hám qárejetler tómendegi túrde esaplanadı: eń dáslep, satılğan tovarlar, ónimler, jumıslar, xızmetlerden (qosılğan qun salıǵı, akcizler hám usılargá uqsas májbúriy tólemler shegirilgen) alınğan túsım hám olardıń ózine túser qunı ortasındaǵı parıqtan ibarat bolğan jalpı payda anıqlanadı.

Jalpı paydadan kommerciyalıq hám basqarıw qárejetleri shegirilse, satıwdan alınğan payda boladı, ol xızmettiń ádettegi kórinisinen paydanı xarakterleydi. Onnan soń basqa dáramatlar hám qárejetlerdi esapqa alǵan jaǵdayda salıqqa tartılǵana shekem payda esaplanadı. Basqa dáramatlar hám qárejetler tómendegilerden ibarat boladı:

- alınıw zárúr bolğan payızlar;
- tóleniwi zárúr bolğan payızlar;
- basqa shólkemlerdiń xızmetine qatnasatuǵın alınğan dáramatlar;
- basqa operaciyalıq dáramatlar;
- realizaciyadan tısqarıdaǵı dáramatlar;
- realizaciyadan tısqarıdaǵı qárejetler.

Paydanı analiz etiwdiń tiykargı máqseti esabat dáwiri dawamındaǵı XJS xızmetiniń nátiyjeligin kórsetiwden ibarat. Buxgalteriya esabı XJStiń dáramatları hám qárejetleri, sonday-aq onıń sap finanslıq nátiyjesi–sap payda–haqqında maǵluwmat alıwǵa imkáníyat beredi.

Jalpı payda, satıwdan alınğan payda, salıqqa tartılǵanǵa shekem bolğan payda hám nátiyjede, sap paydanı formulada tómendegishe kórsetiw múmkin:

$$\mathbf{JP = Tr - Tó}$$

Bul jerde: **JP** - XJStiń jalpı paydası;

Tr - tovarlar, ónimler, jumıslar hám xızmetlerdi realizaciyalawdan alınğan túsım;

Tó - satılğan tovarlar, ónimler hám xızmetlerdiń ózine túser qunı.

$$\mathbf{SAP = JP - KQ - BQ}$$

Bul jerde: **SAP** - XJStiń satıwdan alǵan paydası;

JP - XJStiń jalpı paydası;

KQ - kommerciyalıq qárejetler;

BQ - basqarıw qárejetleri.

$$\mathbf{STP = SAP + BD - BQ}$$

Bul jerde: **STP** - salıqqa tartılǵańa shekem XJStiń paydası;

SAP - XJStiń satıwdan alǵan paydası;

BD - basqa dáramatlar;

BQ - basqa qárejetler.

$$\mathbf{SP = STP - PAS}$$

Bul jerde: **SP** - XJStiń sap paydası;

STP - salıqqa tartılǵańa shekem XJStiń paydası;

PAS - paydadan alınǵan salıq.

Paydadan salıqlar hám basqa májbúriy tólemler tólengeninen soń onıń qalǵan bólegi XJS tárepinen gárezsiz túrde bólistiriledi hám paydalanıladı. Paydanıń bul bólegi investiciyalıq, islep shıǵarıw hám sociallıq xarakterdegi mútájliliklerge jumsalıwı múmkin. Onı bólistiriw processinde, álbette, XJStiń kapital qoyılmalarga bolǵan mútájligi esapqa alınıwı zárúr. Sonıń ushın da bazar konyunkturasın esapqa alǵan jaǵdayda paydadan islep shıǵarıwdı rawajlandırıw fondına ajratpalardıń muǵdarı anıqlanadı hám olar kapital qoyılmalar, aylanıs qarjılardı kóbeytiw, ilimiy-izertlew hám joybar-konstruktorlıq jumısların támiyinlew, jańa texnologiyalardı engiziw ushın paydalanadı.

18.3. Rentabellik hám onı joqarılátıw jolları

XJStiń paydalılıq dárejesin anıqlaw ushın rentabellik kórsetkishlerinen paydalanıladı. Olar alınǵan payda summasınıń sarıplangan qarjılarga yamasa realizaciya etilgen ónimniń kólemine qatnası menen anıqlanadı.

Finanslıq analiz processinde rentabelliktiń tómendegi kórsetkishlerinen paydalanadı:

- satıw rentabelligi;
- óz kapitalı rentabelligi;
- aylanıs aktivleri rentabelligi;
- aylanıstan tısqarıdaǵı aktivlerdiń rentabelligi;
- investiciyalardıń rentabelligi.

Satıw rentabelligi XJS satıwdıń kóleminde sap paydanıń salmaǵın kórsetedi hám onı tómendegi formula járdeminde anıqlaw múmkin:

$$Sr = (SP : SK) * 100\%$$

Bul jerde: **Sr** - Satıw rentabelligi;

SP - XJStiń sap paydası;

SK - XJStiń satıw kólemi.

Óz(lik) kapitalınıń rentabelligi XJStiń iyeleri tárepinen investiciya etilgen kapitaldan paydalanıw nátiyjeligin anıqlawǵa imkánıyat beredi. Bul kórsetkishqarjılardıń basqa XJSlerge, qımbat bahalı qaǵazlarga hám depozitlerge qoyılıwı imkánıyatı menen salıstırıladı. Bul kórsetkishkompaniyanıń iyeleri tárepinen XJS jaylastırılǵan hár bir birlik sap paydanıń qansha pullı birligin «islegenligin» kórsetedi hám formula járdeminde tómendegishe esaplanadı:

$$Kr = (SP : ÓK) * 100\%$$

Bul jerde: **Kr** - XJS óz kapitalınıń rentabelligi;

SP - XJStiń sap paydası;

ÓK - XJStiń óz kapitalı.

Aylanıs aktivlerdiń rentabelligi aylanba qarjılardan paydalanıw nátiyjeligin ashıp beredi hám onı tómendegishe anıqlaw múmkin:

$$\mathbf{Ka = SP : AA}$$

Bul jerde: **Ka** - XJS aylanıs aktivleriniń rentabelligi;

SP - XJStiń sap paydası;

AA - XJStiń ağımdağı (jıllıq ortasha) aktivleri.

Aylanıstan tısqarıdağı aktivlerdiń rentabelligi kórsetkishi kompaniyanıń tiykargı kapitalına salıstırǵanda XJStiń jeterli payda kólemin támiyinlew qábiletin sáwlelendiredi. Onı formula járdeminde tómendegishe sáwlelendirse boladı:

$$\mathbf{Kat = (SP : UMA) * 100\%}$$

Bul jerde: **Kat** - XJS aylanıstan tısqarı aktivleriniń rentabelligi;

SP - XJStiń sap paydası;

UMA - XJStiń uzaq múddetli (jıllıq ortasha) aktivleri.

Investiciyalardıń rentabelligi koefficienti XJS básekilesligi hám innovaciyalıǵı eń zárúrli indikatorlarınan biri esaplanadı. Onı tómendegi formula járdeminde esaplaw múmkin:

$$\mathbf{Kir = SP : (ÓK + UMM) * 100\%}$$

Bul jerde: **Kir** - XJS investiciyalarının rentabelligi;

SP - XJStiń sap paydası;

ÓK - XJStiń óz kapitalı;

UMM - XJStiń uzaq múddetli minnetlemeleri.

Rentabellikti arttırıw baǵdarı faktorlardıń tómendegi toparları menen baylanıslı:

- payda summasın kóbeytiw;
- qárejetlerdiń dárejesin hám paydanı alıw ushın resurslardı kemeyttiriw.

Bul baǵdarlar hár bir XJSte anıqlastırılıwı hám rentabellikti arttırıwdıń rezervlerin qıdırıp tabıw hám olardan paydalanıw tiykarında ámelge asırılıwı múmkin.

Juwmaqlaw

Bul bapta xojalıq júritiwshi subyektlardıń óndiris shıǵınları, paydası hám rentabelligine ayrıqsha dıqqat awdarılǵan.

Óndiris shıǵınları túsiniǵı, kópshilik jaǵdaylarda, ekonomikanıń belgili bir tarawı menen baylanısqan. Sonlıqtan, óndiris shıǵınların eki topaǵa yaǵnıy, anıq yamasa haqıyqattaǵı shıǵınlar hám de anıq bolmaǵan shıǵınlarǵa bóliwge boladı.

Haqıyqattaǵı shıǵınlar XJS tárepinen ámelge asırılǵan anıq qárejetlerden—is haqı, shiyki zatlar hám materiallar qárejetleri, ijara ushın tólem hám basqalardan ibarat, al anıq bolmaǵan, almasqan shıǵınlar yamasa qoldan shıǵarılǵan imkáníyatlar shıǵınları bolsa usı menen baylanıslı, XJS ónim islep shıǵarıw ushın kapitaldan paydalanıp, sonıń ózinde onıń alternativ paydalanıw imkáníyatın qoldan shıǵaradı.

XJStiń barlıq qárejetlerin túrli baǵdarlar boyınsha klassifikaciyalanadı. Qárejetler ekonomikalıq elementlerine qaray hám de kalkulyaciya statyaları boyınsha toparlarǵa bólinedi.

Sonday-aq, jáne bul bapta payda, onıń dúziliw basqıshı hám sarplanıwı máselesine de toqtalıp ótken.

XJStiń barlıq finanslıq resursları óz qarjıları esabınan, finans hám kredit bazarlarınan tartılatuǵın resurslar esabınan, uzaq múddetli, qısqa múddetli

kreditlestiriw hám kreditorlıq qarızlarınan ibarat bolğan qarızlı qarjılar kórinisindegi resurslardan quraladı.

Finanslıq bazardan tartılatuǵın resurslar akciya, obligaciya hám basqa qımbat bahalı qaǵazlardıń emissiyası hám satılıwı nátiyjesinde hám sonday-aq, kreditler esabınan qalıplesedi.

Qayta bólistiriw tártibinde alınatuǵın túsimlerge qamsızlandırıw qaplamaları, xoldingler, asociaciylar yamasa basqa tarmaq dúzilmelerinen kelip túsetuǵın finanslıq resurslar kiredi.

Investiciyalıq xızmetten resurslar XJSke qımbat bahalı qaǵazlar, basqa XJSlerge úlesli qatnasatuǵın hám t.b.dan alınatuǵın dividendler hám payızlar kórinisinde kelip túsedı.

Joqarıdaǵı barlıq derekler esabınan XJStiń qárejetleri ámelge asırıladı.

Payda degende XJS, firma, korporaciylar hám basqa xojalıq júritiwshi subyektlar islep shıǵarıw-xojalıq xızmetiniń uluwmalastırılğan túrde bahalawshı kórsetkish, dáramattıń ónimdi islep shıǵarıw hám realizaciyalaw menen baylanıslı bolğan barlıq qárejetler ústinen artqan bólegi túsiniledi.

XJStiń paydalılıq dárejesin anıqlaw ushın rentabellik kórsetkishlerinen paydalanıladı. Olar alınğan payda summasınıń sarıplangan qarjılarga yamasa realizaciya etilgen ónimniń kólemine qatnası menen anıqlanadı.

Tirek sózler:

Sap payda; balans payda; túsim; realizaciya; investiciya; rentabellik; qımbat bahalı qaǵaz; akciya; dividend; qamsızlandırıw; xolding; asociaciya; korporaciya; kalıkulyaciya; óndiris shıǵınları; qárejetler; salıq.

Qadaǵalaw sorawları

1. XJStiń qárejetlerine onıń mazmunın sáwlelendiriwshi qanday xarakteristika beriw múmkin?
2. Óndiris shıǵınların qanday toparǵa bólinedi?

3. Islep shıǵarıw hám realizaciya menen baylanıslı bolǵan qárejetler qanday klassifikaciyaǵan turadı?
4. Olardıń qanday belgiler boyınsha qárejetlerdiń klassifikaciyası toparlarǵa ajratıladı?
5. Ekonomikalıq elementlerine qaray qárejetlerdi qanday toparlarǵa bólinedi?
6. Kalkulyaciya statyaları boyınsha qárejetler nelerge bóliniwi múmkin?
7. Payda degende ne túsiniledi?
8. Finanslıq nátiyjelerin analiz qılıwda XJSler, paydanıń qanday túsiniqlerine súyenedi?
9. Tiykargı payda degende qanday payda túsiniledi?
10. Balanslı payda neden ibarat?
11. Rentabellik kórsetkishi ózinde neni sáwlelendiredi hám ol qanday anıqlanadı?

Test sorawları

1. Kárxana aktivlerine rentabellik qanday anıqlanadı?

- A) $(\text{Sap payda} \times 100) / \text{kárxana aktivleri jámi}$
- B) $(\text{Sap payda} \times 100) / \text{balansning 1 -bólimi jámi}$
- C) $\text{kárxana aktivleri jámi} / \text{sap payda}$
- D) $(\text{Sap payda} \times 100) / \text{tiykargı fondlar}$

2. Ónimniń ózine túser qunı degende neni túsinesiz?

- A) Normativ óndiris qárejetleriniń puldaǵı sáwleleniwi
- B) Tuwrı hám janapay qárejetlerdiń puldaǵı sáwleleniwi
- C) Tikkeley hám janapay qárejetlerdiń puldaǵı sáwleleniwi
- D) Ónim islep shıǵarıw ushın ketken barlıq turaqlı hám ózgeriwshi qárejetlerdiń puldaǵı sáwleleniwi

3. Kárxanalar finanslıq xojalıq xızmetin basqarıwda ónim realizaciyasına tásir etiwshi faktorlardı kórsetiń?

- A) Islep shıǵarılǵan ónim kólemi, inventarizaciya nátiyjesinde anıqlanǵan ónimlardıń artıqshalıǵı yaqı jetispewshilik

B) Islep shıǵarılǵan ónim kólemi, oborottaǵı tayar ónim qaldıǵın jıl basına salıstırǵanda ózgerisi, inventarizaciya nátiyjesinde anıqlanǵan ónimlerdiń artıqshalıǵı yaqı jetispewshiligi, assortiment hám sapa ózgerisler

C) Islep shıǵarılǵan ónim kólemi, oborottaǵı tayar ónim qaldıǵın ózgerisi, assortiment hám sapa ózgerisler

D) Ónimlardıń assortiment hám sapa ózgerisi, oborottaǵı tayar ónim qaldıǵın ózgerisi

4. Kárxanada biznes jobada kórilgen payda summası qanday anıqlanadı?

A) Ónim kólemi = jalpı qárejet + payda

B) Marjinal payda = ónim kólemi - ózgeriwshi qárejetler

C) Payda = ónim kólemi - kózde tutılmaǵan qárejetler-ózgeriwshi qárejetler

D) Payda = ónim kólemi -turaqlı qárejetler - ózgeriwshi qárejetler.

5. Kárxanalardıń tiykarǵı háreketinen alınatuǵın payda

A) Satıwdan alınǵan jalpı paydadan dáwir qárejetleri alıp taslanadı

B) Satıwdan alınatuǵın jalpı paydadan dáwir qárejetleri alınadı hám tiykarǵı háreketiń basqa dáramatları qosıladı

C) Satıwdan alınatuǵın jámi pul kiriminen satılǵan ónimlerdiń ózine túser bahası alınadı

D) Satıwdan alınatuǵın jámi pul kiriminen satılǵan ónimlerdiń ózine túser bahası hám tiykarǵı háreketiń túrli zıyanaları alınadı

6. Tiykarǵı háreketiń basqa dáramatlarına neler kiredi?

A) Royalti hám basqa kárxanalardıń háreketinde úles qosıp qatnasıwdan alınatuǵın dáramatlar

B) Tiykarǵı qurallardı hám basqa mülklerdi satıwdan alınǵan dáramatlar, óndirilgen járiymalar, járdemshi xojalıqdan alınǵan dáramatlar, dawa múddeti ótken kreditor hám deponent qarızların esapdan shıǵarıwdan alınǵan dáramatlar

C) Kreditor hám deponent qarızların esapdan shıǵarıwdan, mülklerdi uzaq múddet ijarǵa beriwden alınatuǵın dáramatlar hám basqalar

D) Kárxananiń járdemshi xojalıqlarınan, basqa kárxanalardıń háreketine úles qosıp qatnasıwdan alınatuǵın dáramatlar hám basqalar

7. Kárxanasınıń jalpı dáramatı tuwralı túsiniń

- A) Bul satıwdan alınğan sap pul kirimi
- B) Bul jańadan jaratılğan qun
- C) Bul jalpı ónimniń qunı
- D) Bul materiallıq, pul hám miynet qárejetleri

19-bap. XOJALIQ JÚRITIWSHI SUBYEKTTIŃ BAHÁ SIYASATI HÁM BAHALARDI QÁLIPLESTIRIW TIYKARLARI

19.1. Bahalardı qáliplestiriwdiń obyektiv tiykarları

«Baha» túsiniǵı, eń dáslep, birden bir sintetikalıq kategoriyaǵa birlestirilgen hár qıylı ekonomikalıq jaǵdaylardıń jıyındısı názerde tutiladı. Mazmunı jaǵınan baha qunniń puldaǵı sáwleleniwi esaplanadı. Tarmaq ishindegi báseki nátiyjesinde tovardıń individual qunı onıń jámiyetlik qunına aylanadı, onıń ólshemi miynettiń jámiyetlik zárúrli qárejetleri menen anıqlanadı. Bazar qunı, jámiyetlik qunnan parıqlı bolıp, tek ǵana tovardı islep shıǵarıw dárejesi menen emes, al onıń realizaciyalaw shártleri menen de belgilenedi.

Baha járdeminde tovar jetkizip beriwshi hám tutınıwshı paydalanıp atırǵan resurslardıń kólemi sáwlelenedi, olar bir resurs penen támiyinlenedi, bir waqıttıń ózinde ekinshi resurstı aladı, bunıń nátiyjesinde resurslardıń paydalılıǵı artadı.

Eń dáslep, baha járdeminde barlıq tovarlardıń yamasa tovar birliginiń kólemi, dana hám awırlıq birliklerindeki qunı pul birliklerinde ólshenedi. Pullı ekvivalenttiń bar ekenligi bahaǵa muǵdar hám sol túrdegi tovar qunın sáwlelendiriwshi yamasa ólshewshi sıpatında shıǵıwǵa imkánıyat beredi. Bir waqıttıń ózinde baha pulda sáwlelengen túrli tovar qunlarınıń ólshewshisi esaplanadı. Usı jaǵdayda baha uluwma ekonomikalıq nátiyjeliliktiń eń zárúrli kórsetkishlerinen biri sanaladı, xojalıq qararların qabıl qılıw ushın mólsher, boljawlardıń zárúrli instrumenti bolıp xızmet qıladı.

Bahanıń bólistiriw funkciyası onıń qunınan parıqlanıwı imkánıyatı menen xarakterlenedi. Bazı bir tovarlarǵa salıstırǵanda bahalardıń tómén dárejesi bolsa sonday satıp alıwshılar paydasına qarjılardıń qayta bólistiriliwine alıp keledi. Bir

tárepten, elde sanaat islep shıǵarıw xarakterine iye bolǵan kóplegen tovarlarǵa salıstırǵanda bahalardıń erkinlestiriliwi hám ekinshi tárepten, bir neshe awıl xojalıǵı ónimlerine salıstırǵanda bahalardıń mámleket tárepinen tártipke salınıwı awıl xojalıǵına tiyisli bolǵan dáramatlar bir bóliminiń sanaattıń ayırım tarmaqları paydasına qayta bólistiriliwine imkáníyat beredi.

Bahanıń tártipke salıw funkciyası arqalı bazar ekonomikasında islep shıǵarıw hám tutınıw, usınıs hám talap ortasında baylanıs ornatıladı.

Shańaraq byudjetiniń ózgeriwi, xalıq dáramatları hám qárejetlerin qayta bólistiriw qatnasıǵı menen usaqlap satıw bahaları ózgergende bahanıń sociallıq funkciyası júzege keledi. Bunıń nátiyjesinde sociallıq iygilikler hám xızmetlerdiń anaw yamasa mınaw túrlerine salıstırǵanda tutınılıw kóteriledi yamasa páseyedi.

Bahanıń qızıqtırıwshı funkciyası islep shıǵarıwdı materiallıq hám miynet resurslarınan nátiyjeli paydalanıw, ónimniń belgili bir túrin islep shıǵarıw baǵdarlarında qızıqtırıw arqalı payda boladı. Bunday bahalar eger olar tutınıwshı ushın qolay bolsa, tutınıwdı da qızıqtıradı. Bahanıń qızıqtırıwshı funkciyası bazardı tártipke salıwdıń zárúrli faktori esaplanadı, tovarlar hám xızmetler bazarında talap hám usınıs ortasındaǵı belgili bir qatnastıń ornatılıwına óz tásirin kórsetedi hám sonıń ushın da ol talap hám usınıstı balanslastırıw funkciyası menen tıǵız baylanısqa.

Baha funkciyalarınıń bunshelli kópligi, ayrıqsha alınǵan oǵan tiyisli bolǵan funkciyalar máqsetleri hám wazıypalarınıń, ayırım jaǵdaylarda, óz ara qarama - qarsılıǵı soǵan alıp keledi, bahanıń óz barlıq funkciyaların tabıslı túrde ámelge asırıwı hámme waqıtta múmkin bolmay qaladı. Usı qatnasıqtan bul jerde baha barlıq funkciyalarınıń bir-biri menen óz ara baylanısqaqlıǵı hám óz ara tásirsheńligin, real ámelde bazar ekonomikasına tán bolǵan dinamikalıq sistema sıpatında payda bolıp atırǵanlıǵın esapqa alıw zárúrli áhmiyetke iye.

19.2. Bahanıń túrleri hám onıń quramlı dúzilisi

Bahanıń túrlerin sistemalastırıw ushın túrli belgiler boyınsha olardı klassifikaciyalastırıwdan paydalanıladı.

Bahalardı tómendegi belgilerge qaray klassifikaciyalaw múmkin:

- aylanbağa xızmet qılıw xarakteri boyınsha;
- ornatılıwına qaray;
- waqıt faktorına qaray;
- bahalar haqqında maǵluwmatlardı alıw usılına muwapıq;
- bazar túrine baylanıslı túrde;
- aymaqlıq bazarlarga baylanıslığına qaray;
- bazarda mámlekettiń tásirsheńligi, tártipke salıw hám báseki dárejesiniń

xarakteri boyınsha;

- jetkizip beriw hám satıw shártlerine qaray;
- qollanıw tártibine muwapıq.

Aylanbağa xızmet qılıw xarakteri boyınsha bahalar tómendegishe parıqlanadı:

- kótere satıw bahaları;
- usaqlap satıw bahaları;
- satıp alıw bahaları;
- smeta qunı;
- tarifler.

XJSler tovarlardıń iri partiyasın sanaat, awıl xojalıǵı yamasa basqa XJSlerge yamasa támiyinlew shólkemlerine satatuǵın bahası kótere satıw baha dep ataladı.

Sawda shólkemleri tárepinen xalıqtıń jeke tutınıwı ushın kishi muǵdarda satılatuǵın iygiliklerge ornatılǵan bahası usaqlap satıw baha dep ataladı.

Awıl xojalıǵı islep shıǵarıwshıları tárepinen óz ónimlerin mámleketke satıw satıp alıw bahalarında ámelge asırıladı.

Smeta qunında qurılıs ónimleri (imaratlar, inshaatlar hám tb.)niń bahası tólenedi.

Júklerdi tasıw, elektro energiya, ıssılıq, suw, den sawlıqtı saqlaw xızmetleri, miymanxana, turizm hám basqa xızmetlerdiń bahası tarifler arqalı sawlelenedi.

Ornatılıwına qaray bahalardıń tómendegi túrleri bar:

- keskin bahalar;

- aǵımdaǵı bahalar;
- ózgermeli bahalar;
- almastırılıwshı bahalar.

Shártnamada kórsetilgen hám usı shártnamaǵa muwapıq túrde ónimdi jetkizip beriwdiń barlıq múddetleri dawamında ózgermeytuǵın bahalar keskin bahalar dep ataladı.

Aǵımdaǵı baha degende usı dáwirde ónimdi jetkizip beriw ámelge asırılǵan baha túsiniledi. Bunday bahalar bir shártnama átirapında ózgeriwı múmkin hám olar bazardıń jaǵdayın ózinde sáwlelendiredi.

Ózgermeli bahalar shártnamada belgili bir shárt tiykarında, misalı, shártnamanı orınlaw payıtında bazar bahası ózgeretuǵın bolsa (kóterilse yamasa páseyse), ózgertiliwı múmkin dep atap ótilgen bahalardan ibarat.

Almastırılıwshı bahalar tayarlanıw múddeti uzaq waqıttı talap etiwshi buyımlarǵa salıstırǵanda ornatıladı. Bunday bahalar shártnama orınlaw múddetiniń tamamlanıwına qarap esaplanadı. Bunda dáslepki shártnama bahası ónim tayarlangan múddet dawamında islep shıǵarıw qárejetleriniń ózgeriwine qarap ózgerttiriledi.

Waqıt faktorına qaray bahalardıń tómendegi túrleri bolıwı múmkin:

- turaqlı bahalar;
- máwsimli bahalar;
- basqıshlı bahalar.

Háreket etiw múddetleri aldın ala kelisilmegen (ornatılmaǵan, belgilenbegen, anıqlanbaǵan) bahalarǵa turaqlı bahalar dep ataladı.

Máwsimli xarakterge iye bolǵan tovarlarǵa salıstırǵanda ornatılǵan bahalar máwsimli bahalar dep ataladı. Bunday bahalar satıwdıń dáslepki bahasına qaraǵanda ústeme yamasa shegirmeni qollanıw jolı menen anıqlanadı hám belgili máwsim dawamında ámel etedi.

Dáslepki anıqlanǵan shkalǵa muwapıq túrde aldın ala belgilengen jaǵdaylarda basqıshpa - basqısh páseytiriletuǵın túrde anıqlanatuǵın ónimlerdiń bahası basqıshlı bahalarda belgilenedi.

Bahalar haqqında maǵluwmatlardı alıw usılına muwapıq bahalar tómendegishe parıqlanadı:

- informaciyalıq bahalar;
- preyskurant bahalar;
- esap-sanaqlı bahalar.

Kataloglar, preyskurantlar, ekonomikalıq jurnallar, spravochnikler hám basqa arnawlı ádebiyatlarda járiya qılınatuǵın bahalar informaciyalıq bahalar dep ataladı. Olar uqsas ónimlerge bahalardı belgilewde yamasa bahalardıń dárejesi hám salıstırma analiz qılıwda mólsher informaciya sıpatında paydalanadı.

Firmalardıń preyskurantlarında, spravochniklerde hám basqa ádebiyatlarda járiya etilgen bahalar preyskurant bahalar dep ataladı.

Esap-sanaqlı bahalar individual buyırtpalar boyınsha dástúrli bolmaǵan ásbap-úskenerdiń shártnamalarında, pitimlerinde qollanatuǵın bahalar esaplanadı. Bunday bahalar tovar jetkizip beriwshi tárepinen hár bir anıq buyırtpa ushın onıń texnikalıq hám kommerciyalıq sharayatların esapqa alǵan jaǵdayda esap-sanaq etiledi hám tiykarlanadı.

Bazar túrine baylanıslı túrde bahalardıń tómendegi túrleri bar:

- aukcion bahalar;
- birjalıq kotirovkalar;
- sawdalar bahaları.

Satıp alıwshı tárepinen aldın ala kórilgen tovarlar partiyasına maksimal usınıs etilgen dáreje boyınsha massalıq satıw bahasına aukcion bahalar dep ataladı. Bunday bahalar talap hám usınıs ortasındaǵı qatnastıń ózgeriwi nátiyjesinde ornatıladı.

Birja arqalı realizaciya qılınatuǵın standartlastırılǵan bir tiptegi tovarlardıń bahası birjalıq kotirovkalar dep ataladı.

Sawdalar bahaları qánigelestirilgen sawda ayırıqsha formalarınıń bahasınan ibarat. Sawdanıń bul túri arnawlı hújjette aldın ala járiya etilgen shártlerge qaray tovarlardı jetkiziwge buyırtpalar beriw yamasa belgili bir jumıslardı ámelge asırıw ushın kesip alıwshılardı alıwǵa tiykarlangan boladı.

Aymaqlıq bazarlarğa baylanıslığına qarap bahaların túrleri tómendegishe parıqlanadı:

- birden bir bahalar;
- regionallıq bahalar;
- jergilikli bahalar.

Birden bir bahalar mámlekettiń barlıq aymaqlarında ámel etedi. Olar mámleket tárepinen ornatıladı hám tártipke salınadı.

Regionallıq bahalar mámlekettiń ayırım aymaqlarında qalıplesedi. Bunday bahaların quramına awıl xojalıǵı ónimleri hám shiyki zatlar, gaz, elektro energiyanıń bahaların kiritiw múmkin.

Usı regionnıń ózinde islep shıǵaratuǵın hám tutınılatuǵın ónimlerge ornatılǵan bahalar jergilikli bahalar dep ataladı.

Bazarda mámlekettiń tásirsheńligi, tártipke salıw hám báseki dárejesiniń xarakteri boyınsha bahaların tómendegi túrleri bar:

- erkin bahalar;
- belgilengen bahalar;
- tártipke salınatuǵın bahalar;
- prestij (siyrek, abıroylı) bahalar;
- paritet (teń) bahalar.

Ónimlerdi islep shıǵarıwshılar hám xızmetlerdi kórsetiwshiler tárepinen bazar konyunkturasına muwapıq túrde talap hám usınıs tiykarında qollanatuǵın baha erkin (bazar) bahalar dep ataladı.

Belgilengen (keskin) bahalar belgili bir dárejede belgilengen bahalardan ibarat.

Tiykarınan joqarı sociallıq áhmiyetke iye bolǵan ónimlerge qaray tiyisli basqarıw organları tárepinen paydalanatuǵın bahalar tártipke salınatuǵın bahalar dep ataladı.

Ótip bolmaytuǵın ózgesheliklerge iye bolǵan júdá joqarı sapalı buyımlardıń bahasına prestij (siyrek, abıroylı) bahalar dep ataladı.

Bir neshe mámleketlerdiń mámleketlik hákimiyat organları tárepinen awıl xojalıǵı ónimleri, basqa tovarlar hám xızmetler bahaları ortasındaǵı qatnastı tártipke keltiriw ushın qollanatuǵın bahalar paritet (teń) bahalar dep ataladı.

Jetkizip beriw hám satıw shártlerine qaray bahalardı tómendegishe parıqlaw múmkin:

- netto-bahalar;
- brutto-bahalar (fakturalıq bahalar);
- jáhán bahaları.

Satıp alıw-satıw ornındaǵı bahalarga netto-bahalar dep ataladı.

Satıp alıw-satıw shártlerine (salıqlardıń túri hám muǵdarı, shegirmelerdiń bar bolıwı hám dárejesi, frank túrleri hám qamsızlandırıw shártlerine) muwapıq túrde anıqlanatuǵın bahalar brutto-bahalar dep ataladı.

Jáhán bahaları iri import hám eksport operaciyları ámelge asırılatuǵın bahalardan ibarat. Ámelde jáhán bahaları shiyki zatlar tovarları boyınsha eksportyor mámlekettiń dárejesindegi aukcionlar bahası; islep shıǵarıw texnikalıq máqsetlerge mólsherlengen buyımlar boyınsha jáhándegi jetekshi islep shıǵarawshılardıń bahalarına muwapıq; xalıq tutınıw tovarları boyınsha jetekshi iri kataloglarda járiya etilgen bahalarda anıqlanadı.

Ámelde ishki firmalıq (transfert) bahalar degen túsiniкте bar. Bunday bahalar bir firmanıń bólimleri yamasa bir asociaciya quramında bolǵan bir neshe firmalar ortasında ónimler realizaciyalanganda qollanıladı.

Bahalardıń jáne bir túri bar. Olardıń atı qatlamlastırılǵan bahalar dep júritiledi. Bunday bahalar tábiyy, aymaqlıq hám XJSlerge baylanıslı bolmaǵan basqa ónimdi islep shıǵarıw hám realizaciyalaw qárejetlerindegi parıqlar, sonday-aq, ónimniń sapasındaǵı parıqlarǵa (sortı, jańalıǵı hám basqada sapa belgilerine qarap) baylanıslı túrde bir qıylı ónimlerge ornatılatuǵın túrli kótere satıw, satıp alıw hám usaqlap satıw bahalardan ibarat boladı. Bunday baha satıp alıwshınıń rezervlestirilgen bahası dep ataladı. Rezervlestirilgen bahanıń satıp alıwshılar dáramatlarına baylanıslı túrde ornatılıwı bahanıń ideal diversifikaciyası dep ataladı. Qatlamlastırılǵan bahalar satıp alınıp atırǵan tovarlardıń muǵdarına baylanıslı túrde ornatılıwı múmkin. Bahalardıń

hár bir túri olargá tiyisli bolǵan qalıplestiriw hám paydalanıw ózgesheliklerine iye. Energiya tasıwshılardıń bahası, óz náwbetinde, basqalardan tısqarı, resurslardı únemlep tergew siyasatın ámelge asırıwda zárúrli ekonomikalıq tetik bolıp esaplanadı.

Anıq baha ózinde belgili bir elementlerdi kósetedi. Olardıń áhmiyeti absolyut sáwlelendiriwde bahanıń quramı, birliktiń bólegi yamasa payızlarda sáwlelengen baha quramındaǵı hár bir elementtiń salmaǵı bolsa bahanıń quramlı dúzilisi dep ataladı.

Bahalardıń dástúrli quramlı dúzilisi tómende keltirilgen:

$$SB_k = T + P$$

Bul jerde: **SB_k** - XJStiń kótere satıw bahası;

T - ónimniń ózine túser qunı;

P - XJStiń paydası.

$$SB_t = SB_k + C + ST_u$$

Bul jerde: **SB_t** - tarmaq kótere satıw bahası;

SB_k - XJStiń kótere satıw bahası;

S - salıqlar (qosılǵan qun salıǵı, akcizler, satıw salıǵı hám basqalar);

ST_u - kótere satıw támiynat ústemeleri (támiyinlew hám transport qárejetleri, támiyinlew XJStiń paydası).

$$UB = KB + S_u$$

Bul jerde: **UB** - usaqlap satıw baha;

KB - tarmaq kótere satıw bahası;

S_u - sawda ústemesi (aylanıs qárejetleri, sawda XJSniń paydası).

Bahanın minimal shegarasın islep shıǵarıw shıǵınları anıqlap beredi. Olardıń puldaǵı sáwleleniwın ónimniń ózine túser qunı dep ataw qabıl etilgen. Payda bahanın májbúriy elementi esaplanadı. XJS payda esabınan dividendlerdi tóleydi, islep shıǵarıwdı keńeyttiredi hám modernizaciyalaydı, kadrlardı tayarlawdı ámelge asıradı, sociallıq tarawǵa qarjıladı ajıratadı.

Tovarlar dáldalshılar (támiyinlew, satıw - satıp alıw XJSleri hám shólkemleri jáne basqa dáldalshılıq firmaları) arqalı realizaciyalanganda bahada dáldalshınıń ústemesi óz kórinisin tabadı, ol dáldalshılıq etkenligi ushın komission jıyımlardı, dáldalshınıń transport hám basqa qárejetlerin, onıń qosılǵan qun salıǵı hám paydasın ózinde sáwlelendiredi.

Sawda ústemesi sawda shólkemleriniń ónimdi realizaciyalaw menen baylanıslı bolǵan qárejetlerin (aylanıs qárejetlerin) hám olardıń paydasın qamtıp aladı.

19.3. Xojalıq júritiwshi subyekt marketing strategiyasınıń finanslıq tárepleri

Eger mámleket social - ekonomikalıq rawajlanıwınıń 5 yamasa 10 jılǵa mólsherlengen ilimiy tiykarlangan keleshegi aldın ala aqılǵa uǵras túrde anıqlanǵan bolsa, baha strategiyasın bekkem iyelew múmkin.

Bahalardı qalıplestiriw máselelerin sheshiw ushın báseki ortalıǵın analiz ete otırıp, 1 den, XJStiń tiyisli xızmetleri ónimlerdi jetkizip beriw hám olardı realizaciyalaw bahaların úyreniw, 2 den, salıqlar hám basqa tólemlerdi inabatqa alǵan jaǵdayda XJStiń islep shıǵarıw hám satıw shıǵınları, tovar jetkizip beriw shártleri hám XJSti islep shıǵarıw faktorları menen támiyinlewge baha beriw, 3 den, ámelge asırılıp atırǵan ilajlar hám xızmet babınıń nátiyjeligin ólshep kóriwi kerek.

Mine usı joqarıdaǵı úsh baǵdarlar XJS xızmet kórsetiwiniń mikroortalıǵın xarakterlep, ol biraq XJS xızmetiniń uluwma sharayatların sheklemeydi. XJS xızmetiniń uluwma sharayatların makroortalıq dep kórsetiw qabıl etilgen bolıp, ol óz ishine tómendegilerdi qamtıp aladı:

- inflıyaciyalıq faktorlar, usı jerde, sonıń ishinde inflıyaciyalıq kútiliwler;

•social - ekonomikalıq qatnasıqlardaǵı ózgerisler (miynet, usı tarawdaǵı turaqsızlıq jaǵdaylar, siyasiy faktorlardı da qosıp esaplaǵanda);

•mámleket hám jergilikli hákimiyat organlarınıń finanslıq, salıq hám pul - kredit siyasatı;

•bahalardı mámleket tárepinen tártipke salıw tarawında qabıl qılınatuǵın ilajlar;

•XJStiń bazarda xızmet kórsetiwın nızamlı támiyinlewge qaratılǵan ózgerisler.

XJS tárepinen realizaciyanıwı múmkin bolǵan tovarlar bahasın tiykarlaw, esap-sanaq qılıw hám ornatıw tómende usınıs etilip atırǵan izbe-izlikte hám xızmet túrleri boyınsha ámelge asırıw usınıs etiledi:

•bazar konyunkturasın hám XJS óniminiń bahasın analiz qılıw;

•bahalardı ornatıw aǵımdaǵı ámeliyatınıń strategiyası hám principielerin islep shıǵıw;

•kútilip atırǵan bazardı úyreniw hám rejeleshtirip atırǵan dáwir ushın talaptı anıqlaw;

•básekishilerdiń tovarları hám bahaların analiz qılıw;

•islep shıǵarıw kólemi hám talaptı qanaatlandırıwdıń túrli dárejelerinde usınıs bahası, islep shıǵarıw shıǵınları hám tovarlardı realizaciyalaw imkáníyatların anıqlaw;

•bahalardı qalıplestiriwdiń qabıl etilgen strategiyası hám principieleri ámelge asırılıwınıń múmkin bolǵan variantlarında islep shıǵarıw hám realizaciya nátiyjeligin bahalaw;

•bahalardı belgilew usılların tańlaw;

•realizaciya qılınatuǵın tovardıń bahasın tastıyıqlaw.

Joqarıda kórsetip ótilgen jumıslardı biznes-jobalastırıw hám usı XJS bahaların boljaw menen baylanıslı bolǵan esaplasıwlar menen almastırmaw kerek.

Bazarlı bahalardı qalıplestiriwdiń faktorları arasında talap faktorların ayırıqsha ajratıw máqsetke muwapıq, olar járdeminde satıp alıwshı tárepinen tovarǵa bolǵan talaptıń bahası anıqlanadı. Búǵan tovardıń paydalılıǵı yamasa tutınıw ózgeshelikleri, yaǵnıy mútájlikti qanaatlandırıw qábileti, onıń sapa xarakteri kiredi.

Tutınıwshı tańlaw faktorları almasıwshılıqtıń tovarlar sistemasında tovardıń básiylikligin anıqlap beredi. Tovar hám ónimlerdi satıp alıwshılar, olar menen básiylikshiler, básiylik tovarları menen tovardıń almasıwshılıǵı, almasıwshılıqtıń yamasa óz ara almasıwshılıqtıń tovarlardıń salıstırılıwı mıtajlıqtıń quramlı dúzilisin belgilep beredi.

Usınıs faktorları tovar jetkizip beriwshı - satıwshı tárepinen tovardıń usınıs bahasını ornawǵa járdem beredi. Bul jerde bazargá usınıs etilip atırǵan tovardıń uluwma sanı hám XJS tárepinen bazargá jetkizip berilip atırǵan tovardıń sanın (bolıwı mımkin bolǵan basqa tovar jetkizip beriwshilerde usı tovardıń zapasların hám XJStegi rezervlerdi qosqan jaǵdayda) biliw júdá zárúrli.

Alternativ islep shıǵarıw imkánıyatları menen baylanıslı bolǵan faktorlar da bar. Bul jerde XJS islep shıǵarıw imkánıyatlarınan maksimal paydalanılǵanda ónimlerdiń maksimal almasıwshılıǵı, yaǵnıy ónimlerdiń islep shıǵarıw almasıwshılıǵı, sonday - aq, alternativ texnologiyalardıń da maksimal almasıwshılıǵı haqqında baradı.

Bahalardı qalıplestiriwdiń XJS tárepinen qadaǵalanatıwın hám qadaǵalanbayatıwın faktorları ayrıqsha ajratıladı. Birinshi topargá kiriwshı faktorlarga XJStiń joqarı basshılıq organları hám onıń funksional xızmetleri tárepinen basqarılatıwın faktorlar kiredi. Ekinshi topar bolsa XJStiń ózine baylanıslı bolmaǵan faktorlardan quraladı.

Joqarı bahalar strategiyası («qaymaǵın ajratıp alıw») dáslep tovarlardı olardıń islep shıǵarıw qárezetlerinen bir qansha joqarı bahalarda satılıwın hám keyin bolsa, olardıń páseytiriliwin kórsetedi. Bul patent penen qorǵalǵan, jańa tovarlarga tiyisli esaplanadı. Bunday strategiya aǵımdaǵı talap dárejesiniń joqarılıǵı, tovardıń joqarı bahasını tutınıwshı tárepinen tovar sapasınıń joqarılıǵı túrde kórsetilgen hám usıǵan uqsas basqa sharayatlarda mımkin.

Tómen bahalar strategiyası yamasa bazargá «jarıp kirisiw» strategiyasında bar. Bunday strategiya talaptı qızıqtırıw máqsetinde ámelge asırıladı. Ol islep shıǵarıw úlken kólemde hám talap joqarı elastik bolǵan bazarlarda nátiyjeli bolıp, onda satıp alıwshılar bahalardıń tómennlewine keskin qatnasıq bildiredi hám talaptı arttıradı. XJS massalıq islep shıǵarıw esabınan bahalardıń tómenn dárejesin uslap turadı.

Qatlamlastırılğan bahalar strategiyası hár qıylı bazarlar, olardıń segmentleri hám satıp alıwshıları ushın bahalardıń ortasha dárejesine salıstırǵanda hár qıylı shegirme hám ústemelerdi qollanıw esabına ámelge asırıladı.

Jeńillikli bahalar strategiyası jeńillikli bahalardı usınıs etiwden XJS mápke iye bolǵan satıp alıwshılar menen islewge qaratılǵan.

Elastik bahalar strategiyası bahalardıń tutınıwshılar satıp alıw qábiletine baylanıslı túrde ornatılıwın ańlatadı.

Turaqlı, standart, ózgermeytuǵın bahalar strategiyası salıstırǵanda uzaq waqıt dawamında tovarlardıń bir qıylı bahada realizaciyalanıwın kórsetedi.

Bir pútin bolmaǵan bahalar strategiyasında satıp alıwshı tovardı, mısalı, 1000 sumda emes, al 999,9 swmda satıp aladı. Bul jaǵdayda satıp alıwshı bunday bahalardı tómén yamasa bahalardı ornatiwdıń puxta hám anıq esaplasıwlarǵa tiykarlanganlıǵınıń dálillewi sıpatında kórsetiledi.

Massalıq satıp alıwlar bahası hám bahalardı tovardıń sapası menen tıǵız baylanısqańlıǵı strategiyaları da ámelde qollanıladı.

Bahalardıń hár qanday strategiyasında, básekishilerdiń bahaların analiz ete otırıp, XJS ózi tárepinen usınıs etiliwi múmkin bolǵan shegirmeler sistemasına keskin itibar beriwı zárúr. Jáhán tájiriybesinde bahalardan qılınatuǵın shegirmelerdiń 20 ǵa jaqın túri bar. Mısalı, «skonto» shegirmesiniń «3/12, netto 30» tártibinde kórsetiliwinde tólem 30 kún ishinde ámelge asırılıwı kerek, eger satıp alıwshı tólemdi dáslepki 12 kún ishinde ámelge asırsa, ol 3% kem tóleydi, degen mánisti ańlatadı. Aylanıs ushın bonus shegirmeleride qollanıladı. Aylanıs satıwına baylanıslı túrde ol turaqlı satıp alıwshılarǵa salıstırǵanda kórsetiledi. Progressiv shegirmeler satıp alıwdıń sapası, kólemi hám dáwirligine baylanıslı túrde satıp alıwshıǵa usınıladı. Tovarlardıń almasıwı yamasa usınıń menen baylanıslı bolǵan shegirme usı firmadan aldın satıp alınǵan eski tovardı qaytarganlıǵı ushın usınıs etiliwi múmkin. Tovarlar shet elge satılǵanda eksport shegirmeleri qollanıladı. Funkcionallıq shegirmeler yamasa sawda tarawındaǵı shegirmeler tovarlardıń háreketleniwın ámelge asırıwshı xızmetlerge belgili bir funkciyalardı orınlaǵanlıǵı ushın beriledi. Arnawlı shegirmeler islep shıǵarıwshı mápke iye bolǵan satıp alıwshılarǵa satıwshı

tárepinen usınıladı. Jasırın shegirmeler satıp alıwshılarga biypul kórinisinde beriliwi múmkin. Shegirmelerdiń sońǵı túrine shártnamalarda kórsetilmeytuǵın hám awız eki kelisimlerge muwapıq ámelge asırılatuǵın konfidencial shegirmelerde kiredi.

Ústemeler bahalardı qalıplestiriwde shegirmelerge salıstırǵanda kemirek qollanıladı. Olardıń qollanılawı tovarlar sapasınıń artıwı, tovarlardıń kreditke satılıwı hám usıǵan uqsaslar menen baylanıslı.

XJSlerge mólsherdi anıq alıw hám máqsetli bazarlardı tańlawǵa bazarı segmentlestiriw imkáníyat beredi. Bazarı segmentlestiriw úyreniw usılı esaplanadı. Oǵan qaray tutınıwshılar mútájlikleri, xarakteri, háreketiniń ózine tánligi hám usıǵan uqsas ózgesheliklerine muwapıq toparlarga ajratıladı.

Básekiniń erkinlik dárejesi hám bahalardı qalıplestiriwge baylanıslı túrde bazarlar tómendegi tórt tiykarǵı tiplerge ajratıladı:

- erkin báseki. Ol bahalardı anıqlawda erkin jarısıwdıń bar bolıwı menen xarakterlenedi;

- monopolistlik báseki. Bunda tolıq almasıwıwı múmkin bolmaǵan hár qıylı tovarlar toparın islep shıǵarıwshı XJSlerdiń jarısıwı ámelge asırıladı;

- oligopolistlik báseki. Bul kóp bolmaǵan islep shıǵarıwshılar báseki bazarınan ibarat;

- monopolistlik bazar. Bunday bazar tovarlardıń bahasın ornatiwda bir xojalıq subyekti ústemlik etetuǵın bazar esaplanadı.

Bahalardı qalıplestiriwdiń anaw yamasa mınaw strategiyası, yamasa olardıń túrli kombinacijaların qollanıw tovarlardı realizaciya etiwshilerdiń iyelerine kórsetilgen pul túsimlerine iye bolıwdı hám usı tiykarda zárúrli finanslıq fondlardı nátiyjeli qalıplestiriwge imkáníyat beredi.

Juwmaqlaw

Bul bapta xojalıq júritiwshi subyektiniń baha siyasatı, bahalardı qalıplestiriw tiykarları, bahanıń túrleri hám quramlı dúzilisi

Baha túsinigi, eń dáslep, birden bir sintetikalıq kategoriyaǵa birlestirilgen hár qıylı ekonomikalıq jaǵdaylardıń jıyındısı názerde tutiladı. Mazmunı jaǵınan baha qunnıń puldaǵı sáwleleniwi esaplanadı.

Baha járdeminde tovar jetkizip beriwshi hám tutınıwshı paydalanıp atırǵan resurslardıń kólemi sáwlelenedi, olar bir resurs penen támiyinlenedi, bir waqıttıń ózinde ekinshi resurstı aladı, bunıń nátiyjesinde resurslardıń paydalılıǵı artadı.

Bahanıń túrlerin sistemalastırıw ushın túrli belgiler boyınsha olardı klassifikaciyalastırıwdan paydalanadı. Bularǵa 1 den, aylanbaǵa xızmet qılıw xarakteri boyınsha; 2 den, ornatılıwına qarap; 3 den, waqıt faktorına qaray; 4 den, bahalar haqqında maǵluwmatlardı alıw usılına muwapıq; 5 den, bazar túrine baylanıslı túrde; 6 dan, aymaqlıq bazarlarǵa baylanıslılıǵına qarap; 7 den, bazarda mámlekettiń tásirsheńligi, tártipke salıw hám báseki dárejesiniń xarakteri boyınsha; 8 den, jetkizip beriw hám satıw shártlerine qaray; 9 dan, qollanıw tártibine muwapıq klassifikaciyanadı.

Aylanbaǵa xızmet qılıw xarakteri boyınsha bahalar tómendegishe parıqlanadı, yaǵnıy kótere satıw bahaları, usaqlap satıw bahaları, satıp alıw bahaları, smeta qunı, tarifler.

XJSler tovarlardıń iri partiyasın sanaat, awıl xojalıǵı yamasa basqa XJSlerge yamasa támiyinlew shólkemlerine satatuǵın bahası kótere satıw baha dep ataladı.

Sawda shólkemleri tárepinen xalıqtıń jeke tutınıwı ushın kishi muǵdarda satılatuǵın iygiliklerge ornatılǵan bahası usaqlap satıw baha dep ataladı.

Bahalardı qalıplestiriwdıń XJS tárepinen qadaǵalanatuǵın hám qadaǵalanbaytuǵın faktorları ayrıqsha ajratıladı. Bahalardı qalıplestiriwdıń anaw yamasa mınaw strategiyası, yamasa olardıń túrli kombinaciyların qollanıw tovarlardı realizaciya etiwshilerdiń iyelerine kórsetilgen pul túsimlerine iye bolıwdı hám usı tiykarda zárúrli finanslıq fondlardı nátiyjeli qalıplestiriwge imkániyat beredi.

Tirek sózler:

Baha; usaqlap satıw bahası; kótere satıw bahası; ózgermeli baha; turaqlı baha; erkin baha; tarifler; smeta; faktura; preyskurant; prestij; paritet; netto baha; brutto

baha; qamsızlandırıw; marketing; strategiya; ónimniń ózine túser qunı; diversifikaciya; báseki; dividend; aukcion; birja kotirovkası.

Qadaǵalaw sorawları

1. Baha dep nege ayıladı?
2. Baha qanday funkciyalardı orınladı?
3. Bahalardı qanday belgilerge qaray klassifikaciyalaw múmkin?
4. Aǵımdaǵı bahalar degende ne túsiniledi?
5. Ózgermeli («háreketshen») bahalar qanday bahalardan ibarat?
6. Waqıt faktorına qaray bahalardıń qanday túrleri bolıwı múmkin?
7. Bazar kórinisine baylanıslı túrde bahalardıń qanday túrleri bar?
8. Jáhán bahaları qanday bahalardan ibarat?
9. Qanday bahalar qatlamlastırılǵan bahalar dep júritiledi?
10. Bahanıń quramı hám quramlı dúzilisi degenimiz ne?

Test sorawları

1. Bahalardıń tiykarǵı principlerin kórsetiń.

- A) ilimiy tiykarlanganlıǵı, máqsetke baǵdarlanganlıǵı, úzliksizlik bir pútinligi
- B) báseki, bólistiriw, talap hám usınıstı teńsalmaqlıqqa keltiriw
- C) ilimiy tiykarlanganlıǵı, bólistiriw, talap hám usınıstı teńsalmaqlıqqa keltiriw
- D) bir pútinligi, islep shıǵarıwdı racionallastırıw

2. Bahalar qanday kórsetikshlerge tiykarlanıp klassifikaciyalanadı?

- A) mámleket organlarına baylanıslı dárejesine qaray, ámel etiw territoriyasına qaray, tovardıń jańalıǵı dárejesine qaray
- B) jańalıǵı yaki eskisine qaray
- C) islep shıǵarıw túri, mámleket organlarına baylanıslıq dárejesine qaray
- D) ámel etiw territoriyasına qaray, tovardıń talap hám jańalıǵı dárejesine qaray

3. Satıw túri boyınsha bahalar

- A) kelisilgen, birja, aukcion, yarmarka hám kórgizbeli bahalargabólinedi
- B) usınıs, talap, aukcion bahalargabólinedi

C) realizaciya, qatań belgilengen, kelisilgen bahalargá bólinedi

D) erkin bahalar, tártiplestiriwshi bahalargá bólinedi

4. Tártiplestiriw dárejesi boyınsha bahalawdıń bóliniwi

A) keskin belgilengen, tártiplestiriwshi, erkin bahalar

B) erkin, tártiplestiriwshi, realizaciya bahalar

C) shártnamalı, jıljıwshı, erkin bahalar

D) erkin, kótere satıw, usaqlap satıw bahaları

5. Bahalawda integraciya dárejeleri boyınsha qanday bahalawdan parıqlaw múmkin?

A) netto, brutto bahalaw

B) bahalardı vertikal basqarıw

C) baha hám ústemelerdi esapqa alıw

D) netto hám bahalar boyınsha usınıslar

6. Netto bahalawlar degen ne?

A) satıwshı bahası dálalshıǵa qarap belgilenedi hám tovardıń aqırǵı bahasına tásir etpeydi

B) bahalardıń vertikal basqarılıwı

C) mámleket tárepinen bahalaw

D) bahalar boyınsha usınıslar

7. Baha siyasatınıń strategiyalıq baǵdarları óz ishine nelerdi aladı?

A) baha ornatiw hám onı ózǵertiriw boyınsha shártnamalıq ilajlardı

B) qısqa múddetli hám bir normalı ilajlardı

C) uzaq múddetli ilajlardı

D) tek shártnamalı ilajlardı

**20-bap. ISLEP SHIǴARIWDI JAÑALAW HÁM
MODERNIZACIYALAW, INVESTICIYALIQ JOYBARLARDI
FINANSLASTIRIW**

20.1. Xojalıq júritiwshi subyektlerdi strukturalıq

qayta qurıw

Islep shıǵarıwdıń quramlı dúzilisin qayta qurıw processinde sanaat hám ekonomikanıń basqa tarmaqlarında aldınǵı sapa tákirar islep shıǵarıw jılıwlarına, tikkeley tovar islep shıǵarawshılardıń investiciyalıq hám finanslıq xızmetin támiyinlewde, bazar sharayatında olardıń nátiyjeli islewlerine erisiw ushın kompleks ilajlar sistemasın anıqlaw zárúrli áhmiyetke iye.

Mámleket ekonomikası ushın onıń shiyki zatlar baǵdarına iye ekenligin ózǵerttiriw strategiyalıq tárepten uzaq múddetli ústin baǵdar esaplanadı. Bul joqarı texnologiyalıq jańa islep shıǵarıwdı shólkemlestiriw, tákirar islep shıǵarıwshı tarmaqlardı joqarı qáddilerde rawajlandırıw, import ornın basıwshı dástúrdi ámelge asırıw zárúrligin ańlatadı. Sanaattı shiyki zatlardı kompleks tereń qayta islewge baǵdarlaw tiykarında hám bazarlarda joqarı texnologiyalı ónimlerdiń satılıwın arttırıwsız nátiyjeli rawajlanıwǵa erisip bolmaydı. Bul rawajlanıwdıń innovaciyalıq hám investiciyalıq tipine ótiw máqsetinde qosımsha finanslıq resurslardı alıw ushın nátiyjeli jol esaplanadı.

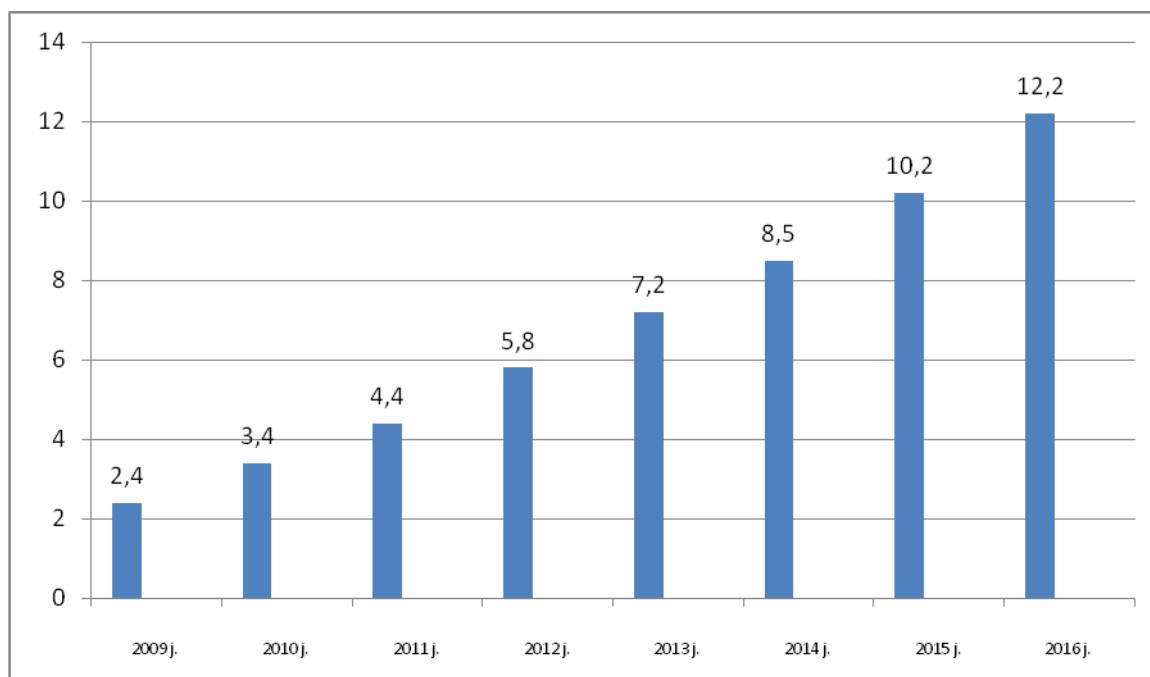
Mashinasazlıq hám metaldı qayta islewdi joqarı qáddilerde rawajlandırıw XJSlerdiń quramlı dúzilisin qayta qurıwda tiykarǵı wazıypa esaplanadı. Tákirar islep shıǵarıwdıń intensiv tipine ótiw ilimiy - texnikalıq rawajlanıwın tezlestiriwde mashinasazlıq tásiriniń ósiwin talap etedi. Ekonomikanıń mashinasazlıq tarmaqları bolsa finanslastırıwdıń jańa dereklerin tartıw tiykarında islep shıǵarıwdıń texnologiyalıq tárepten jańalanıwın kúsheyttiriwge mútájlik sezedi.

Mashinasazlıq kompleksin rawajlandırıw ushın mashina hám ásbap-úskenerlerdiń bekkemligi hám sapasın asırıw, mashinasazlıq buyımlarınıń absolyut hám salıstırma salmaǵın kemeyttiriw jolı menen ónimlerdiń metall hám energiya sıyımlıqların kemeyttiriw zárúrli esaplanadı.

Islep shıǵarıwdı strukturalıq tárepten qayta qurıw resurslardı únemlep - tergew processı hám ekonomikanıń teńsalmaqlı rawajlanıwı menen tıǵız baylanıslı. Usınıń menen birgelikte xalıq tutınıwı tovarların islep shıǵarıw sociallıq áhmiyetiniń ósiwinede ayırıqsha itibar beriw zárúr. Tutınıw talapların qanaatlandırıw mashqalası

ótkirliginshe qalıp atır, sebebi uzaq jıllar dawamında tutınıw zatlarınıń salmaǵı hám olardıń sapası sanaatta pásliginshe qalıp kelmekte.

Kárxanalardı modernizaciyalaw, texnologiyalıq hám texnikalıq tárepten qayta úskenelewge ajratılǵan investiciyalıq kreditler kólemi 2009-2016 jıllarda 5 márte zıyat ósken. Bul ilájlar islep shıǵarıwshı kárxanalarda óndiristi modernizaciyalaw hám keńeyttiriw jáne olardıń islep shıǵarıw iskerligi ushın shiyki zat hám materiallardı satıp alıwda finanslık resurslarga bolǵan talapların qanaatlandıırıw imkáníyatın beredi.



20.1.1-diagramma. **Ózbekistanda kárxanalardı modernizaciyalaw, texnologiyalıq hám texnikalıq tárepten qayta úskenelewge ajratılǵan kreditler kólemi (trln.swm)⁵⁴**

Ekonomikanıń sociallıq baǵdarlanganlıǵına juwap beriwshi islep shıǵarıwdıń quramlı dúzilisin jetilistiriw uzaq múddetli investiciyalıq hám finanslıq resurslardı tartıw menen baylanıslı. Tap usı máqsetlerge kishi biznesti nátiyjeli rawajlandırıwda xızmet qıladı. Islep shıǵarıwdıń ilim sıyımlıǵın joqarlatıw ushın finanslıq resurslardı tartıw boyınsha kompleks ilajlar ayırıqsha áhmiyetke iye. Marketing tarawında

⁵⁴ 2017-2021 yıllarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini «Xalq bilan muloqot va inson manfaatları yili»da amalga oshirishga oid Davlat dasturini o'rganish bo'yicha ilmiy-uslubiy risola, T.: «Ma'naviyat» 2017. 115 b.

tásirshen siyasattı ámelge asırıw, islep shıǵarıwdı texnologiyalıq tárepten jańalaw hám ónimlerdiń jańa túrlerin ózlestiriwdiń aqılǵa uǵras strategiyasın tańlawı kerek.

Islep shıǵarıwdı strukturalıq tárepten qayta qurıw zamanagóy bazar infradúzilmesin jaratıw, sonlıqtan, ekonomikanıń transport - kommunikaciyalıq kompleksin rawajlandırıw menen óz ara baylanıslı. Onıń wazıypası transport shıǵınların qısqartıw hám xızmetlerdiń sapasın joqarılátıw esabınan ekonomikanıń barlıq tarmaqlarında transport qárejetlerin kemeyttiriwden ibarat. Xalıqaralıq dástúrlerge say keletuǵın básekileslik ónimlerdi islep shıǵarıwdıń quramalıǵın inabatqa alǵan jaǵdayda dúnya islep shıǵarıwshılarınıń markasınan paydalanıp qospa XJSlerge tiykar salıw hám olardıń rawajlanıwın támiyinlewde zárúrli áhmiyetke iye.

20.2. Xojalıq júritiwshi subyektin innovaciyalıq -investiciyalıq strategiyasın shólkemlestiriw

Islep shıǵarıwdı strukturalıq tárepten qayta qurıw hám modernizaciyalaw tek ǵana tutınıwshılardıń sorawların jáne de tolıq qanaatlandırıw táreplerinen emes, al aqırǵı ónim birligine tuwrı keliwshi materiallıq hám miynet qárejetlerin qısqartıw esabınan XJS paydasın joqarılátıw ushın da zárúrli esaplanadı. Bazar sharayatında aldınǵı texnologiyalardı engiziw ushın olar rawajlanıwdıń eń aldınǵı tendenciylarına muwapıqlıǵın anıqlaw, olardı ámelge asırıwdıń strategiyalıq baǵdarların qıdırıp tabıwda ayırıqsha áhmiyetke iye. Rawajlangan bazar nátiyjelilik hám jumıs sapasınıń sociallıq-zárúrli kórsetkishlerin támiyinley almaytuǵın islep shıǵarıwdıń tómeh texnikalıq-texnologiyalıq dárejesine ekonomikalıq tárepten jol bermeydi. Mine usı shártke ámel etilgen jaǵdayda ǵana tutınıwshılardıń mútajliklerin qanaatlandırıw, racional qatnaslargá erisiw, islep shıǵarıw potencialınan jáne de tolıq paydalanıw hám resurslardı únemlewge imkáníyat tuwıladı. Mine usı zárúrli wazıypanı sheshiwge bazardıń barlıq ekonomikalıq mexanizmi, sonıń ishinde bahalar, salıqlar, kredit, bank payız hám basqalar baǵdarlangan bolıw kerek. Bunda ekonomikanıń sociallıq salasın joqarı qáddilerde rawajlandırıw, basqıshpa - basqısh adamlardıń

materiallıq hám morallıq mıtájliklerin jáne de tolıq qanaatlandırıwǵa ótiw júdá zárúrli.

Qatań pul hám finans-kredit siyasatınıń ámelge engiziliwi, tájiriýbeniń kórsetiwinshi, inflyaciya qáddileriniń tómenlewine alıp keliwi múmkin, biraq bul sapa jaǵınan ekonomikalıq ósiwge ótiwdiń, aktiv dúzilmeli qayta qurıwdıń hám islep shıǵarıw rawajlanıwınıń investiciyalıq tárepten támiyinlewdiń bekkem baǵdarı bola almaydı. Ilimiy - texnikalıq rawajlanıwdıń jedellesiwine finanslıq hám investiciyalıq bazarlardıń qalıplesiwi óziniń úlken tásirin kórsetedi. Bul jerde óz qolında júdá úlken texnologiyalıq hám resurs potencialın qalıplestirgen iri korporaciýalar hám finans - sanaat toparları tárepińen qatań báseki payda boladı. Bul potencialdan nátiyjeli korporativ paydalanıw mexanizmleri islep shıǵarıwdı rawajlandırıw, básekileslik ónimdi islep shıǵarıw, mámlekettiń sırtqı bazarlarǵa shıǵıwı menen baylanıslı bolǵan strategiyalıq wazıypalardıń sheshiliwine óz tásirin kórsetedi.

XJSlerdiń innovaciyalıq strategiyası ushın olar investiciyalıq xızmetin qızıqtırıw sheshiwshi áhmiyetke iye. Bul nátiyjeli finans-kredit hám investiciyalıq siyasattı ámelge asırıw menen tikkeley baylanıslı. Sonday-aq, bul jerde xojalıq xızmetin qızıqtırıwdı támiyinlew, islep shıǵarıwdıń basqarıwshańlıq dárejesi hám onıń investiciyalıq salasın rawajlandırıw talap etiledi. Tákirar islep shıǵarıw barlıq cikli hám ol investiciyalıq tarawınıń dinamikasın qamtıp alıwshı tiykarǵı principlerdi hár bir XJSte islep shıǵıw júdá zárúrli.

Birinshiden, nátiyjeli investiciyalıq dástúrler hám islep shıǵarıwdı jańalaw joybarları mámleket tárepińen qollap - quwatlaw jolı arqalı hám bir waqıttıń ózinde bazar ózin - ózi tártipke salıwshılarınıń tásiiri astında ámelge asırılıwı zárúr.

Ekinshiden, islep shıǵarıwdı jańalawdıń jańa texnikası hám aldınǵı texnologiyası tek ǵana «innovaciýalar–investiciýalar–quramlı qayta qurıw» bloklarınıń organikalıq tárepten baylanıslıǵı sharayatında joqarı nátiyjelerdi beriwi múmkin. Mashqalanı sheshiwge bunday qatnas korporaciýalar, firmalar hám XJSlerdiń tek ǵana uzaq múddetli keleshekte emes, al orta múddetli dáwirde de islep shıǵarıw-kommerciyalıq xızmetinde integral nátiyjeniń ósiwine xızmet qıladı.

Úshinshiden, islep shıǵarıw hám investiciyalıq salanı strukturalıq tárepten qayta qurıwdıń informaciyalıq bólegi de ósip barıwshı áhmiyetke iye. Ekonomikanı hám tákirar islep shıǵarıwdı pútkilley bazarlı transformaciyalashsıwınıń tiykarǵı baǵdarların dástúrli támiyinlewdiń informaciyalıq sistemasındaǵı ekonomikalıq processlerdi tártipke salıw mexanizmindegi kemshilikler tiykarlangan islep shıǵarıw - texnologiyalıq qararları qabıl qılıwdı, buyırtpalar portfelin qalıplestiriwdi hám islep shıǵarıw quwatlarınan nátiyjeli paydalanıwdı quramalastıradı.

20.3. Investiciyalar: derekleri, bahalaw hám nátiyjeligi

Ekonomikalıq hám finanslıq awhaldı salamatlastırıw ushın jamǵarmalardıń ishki kapital qoyılmalar hám shet el investiciyalardı tartıw sıpatında real investiciyalargá aylandırılıwın jáne olardan nátiyjeli paydalanıwdı támiyinlew zárúrli esaplanadı. Xalıqaralıq tájiriybeni úyreniw sonnan derek beredi, investiciyalıq joybarlardı finanslıq analizlew tarawında olardı realizaciyalawdıń máqsetke muwapıqlıǵın tiykarlaw, ekspertizalardı ótkiziwdiń roli ósip atır. Bul mashqalanı sheshiw xalıqaralıq dástúrleriniń sáwlelengen formaları YUNIDO metodikasında óz sáwleleniwini tapqan. Biraq hár bir mámleket ekonomikasınıń ózine tán ózgeshelikleri bul metodikada bar bolǵan dástúrli jantasıwlardan tuwrıdan-tuwrı nusqa alıwǵa imkánıyat bermeydi hám sonıń ushın da olardı hár bir mámlekettiń xojalıq sharayatlarına maslastırıw kerek. Bunda jaylastırılatuǵın qarjılardıń qaplanıwı hám avanslastırılǵan kapitalǵa investor tárepinen talap qılınatuǵın dáramat normasını alıw boyınsha investiciyalıq usınıslardı sapası tárepten ekspertiza qılıw áhmiyetli esaplanadı. Mine usı baǵdarda investiciyalıq joybarlardı texnikalıq-ekonomikalıq tárepten tiykarlaw, qarız alıwshınıń finanslıq awhalı hám onıń básekilesligi, sonday-aq tiyisli banktiń kepilligin xarakterleytuǵın tiyisli ekspert juwmaqlarına baha beriwdiń áhmiyeti artadı.

Shet el banki menen kredit pitimin dúziwde, eń dáslep, tólemlerdiń óz waqtında ámelge asırılıwın támiyinlew kerek. Ádette, XJS kredit boyınsha tómendegi tólemlerdi ámelge asıradı:

- pitim summasınıń 15 %ınan kem bolmaǵan avans tólemleriniń dáslepki tólemi – kredit pitimi dúzilgennen keyin bir ay ishinde;
- qamsızlandırıw tólemi – qamsızlandırıw riskin bahalawǵa salıstırǵanda 3%dan kem bolmaǵan muǵdarda;
- xızmet kórsetiwshi banklerge komission tólemler–kreditniń ózlestirilmegen qaldıǵına komissiya, kreditti shólkemlestiriw ushın haqı, shet el qamsızlandırıw agentliklerinde kórsetilgenligi ushın haqı.

Shet el firmaları menen sherikliktegi investiciyalıq joybarlardı ózlestiriw dáwirinde birinshi basqısha payız hám mámleket bankleri tárepinen operacion qárejetler boyınsha tólemler ámelge asırıladı. Qaytarıwda bolsa qarızdıń tiykarǵı summası ótkiziledi hám payızlar boyınsha tólemler tólenedi. Usınıs etilgen usınıslardı realizaciyalaw mexanizmi, bir tárepten, shet el investiciyalıq kreditlerdi alıwshılardıń quramın optimallastırıwǵa xızmet qıladı hám ekinshi tárepte bolsa, olardan máqsetli paydalanıw ústinen tásirsheń qadaǵalaw bolıwın támiyinleydi. Investiciyalastırıwdıń nátiyjeligin joqarılatıw ushın investiciyalıq joybarlardı, sonıń ishinde shet el kredit liniyalarına qosıw ushın da, tańlap alıw tártibi tártipke keltiriliwi zárúr. XJS hám shólkemlerdiń arzaların olardıń tiykarlanganlıǵı boyınsha juwmaqlar ushın tarmaq, korporativ hám regionallıq dárejelerde qayta islep shıǵıw zárúrli esaplanadı.

Tańlawdıń engiziliwi pitimniń eń jaqsı shártlerin–mámleket XJSleriniń ekonomikalıq máplerine tolıq juwap beretuǵın ónimdi tańlaw–qolǵa kiritiwge imkáníyat beredi. Húkimet kepilligi tiykarında tartılatuǵın shet el kreditleri esabınan finanslastırıw ushın innovaciyalıq joybarlardı tańlawda tiykarǵı kriteriyalardıń tómendegi sistemasınan paydalanıw máqsetke muwapıq:

- ekonomikalıq tárepten máqsetke muwapıqlıǵı hám qarız alıwshınıń dáslepki tólemin tólew boyınsha finanslıq imkáníyatı;
- texnikalıq hám texnologiyalıq jaǵdayı;
- kommerciyalıq nátiyjeliligi hám valyutalıq qaplanıwshańlıǵı;
- huqıqıy támiyinlengenligi hám ekologiyalıq qawipsizligi.

Húkimet kepilligi tiykarında tartilatugin shet el kreditleri boyinsha qarjilandirivga qabil qilinatugin joybarlar mapke iye ministrlkler ham basqarmalar, regionalliq hakimshilik organlari, XJSler, sholkemler ham banklerdin raziligi boyinsha duziletugin tiykarqi investiciyalq joybarlar dizimine kiritilgen bolwı kerek.

2017-2021 jıllarda uluwma qunı 40 mlrd. AQSH dollari muğdarındağı 649 investiciya joybarın názerde tutıwshı tarmaq dátúrlerin júzege shıǵarıw jobalastırılǵan. Nátiyjede keyingi 5 jılda sanaat ónimin islep shıǵarıw 1,5 márte, onıń JIÓ degi úlesi 33,6 % dan 36 % ǵa, qayta islew tarmağı úlesi 80 % dan 85 :ǵa artadı. Jámi qárezetler ushın 37687,8 mlrd.swm ham 8349,3 million AQSH dollari ajratıladı.⁵⁵

20.3.1-keste

Investiciyalq joybarlarga jámi qárezetleri dúzilisi⁵⁶

№	Finanslastırıw derekleri	Milliy valyutada, mlrd.swm	AQSH dollarında, mın dollar
1	Mámleketlik byudjet ham mámleketlik máksetli jamǵarmalar qarjıları	5263,1	1625,8
2	Atqarıwshılar ham qayırqomlıq sholkemleri qarjıları	15423,0	311510,0
3	Kommerciyalq bankleri kreditleri	16941,2	-
4	Xalıqaralıq sholkemler, finans institutları qarjıları ham biyǵárez járdem	60,5	8036157,8

Investiciyalq joybardı texnikalıq-ekonomikalq, ekonomikalq, huqıqıy ham sholkemleskenlik tárepten tiykarlawda obyektiv finanslıq analiz zárúrli áhmiyetke

⁵⁵ 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini «Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili»da amalga oshirishga oid Davlat dasturini o'rganish bo'yicha ilmiy-uslubiy risola, T.: «Ma'naviyat» 2017. 119 b.

⁵⁶ Sol jerde.

ie. Joybardı islep shıǵarıw processı ideyanıń payda bolǵan waqtınan XJS jumısqa túsirilgenge hám quwatlar ózlestirilgenge shekem úsh basqıstın ibarat boladı:

- tayarlıq kóriw basqısı;
- investiciyalıq basqısı;
- operativlik basqısı.

Joqarıdaǵı basqıshlardıń hár biri bir neshe tómengi basqıshlardan ibarat bolıp, olarda hár qıylı izertlew, konsultaciyalıq, texnikalıq hám sanaat jumısları ámelge asırıladı, joybar cikliniń hár bir basqısı bolsa óz ara bir-biri menen baylanısqa bolıp tabıladı.

Joybar cikliniń basqıshları boyınsha kapital qárejetlerdi shama menen bólistiriliwi dáslepki hám investiciyalıq basqıshlardı óz ishine aladı. Joybarlardı finanslastırıwdıń eki tiykargı derekleri bar:

- óz kapitalı;
- kredit.

Óz korporativ kapitalın qalıplestiriw akciyalargá ashıq aydın jazılıw jolı menen ámelge asırılıwı múmkin. Qarızlı qarjılar bolsa qısqa, orta hám uzaq múddetli bank kreditleri túrinde, sonday-aq túrli qarızlı minnetlemelerdi emissiya qılıw jolı menen tartıladı. Qarjılandırıwdıń bunday tipleri ortasındaǵı principial parıq qarızdardıń kreditorlar aldındaǵı birinshi dárejeli juwapkerligi esaplanadı.

Óz hám qarızlı qarjılar ortasında belgili bir balansqa ámel etiw zárúrli bolıp tabıladı. Kreditor táreplerinen qarızlı kapitaldıń joqarı salmaǵı qarız alıwshınıń risklilik dárejesin arttıradı, sebebi onda qárejetlerdiń uluwma quramlı dúzilisinde payız tólemleriniń salmaǵı artadı hám payda páseyedi⁵⁷.

Qarızlı finanslastırıwdıń kórinislerinen biri lizing esaplanadı. Eger finanslastırıw shártleri shet elde jergilikli shártlerinen keskin parıq etetuǵın bolsa, lizing ásbap - úskenelerdi satıp alıwdıń tiykargı usılı esaplanadı⁵⁸.

⁵⁷ Biraq sonı ayırıqsha atap ótiw kerek, óz hám qarızlı kapitalı ortasındaǵı “normal” qatnastıń birden bir qaǵıydasına iye emes. Sonıń ushın da, turmısta 1:1 qatnas jol qoyılıwı múmkin bolǵan risk sıpatında, qarızlı kapitaldıń úlesi 60 % dan artqanda qarız alıwshı joqarı riskli sanaladı. Bir waqıttıń ózinde, bunday nıshan hár qanday kárxana ushın da maqul bolǵan variant sanalmaydı.

⁵⁸ Íjaraǵa alınǵan ásbap-úskeneni qarjılandırıw XJStiń balansınan tısqarısında qalıp, bul onıń finanslıq esabatın jáne de jetkilikli qıladı, bunday jaǵday investiciyalıq joybardı analiz etiwde esapqa alınıwı zárúr.

Qarjılandırıw formalarınń hár qıylıǵı ózgerip turıwı múmkin. Biraq olar túsimler hám tiykarǵı qárejetlerdiń támiyinlengenligi ushın jeterli bolıwı kerek. Kóp jaǵdaylarda joybardı islep shıǵıwshılar investorlar hám kreditorlarǵa onıń qolaylıǵın támiyinlew máqsetinde joybardıń qunın páseyttiriwge hárezet etedi. Usı qatnasıqtan finanslıq eksperttiń wazıypası joybar yamasa kompaniyanıń kapitalǵa bolǵan haqıyqıy mıtájligin anıqlawdan ibarat. Sonıń ushın da finanslıq analizde investiciyalıq qoyılmalardı ekonomikalıq bahalawdıń kóp sanlı usılları islep shıǵılǵan, olardıń hár biri, óz nábwetinde, abzallıqlarǵa hám kemshiliklerge iye. Bul kórsetkishler sisteması óz ishine tómendegilerdi aladı:

- **NVP** – kapital qoyılmalardıń sap keltirilgen qunı;
- **IRR** – ishki payda norması;
- qaplanıw múddeti.

Kapital qoyılmalardıń sap keltirilgen qunı (**NVP**) klassikalıq variantta diskontlastırılǵan sap pul qárejetleri hám túsimlerdiń jıyındısı sıpatında esaplanadı. Unamlı **NVP** investiciyalıq joybardan qaytımlı diskontlastırıwdıń belgili bir stavkasınan joqarı ekenligin kórsetedi. **NVP**niń kemshiligi diskontlastırıw stavkasın esaplawdıń shárttiligi menen belgilenedi. Investorga basqa joybardan qaray usı joybarǵa qarjılardı qoyıw paydalı esaplanadı. Bunda **NVP**niń ólshemi diskontlastırıw stavkasınıń onsha úlken bolmaǵan ózgeriwine tásirsheń boladı. **NVP**niń esaplanıwı belgili bir dárejede islep shıǵarıwdı innovaciyalıq jańalaw investiciyalıq joybarınıń múmkinligin bahalawda nıshan bolıp xızmet qıladı.

Ishki payda norması (**IRR**) joybar **NVP**sı nolge teń bolǵandaǵı diskontlastırıw stavkasınan ibarat. Hár eki kórsetkishte bir neshe kóp jıldan soń úlken dáramat keltiriwshi islep shıǵarıw innovaciyalıq joybarı ushın bir qıylı áhmiyetke iye bolıwı múmkin. Investor hám kreditor ushın kútilip atırǵan dáramatlardıń múddetler boyınsha bólistiriliwi zárúrli hám sonıń ushın da eger dáramatlar riskiniń waqıt boyınsha uzaqlasıwına muwapıq túrde tez ósiwi inabatqa alınatuǵın bolsa, bul faktor jáne de júdá zárúrli esaplanadı.

Qaplanıw múddeti kórsetkishi islep shıǵarıwdı jańalaw innovaciyalıq joybarınan alıńǵan dáramatlar dáslepki kapital qoyılmalardan asqandaǵı jıllar sanına qarap

anıqlanadı. Esaplawdıń belgili bir ápiwayılıǵına qaramastan, bul kórsetkish investiciyalıq joybardıń riskliligin puxta bahalaydı jáne **NVP** hám **IRR** menen birgelikte kapital qoyılmalardıń optimal máqsetke muwapıqlıǵın bahalawǵa imkánıyat beredi.

Aǵımdaǵı hám keleshektegi analiz islep shıǵarıwdı jańalaw innovaciyalıq joybarların ámelge asırıwdıń basqa baǵdarı hám parametrlerine salıstırǵanda ótkiziliwi múmkin. Bunda tiykargı itibar joqarı rentabellik hám kúshsiz boljaw tán bolǵan tómendegi faktorlarǵa, yaǵnıy riskler, valyuta kursları, kreditler boyınsha súziwsheń stavka, tayar ónim hám shiyki zatlardıń bahası siyaqlılardıǵa qaratıladi. Bul faktorlardıń hár biri ushın bolıwı múmkin bolǵan terbelislerdiń intervalı anıqlanadı hám tiykargı parametrlerdıń ózgeriwi múmkin bolǵan imkánıyatlardı bahalanadı. Onnan soń investiciyalıq joybardıń barlıq risklerin esapqa alǵan jaǵdayda onıń jeterli dárejede paydalıǵı saqlanıp qalǵandaǵı kritikalıq parametrlerdıń jol qoyılıwı múmkin bolǵan shegaralarına baha beriledi.

Juwmaqlaw

Bul bapta keńirek óndiristi jańalaw, modernizaciyalaw, investiciyalıq, innovaciyalıq joybarlardı qarjılandırıw boyınsha toqtalıp ótken.

Óndiristiń quramlı dúzilisin qayta qurıw processinde sanaat hám ekonomikanıń basqa tarmaqlarında aldınǵı sapa tákirar islep shıǵarıw jıljıwlarına, tikkeley tovar islep shıǵarawshılardıń investiciyalıq hám finanslıq xızmetin támiyinlewde, bazar sharayatında olardıń nátiyjeli islewlerine erisiw ushın kompleks ilajlar sistemasın anıqlaw zárúrli áhmiyetke iye.

Mámlekettiń ekonomikası ushın onıń shiyki zatlar baǵdarına iye ekenligin ózgerettiriw strategiyalıq tárepten uzaq múddetli ústin baǵdar esaplanadı. Bul joqarı texnologiyalıq jańa islep shıǵarıwdı shólkemlestiriw, tákirar islep shıǵarıwshı tarmaqlardı joqarı qáddilerde rawajlandırıw, import ornın basıwshı dástúrdi ámelge asırıw zárúrligin ańlatadı.

Óndiristi strukturalıq tárepten qayta qurıw resurslardı únemlep tejew processı hám ekonomikanıń teńsalmaqlı rawajlanıwı menen tıǵız baylanıslı.

Ekonomikanıń sociallıq baǵdarlanganlıǵına juwap beriwshi óndiristiń quramlı dúzilisin jetilistiriw uzaq múddetli investiciyalıq hám finanslıq resurslardı tartıw menen baylanıslı. Tap usı máqsetlerge kishi biznesti nátiyjeli rawajlandırıwda xızmet qıladı.

XJSlerdiń innovaciyalıq strategiyası ushın olar investiciyalıq xızmetin qızıqtırıw sheshiwshi áhmiyetke iye. Bul nátiyjeli finans-kredit hám investiciyalıq siyasattı ámelge asırıw menen tikkeley baylanıslı.

Sunday-aq bul bapta investiciyalar derekleri, onı bahalaw nátiyjeligi haqqında da toqtalǵan.

Ekonomikalıq hám finanslıq awhaldı salamatlastırıw ushın jamǵarmalardıń ishki kapital qoyılmalar hám shet el investiciyalardı tartıw sıpatında real investiciyalarga aylandırılıwın jáne olardan nátiyjeli paydalanıwdı támiyinlew zárúrli esaplanadı.

Shet el firmaları menen sherikliktegi investiciyalıq joybarlardı ózlestiriw dáwirinde birinshi basqısha payız hám mámleket bankleri tárepinen operacion qárejetler boyınsha tólemler ámelge asırıladı. Investiciyalastırıwdıń nátiyjeligin joqarılatıw ushın investiciyalıq joybarlardı, sonıń ishinde shet el kredit liniyalarına qosıw ushın da, tańlap alıw tártibi tártipke keltiriliwi zárúr.

Tirek sózler:

Innovaciya; investiciya; joybar; inflyaciya; operacion qárejetler; korporaciya; kommerciya; strategiya; finans; kredit; pul; payda norması; óz kapitalı; qaplanıw múddeti; texnika; texnologiya; komission tólem; qamsızlandırıw tólemi; kapital qoyılma.

Qadaǵalaw sorawları

1. Islep shıǵarıwdı strukturalıq tárepten qayta qurıw neler menen tıǵız baylanıslı?
2. Xojalıq júritiwshi subyekttiń innovaciyalıq hám investiciyalıq strategiyası degende neler túsiniledi?
3. Tákirar islep shıǵarıw barlıq cikli hám ol investiciyalıq tarawınıń dinamikasın qamtıp alıwshı tiykarǵı principler nelerden ibarat?

4. Húkimet kepilligi tiykarında tartılatuǵın shet el kreditleri esabınan qarjılandırıw ushın innovaciyalıq joybarlardı tańlawda tiykarǵı kriteriyaları qanday?
5. Joybarlardı finanslastırıwdıń qanday tiykarǵı derekleri bar?
6. Investiciyalardı finanslastırıwdıń qanday túrleri bar?
7. Investiciyalıq qoyımlardı ekonomikalıq bahalawdıń qanday usılları bar?
8. Investiciyalıq qoyımlardı ekonomikalıq bahalawdıń kórsetkishler sisteması óz ishine nelerdi aladı?
9. Kapital qoyımlardıń sap keltirilgen qunı neden ibarat?
10. Qaplanıw múddeti nelerden quraladı?

Test sorawları

1. Kárxananiń tiykarǵı kapitalı nelerden ibarat?

- A) Tiykarǵı qurallar, materiallıq emes aktivler, tamamlanbaǵan uzaq múddetli investiciyalar
- B) Tiykarǵı qurallar, aylanba qarjılar, uzaq múddetli finanslıq qárejetleri
- C) Tamamlanbaǵan uzaq múddetli investiciyalar, aylanba qarjılar, tiykarǵı qurallar hám materiallıq emes aktivler
- D) Ornatılatuǵın hám ornatılmaytuǵın úskeneler, transport quralları, imarat hám qurılımlar

2. Tiykarǵı fondlarǵa neler kiredi?

- A) Kárxanalardıń barlıq miynet quralları hám miynet predmetleri
- B) Kárxanalardıń barlıq islep shıǵarıw quralları
- C) Kárxanalardıń barlıq miynet quralları
- D) Kárxanalardıń barlıq tiykarǵı óndiris fondları

3. Tiykarǵı fondlardıń túrleri.

- A) Islep shıǵarıwǵa baylanıslı bolmaǵan binálar, qurılımlar ásbap úskeneler, uzatıw úskeneleri, transport quralları, inventar hám úskeneler.
- B) Islep shıǵarıw imaratları, qurılımlar, uzatıw úskeneleri hám kúsh beriwshi hám jumıs orınlawshı mashinalar, inventar hám úskeneler.

C) Islep shıǵarıw hám naislep shıǵarıw áhmiyetine iye bolǵan imarat, qurılma, mashina hám úskeneler, transport quralları

D) Hámme amortizaciya esaplanatuǵın imarat, qurılma, mashina hám úskeneler, transport quralları

4. Kárxanalardıń investiciyalıq xızmeti obyektlerin kórsetiń.

A) qısqa hám uzaq múddetli.

B) qımbat bahalı qaǵazlar

C) real hám materiallıq emes aktivler

D) imarat hám inshaatlar, pul qarjıları

5. Uzaq múddetli investiciya derekleri

A) Óz qarjıları, tartılǵan pul qarjılar, qarızǵa alınǵan qarjılar, byudjet qarjıları

B) SHólkemlestiriwshilerdiń aǵzalıq tólemleri, payda, amortizaciya ajratpaları, kommerciyalıq banklerdiń uzaq múddetli kreditleri, lizing krediti, byudjet qarjıları

C) Óz qarjıları, tartılatuǵın hám qarızǵa alınatuǵın qarjılar, shet ellik investorlardıń qarjıları, byudjetden ajratılatuǵın qarjılar

D) Shet ellik investorlardıń qarjıları, shólkemlestiriwshilerdiń qarjıları, qarızǵa alınatuǵın qarjılar, payda, amortizaciya ajratpaları

6. Kárxananiń innovaciyalıq siyasatı mazmunın anıqlań.

A) kárxananiń investiciyalıq xızmeti

B) kárxananiń jańa ónim túrin jaratıw processı

C) kárxananiń siyasiy hám sociallıq tárepleri

D) kárxananiń túrli tarawlardagı jańalıqlarǵa bolǵan óz-ara qatnası

III-BÓLIM. ÚY XOJALIQLARI FINANSI

21-bap. ÚY XOJALIQLARI FINANSI EKONOMIKALIQ

KATEGORIYA SIPATINDA

21.1. Úy xojalıqları finansınıń social –ekonomikalıq mazmunı hám funkciyaları

Úy-xojalıqları finansı hár bir mámleket finans sistemasınıń ajıralmas quramlı elementi esaplanadı. Bir tárepten, úy xojalıqları óndiris faktorlarınıń (miynet, jer, kapital, isbilermenlik qábileti hám basqalardıń) jeke iyeleri esaplanadı hám usı tiykarda ózleriniń dáramatlar derekleri hám finanslıq dúzilmelerin qalıplestiredi. Basqa bir tárepten bolsa, úy xojalıqları ekonomikada tovarlar hám xızmetlerdi tutınıwshılar sıpatında shıǵadı hám bazar talabın belgilep beredi. Bir waqıttıń ózinde, úy xojalıqları jámiyet jalpı dáramatınıń bir bólimin jamǵaradı, real hám finanslıq aktivlerdi satıp alıw arqalı finanslıq rezervlerdi jaratıwda qatnasadı, salıq tólemleri arqalı bolsa mámlekettiń oraylastırılǵan finanslıq fondların qalıplestiriwde zárúrli rol oynaydı.

Ádette, «úy xojalıǵı» atamasınan milliy statistikada xalıqtan ibarat bolǵan institucionallıq birlikti sáwlelendiriw ushın paydalanıw kerek. Sonıń ushın da BMSH tárepinen usınılǵan Milliy esaplar sistemasınıń zamanagóy xalıqaralıq standartı úy xojalıǵın birden bir jasaw sheńberinde birgelikte jasaytuǵın, uluwma fondqa ózleriniń dáramatları hám baylıqların tolıq yamasa belgili bólimin ótkizip atırǵan hám ayırım tovarlar jáne xızmetlerdi, eń tiykarınan úy-jay hám tutınıw ónimlerin uluwma túrde tutınıp atırǵan insanalardıń úlken bolmaǵan toparı, dep táriypleydi⁵⁹.

Úy xojalıǵın xojalıq júritiwdiń gárezsiz ekonomikalıq hám finanslıq birligi sıpatında ajratılıwı tómendegi kriteriyalar tiykarında ámelge asırılıwı zárúr:

- birgelikte jasaw;
- uluwma byudjettiń bar bolıwı;
- ekonomikalıq qararlardı birgelikte qabil qılıw.

Úy xojalıqları finansı finans sistemasınıń zárúrli elementi esaplanadı. Ekonomikalıq kategoriya sıpatında ol úy xojalıqlarında tutınıw máqsetleri hám toplaw ushın pul qarjıları fondların qalıplestiriw, olardı bólistiriw hám paydalanıwǵa tiyisli bolǵan ekonomikalıq qatnasıqlar jıyındısınan ibarat. Úy xojalıqları finansına tómendegishe xarakteristika beriw múmkin: úy xojalıqlarında tutınıw máqsetleri hám toplaw ushın pul qarjıları fondların qalıplestiriw, olardı bólistiriw hám paydalanıwǵa tiyisli bolǵan ekonomikalıq qatnasıqlar jıyındısına úy xojalıqları finansı dep ataladı;

⁵⁹ Финансово-кредитный энциклопедический словарь / Под общ. ред. А.Г.Грязновой. – М.: 2002. с. 299.

özleriniń social-ekonomikalıq xızmetleri processinde úy xojalıqları hám olardıń ayırıqsha aǵzaları qatnasıwında pul qarjıları máqsetli fondların qalıplestiriw, bólistiriw hám paydalanıw barısında júzege keletuǵın pul qatnasıqlarınıń jıyındısı **úy xojalıqları finansı** dep ataladı.

Úy xojalıqları finansı – bul shańaraqtıń ayırım aǵzaları tárepinen óz xızmeti dawamında turmıslıq mıtájliklerdi támiyinlew máqsetinde pul fondların dúziw, bólistiriw hám paydalanıwdı ámelge asırıwǵa baylanıslı pul qatnasıqları.⁶⁰

Úy xojalıqları hám mámleket ortasındaǵı finanslıq qatnasıqlardı ámelge asırıw processinde milliy dáramattıń ekilemshi qayta bólistiriliwi payda boladı. Sonıń menen birgelikte mámleket úy xojalıqlarına tiyisli bolǵan dáramat hám aqırǵı tutınıwdıń ólshemine tásir etiwge ılayıq. Bunda, tómendegiler arqalı ámelge asırılıwı múmkin:

- salıqlı tártipke salıw;
- miynet haqını tólew stavkaların ornatiw;
- birinshi dárejeli zárúrli ónimler bahaların tártipke salıw;
- jeńillikler sisteması;
- den sawlıqtı saqlaw hám bilimlendiriwdi byudjetten finanslastırıw arqalı sociallıq támiynattı rawajlandırıw hám basqalar.

Keyingi jıllarda ayırım ellerde natural formadaǵı sociallıq transfertlar úy xojalıqları aqırǵı tutınıwshı quramlı dúzilisiniń 15 %dan kóbirek bolǵan bólimin quraydı. Bul úy xojalıqlarına xızmet kórsetip atırǵan mámleketlik mekemeleri hám kommerciyalıq emes shólkemlerdiń bilimlendiriw, den sawlıqtı saqlaw, úy–jay-kommunal xojalıǵı, mádeniyattaǵı usınılǵan materiallıq jeńilliklerinen ibarat.

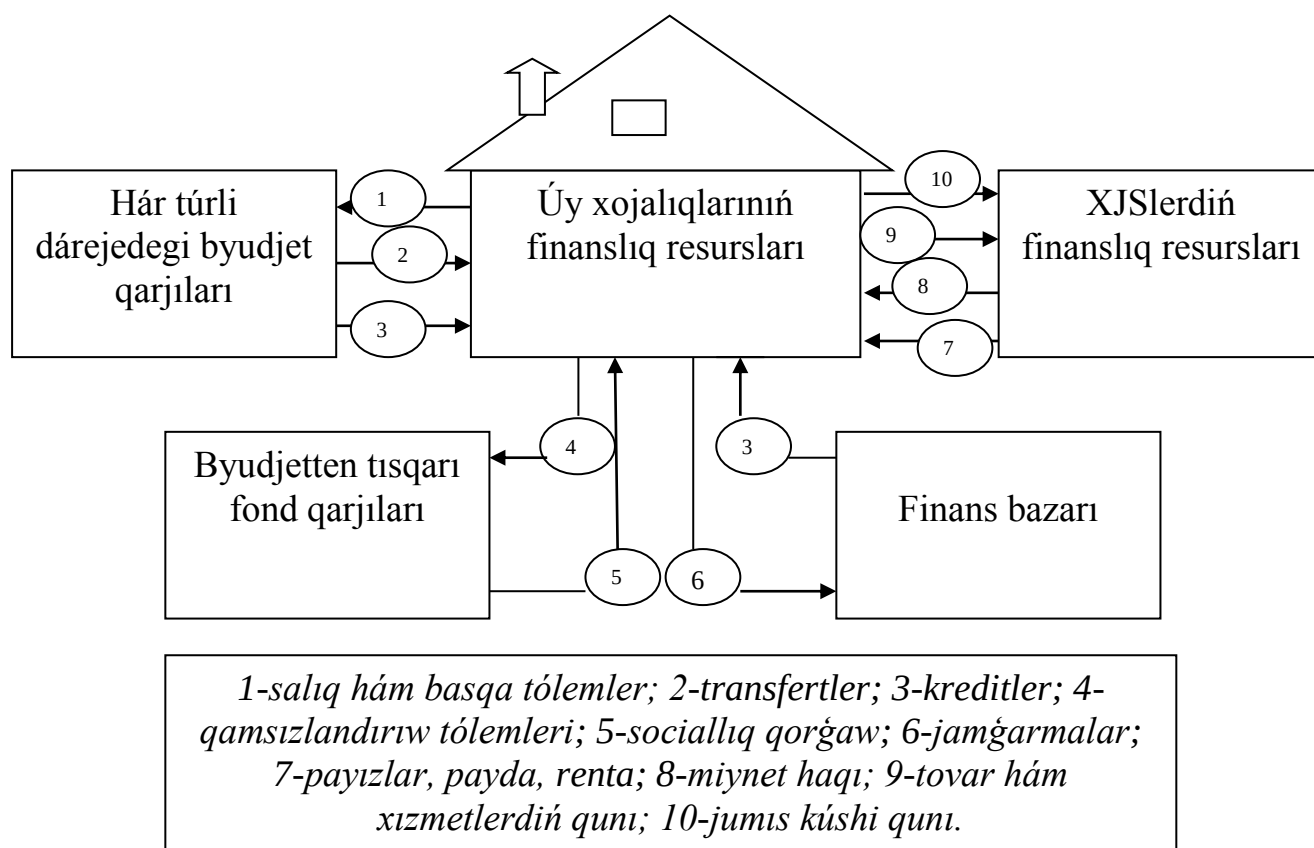
Úy xojalıqlarınıń ózleri ortasındaǵı finanslıq qatnasıqlar úy xojalıqları sektorınıń ishinde finanslıq resurslardıń háreketleniwi processinde júzege keletuǵın qatnasıqlar sıpatında qaraladı. Finanstıń bul tarawına, sonıń ishinde, tómendegilerdi kiritiw múmkin:

- fermer xojalıqlarınıń sherikliktegi máqsetli fondları;

⁶⁰ R.D. Dusmuratov. Moliya./ Darslik – T.: «Fan va texnologiya», 2013. b 430.

- tutınıw kooperaciyasına xızmet kórsetiwshi fondlar;
- úy xojalıqları ortasındaǵı rásmiy bolmaǵan kredit qatnasıqları;
- úy xojalıqları sektori shegarasında sherikliktegi pul fondların qáıplestiriw hám olardan paydalanıw boyınsha basqa qatnasıqlar.

Úy xojalıqlarınıń finanslıq institutlar menen óz ara baylanısları finanslıq qatnasıqlardıń ayrıqsha toparın sáwlelendiredi. Olardıń kredit mekemeleri menen qatnasıqları úy xojalıǵı byudjeti deficitin toltırıw (tutınıw krediti járdeminde), bos turǵan pul qarjıların bank esap betlerinde jaylastırıw yamasa olardı saqlaw hám toplaw máqsetinde basqa finanslıq aktivlerge qoyıw arqalı payda boladı. Úy xojalıqlarınıń qamsızlandırıw kompaniyaları menen bolatuǵın qatnasıqları bolsa túrli kórinistegi qamsızlandırıw fondların qáıplestiriw hám olardan paydalanıw processinde sáwlelenedi.



21.1.1-sızılma. Úy xojalıqlarınıń finanslıq resursları hám olardıń sheńberli aylanısı

Finansın mazmunı onıń funkciyaları arqalı payda bolǵanı ushın úy xojalıqları finansın mazmunı da onıń funkciyaları járdeminde sáwlelenedi.

Úy xojalıqları finansın funkciyaları tómendegilerden ibarat bolıwı múmkin:

- bólistiriw;
- tákirar islep shıǵarıw;
- qadaǵalaw;
- tártipke salıw;
- qızıqtırıw;
- sociallıq.

Úy xojalıqları finansı bólistiriw funkciyasın ámelge asırıwı xalıqtıń turmıs qarjıları fondın dúziwdi ańlatadı, insandı tákirar islep shıǵarıw ushın ekonomikalıq tiykar jaratadı.

Úy xojalıqlarınń úlesine tuwrı kelgen milliy dáramattıń bir bólegi úy xojalıqları finansın bólistiriw funkciyası átirapında onıń barlıq qatnasıwshıları ortasında anaw yamasa mınaw proporciyalarda bólistiriledi.

Bul jerde úy xojalıqları finansın tákirar islep shıǵarıw funkciyası ayrıqsha rol oynaydı. Úy xojalıqları dáramatları, qárejetleri hám fondlarınń ósiwi jámiyetge tákirar islep shıǵarıw processı ushın materiallıq tiykar bolıp xızmet qıladı.

Bazar ekonomikası jaǵdayında úy xojalıqları ǵárezsiz xojalıq júritiwshi subyekt esaplanadı, yaǵnıy úy xojalıqları aǵzalarınń turmıs dárejesi onıń úlesine tuwrı keletuǵın dáramattıń ólshemine tolıq baylanıslı bolıp tabıladı. Sonday-aq, úy xojalıqlarınń abadanlıǵın qollap - quwatlaw hám olardı rawajlandırıw ushın olarlıń byudjetleriniń jaǵdayları, olarǵa tiyisli bolǵan dáramatlardıń bólistiriliwi, dáramat derekleriniń dinamikası ústinen qadaǵalaw da obyektiv túrde zárúrli. Mine usılarda úy xojalıqları finansın qadaǵalaw funkciyası ózin payda etedi.

Úy xojalıqları finansı tártipke salıw funkciyasın payda bolıwın tómendegi eki kóz qarastan qaraw máqsetke muwapıq:

- makroekonomika;
- mikroekonomika.

Makroekonomikalıq táreplerinen úy xojalıqları finansı, bir waqıttıń ózinde, mámleket tárepinen ekonomikanı tártipke salıwdıń obyektı hám instrumenti esaplanadı. Úy xojalıqları finansın tártipke salıp, mámleket, eń dáslep:

- bazar qatnasıqlarına tán bolǵan dáramatlardı differenciaciyalaw mashqalasınıń ótkirligin kemeyttiredi;

- xalıq dáramatları dereginiń quramlı dúzilisi hám dinamikasındaǵı tendenciyalardı qalıplestiredi;

- tutınıwdıń minimal dárejesin tártipke saladı;

- úy xojalıqlarınıń investiciyalıq potencialına tásir kórsetedi.

Mikroekonomikalıq jantasıw táreplerinen bolsa úy xojalıqlarınıń ekonomikasınıń túrli qatnasıwshıları ortasındaǵı jeterli dárejede quramalı bolǵan qatnasıqlar jıyındısına tiykarlanadı. Bul qatnasıqlar jası barıwındaǵı parıqlar, xarakterdiń belgileri, adamlardıń minez-qulıqları, olar dáramatları hám mútájlikleriniń hár qıylı dárejesi menen belgilenedi. Bul jerde «olardı tártipke salıw» degende, úy xojalıǵınıń bir aǵzasına tuwrı keletuǵın dáramattıń bir bólimi ózgertiliwi názerde tutılıp atır.

Úy xojalıqları finansınıń qızıqtırıwshı funkciyası túrli forma hám mazmunda ózin sáwlelendiredi. Bir tárepten, ol ózi ósip barıwshı mútájliklerin qanaatlandırıw ushın zárúrli bolǵan dáramatlardı úy xojalıqları tárepinen asırıwǵa umtılw sebepli payda boladı. Basqa bir tárepten bolsa, úy xojalıqları dáramatlarınıń ósiwi miynet xızmetiniń sapası hám nátiyjelerine tiykarlangan bolıw kerek.

Úy xojalıqları finansı ámel etiwiniń sociallıq baǵdarı, tárepleri oǵan tiyisli bolǵan joqarıdaǵı barlıq funkciyalardıń analizinde baqlanadı. Solay bolıwına qaramastan, sociallıq funkciyanıń úy xojalıqları finansına tiyisli bolǵan ayrıqsha funkciya sıpatında qaralıwın, málim bir mánistegi, jeterli dárejede tiykarlangan dep esaplaw múmkin. Sebebi úy xojalıqlarınıń dáramatları, qárejetleri hám fondları xalıq hám onıń ayrıqsha toparları social-ekonomikalıq jaǵdayın tikkeley sáwlelendiredi, táreptiń qalıplesiwi hám demografıyalıq processlerge óz tásirin kórsetedi. Mine usı mániste, úy xojalıqları finansı jámiyettiń barlıq aǵzalarınıń turmıslıq támiyinleniw dárejesin qalıplestiriw hám tutınıw talabı quramlı dúzilisiniń ózgesheliklerin anıqlaydı, xalıq dáramatlarınıń bólistiriwdegi baylanıslıqlardı sáwlelendiredi.

21.2. Úy xojalıqlarında finanslıq qararlar qabıl etiwdiń ózine tán ózgeshelikleri

Úy xojalıǵı ekonomikalıq hám finanslıq qararlardı ġárezsiz túrde qabıl etiwshi xojalıq júritiwshi subyekt esaplanadı. Social-ekonomikalıq sistemadaǵı úy xojalıǵınıń bunday ornı onıń máqsetke baǵdarlanganlıǵı xızmeti hám olar tárepinen qabıl etiliwi zárúr bolǵan qararlardıń ózine baylanıslıǵın belgilep beredi.

Úy xojalıǵı tárepinen finanslıq qararlar qabıl qılınatuǵın normalar hám qaǵıydalar sırtqı faktorlar táhiri nátiyjesinde qalıplesedi. Bunday sırtqı faktorlarǵa tómendegiler kiredi:

- sociallıq qatnasıqlardı normativ-huqıqıy tártipke salıw;
- uluwma ekonomikalıq jaǵday;
- quramlı ózgerisler;
- inflyaciyalıq kútiliwler;
- investiciyalıq ortalıq;
- mámlekettiń sociallıq siyaseti hám basqalar.

Úy xojalıǵınıń finanslıq háreketi qurılatuǵın ishki normalar sisteması tómendegilerge baylanıslı:

- social - mádeniy ortalıq, sonlıqtan, sociallıq jaǵdayı, bilimlilik dárejesi, úy xojalıǵınan tısqarıdaǵı hám onıń ishindegi sociallıq baylanıslar, dem alıw formaları hám basqalarǵa;

- úy xojalıǵı xızmetiniń ekonomikalıq hám huqıqıy xarakteristikası, sonıń ishinde, ekonomikalıq hárekettiń tipine, isbilermen ornınıń yuridikalıq tárepten belgilengenligine hám basqalarǵa;

- morallıq principiǵerge, jeke potencialına–buǵan pikir júritiwdiń ózine tán ózgeshelikleri, riskke qaray qádem taslawǵa ılayıqlıǵı hám t.b. kiredi.

Úy xojalıǵınıń finanslıq qararın resurs tárepten támiyinlew tómendegi derekler esabınan ámelge asırıladı:

- dáslepki derekler;
- jamǵarılatuǵın derekler;
- aǵımdaǵı derekler.

Resurslar dáslepki derekleriniń quramı miyras boyınsha yamasa koshpes múlik, naq pullar, finanslıq aktivlerdiń sawǵa etiliwi nátiyjesinde berilgen baylıqlardıń túrli materiallıq formalarınan ibarat.

Funkcional mólsherlengenligine qaray úy xojalıqlarınıń finanslıq resursları tómendegi quramlı dúzilmege iye bolıwı múmkin:

- aǵımdaǵı qárejetler ushın mólsherlengen pul qarjıları – azıq - awqat ónimleri, azıq – awqatlıq emes ónimleriniń ayırım túrlerin (ayaq kiyim, kiyim kenshek, bas kiyim) satıp alıw qárejetleri, dáwirli túrde tutınılatuǵın xızmetlerdiń haqı hám t.b.;

- kapital qárejetler ushın mólsherlengen pul qarjıları – uzaq dáwir paydalanıwǵa mólsherlengen tovarlar (mebel, úy - jay, transport quralları) ushın qárejetler, úy xojalıǵı aǵzaları tárepinen tutınılatuǵın xızmetlerdiń (bilimlendiriw, medicinalıq xızmet kórsetiw, sayaxatlıq jollanbaları) haqını tólew;

- pul fondları.

Úy xojalıqları belgili bir dáwirdegi finanslıq qararlarınıń jıyındısı olardıń finanslıq háreketin belgilep beredi. Úy xojalıǵındaǵı finanslıq qararlar, qanday bolıwınan qaramastan, bári bir olardıń pul fondların qalıplestiriw hám olardan paydalanıw menen baylanıslı.

Úy xojalıqlarınıń finanslıq qararları bir-biri menen tıǵız túrde baylanısqa tómendegi bloklardı qamtıp aladı:

- úy xojalıǵınıń dáramatların qalıplestiriw;
- tutınıw qárejetleriniń kólemi hám quramlı dúzilisi;
- jamǵarılatuǵın fondlardı jaratıw imkánıyatı hám zárúrligi.

Úy xojalıqları dárejesinde dáramatlardı qalıplestiriw boyınsha finanslıq qararlar tómendegilerge baylanıslı boladı:

- mal-múlik hám onnan paydalanıw imkánıyatınıń bar bolıwına;

- úy xojalıǵı qatnasıwshıları jumıs waqtı fondınıń bólistiriliwine–úy xojalıǵı aǵzaları islewshileriniń sanı, olardıń jumıs orınları, jumıs waqtı rejimi hám t.b.;

- úy xojalıǵı aǵzalarınıń iniciativasına, xızmetine hám insan kapitalınan paydalanıwǵa;

- úy xojalıǵı xızmet kórsetetuǵın sırtqı ortalıqqa.

Úy xojalıqlarınıń tutınıw fondı minimal hám racional tutınıw byudjetleri yamasa jáne de detallastırılǵan túrde tómendegishe klassifikaciya etiliwi múmkin:

- turmıslıq minimum byudjeti;

- minimal tutınıw byudjeti;

- optimal tutınıw byudjeti.

Turmıslıq minimum byudjeti óz ishine úy xojalıǵı aǵzalarınıń minimal, ádette, fiziologiyalıq mıtájliklerin qanaatlandırıwǵa mólsherlengen azıq-awqat hám azıq-awqatlıq emes tovarları hám xızmetleri toplamın qamtıp alıwshı tutınıw sebeti tiykarında anıqlanadı.

Minimal tutınıw byudjeti úy xojalıǵı aǵzalarınıń salıstırǵanda keńirek bolǵan mıtájliklerin qanaatlandırıwǵa imkáníyat beredi hám tutınıwdıń tikleniwshi dárejesin támiyinleydi.

Optimal tutınıw byudjeti bolsa úy xojalıǵı dárejesinde insan kapitalın keńeyttirilgen tákirar islep shıǵarıwdı támiyinlew hám rawajlandırıwǵa finanslıq imkáníyat jaratadı. Optimal tutınıw byudjetin tómendegi eki dárejedegi byudjetlerge ajratıw múmkin:

- ortasha dárejedegi jeterlik byudjeti;

- joqarı dárejedegi jeterlik byudjeti.

Tutınıwǵa qárejetlerdiń hár qanday kórinisi hám onıń uluwma kólemine baylanıslı hár qanday finanslıq qararlar úy xojalıqları belgili bir kórinistegi byudjetleri átirapındaǵı racional tańlawǵa tiykarlanadı. Dáramatlardıń ósiwi menen tutınıwdıń kólemi artadı hám onıń quramlı dúzilisi ózgeredi. Biraq, bul jaǵdayda da tutınıwdıń ósiw qáddileri dáramattıń ósiw qáddilerinen pásliginshe qala beriwi zárúr.

Bunday nizamlıq «tiykarǵı psixologiyalıq nızam» atamasın alǵan.⁶¹ Finanslıq qararlarda bul úy xojalıǵı tutınıw fondı hám jamǵarmalar baǵdarın optimallastırıw tendenciyası sıpatında payda boladı.

21.3. Úy xojalıqları byudjetiniń dáramatları hám qárejetleri

Belgili bir dáwirde úy xojalıqlarınıń ıqtıyarına kelip túsiwshi pul qarjıları summaları olardıń dáramatları dep ataladı. Bunday dáramatlar túrli formalarda payda boladı, muǵdar hám sapa kórsetkishleri sisteması menen ólshenedi, ekonomikalıq mazmunına qaray túrli dereklerden payda tabadı.

Eń uluwma kóriniste, úy xojalıqlarınıń jámi dáramatlarınıń eki topǵa ajıratıw múmkin:

- úy xojalıqlarınıń natural túrindegi dáramatları;
- úy xojalıqlarınıń pul túrindegi dáramatları.

Natural dáramatlar tovar túrine iye emes hám olar ózin-ózi támiyinlewge mólsherlengen úy xojalıǵı aǵzaları miynetiniń nátiyjesinen ibarat boladı. Olardıń quramına tómendegiler kiriwi múmkin:

- jeke járdemshi xojalıqtan alınǵan ónimler;
- úy xojalıqlarında tutınılatuǵın hám awıl xojalıǵı kárxanalarından alınǵan natural tólemler.

Túrli derekler esabınan úy xojalıqlarınıń ıqtıyarına kelip túsiwshi pul qarjılarınıń barlıq summası **pul dáramatları** dep ataladı. Úy xojalıqları pul dáramatlarınıń analiz etiwdiń tiykarı xalıqtıń jeke dáramatları esaplanadı, olar tómendegi kórsetkishler járdeminde esaplanadı:

- nominal dáramatlar;
- iyesi bólingen dáramatlar;
- real dáramatlar.

⁶¹ Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. - М., 1999. с.96.

Úy xojalıǵı aǵzalarınń belgili bir dáwirdegi jeke dáramatları toplamının puldaǵı kórinisine nominal dáramatlar dep ataladı. Bul kórsetkishsalıqqa tartıw dárejesi hám bahalar dinamikasına baylanıslı bolmaǵan jaǵdayda dáramatlardı xarakterleydi. Úy xojalıqları nominal dáramatlarınń JIÓdegi salmaǵı hár bir mámleket milliy xojalıǵının rawajlanıw dárejesine baylanıslı bolıp, rawajlangan ellerde onıń dárejesi 65-75 % átirapında terbeledi.

Salıqlar hám basqa májbúriy tólemler tóleneninen soń úy xojalıǵının iqtıyarında qalatıǵın dáramatlardıń puldaǵı kórinisine úy xojalıǵının iyesi bólingen dáramatı dep ataladı. Bul dáramat aqırǵı tutınıw hám toplaw ushın mólsherlengen. Úy xojalıqları iyesi bólingen dáramatlarınń ósiwi xalıqtıń finanslıq imkániyatların potencially túrde keńeyttiredi, islep shıǵarıwdı qızıqtırıwdıń bazar mexanizmlerin aktivlestiredi. Rawajlangan mámleketlerde úy xojalıqları iyesi bólingen dáramatlarınń JIÓdegi salmaǵı 70 %dı quramaqta.

Bahalar dárejesine salıstırǵanda ózertirilgen iyesi bólingen dáramat úy xojalıqlarının real iyesi bólingen dáramatı dep ataladı. Bul kórsetkishnominal dáramatlardıń real satıp alıw qábiletin ózinde sáwlelendiredi.

Úy xojalıqlarının pul dáramatları túrli derekler esabınan qalıplesedi hám olardıń byudjetlerine kelip túsedı. Olardıń eń tiykarǵıları qatarına tómendegilerdi kórsetiw múmkin:

- miynet haqı;
- sociallıq tólemler;
- isbilermenlik xızmetinen keliwshi dáramatlar;
- mal-múlikten keliwshi dáramatlar.

Miynet haqının quramına tómendegiler kiredi:

- orınlangan jumıslar bahası, tarif stavkaları hám lawazımlı okladları boyınsha is haqının esaplangan summaları;
- qızıqtırırwshı ústeme hám qosımshalar;
- jumıs rejimi hám miynet sharayatları menen baylanıslı bolǵan kompensaciyalıq tólemler;

- sıylıqlar hám bir mártelik qızıqtırıwshı tólemler;
- hár jıllıq hám qosımsha miynet dem alıslarına tólemler;
- sapar qárejetleri;
- berilgen arawlı kiyim - bas hám arawlı awqatlanıwdıń qunı hám basqalar.

Sociallıq tólemler (sociallıq transfertlar) óziniń áhmiyetine qaray úy xojalıqları pul dáramatlarınıń quramlı dúzilisinde ekinshi orındı iyeleydi. Olardı túrli belgiler hám tiykarlar boyınsha klassifikaciyalaw múmkin. Sonlıqtan, klassifikaciya kriteriyaları sıpatında tómendegilerdi atap ótiw máqsetke muwapıq bolıp tabıladı:

- ekonomikalıq mazmunına qaray;
- sociallıq tólemlerdiń túri boyınsha;
- finanslastırıw dereklerine qaray.

Ekonomikalıq mazmunına qaray sociallıq tólemlerdiń tómendegi kórinisleri bar:

- miynet pensiyaları menen baylanıslı bolğan tólemler-miynet, sociallıq hám áskeriy pensiyalar;
- sociallıq xarakterdegi tólemler–kem támiyinlengen shańaraqlarğa, bala tárbiyalanıwı boyınsha, hámiledarlıq hám tuwıw boyınsha;
- individual paydalanıw xızmetleri menen baylanıslı bolğan tólemler–den sawlıqtı saqlaw, bilimlendiriw, basqa kommerciyalıq emes shólkemler xızmetlerin tólew;
- sheklengen háreketke iye bolğan tólemler–jumıssızlıq boyınsha napaqalar, stipendiyalar.

Ózleriniń túri boyınsha sociallıq tólemler tómendegi kórinislerge iye bolıwı múmkin:

- pensiyalar–miynet, sociallıq hám áskeriy pensiyalar;
- napaqalar–kem támiyinlengen puqaralarğa napaqalar, balalı analıq napaqası, jumıssızlıq boyınsha napaqa hám basqalar;
- stipendiyalar–joqarı, orta-arawlı hám kásiplik bilimlendiriw, kurslar oqıwshılarına, doktorantlarğa stipendiyalar;

- jeñillikli tólemner, kompensaciýalar, subsidiýalar–úy-jay-kommunalıq xızmetlerine, transport xızmetleri, sanatoriya-kurort dawalawları hám dawalaw quralları menen támiyinlew xızmetlerin tólew, úy-jay satıp alıwğa subsidiya hám basqalar;

- qamsızlandırıw qaplamaları–kórsetilmegen sebepler boyınsha qamsızlandırıw hádiyesi júz bergendegi tólemner;

- materiallıq járdem–jumıssızlar hám májbúriy kóship ótkenlerge bir mártelik tólemner hám basqalar.

Finanslastırıw dereklerine qaray sociallıq tólemnerdiń tómendegi kórinisleri bar:

- barlıq dárejedegi byudjetlerden qarjılanatuǵın sociallıq tólemner: respublika byudjetinen – urıs qatnasıwshıları hám mayıpların, jawınger háreketler nuraniyların sociallıq tárepten qollap-quwatlaw ilajları; regionallıq hám jergilikli byudjetlerden–miynet nuranitları, tılda xızmet kórsetken miynetkeshlerin sociallıq tárepten qollap-quwatlaw ilajları, túrli formadaǵı ústeme hám qosımshalar;

- mámleketlik byudjetten tısqarı fondlarınıń byudjetlerinen qarjılanatuǵın sociallıq tólemner: Pensiya jamǵarmasınıń byudjeti esabınan–miynet, sociallıq pensiyalar, áskeriy xızmetler hám olardıń shańaraqlarına pensiyalar; sociallıq qamsızlandırıw fondı qarjıları esabınan–waqtınshalıq miynet qáiletin joǵaltqanlıǵı ushın napaqalar, shańaraqlıq hám balalı analıq napaqaları hám t.b.

- kárxanalardıń qarjıları esabınan qarjılanatuǵın sociallıq tólemner–pensiyalarga ústemeler, pensiyaga shıǵatuǵınlarğa bir mártelik napaqalar hám basqalar;

- kásiplik awqamları qarjıları esabınan qarjınatuǵın sociallıq tólemner–shańaraqlıq jaǵdaylarğa qaray túrli bir mártelik napaqalar hám basqalar.

Sociallıq tólemnerdi materiallıq-buyımlasqan quramına qaray úsh kóriniske ajratıw múmkin:

- pul qarjıları menen járdemlesiw;
- jeñillikler;
- natural kórinistegi járdem.

Bul tarawdaǵı barlıq jeńilliklerdi nızamlı túrde tártipke keltiriw eń keminde tómendegi úsh wazıypanıń sheshiliwin ańlatadı:

- jeńilliklerdiń usınıs etiliw formaların ózgerttiriw (natural jeńilliklerdi pul kompensaciýaları menen almasıwıw) hám byudjet resurslarınń sheklengenligi ushın qarjılanıwınıń ilajı bolmaǵan kóplegen jeńilliklerdi biykar qılıw;

- obyektiv túrde mıtáj bolǵan, kásiplik kriteriyaları hám ayrıqsha xızmetler belgileri boyınsha mánzilli qollap-quwatlawǵa ótiw;

- sociallıq qollap-quwatlaw ilajlarınń finanslastırıw dereklerin qatań shegaralaw.

Úy xojalıqları tárepinen tutınıwǵa, májbúriy tólemlerdi ámelge asırıwǵa hám jamǵarıwǵa baǵdarlanatuǵın pul qarjıları úy xojalıqları byudjetleriniń qárejetler bólimin qurap, olardıń qárejetleri dep ataladı. Ekonomikalıq ádebiyatlarda úy xojalıqlarınıń qárejetleri tómendegiler boyınsha klassifikaciýalanadı:

- dáwirlik táreplerinen;
- qárejetlerdiń túrleri boyınsha;
- qárejetlerdiń funkcionallıq mólsherlengenlikke baylanıslıǵına qaray;
- májbúriy dárejesi boyınsha;
- tólemlerdiń avtonomlıq xarakterine qaray;
- tutınıw hám jamǵarıwǵa baǵdarlanıp atırǵan real pul qárejetleriniń túrleri boyınsha.

Dáwirlik táreplerinen úy xojalıqlarınıń qárejetleri tómendegilerge bólinedi:

- qısqa múddetli qárejetler;
- orta múddetli qárejetler;
- uzaq múddetli qárejetler.

Qárejetlerdiń túrleri boyınsha úy xojalıqlarınıń qárejetleri tómendegilerden quraladı:

- aǵımdaǵı qárejetler;
- kapital qárejetler.

Úy xojalıqlarınıń qárejetleri funkcionallıq mólsherlengenligine qaray tómendegilerden ibarat:

- jeke tutınıw qárejetleri;
- salıqlar hám basqa májbúriy tólemler;
- pul toplamları hám jamgarmalar.

Avtonomlıq xarakterine qaray úy xojalıqlarınıń qárejetleri ekige bólinedi:

- dáramatlardıń ólshemine baylanıslı bolmağan hám turmıslıq minimum dárejesine rásmiy muwapıq keliwshi avtonom (keskin, qatań) qárejetler;
- dáramatlardıń dinamikasına baylanıslı bolğan elastikalıq qárejetler.

Ayırım jaǵdaylarda úy xojalıqları qárejetleriniń mine usınday klassifikaciyalanıwı átirapında kem elastikalıq qárejetler ayrıqsha topaǵa ajratıladı hám onıń quramına úy-jay-kommunal xızmetleri hám transport shıǵınların tólew menen baylanıslı bolğan qárejetler kiritiledi.

Real pul qárejetleriniń túrleri boyınsha da úy xojalıqlarınıń qárejetleri eki topardan quraladı:

- tutınıwǵa baǵdarlangan qárejetler;
- jamǵarıwǵa baǵdarlangan qárejetler

Úy xojalıqlarınıń tutınıwǵa baǵdarlangan qárejetleri olar tárepinen juwmaqlawshı tovarlar hám xızmetlerdi satıp alıwǵa sarıplanatuǵın iyesi bólingen dáramattıń bir bóliminen ibarat. Tutınıw qárejetleriniń kólemi tómendegilerge baylanıslı:

- iyesi bólingen dáramatqa;
- bahalar dárejesine;
- tutınıwshılardıń mal-múliklerine;
- real payız stavkalarına;
- tutınıw boyınsha qarızdarlıqtıń muǵdarına;
- tutınıwshılardıń salıqqa tartılıw dárejesine.

Úy xojalıqları byudjetlerindeki tutınıw qárejetleri subyektiv faktorlarǵa da tásirsheń bolıp, olardıń arasınan tómendegilerdi ayrıqsha ajratıp kórsetiw múmkin:

- tutınıwǵa bolǵan umtılıwdıń shegarası;
- bahalardıń ózgeriwine salıstırǵanda tutınıwshılardıń kútiwi;
- pul dáramatları;
- salıqlar;
- tovarlardıń bar bolıwı hám basqalar.

Makroekonomikalıq tárepten úy xojalıqları byudjetleriniń tutınıw qárejetleri eki eń zárúrli ózgeshelikke iye:

- birinshiden, tutınıw qárejetleri jalpı ónim sheńberli aylanıwı modelinde jalpı talap hám jalpı qárejetlerdi shólkemlestiriwdiń eń úlken bólegi esaplanadı;

- ekinshiden, úy xojalıqları byudjetleriniń tutınıw qárejetleri qısqa múddetli dáwirde bántlik hám investiciyalar dárejesin tártipke salıw arqalı tásir etiw múmkin bolǵan jalpı talaptıń salıstırǵanda turaqlı quramı bolıp tabıladı.

Úy xojalıqları byudjetleri qárejetleri quramı, quramlı dúzilisi hám dinamikasını analiz qılıw, ádette, xalıqtıń dáramatları hám qárejetleri balansı tiykarında ámelge asırıladı.

Úy xojalıqları byudjetleri qárejetleri esabınan tovarlardı satıp alıw hám xızmetlerdi tólew óz ishine tómendegilerdi aladı:

- úy-jay hám kommunal xızmetlerdi, mádeniy xızmetlerdi, bilimlendiriw sisteması xızmetlerin tólew;

- dem alıw úyleri, sanatoriyalar, turistik putevkalar qárejetleri hám medicinalıq xızmetlerdi tólew;

- kino, teatr hám basqa tamashalar qárejetleri;
- passajir transportınıń barlıq túrlerin tólew qárejetleri;
- baylanıs xızmetlerin tólew;
- qalǵan basqa xızmetlerdi tólew.

Májbúriy tólemler hám ıqtıyarlı tólemler úy xojalıqları byudjetleri qárejetleriniń zárúrli elementi esaplanadı. Bul qárejetler, házirgi jaǵdayda, ósiw tendenciyasına iye bolıp, olar tómendegi faktorlar menen baylanısqa:

- birinshiden, xalıq isbilermenlik baslamasınıń keńeyiwi jeke tártiptegi isbilermenliklerdiń xojalıq hám sawda xızmetinen alınatuǵın salıq, basqa májbúriy tólemler hám jıyımlardıń da keńewi menen baqlanbaqta;

- ekinshiden, qamsızlandırıw sistemasınıń rawajlanıwı, kommerciyalıq emes sektordıń ósiwi (mısalı, túrli jámáátshilik shólkemleri, birlespeleri hám associaciyaları), bir tárepten, qamsızlandırıw boyınsha tólemlerdi kóbeytse, ekinshi tárepten, kommerciyalıq emes shólkemlerge ajratpalardı kóbeyttiredi;

- úshinshiden, tutınıw hám ipoteka kreditiniń rawajlanıwı úy xojalıqları byudjetleriniń qárejetlerinde «ssudalardı qaytarıw» hám «tovar krediti boyınsha payızlar» statyalarınıń joqarılátıwına alıp keledi.

Xalıq dáramatları hám qárejetleri balansı qárejetler bóliminiń basqa statyaları («amanatlar hám qımbat bahalı qaǵazlardagı jamǵarmalardıń ósiwi», «Shet el valyutalardı satıp alıw boyınsha xalıq qárejetleri» hám basqalar) toplaw processı átirapında úy xojalıqlarınıń finanslıq qatnasıqların sáwlelendiredi.

Juwmaqlaw

Bul bapta úy-xojalıqları finansınıń social-ekonomikalıq mazmunına toqtalıp ótken.

Úy xojalıǵı finansı hár bir mámleket finans sistemasınıń ajıralmas quramlı elementi esaplanadı. Bir tárepten, úy xojalıqları óndiris faktorlarınıń (miynet, jer, kapital, isbilermenlik qábileti hám basqalardıń) jeke iyeleri esaplanadı hám usı tiykarda ózleriniń dáramatlar derekleri hám finanslıq dúzilmelerin qalıplestiredi. Basqa bir tárepten bolsa, úy xojalıqları ekonomikada tovarlar hám xızmetlerdi tutınıwshılar sıpatında shıǵadı hám bazar talabın belgilep beredi. Bir waqıttıń ózinde, úy xojalıqları jámiyet jalpı dáramatınıń bir bólimin jamǵaradı, real hám finanslıq aktivlerdi satıp alıw arqalı finanslıq rezervlerdi jaratıwda qatnasadı, salıq tólemleri arqalı bolsa mámlekettiń oraylastırılǵan finanslıq fondların qalıplestiriwde zárúrli rol oynaydı.

Úy xojalıqları finansı – bul shańaraqtıń ayırım aǵzaları tárepinen óz xızmeti dawamında turmıshlıq mıtájliklerdi támiyinlew máqsetinde pul fondların dúziw,

bólistiriw hám paydalanıwdı ámelge asırıwǵa baylanıslı pul qatnasıqları ekenligi uqtılıp ótilgen.

Sonday-aq bul bapta úy xojalıǵı finanslıq resursları hám onıń sheńberli aylanıwı haqqında aytıp ótilgen.

Bazar ekonomikası jaǵdayında úy xojalıqları ǵárezsiz xojalıq júritiwshi subyekt esaplanadı, yaǵnıy úy xojalıqları aǵzalarınıń turmıs dárejesi onıń úlesine tuwrı keletuǵın dáramattıń ólshemine tolıq baylanıslı bolıp tabıladı.

Sebebi úy xojalıqlarınıń dáramatları, qárezjetleri hám fondları xalıq hám onıń ayırıqsha toparları social-ekonomikalıq jaǵdayın tikkeley sáwlelendiredi, táreptiń qalıplesiwi hám demografiyalıq processlerge óz tásirin kórsetedi. Mine usı mániste, úy xojalıqları finansı jámiyettiń barlıq aǵzalarınıń turmıslıq támiyinleniw dárejesin qalıplestiriw hám tutınıw talabı quramlı dúzilisiniń ózgesheliklerin anıqlaydı, xalıq dáramatlarınıń bólistiriwdegi baylanıslıqlardı sáwlelendiredi.

Tirek sózler:

Úy xojalıǵı finansı; nominal dáramat; real dáramat; salıq; fermer xojalıǵı; járdemshi xojalıq; natural túrindegi dáramat; tutınıw kooperaciyası; xalıq dáramatı; naq pul; tólem; jamǵarma; napaqa; stipendiya; pensiya; shańaraq byudjeti; tutınıw krediti; payız; payda; renta; sociallıq tólem; transfert; jumıs kúni qunı; tovar hám xızmetler qunı; miynet haqı; tutınıw sebeti.

Qadaǵalaw sorawları

1. Úy xojalıǵı dep nege aytıladı?
2. Úy xojalıqları finansınıń social - ekonomikalıq mazmunı neden ibarat?
3. Úy xojalıqları finansı dep nege aytıladı?
4. Úy xojalıqları finansı qanday funkciyalardı orınlaydı?
5. Úy xojalıǵınıń finanslıq resursların neler quraydı?
6. Turmıslıq minimum byudjeti qanday anıqlanadı?
7. Úy xojalıqları dáramatları dep nege aytıladı?
8. Úy xojalıqlarınıń qárezjetleri dep nege aytıladı?

9. Úy xojalıqlarınıń qárejetleri neler boyınsha klassifikaciyalanadı?
10. Xalıq dáramatları hám qárejetleri balansınıń eń uluwma kórinisi qanday bolıwı múmkin?

Test sorawları

1. Úy xojalıqlar finansınıń funkciyaları

- A) jobalastırıw hám analizlew funkciyası.
- B) toplaw hám qadaúalaw funkciyası.
- C) úzliksiz baylanıs hám islep shıǵarıw funkciyası.
- D) basqarıw hám sarıplaw funkciyası.

2. Úy xojalıqlardıń finanslıq resursları

- A) tiykargı fondlar, aylanba fondlar.
- B) materiallıq resurslar, materiallıq emes resurslar.
- C) miynet resursları, finanslıq resurslar
- D) tutınıw fondları, jamǵarma fondı

3. Úy xojalıqlar byudjeti bul:

- A) xojalıqtıń dáramatların qalıplestiriw
- B) pul qarjıları fondın payda etiw hám isletiw
- C) xojalıqtıń qárejetlerin qalıplestiriw
- D) úy xojalıqtıń pul dáramatları hám qárejetleri

4. Úy xojalıqlar pul dáramatları muǵdarına qaray:

- A) nominal hám real dáramatlar
- B) tiykargı hám qosımsha dáramatlar.
- C) turaqlı dáramatlar, bir mártelik dáramatlar.
- D) pullay hám natural dáramatlar.

5. Úy xojalıq byudjetiniń klassifikaciyası:

- A) aǵımdaǵı byudjet, keleshekli byudjet
- B) shereklik, yarım jıllıq hám jıllıq byudjet.
- C) kúndelik hám aylıq byudjeti.
- D) ápiwayı hám quramalı byudjet.

6. Úy xojalıqlardıń múlikten alatuǵın dáramatları:

- A) pensiya hám stipendiýalar
- B) dividendler, procentler, rentalar
- C) múlkti satıwdan alınatuǵın dáramatlar.
- D) jeke isbilermenlikten alınatuǵın dáramatlar.

7. Úy xojalıq byudjetiniń pul fondları

- A) shańaraqqa tiyisli pul qarjıları.
- B) shańaraqtıń naq hám bankdegi pul qarjıları.
- C) amanat dáptershesine qoyılǵan pullar.
- D) konvertelenetuǵın shet el valyutasındaǵı pul qarjıları

GLOSSARIY

Akciya – akcionerlik jámiyetiniń kapitalına úlestiń kiritilgenligi haqqında maǵluwmat hám onıń iyesine dividend kórinisindegi dáramattı alıw huqıqın beriwshi bahalı qaǵaz.

Akciya, obligaciya hám basqa qımbat bahalı qaǵazlar kursı – akciya, obligaciya hám basqa qımbat bahalı qaǵazlardıń fond birjasındaǵı bahası. Kurs dividend, payız muǵdarına tuwrı hám ssuda payızınıń dárejesine keri proporcional baylanıslıqta boladı.

Aylanıs qárejetleri – ónimler aylanısı processine xızmet etiwshi qárejetlerden ibarat. Olar eki kóriniste bolıwı múmkin: 1) satıp alıw - satıw processı menen baylanıslı bolǵan qárejetler (sap aylanıs qárejetleri); 2) islep shıǵarıw processiniń aylanıs tarawında da dawam etiwı menen baylanıslı bolǵan qárejetler (ónimlerdi saqlaw, artıp jónetiw, qadaqlaw hám basqalar).

Aylanıs kassa qarjısınıń norması - finans jılında Qaraqalpaqstan Respublikası byudjeti hám jergilikli byudjetler esap betlerinde turıwı múmkin bolǵan pul qarjılarınıń nızam hújjetleri menen belgilenetuǵın eń kem muǵdarı.

Amortizaciya fondı – ónimniń ózine túser qunı quramına kiritiletuǵın amortizaciya ajratpaları esabınan kárxanada jaratılatuǵın (júzege keltiriletuǵın, qalıplestiriletuǵın) pul qarjıları fondı.

Balanslıq payda – ónimniń ózine túser bahasına kiritiletuǵın barlıq qárejetler hám shıǵınlar jáne májbúriy tólemler shegirilgeninen sońǵı kárxananiń jalpı dáramatınıń bólegi. Balanslıq payda salıqqa tartılǵaǵa shekem bolǵan jalpı payda esaplanadı.

Bólistirilmegen payda salıǵı – ayrıqsha salıq tólewshi sıpatında tan alıǵan akcionerlik kompaniyaları, bankler hám basqa institutlar paydasınıń dividendlerge bólistirilmegen bóliminen alınadı.

Byudjet processı – Mámleket byudjetin dúziw, kórip shıǵıw, qabıl qılıw hám orınlaw, onıń orınlanıwın qadaǵalaw, orınlanıwı haqqındaǵı esabattı tayarlaw hám tastıyıqlaw, sonday - aq Mámleketlik byudjet dúzilisine kiriwshi byudjetler ortasındaǵı óz ara qatnasıqlardı tártipke salıw boyınsha nızamshılıq penen reglamentaciya etilgen hákimiyat organlarınıń xızmeti. Bir pútinlik, ǵárezsizlik hám balans metodı byudjet processiniń principi esaplanadı.

Byudjet dotaciyası - óz dáramatları hám byudjetti tártipke salıwshı basqa qarjılar jetispegen jaǵdayda tómengi byudjettiń qárejetleri menen dáramatları ortasındaǵı parıqtı qaplaw ushın joqarı byudjetten tómengi byudjetke qaytarmaslıq shárti menen ajratılatuǵın pul qarjıları.

Byudjet deficiiti - málim dáwirde byudjet qárejetleriniń byudjet dáramatlarınan artıq bolǵan summası.

Byudjet proficiti – málim dáwirde byudjet dáramatlarınıń byudjet qárejetlerinen artıq bolǵan summası.

Byudjetlik tártipke salıw - ayaqlardıń sociallıq hám ekonomikalıq rawajlanıwına baǵdarlanatuǵın hám aymaqlıq byudjetlerdi minimal zárúrli dárejedegi dáramatlar menen támiyinlew máqsetinde qarjılardı qayta bólistiriw.

Byudjet ssudası – joqarı byudjetten tómengi byudjetke yamasa respublika byudjetinen rezident - yuridikalıq tárepke yamasa shet el mámleketine qaytarıw shárti menen ajratılatuǵın qarjı.

Byudjet subvenciyası – nızam hújjetlerinde kórilgen tártipte málim máqsetlerge jumsalıw shárti menen joqarı byudjetten tómengi byudjetke qaytarmawlıq shárti menen ajratılatuǵın pul qarjıları.

Byudjetten tısqarı fondlar – a) sociallıq: sociallıq qamsızlandırıw fondı; pensiya fondı; bántlik fondı; májbúriy medicinalıq qamsızlandırıwı fondı, b) sociallıq emes: jol fondı; ekologiya hám basqa máqsetli fondlardan ibarat bolıp, olardıń barlıǵı byudjet sistemasında konsolidaciyalanadı.

Byudjet transferti – byudjetten yuridikalıq hám fizikalıq tárepke tikkeley yamasa wákillikli organ arqalı ajratılatuǵın qaytarılmaytuǵın pul qarjıları.

Byudjetler aralıq qatnasıqlar - mámleket hákimiyat organları hám jergilikli ózin - ózi basqarıw organları ortasında qatnasıqlar.

Byudjet huqıqı - mámleket byudjet dúzilisiniń (qurılısınıń) tiykarların, mámleketiń byudjet sistemasına kiriwshi byudjetlerdi dúziw, kórip shıǵıw (talqılaw), tastıyıqlaw hám orınlaw tártibin anıqlawshı yuridikalıq normalar jıyındısı.

Valyuta kursı – bir mámleket pul birliginiń basqa eller pul birliklerinde yamasa xalıqaralıq valyuta birliklerinde sáwlelengen bahası.

Valyutalıq sheklewler – valyuta, altın hám basqa valyutalıq baylıqlar menen operaciyalardıń shekleniwine baǵdarlangan, nızamlı yamasa hákimshilik tártipte ornatılǵan ilájlar hám normativ qaǵıydalar jıyındısı.

Grant – innovacion xarakterdegi jumıslardı máqsetli - jeńillikli qarjılandırıw. Salıqqa tartıw máqsetleri ushın «grant» ataması isletilgende shet el qayırqomlıq shólkem (fond)leri tárepinen kárxana hám shólkemlerge pul yamasa natural túrde ilimiy - izertlew, tájiriybe - konstruktorlıq jumısların, oqıtıw, dawalaw hám basqa usıǵan uqsas máqsetlerdi ámelge asırıw ushın olardan paydalanganlıǵı haqqında esabat beriw shárti menen beriletuǵın qarjılar túsiniledi.

Gerb salıǵı – túrli formadaǵı isbilermenlik pitimleri, kompaniyalardı atap ótiw yamasa onıń akcionerlik kapitalın joqarılatıw, ijara haqqındaǵı shártname hám basqalardı rásmiylestiriwshi hújjetler ushın salıq.

Dáramatlardan alınatuǵın salıq – payda salıǵınan tısqarı akciyalar, obligaciyalar hám basqa qımbat bahalı qaǵazlar boyınsha (mámleket obligaciyaları

hám mámlekettiń basqa qımbat bahalı qaғazları boyınsha alınğan dáramatlardan tısqarı) alınğan dividendler hám payızlardan, kazınolar, videosalonlardıń dáramatlarınan, oyın avtomatlarınıń dáramatlarınan, massalıq koncert - tamasha ilájların ótkeriwden alınğan dáramatlardan kárxana hám shólkemler tárepinen tólenedi.

DIVidentler – bólistiriwge mólsherlengen akcionerlerdiń sap paydası (dáramatı); akcionerlik jámiyeti yamasa kárxana sap paydasınan hár bir akciya ushın akcionerlerge belgili bir dáwirden soń (hár jılı, ayırım jaғdaylarda – hár sherekte) tólenetuǵın dáramat.

Dempingke qarsı bajıxana bajıları - ónimdi shıǵarılıp atırǵan mámlekettegi tovarlardıń qunınan usı tovarlar alıp kirilip atırǵan elde usı tovarlardıń bahası tómen bolsa, bul mámleket óz islep shıǵarıwshılarına materiallıq zıyan jetkiziw qáwpin tuwdırsa yamasa usıǵan uqsas tovarlardı mámleket átirapında islep shıǵarıwdı toqtatıp qoyıw múmkin bolsa engiziledi.

Janapay salıqlar - xojalıq aktleri hám aylanbaları jáne finanslıq operaciyalardan kelip shıǵadı. Bul salıqlardıń quramına qosılǵan qun salıǵı, akcizler, bajıxana bajıları, qımbat bahalı qaғazlar boyınsha operaciyalardan alınatuǵın salıq hám basqalar kiredi.

Jergilikli byudjet – Mámleketlik byudjettiń tiyisli wálayat, rayon, qala pul qarjıları fondın dúziwshi bir bólegi bolıp, onda dáramatlar derekleri hám olardan túsimler muǵdarı, sonday - aq finans jılı dawamında anıq máqsetler ushın ajratılatuǵın qarjılar shıǵınları baǵdarı hám muǵdarı názerde tutiladı.

Jergilikli salıqlar hám jıyımlar – jergilikli byudjetlerge alınatuǵın fizikalıq hám yuridikalıq táreplerdiń májbúriy tólemleri. Olardıń quramına tómendegiler kiredi: mal - múlik salıǵı, jer salıǵı, reklama salıǵı, avtotransport quralların alıp satqanlıǵı ushın salıq, sawda - satlıq etiw huqıqı ushın jıyım, sonıń ishinde, ayırım túrdegi tovarlardı satıw huqıqın beriwshi licenziya jıyımları, yuridikalıq táreplerdi, sonday - aq, isbilermenlik xızmeti menen shuǵıllanıwshı fizikalıq táreplerdi dizimge alǵanı ushın jıyım, avtotransport toqtaw ornınan paydalanganı ushın jıyım, abadansılıq jumislari ushın jıyım hám basqalar.

Jer salığı – jer iyeleri, jerge iyelik etiwshiler hám jerden paydalanıwshılar tóleytuǵın salıq. Onıń muǵdarı jer iyeleri, jerge iyelik etiwshiler hám jerden paydalanıwshılar xojalıq xızmetiniń nátiyjelerine baylanıslı bolmastań, al bir jıl ushın jer birligine salıstırǵanda turaqlı tólemler kórinisinde ornatıladı. Óz mülkinde, iyeliginde yamasa paydalanıwında jer uchastkalarına iye bolǵan yuridikalıq hám fizikalıq tárepler bul salıqtıń tólewshileri sanaladı.

Jer astınan paydalanǵanı ushın salıq - bul salıqtı Ózbekistan Respublikası territoriyasında paydalı qazılmalar qazıp alıwdı, sonday - aq, paydalı qazılmalar qazıp alıw menen baylanıslı bolmaǵan jer astı inshaatların qurıw hám olardan paydalanıwdı ámelge asırıwshı yuridikalıq hám fizikalıq tárepler tóleydi.

Jer ushın ijara haqı - onıń kólemi (ólshemi), shártleri hám ótkeriw múddetleri shártnamaǵa muwapıq ornatıladı. Awıl xojalıǵı máqsetlerine mólsherlengen jerler ijarǵa alıńanda onıń muǵdarı ijaralangan uchastkalardan alınatuǵın jer salıǵınıń summasınan artpawı kerek.

Jıyımlar – nızam aktlerine muwapıq belgilengen tártipte hám shártlerde tólewshiler tárepinen tiyisli dárejedegi byudjetlerge yamasa byudjetten tısqarı fondlarǵa ótkeriletuǵın májbúriy tólemler.

Jol fondın qalıplestiriwshı salıqlar – janılıǵı - maylawshı materiallardı satıwdan alınatuǵın salıq, avtomobil jollarınan paydalanıwshılardan alınatuǵın salıq, transport qurallarınıń iyelerinen alınatuǵın salıq hám transport quralların satıp alǵanlıǵı ushın tólenetuǵın salıqtan ibarat.

Zıyanlar – puqaralıq huqıqında nızamǵa qılap háreketler sebepli bir tárep (yuridikalıq yamasa fizikalıq) tárepinen ekinshi tárepke (yuridikalıq yamasa fizikalıq) jetkizilgen zıyannıń pulda sáwlelengen túri. Zıyanlar ónim, jumıs, xızmetlerdi satıwdan, tábiyy apatlar, debitorlıq qarızlardı talap qılıp almastań waz keshiwden, tolıq amortizaciya qılınbaǵan tiykarǵı fondlarǵa toqtam beriwden hám basqalardan júzege keliwi múmkin. Ónim, jumıs hám xızmetlerdiń bahası olardıń tolıq ózine túser qunınan tómén bolǵanda da zıyanlar payda boladı.

Investiciyalar – yuridikalıq tárepten gárezsiz bolǵan kárxanaǵa uzaq múddet (bir jıldan kem bolmaǵan) dawamında qosımsha payda alıw, tásir etiw sheńberin

satıp alıw máqsetlerinde yamasa usı tarawda óz xızmetin shólkemlestirgennen keyin onı sonday qoyıw (sarıplaw) abzalıraq bolǵanı ushın kapitaldı jaylastırıw.

Investor – 1) óz, qarızlı hám tartılǵan qarjılardı investiciyalar túrinde jaylastırıwdı ámelge asırıwshı hám olardıń máqsetli paydalanıwın támiyinlewshi investiciyalıq xızmet subyekti; 2) qımbat bahalı qaǵazlardı satıp alıwshı fizikalıq yamasa yuridikalıq tárep.

Import - eksport salıǵı – salıqqa tartıwdıń kórinislerinen biri; sırtqı sawdanı mámleket tárepinen tártipke salıw quralı (ilájı). Salıqqa tartıw obekti bolıp belgilengen kurs boyınsha milliy valyutada esaplangan tovarlardıń bajı qunı yamasa awırılıq hám muǵdar birliklerinde sáwlelengen tovarlardıń sanı esaplanadı.

Ijara haqı – ijara shárayatında (shárti menen) usınıs etilgen múlik ushın tólemniń túri. Tiykargı fondlardıń ayırıqsha obektleri ijaraga alıńanda olar ijara shártnamasınıń pútkil ámel qılıw dawamında teń úleslerde (bólimlerde) ónimniń ózine túser qunına kiritiledi.

Kóshpes múlik - jer menen bekkem baylanıslı bolǵan jer maydanları, óz aldına ajratılǵan suw obektleri, toǵaylar, kóp jıllıq ósimlikler, imaratlar, inshaatlardan ibarat.

Kárxana mülki – tiykargı fondlar, materiallıq emes aktivler hám islep shıǵarıw rezervleriniń jıyındısınan ibarat.

Korporaciyalardıń dáramatınan alınatuǵın salıq – dáramat salıǵı hám payda salıǵınıń (ayırım ellerde) ornına barlıq kompaniyalardıń paydasınan keskin payızda alınatuǵın salıq. Barlıq korporativ organ hám korporativlik emes asociaciyalarga salıstırǵanda qollanıladı.

Lizing – finans - kredit qatnasıqlarınıń formalarınan biri bolıp, kárxanalar tárepinen mashina, ásbap - úskene hám usıǵan uqsaslardı uzaq múddetli ijaraga alınıwın ańlatadı.

Licenziya – anaw yamasa mınaw ónimdi tayarlaw, xojalıq islep shıǵarıw hám ilimiy xızmettiń túrin ámelge asırıw, ónimniń belgili bir túrin hám muǵdarın eksport yamasa import etiw, alıp kiriw, alıp shıǵıw yamasa ótkizip ketiwge mámleket yamasa jergilikli basqarıw organlarınıń rásmiy ruxsatı.

Medicinaliq qamsızlandırıw – den sawlıqtı saqlaw boyınsha xalıq máplerin socialıq qorgawdıń túri. Qamsızlandırıw hádiyesi júz bergen payıtta puqaralarga medicinaliq járdem alınıwın kepilllestiredi. Eki túrde ámelge asırılıwı múmkin: májbúriy hám ıqtıyarlı.

Mámleketlik byudjet – mámleket pul qarjılarınıń (sonıń ishinde mámlekettiń máqsetli fondları qarjılarınıń) oraylastırılğan fondı, onda dáramatlar derekleri hám olardan túsimler muǵdarı, sonday - aq finans jılı dawamında anıq máqsetler ushın ajratılatuǵın qarjılar shıǵınları baǵdarı hám muǵdarı názerde tutiladı. Nızam kúshine iye bolǵan mámlekettiń tiykarǵı finanslıq jobası. Mámleket hákimiyatınıń nızamshılıq organı tárepinen tastıyqlanadı.

Mámleketlik byudjet dúzilisi – respublika byudjetin, Qaraqalpaqstan Respublikası byudjetin hám jergilikli byudjetlerdi óz ishine aladı. Mámleketlik byudjet quramında mámleket máqsetli fondları toplanadı.

Mámleketlik byudjet dáramatları – mámleket byudjetine tartılatuǵın salıqlı hám salıqsız qarjılar; hárekettegi nızamshılıqqa muwapıq túrde mámleket hákimiyat organları hám jergilikli ózin - ózi basqarıw organları ıqtıyarına kelip túsiwshi pul qarjıları

Mámleketlik byudjet qárezetleri - mámleket pul qarjıları fondın bólistiriw menen baylanıslı bolǵan ekonomikalıq qatnasıqlar; mámleket hám jergilikli ózin-ózi basqarıw organları funkciyaları hám wazıypaların finanslıq tárepten támiyinlewge baǵdarlanatuǵın pul qarjıları.

Mámleketlik byudjet deficitin qarjılandırıw - mámleket tárepinen shet elden hám ishki qarjını tartıw, respublika byudjeti qarjılarınıń finans jılı baslanıwındaǵı qaldıqları hám nızamǵa muwapıq basqa derekler esabınan finanslastırıladı.

Mámleket qarızı – mámleket tárepinen ishki qarjını hám shet elden qarjı tartıw nátiyjesinde júzege kelgen Ózbekistan Respublikası májburiyatlarınıń jıyındısı.

Mámleketlik ishki qarızları – mámleket tárepinen ishki qarjını tartıw nátiyjesinde júzege kelgen Ózbekistan Respublikası májburiyatlarınıń jıyındısı.

Mámlekettiń sırtqı qarızı – mámleket tárepinen shet elden qarjı tartıw nátiyjesinde júzege kelgen Ózbekistan Respublikası májburiyatlarınıń jıyındısı.

Mámlekettiń máqsetli fondları – Mámleketlik byudjet quramında toplanatuǵın fondlar bolıp, olardıń hár biri ushın qarjılar derekleri, hár bir derekten qarjı túsiw normaları hám shártleri, sonday - aq usı qarjılardan paydalanıwı múmkin bolǵan máqsetler nızam hújjetleri menen belgilenedi.

Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw - mámleketlik byudjet hám byudjetten tısqarı fondlar, salıqlar, mámleketlik kárxana hám shólkemleriniń finanslıq xızmeti, pul esaplasıwların shólkemlestiriw, esap hám esabattı júritiw tarawlarında nızamshılıqqa ámel etiliwin mámleketlik hákimiyat hám basqarıw organları, sonday - aq, arnawlı dúzilgen qadaǵalaw organları (Esaplaw palatası, Finans ministrligi, Mámleketlik Salıq komiteti hám basqalar) tárepinen ámelge asırılatuǵın qadaǵalaw.

Mámleketlik emes finanslıq qadaǵalaw – xojalıq júritiwshi subyektlerdiń finanslıq awhalı hám likvidliligi, finanslıq esabatlarınıń isenimligi, paydalılıǵı hám tólewge qabılıetligi ústinen auditorlıq firmaları, kárxana hám shólkemlerdiń basshısı hám finanslıq xızmetleri, akcionerleri, kommerciyalıq bankleri, qamsızlandırıw firmaları tárepinen ámelge asırılatuǵın qadaǵalaw.

Múlik salıǵı – óz quramına kóshpes múlik (jer, imaratlar) salıǵın hám jeke múlik (ásbap - úskeneler, rezervler) salıǵın aladı. Jergilikli hákimiyat organları paydasına esaplanıp, kópshilik ellerde olardıń dáramatlarınıń tiykargı deregi esaplanadı.

Napaqa – waqtınshalıq miynet qabılıetin joǵaltqanda, hámiledarlıq hám tuwıwda, bala tuwılǵanda, bala tárbiyası boyınsha hám usıǵan uqsas basqa jaǵdaylarda mámleket puqaralarına beriletuǵın turaqlı túrdegi yamasa bir mártelik pul tólemleri.

Obligaciya – payız túrinde dáramat keltiriwshi bahalı qaǵaz. Mámleket organları tárepinen byudjet deficitin qaplaw ushın hám akcionerlik jámiyetleri tárepinen kapitaldı tartıw máqsetinde shıǵarıladı. Akciyadan parıqlı bolıp obligaciya onı qaytarıw (úziw) múddeti kórsetiledi.

Payda salıǵı – xojalıq júritiwshi subyektlerdiń paydasınan alınıp, byudjettiń zárúrli dáramatlarınan biri esaplanadı. Bul tuwrı (tikkeley) salıq esaplanadı. Onıń

summası salıq tólewshi kárxananıń juwmaqlawshı finanslıq nátiyjelerine baylanıslı boladı.

Penya – puqaralıq huqıqında jaza sharaları (járiyma)nıń kórinislerinen biri, nızam yamasa shártnamaǵa muwapıq tólemler múddetin buzǵanlıǵı ushın óndiriletuǵın finanslıq jazanıń túri.

Pensiya – qartayǵanlıq, mayıplıq, xızmet qılǵan jılları ushın hám baǵıwshısın joǵaltqanda puqaralardı materiallıq tárepten támiyinlew ushın pul summalarınıń kepilllestirilgen hár aylıq tólemi. Onıń tómendegi túrleri bolıwı múmkin: qartayǵanlıq pensiyası; mayıplıq pensiyası, xızmet qılǵan jılları ushın pensiya; baǵıwshısın joǵaltqanlıǵı ushın pensiya; sociallıq pensiya.

Progressiv salıq – salıqqa tartıw bazasınıń artıwı menen salıq stavkasınıń kóteriliwi xarakterli esaplanadı. Progressiv salıqlardıń arasında eń kóp ushıraytuǵını dáramat salıǵı bolıp tabıladı.

Proporcional salıq – salıq túrinde alınıw múmkin bolǵan summa salıqqa tartıw bazasınıń ólshemine (muǵdarına, kólemine) proporcional boladı. Bul salıq birden bir stavkalı salıqlar qatarına kiredi.

Preferenciya – investiciyalıq hám innovacion qárejetlerdi qarjılandırıw ushın investiciyalıq salıq krediti hám máqsetli salıq jeńilligi kórinisinde belgilengen (ornatılǵan) jeńillik, abzallıq.

Respublika byudjeti – Mámleketlik byudjettiń ulıwma mámleketlik sıpattaǵı ilájlardı finanslastırıwda paydalanılatuǵın bólegi bolıp, onda dáramatlar derekleri hám olardan túsimler muǵdarı, sonday - aq finans jılı dawamında anıq máqsetler ushın ajratılátuǵın qarjılar shıǵınları baǵdarı hám muǵdarı názerde tutiladı.

Respublika byudjeti deficitin qarjılandırıw – mámleket tárepinen shet elden hám ishki qarjını tartıw, respublika byudjeti qarjılarınıń finans jılı baslanıwındaǵı qaldıqları hám nızamlarǵa muwapıq basqa derekler esabınan ámelge asırıladı.

Regressiv salıq – salıqqa tartılátuǵın dáramattıń artıwı menen salıq stavkasınıń tómencelewı xarakterli esaplanadı. Bunday salıqlar qatarına, janapay (tikkeley bolmaǵan) salıqlardı kiritiw múmkin. Regressiv salıqlardıń júgi (awırlıǵı) baylarǵa salıstırǵanda kámbaǵal qatlamlar ushın awır dep sanaladı.

Rezidentlar – kalendar jilında elde 183 kúnnen kem bolmağan múddette jasağan, Ózbekistanda turaqlı jasaw jayına iye bolğan hám bolmağan salıq tólewshilerden ibarat. Usı mámlekettiń rezidentleriniń dáramatları (usı mámleket aymağında hám onnan tısqarında alınğanları da) usı elde salıqqa tartılıwı shárt.

Salıqlar – nızamda belgilengen tártiptegi stavka boyınsha xojalıq júritiwshi subyektlerden hám puqaralardan mámleket tárepinen mámleket yamasa jergilikli byudjetke alınatuğın májbúriy tólemler.

Salıq tólewshilerdi dizimnen ótkeriw - olardı xojalıq júritiwshi subyekttiń identifikaciyalasıwın támiyinleytuğın salıq tólewshiniń Mámleket reestrine kiritiw arqalı ámelge asırıladı. Salıq tólewshiler májbúriy túrde salıq organlarında esaptan (dizimnen) ótiwi shárt.

Salıq bazası – ulıwma jağdayda belgilengen salıqqa tartıw dáwiri dawamında belgili bir aymaqtağı salıq tólewshiler hám salıqqa tartıw obektleriniń jıyındısı.

Salıq júgi - mámleket hám jámiyet turmısında salıqlardıń rolin xarakterlep (kórsetip) beretuğın eń ulıwmalasqan kórsetkish. Islep shıǵarıwdıń ulıwma kólemi hám dáramatlarda salıq ajratıpalarınń salmağın (úlesin) kórsetiwshi, bazar ekonomikasınıń ámelge asırılıp atırǵan modelinen kelip shıǵatuğın ólshem. Salıq jıyımlarınıń jámi milliy ónimge (jalpı ishki ónimge) qatnası menen anıqlanadı.

Salıq jeńilligi - salıq tólewshi salıq májburiyatları kóleminiń tolıq yamasa belgili bólimin qısqarıwı, tólem múddetiniń keshiktiriliwi yamasa artqa súriliwi.

Salıq stavkası – salıqqa tartıw birligine tuwrı keliwshi salıqtıń kólemi. Keskin salıq stavkaları dáramatlarga baylanıslı bolmağan jağdayda salıqqa tartıw birligine salıstırǵanda absolyut summalarda ornatıladı. Proporcional stavkalar dáramattıń kólemine baylanıslı bolmağan jağdayda oǵan salıstırǵanda bir qıylı payızlarda belgilenedi. Progressiv salıq stavkaları salıqqa tartılatuğın dáramat kóleminiń artıwı menen artıp baradı. Regressiv salıq stavkaları bolsa, kerisinshe, dáramattıń artıp barıwı menen pásevedi.

Salıq sisteması - mámleket átirapında tólewshilerden (yuridikalıq hám fizikalıq táreplerden) belgilengen tártipte alınatuğın salıqlar, jıyımlar hám basqa tólemler jáne olar quramlı dúzilisiniń forma hám metodları jıyındısı.

Salıq nızamshılıǵı - mámlekette salıqlardıń túri, olardı óndiriw mexanizmi hám salıq májburiyatlarınıń júzege keliwi, ózgeriwi hám toqtawın tártipke salıp turıwshı yuridikalıq normalar jıyındısı; finanslıq huqıq institutı.

Salıq tólemleri – salıq nızamshılıǵı boyınsha belgilengen tártipte hám múddette salıq tólewshiler tárepinen tólenetuǵın, esaplangan yamasa keskinlestirilgen summalar. Olardı esaplaw tártibi hár bir salıq túri boyınsha nızamǵa tiykarlanıp anıqlanadı.

Salıq esaplasıwları – yuridikalıq tárepler tamanınan nızamda kórsetilgen múddetlerde buxgalteriya esabatı menen birgelikte salıq organlarına usınıs etilip, ózinde belgili bir esabat dáwiri dawamında tóleniwi zárúr bolǵan esaplangan tólemler summasın sáwlelendiredi. Salıq summaların esaplaw tártibi salıq nızamshılıǵına qaray hár bir salıq túri boyınsha ayrıqsha - ayrıqsha belgilenedi.

Salıq qadaǵalawı – yuridikalıq hám fizikalıq tárepler tamanınan salıqlar hám basqa májbúriy tólemlerdiń tolıq hám óz waqtında tóleniwin támiyinlew ústinen ámelge asırılatuǵın qadaǵalaw.

Salıq tólewshiler – nızam hújjetlerine qaray salıq tólew májburiyatı júkletilgen fizikalıq hám yuridikalıq tárepler jáne tólewshilerdiń basqa qatlamları.

Salıqqa tartıw deregi - salıqlardı tólew ushın paydalanılatuǵın rezerv, ádette, salıq tólewshiniń dáramatı hám kapitalı.

Salıqlar klassifikaciyası – salıqlardıń óndiriliw metodı, qollanılatuǵın stavkalardıń xarakterı, salıq jeıllikleri, salıqqa tartıw deregi hám obekti usaǵan belgiler boyınsha gruppalarǵa ajratılıwı (bóliniwi).

Salıqlardıń funkciyaları – usı ekonomikalıq kategoriyanıń dáramatlardı qun jaǵınan bólistiriw hám qayta bólistiriw instrumenti sıpatında sociallıq mólsherlengenliginiń qay dárejede ámelge asırılıp atırǵanlıǵın kórsetedi. Salıqlar tómendegi funkciyalardı orınlaydı: fiskal; tártipke salıw (qızıqtırıw).

Sociallıq támiynat - qartayǵanda, mayıplıq boyınsha, baǵıwshısın joǵaltqanda hám nızamda belgilengen basqa jaǵdaylarda puqaralardı materiallıq támiyinlew ushın milliy tabıstıń bir bólimin pul qarjılarınıń sociallıq fondın qalıplestiriw hám onnan paydalanıw processı menen baylanıslı bolǵan bólistiriw qatnasıqları sisteması.

Tártipke salıwshı dáramatlar – tiyisli byudjette kórsetilgen barlıq qárejetlerdi tolıq qaplaw máqsetinde ulıwma mámleketlik salıqlarınan tómengi byudjettegi biriktirilgen dáramatlardıń ústine joqarı byudjetten beriletuǵın dáramatlar. Bunday dáramatlardıń quramına qosılǵan qun salıǵı, akcizler, kárxanalardan alınatuǵın dáramat (payda) salıǵı, fizikalıq táreplerden alınatuǵın dáramat salıǵı usáńanlar kiredi.

Transport qurallarınıń iyelerinen alınatuǵın salıq – transport qurallarına iye bolǵan yuridikalıq hám fizikalıq tárepler tamanınan tólenedi. Salıqtıń stavkası at kúshinde sáwlelengen dvigateldiń quwatına baylanıslı bolıp tabıladı. Onıń summası ónimdi islep shıǵarıw hám realizaciya qılıw qárejetleriniń quramına kiritiledi.

Tuwrı salıqlar – dáramat salıǵı, payda salıǵı, resurs tólemleri, mal - múlik salıǵı hám basqalardan ibarat bolıp, olarǵa iyelik qılıw hám olardan paydalanıw salıqqa tartıw ushın tiykar bolıp xızmet qıladı.

Tólem balansı - belgili bir dáwir (ay, sherek, yarım jıl, jıl) dawamında mámleket tárepinen shet elge tólengen tólemler hám shet elden alınǵan tólemler ortasında qatnas.

Ulıwma mámleketlik finansı - mámlekettiń funkciyaları hám wazıypaların orınlaw jáne keńeyttirilgen tákirar islep shıǵarıw ushın shárayatlardı jaratıw máqsetinde oraylastırılǵan pul qarjıları fondların qalıplestiriw, bólistiriw hám olardan paydalanıw processinde júzege keletuǵın ekonomikalıq qatnasıqlar sisteması.

Finans – mámlekettiń funkciyaları hám wazıypaların orınlaw jáne keńeyttirilgen tákirar islep shıǵarıw ushın shárayatlardı jaratıw máqsetinde oraylastırılǵan hám oraylastırılmaǵan pul qarjıları fondların qalıplestiriw, bólistiriw hám olardan paydalanıw processinde júzege keletuǵın ekonomikalıq qatnasıqlar sisteması.

Finans jılı - birinshi yanvardan otız birinshi dekabr kúni aqırına shekem bolǵan waqıttı óz ishine alıwshı dáwir.

Finans sisteması – mámleket hám kárxanalardıń pul qarjıları fondların qalıplestiriw, bólistiriw hám paydalanıw formaları hám metodları sisteması.

Finanstıń funkciyaları – finans mazmunınıń ámelde payda bolıwı. Onıń bólistiriw hám qadaǵalaw funkciyaları bar.

Finansliq resurslar – mámleket hám kárxanalardıń pul qarjıları máqsetli fondlarıń jıyındısı. Olar ósiwiniń tiykargı shárti milliy tabıstıń kóbeyiwi esaplanadı. Mámlekettiń finansliq resursları ekonomika ministrligi tárepinen dúziletuǵın jıyma finansliq balansta óz sáwleleniwin tabadı. Ol óz ishine mámleketlik byudjet sisteması, húkimettiń byudjetten tısqarı fondları hám túrli múlikshilik túrdegi kárxanalardıń (amortizaciya hám olardıń ıqtıyarına qalatuǵın payda summası) resursların qamtıp aladı.

Finansliq apparat – finansliq basqarıwdı ámelge asırıwshı organlar. Ózbekistanda olardıń quramına Ózbekistan Respublikasınıń Oliy Majlisi hám onıń eki (Senat hám Nızamshılıq) palataları, Ózbekistan Respublikası Finans ministrligi, Mámleketlik Salıq komiteti, Mámleketlik Bajıxana komiteti hám olardıń orınlardaǵı tómengi organları, túrli múlikshilik formalarındaǵı kárxanalarda finanslıq operativ basqarıw funkciyasın ámelge asırıwshı finansliq bólimler hám basqarmalar hám t.b. kiredi.

Finans bazarı – qısqa, orta hám uzaq múddetli kreditler jáne fond qımbat bahalı qaǵazları, yaǵnıy, akciyalar obligaciyalar hám qımbat bahalı qaǵazlardıń basqa kórinisleri bazarı. Dáslepki finansliq bazarda jańa qımbat bahalı qaǵazlar shıǵarıladı, ekilenshi finansliq bazarda bolsa, aldın shıǵarılǵan qımbat bahalı qaǵazlardıń qayta sotılıwı payda etiledi.

Finansliq qadaǵalaw - finansliq basqarıw sistemasınıń elementlerinen biri, barlıq ekonomikalıq subyektlerdiń (mámleket, aymaqlıq - hákimshilik bólimleri, kárxana hám shólkemler) finansliq xızmeti finansliq - xojalıq nızamshılıǵına ámel etiliwi, ámelge asırılǵan qárejetlerdiń máqsetke muwapıqlı, finansliq - xojalıq operaciyalarınıń ekonomikalıq nátiyjeliligi ústinen ámelge asırılatuǵın qunlay qadaǵalawdıń ayrıqsha salası.

Finansliq mexanizm – finansliq qatnasıqlardı shólkemlestiriwdiń mámleket tárepinen ornatılǵan formaları, túrleri hám metodları sisteması. Mámleket tárepinen tártipke salıwdıń dárejesine baylanıslı túrde ekige bólinedi: direktiv finansliq mexanizm hám tártipke salıwshı finansliq mexanizm. Direktiv finansliq mexanizm mámleket tikkeley qatnasatuǵın qatnasıqlar (salıqlar, mámleketlik kredit, byudjet

processi hám basqalar) menen baylanısqan. Tártipke salıwshı finanslıq mexanizm bolsa, mámleketiń máplerine tuwrıdan - tuwrı tásir etpeytuǵın finanslıq qatnasıqlardan (mısalı, kárxana ishki - xojalıq xızmetin shólkemlestiriw) paydalanıwdıń tiykargı baǵdarların belgilep (anıqlap) beredi.

Fizikalıq táreplerden alınatuǵın salıqlar - dáramat salıǵı, puqaralardıń múlkinen alınatuǵın salıqlar (transport quralları salıǵı, mal - mülík salıǵı, úy - jay salıǵı, miyras sıpatında ótetuǵın mülikten alınatuǵın salıq hám basqalar), isbilermenlik xızmetin ámelge asırıwshı fizikalıq táreplerden alınatuǵın atap ótiw jıyımı, basqa salıq, jıyım hám tólemlerden ibarat.

Fizikalıq táreplerdiń dáramatına salınatuǵın salıq – ulıwma mámleketlik salıqlarınıń quramına kirip, byudjet dáramatlarınıń zárúrli dereklerinen biri esaplanadı. Finans jılında salıq salınatuǵın dáramatqa iye bolǵan fizikalıq tárepler bul salıqtıń tólewshileri esaplanadı.

Fizikalıq táreplerden alınatuǵın jergilikli salıqlar – jer ushın tólemler (jer salıǵı, jer ushın ijara haqı), reklama salıǵı, jergilikli jıyımlar (birjada ámelge asırılǵan pitimler boyınsha jıyım, jergilikli aukcion hám lotereya oynıların ótkeriw huqıqı ushın licenziya jıyımı, sawda qılıw huqıqı ushın jıyım hám basqa máqsetli jıyımlar)dan ibarat.

Cessionariy – qayta qamsızlandırıwda riskti ózine qabıl etiwshi qamsızlandırıwshı.

Yuridikalıq táreplerden alınatuǵın salıqlar – qosılǵan qun salıǵı, kárxana hám shólkemlerdiń dáramatı (paydası)nan alınatuǵın salıq, akcizler, jol fondın qalıplestiriw ushın derek sıpatında paydalanılatuǵın salıqlar, kárxana mal - mülki salıǵı, jer ushın tólemler, reklama salıǵı, birjada ámelge asırılǵan pitimlerden alınatuǵın jıyım, jergilikli aukcion hám lotereyalardı ótkeriw huqıqı ushın licenziya jıyım, basqa salıq, jıyım hám májbúriy tólemlerden ibarat.

Qamsızlandırıw – tosınnan hádiyseler hám waqıyalar payda bolǵanda fizikalıq hám yuridikalıq táreplerdiń mülíliklik máplerin qorgaw hám olarǵa salıstırǵanda jetkizilgen materiallıq zıyanlardı qaplaw ushın pul qarjılarınıń máqsetli fondların

qálipsesteriw hám olardan paydalanıw boyınsha qayta bólistiriw qatnasıqlarınıń ayırıqsha salası.

Qamsızlandırıw shártnaması – qamsızlandırıwdıń anıq bir túri shártlerine muwapıq óz ara májburiyatlardı tártipke salıwshı qamsızlandırıwshı hám qamsızlandırılıwshı ortasındaǵı pitim.

Qamsızlandırıw sıylıǵı – nızam yamasa qamsızlandırıw shártnamasına muwapıq túrde qamsızlandırılıwshınıń qamsızlandırıwshıǵa qamsızlandırıw riski ushın haqı tólemi.

Qamsızlandırıw polisi – dúzilgen qamsızlandırıw shártnaması hám onıń shártleri mazmunın ózinde kórsetiwshı gúwaliq beriwshı qamsızlandırıwshı tárepinen qamsızlandırılıwshıǵa ornatılǵan dástúrge muwapıq beriletuǵın hújjet.

Qamsızlandırıw bazarı – satıp alıw - satıw obekti ózine tán tovar – qamsızlandırıw xızmeti - bolǵan hám oǵan salıstırǵanda usınıs hám talap dúziletuǵın pul qatnasıqları salası.

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń byudjeti – Mámleketlik byudjettiń Qaraqalpaqstan Respublikası pul qarjıları fondın dúziwshı bir bólegi bolıp, byudjette dáramatlar derekleri hám olardan túsimler muǵdarı, sonday - aq finans jılı dawamında anıq máqsetler ushın ajratılátuǵın qarjılar shıǵınları baǵdarı hám muǵdarı názerde tutıladı.

Qımbat bahalı qaǵazlar – óziniń iyesine dividend hám payız kórinisinde dáramat alıw huqıqın beriwshı múlik titulı. Olardıń quramına akciyalar, obligaciyalar hám basqalar kiredi.

Qosılǵan qun salıǵı - islep shıǵarıw hám aylanıs processleriniń barlıq basqıshlarında jaratılǵan qosılǵan qun bir bóliminiń byudjetke alıw túri. Janapay (tikkeley bolmaǵan) salıqlardıń quramına kiredi.

PAYDALANÍLGAN ÁDEBIYATLAR

1. Ózbekistan Respublikası Konstituciyası. – T.: Ózbekistan, 2013 j.
2. Ózbekistan Respublikasınıń «Salıq kodeksi», –2007-jıl 25-dekabr.

3. Ózbekistan Respublikasınıń «Byudjet kodeksi», – 2013-jıl 26-dekabr.
4. Ózbekistan Respublikasınıń «Puqaralıq kodeksi». – 1996-jıl 29-avgust.
5. Ózbekistan Respublikası Prezidentiniń 2017 jıl 7 fevraldaǵı «Ózbekistan Respublikasın jáne de rawajlandırıw boyınsha Háreketler strategiyası haqqında»ǵı PF-4947-sanlı Pármanı.// Ózbekistan Respublikasınıń Nızam hújjetleri toplamı, 2017 j., 6-san.
6. Mirziyoev SH.M. Tanqidiy tahlil, qatıy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoydasi bo'lishi kerak.// «Xalq so'zi», 2017 yil 15 yanvar.
7. Mirziyoev SH.M. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 14 yanvar oyida bo'lib wtgan «Mamlakatimizni 2016 yildagi ijtimoiy –iqtisodiy rivojlantirish yakunlarini har tomonlama tahlil qilish hamda respublika hukumatining 2017 yil uchun iqtisodiy va ijtimoiy dasturi eng muhim yo'nalishlari va ustuvor vazifalarini belgilash»ga bag'ishlangan majlisida so'zlagan nutqi.// «Xalq so'zi», 2017 yil 16 yanvar.
8. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. – T: «O'zbekiston», 2010 y. – 80 b.
9. Karimov I.A. Jáhán finanslıq - ekonomikalıq krizisi, Ózbekistan shárayatında onı saplastırıwdıń jolları hám ilájları. – T: «O'zbekiston», 2009 y. – 56 b.
10. Karimov I.A. Mamlakatimiz taraqqiyoti va xalqimizning hayot darajasini yuksaltirish barcha demokratik yangilash va iqtisodiy islohotlarimizning pirovard maqsadidir. –T.: «O'zbekiston», 2007.
11. Александров И.М. Бюджетная система Российской Федерации: Учебник. – М.: Дашков и К, 2006.
12. Большаков С.В. Финансы предприятий: теория и практика. – М., 2005.
13. Брюммерхофф Д. Государственные финансы: теория государственных финансов/ Пер. с нем. под ред. А.Кудрина, В.Дзгоева. Владикавказ: Пионер - Пресс, 2002.
14. Бушмин Е.В. Бюджет: процедуры и эффективность. – М.:Альтернатива - Евролинц, 2003.

15. Вахобов А.В., Жамолов Х.Н. Согласование межбюджетных отношений: Учеб.пос. - Т.: Т.: «Iqtisod - moliya», 2003.
16. Вахобов А.В., Срожиддинова З.Х. Государственный бюджет: Учебник. - Т.: Т.: «Iqtisod - moliya», 2007.
17. Ван Хори Дж. К. Основы управления финансами.: Пер. с англ./Гл. ред. Серии Я.В.Соколов. –М.: Финансы и статистика, 2003. -800с.
18. Годин А.М., Максимова Н.С., Подпорина И.В. Бюджетная система Российской Федерации: Учебник. - 2 - е изд. испр. и доп. – М.:Дашков и К, 2006.
19. Государственные и муниципальные финансы: Учебник / под общ. ред. И.Д.Мацкуляка. – М., 2003.
20. Данилов Ю.А. Рынки государственного долга: мировые тенденции и российская практика. – М., 2002.
21. Деньги, кредит и банки: Учебник / Под ред. О.И.Лаврушина. – М., 2004.
22. Финансы: Учебник для вузов/ Под ред. проф. Л.А. Дробозиной. — М.: ЮНИТИ, 2001. — 527 с.
23. Финансы: Учеб. пособие / Под ред. А.М. Ковалевой. — 5-е Ф59 изд., перераб. и доп. - М.: Финансы и статистика, 2007. -416 с: .
24. Финансы, денежное обращение и кредит: Учебник для вузов / под ред. М.В.Романовского, О.В.Врублевской. -2-е изд., перераб. И доп. –М.: Издательство Юрайт: ИД Юрайт, 2010, -714 с.
25. Финансы. Учеб. –2-е изд., перераб. И доп./ под ред. В.В.Ковалева, -М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. -640 с.
26. Финансы. Учебник./ коллектив авторов под ред. Е.В.Маркиной. –2-е изд., стер. -М.: КНОРУС, 2014. -432 с.
27. Финансы. Учебник для бакалавров./ под общ. ред. Н.И.Берзона. –М.: Издательство Юрайт, 2015. -590 с.
28. Финансы домохозяйств. Учебное пособие./ Е.А.Дмитриева, Магадан. Ин-т экономики, -Магадан: Кордис, 2007. -61 с.

29. Управление финансами. Финансы предприятий: Учебник. –2-е изд./ Под ред. А.А.Володина, -М.: ИНФРА –М, 2011. -510 с.
30. Техника финансового анализа. 10-е изд./ Э.Хелферт. –СПБ.: Питер, 2003. - 640с.
31. Vahobov A.V., Malikov T.S. MOLIYA./ Darslik – T: NOSHIR, 2011. 711 b.
32. J.R. Zaynalov. Davlat byudjeti./ O’quv qo’llanma. – T.: «Samarqand», 2003 y. – 184 b.
33. Malikov T.S., Haydarov N.H. Davlat byudjeti. / O’quv qo’llanma. – T.: «Iqtisod - moliya», 2007 y. – 84 b.
34. Malikov T.S., Haydarov N.H. Moliya: umumiy davlat moliyasi./ O’quv qo’llanma. – T.: «Iqtisod - moliya», 2009 y. – 556 b.
35. Malikov T.S., Haydarov N.H. Byudjet daromadlari va xarajatlari./ O’quv qo’llanma. – T.: «Iqtisod - moliya», 2007 y. – 244 b.
36. Malikov T.S. Moliya: Xo’lalik yurituvchi subyektlar moliyasi./ O’quv qo’llanma. – T.: «Iqtisod - moliya», 2009 y. – 288 b.
37. R.D. Dusmurotov. Moliya./ Darslik – T.: «Fan va texnologiya», 2013 y. -472 b.
38. R.D. Dusmurotov, S.X. Bayjanov. Finans./ Sabaqlıq – T.: «Fan va texnologiya», 2015 j. -468 b.
39. Yuldashev Z.Yu., Malikov T.S. Moliya: uy xo’jaliklari moliyasi./ O’quv qo’llanma. – T.: «Iqtisod - moliya», 2008 y. – 112 b.
40. Янжул И.И. Основы начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. – М.: Статус, 2002.
41. Механизмы регулирования деятельности предпринимательских субъектов: теория и практика./Монография, Дж.Зайналов, К.Данияров, Нукус «Билим», 2014. -188 с.
42. Boyd J. Inflation. «Growth and Centrol Banks Theory and Evidence», 1996. Policy Resear ch worcing Poner. 1575. The World Bank. Washington. D. C.
43. EBKD transtition Ronont 998. Financial sector in transition. European Bank for Beconnts nuction and Development. London 1998.

44. Hermes N. Lesnik R. Financial System Development in Transition Economies. Journal of Banking and Finance. Vol. 24. pp. 507 - 524.

Internet saytlari:

www.minfin.ru

www.mf.uz

www.budget.ru

www.df.ru

www.gov.uz

www.mfa.uz

MAZMUNÍ

	KIRISIW	
	I BÓLIM. MÁMLEKETLIK FINANS	
1-bap.	FINANSTÍN MAZMUNÍ HÁM FUNKCIYALARÍ	
1.1.	Finanstín social-ekonomikalıq mazmunı	
1.2.	Finanstín funkciyalari	
1.3.	Tákirar islep shıǵarıw procesinde finanstín roli	
1.4.	Finans iliminiń evolyuciyası	
2-bap.	FINANSLÍQ SIYASAT	
2.1.	Finanslıq siyasatın mazmunı hám principi	
2.2.	Finanslıq siyasatın quramlı bólimleri	
2.3.	Házirgi basqıshaǵı finans siyasatı hám onıń ózine tán ózgeshelikleri	
3-bap.	FINANS SISTEMASÍ	
3.1.	Finans sistemasınıń tarawları hám buwınları	
3.2.	Rawajlangan ellerdin mámleketlik finans sisteması	
4-bap.	FINANSLÍQ BASQARÍW	
4.1.	Finanslıq basqarıwdın mazmun - mánisi	
4.2.	Finanslıq basqarıw organları hám olardıń wazıypaları	

4.3.	Finanslıq ağımlardı basqarıw	
5-bap.	FINANSLÍQ JOBALASTÍRÍW HÁM TÁRTIPKE SALÍW	
5.1.	Finanslıq jobalastırıw hám boljaw	
5.2.	Social - ekonomikalıq processlerdi finanslıq tártipke salıw	
6-bap.	FINANSLÍQ QADAĞALAW	
6.1.	Finanslıq qadağalawdıń mazmunı hám áhmiyeti	
6.2.	Finanslıq qadağalawdıń túrleri hám usılları	
6.3.	Mámleketlik finanslıq qadağalaw organları máqset hám wazıypaları	
6.4.	Mámleketlik emes finanslıq qadağalaw	
7-bap.	MÁMLEKETLIK FINANS TEORIYALARÍ	
7.1.	Shet el ekonomistleriniń mámleketlik finans teoriyaları	
7.2.	Rossiyalı ekonomistleriniń mámleketlik finans teoriyaları	
8-bap.	MÁMLEKETLIK BYUDJET	
8.1.	Mámleketlik byudjet mazmunı hám funkciyaları	
8.2.	Mámleketlik byudjettiń dáramatları	
8.3.	Mámleketlik byudjettiń qárejetleri	
8.4.	Byudjet defíciti hám onı finanslastırıw usılları	
9-bap.	BYUDJET SISTEMASÍ HÁM BYUDJET DÚZILISI	
9.1.	Byudjet sisteması hám principi	
9.2.	Byudjet dúzilisi hám klassifikaciyası	
9.3.	Byudjet procesi	
10-bap.	BYUDJETTEN TISQARÍ FONDLAR	
10.1.	Mámlekettiń byudjetten tısqarı fondlarınıń social - ekonomikalıq mazmunı	
10.2.	Pensiya fondı	
10.3.	Jol fondı	
10.4.	Bántlikti qollap - quwatlaw mámleketlik fondı	
11-bap.	SOCIALLIQ TÁMIYNAT	

11.1.	Sociallıq támiynattıń ekonomikalıq tiykarları hám principi	
11.2.	Mámleketlik pensiyalar	
11.3.	Sociallıq napaqalar	
12-bap.	MÁMLEKETLIK KREDIT	
12.1.	Mámleketlik kredittiń mazmunı hám funkciyaları	
12.2.	Mámleketlik qarız klassifikaciyası	
12.3.	Mámleketlik kreditti basqarıw	
12.4.	Mámleketlik qarız. Ishki hám sırtqı qarızlar	
12.5.	Mámleket–garant (kepil) hám kreditor sıpatında	
13-bap.	QAMSÍZLANDÍRÍW	
13.1.	Qamsızlandırıwdıń ekonomikalıq mazmunı	
13.2.	Qamsızlandırıw túrleri klassifikaciyası	
13.3.	Qamsızlandırıw bazarı	
14-bap.	XALÍQ ARALÍQ FINANS	
14.1.	Xalıqaralıq finanstıń tiykarları hám rawajlanıw tendenciya	
14.2.	Jáhán bankı hám Xalıqaralıq valyuta fondı	
14.3.	Valyuta kursı hám valyuta bazarları	
14.4.	Tólem balansı hám onı tártipke salıw jolları	
14.5.	Xalıqaralıq esap-sanaq túrleri	
	II BÓLIM. XOJALÍQ JÚRITIWSHI SUBYEKTLER FINANSÍ	
15-bap.	XOJALÍQ JÚRITIWSHI SUBYEKTLER FINANSÍ – MÁMLEKET FINANSLÍQ POTENCIALÍNÍN TIYKARÍ	
15.1.	Mámlekettiń finanslıq potencialı hám onıń xojalıq júritiwshi subyektlér finansı menen óz-ara baylanıslığı	
15.2.	Finanslıq potencial ósiwiniń faktorları	
16-bap.	XOJALÍQ JÚRITIWSHI SUBYEKTLERDI FINANSLÍQ REFORMALAW	
16.1.	Xojalıq júritiwshi subyektlér hám olardıń finanslıq xojalıgın qayta qurıwdıń zárurligi	

16.2.	Xojalıq júritiwshi subyekttiń finanslıq reformalaw nátiyjeligin bahalaw	
16.3.	Xojalıq júritiwshi subyektti reformalaw sistemasında finanslıq rezervler	
17-bap.	TIYKARGÍ HÁM AYLANÍS KAPITALLARÍNÍN SHEÑBERLI AYLANÍWÍ	
17.1.	Tiykargı kapitallardıń sheńberli aylanıwınıń mazmunı	
17.2.	Aylanıs kapitalı mazmunı hám dúzilisi	
17.3.	Aylanıs kapitalların normalastırıw	
18-bap.	XOJALÍQ JÚRITIWSHI SUBYEKTLERINÍN ÓNDIRIS SHÍGÍNLARÍ, PAYDASÍ HÁM RENTABELLIGI	
18.1.	Xojalıq júritiwshi subyektlardıń qárejetleri mazmunı, quramı	
18.2.	Payda, onı qalıplestiriw hám onnan paydalanıw	
18.3.	Rentabellik hám onı joqarılátıw jolları	
19-bap.	XOJALÍQ JÚRITIWSHI SUBYEKTTÍN BAHÁ SIYASATÍ HÁM BAHALARDÍ QÁLIPILESTIRIW TIYKARLARÍ	
19.1.	Bahalardı qalıplestiriwdiń obyektiv tiykarları	
19.2.	Bahanıń túrleri hám onıń quramlı dúzilisi	
19.3.	Xojalıq júritiwshi subyekt marketing strategiyasınıń finanslıq tárepleri	
20-bap.	ISLEP SHÍGARIWDI JAÑALAW HÁM MODERNIZACIYALAW, INVESTICIYALÍQ JOYBARLARDÍ FINANSLASTÍRÍW	
20.1.	Xojalıq júritiwshi subyektlardi strukturalıq qayta qurıw	
20.2.	Xojalıq júritiwshi subyekttiń innovaciyalıq - investiciyalıq strategiyasın shólkemlestiriw	
20.3.	Investiciyalar: derekleri, bahalaw hám nátiyjeligi	
	III BÓLIM. ÚY XOJALÍQLARÍ FINANSÍ	
21-bap.	ÚY XOJALIQLARÍ FINANSI EKONOMIKALÍQ	

	KATEGORIYA SÍPATÍNDÁ	
21.1.	Úy xojalıqları finansınıń social –ekonomikalıq mazmunı hám funkciyaları	
21.2.	Úy xojalıqlarında finanslıq qararlar qabıl etiwdiń ózine tán ózgeshelikleri	
21.3.	Úy xojalıqları byudjetiniń dáramatları hám qárejetleri	
	GLOSSARIY	
	PAYDALANÍLGÁN ÁDEBIYATLAR	

MUNDARIJA

	KIRISH	
	I BO'LIM. DAVLAT MOLİYASI	
1-bob.	MOLIYANING MOHIYATI VA VAZIYFALARI	
1.1.	Moliyaning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati	
1.2.	Moliyaning vaziyfalari	
1.3.	Takror ishlab shiqarish jarayonida moliyaning roli	
1.4.	Moliya fani evolyuciyasi	
2-bob.	MOLIYAVIY SIYOSAT	
2.1.	Moliyaviy siyosatning mohiyati va tamoillari	
2.2.	Moliyaviy siyosatning tarkibiy bo'limlari	
2.3.	Ha'zirgi bosqishdagi moliya siyosati va uning o'ziga xos jihatlari	
3-bob.	MOLIYA TIZIMI	
3.1.	Moliya tizimining sohalari va bo'g'inlari	
3.2.	Rivojlangan mamlakatlarning davlat moliya tizimi	
4-bob.	MOLIYAVIY BOSHQARISH	
4.1.	Moliyaviy boshqarishning mazmun - mohiyati	
4.2.	Moliyaviy boshqarish organlari va o'larining vaziyfalari	
4.3.	Moliyaviy oqimlarni boshqarish	
5-bob.	MOLIYAVIY REJALASHTIRISH VA TARTIBGA SOLISH	

5.1.	Moliyaviy rejalashtirish va bashorat qilish	
5.2.	Ijtimoiy - iqtisodiy jarayonlarni tartibga solish	
6-bob.	MOLIYAVIY NAZORAT	
6.1.	Moliyaviy nazoratning mohiyati va ahamiyati	
6.2.	Moliyaviy nazorat turlari va usullari	
6.3.	Davlat moliyaviy nazorat organlari maqsad va vaziyfalari	
6.4.	Nodavlat moliyaviy nazorat	
7-bob.	DAVLAT MOLIYA NAZARIYASI	
7.1.	Shet el iqtisodchilarning davlat moliy nazariyalari	
7.2.	Rossiyali iqtisodchilarning davlat moliy nazariyalari	
8-bob.	DAVLAT BYUDJETI	
8.1.	Davlat byudjetining mohiyati, vaziyfalari va ahamiyati	
8.2.	Davlat byudjetining daromadlari	
8.3.	Davlat byudjetining xarajatlari	
8.4.	Byudjet defciti va uni moliyalash uslublari	
9-bob.	BYUDJET TIZIMI VA BYUDJET TUZILISHI	
9.1.	Byudjet tizimi va tamoillari	
9.2.	Byudjet tuzilishi va tasniflanishi	
9.3.	Byudjet procesi	
10-bob.	BYUDJETDAN TASHQARI FONDLAR	
10.1.	Davlatning byudjetdan tashqari fondlarining ijtimoiy - iqtisodiy mohiyati	
10.2.	Pensiya fondi	
10.3.	Yol fondi	
10.4.	Bandlikni qo'llab - quvvatlash davlat fondi	
11-bob.	IJTIMOIIY TAMIYNOT	
11.1.	Ijtimoiy tamiynotning iqtisodiy asoslari va tamoillari	
11.2.	Davlat pensiyalari	

11.3.	Ijtimoiy nafaqalar	
12-bob.	DAVLAT KREDITI	
12.1.	Davlat kreditning mohiyati va vaziyfalari	
12.2.	Davlat qarzi tasniflanishi	
12.3.	Davlat kreditini boshqarish	
12.4.	Davlat qarzi. Ishki va tashqi qarzlar	
12.5.	Davlat –garant (kafil) va kreditor sifatida	
13-bob.	SUG’URTA	
13.1.	Sug’urtaning iqtisodiy mohiyati	
13.2.	Sug’urta turlari tasniflanishi	
13.3.	Sug’urta bozori	
14-bob.	XALQARO MOLIYA	
14.1.	Xalqaro moliyaning asoslari va rivojlanish tendenciyalari	
14.2.	Jahon banki va Xalqaro valyuta fondi	
14.3.	Valyuta kursi va valyuta bozorlari	
14.4.	To’lov balansi va uni tartibga solish yollari	
14.5.	Xalqaro hisob-kitop turlari	
	II BÓLIM. XO’LALIK YURITUVCHI SUBYEKTLAR MOLIYASI	
15-bob.	XO’LALIK YURITUVCHI SUBYEKTLAR MOLIYASI – DAVLAT MOLIYAVIY POTENCIALI ASOSLARI	
15.1.	Davlatning moliyaviy potenciali va uning Xo’jalik yurituvchi sub’ektlar moliyasi bo’yicha o’z-aro bog’likligi	
15.2.	Moliyaviy potencial o’sishi omillari	
16-bob.	XO’LALIK YURITUVCHI SUBYEKTLARNI MOLIYAVIY ISLOHOT QILISH	
16.1.	Xo’jalik yurituvchi sub’ektlar va ular moliyaviy xojaligini qayta qurishning zarurligi	
16.2.	Xo’jalik yurituvchi subyektning moliyaviy islohot samarasini	

	baholash	
16.3.	Xo'jalik yurituvchi subyektini islohotlat tizimida moliyaviy rezervlar	
17-bob.	ASOSIY VA AYLANMA KAPITALLARNING DOYRAVIY AYLANISHI	
17.1.	Asosiy kapitallarning doyraviy aylanishi mohiyati	
17.2.	Aylanma kapital mohiyati va tuzilishi	
17.3.	Aylanma kapitallarini normalash	
18-bob.	XO'LALIK YURITUVCHI SUBYEKTLARNING ISHLAB CHIQARISH SHIQIMLARI, FOYDASI VA RENTABELLIGI	
18.1.	Xo'jalik yurituvchisubyektlardiñ xarajatlari mohiyati, qurami	
18.2.	Payda, onı qalıplestiriw va onnan paydalanıw	
18.3.	Rentabellik va onı joqarılalıw jolları	
19-bob.	XO'LALIK YURITUVCHI SUBYEKTNING BAHO SIYOSATI VA BAHOLARNI SHAKLLANTIRISH ASOSLARI	
19.1.	Baholarni shakllantirishning obyektiv asoslari	
19.2.	Bahoning turlari va tuzilishi	
19.3.	Xo'jalik yurituvchi subyekt marketing strategiyasini moliyaviy tomonlari	
20-bob.	ISHLAB CHIQARISHNI YANGILASH VA MODERNIZACIYALASH, INVESTICION LOYIHALARNI MOLIYALASH	
20.1.	Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni tarkibiy qayta qurish	
20.2.	Xo'jalik yurituvchi subyektning innovacion-investicion strategiyasini tashkil etish	
20.3.	Investiciyalar: manbalari, baholash va samaralari	
	III BÓLIM. UY XOJALIKLARI MOLIYASI	
21-bob.	UY XO'JALIKIARI MOLIYASI IQTISODIY KATEGORIYA SIFATIDA	

21.1.	Uy xo'jaliklari moliyaini ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati va vaziyfalari	
21.2.	Uy xo'jaliklarida moliyaviy qarorlar qabul etishning o'ziga xos xususiyatlari	
21.3.	Uy xo'jaliklari byudjetining daromadlari va xarajatlari	
	GLOSSARIY	
	FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	

СОДЕРЖАНИЕ

	ПРЕДИСЛОВИЕ	
	І РАЗДЕЛ. ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ФИНАНСЫ	
Глава 1.	СУЩНОСТЬ И ФУНКЦИИ ФИНАНСОВ	
1.1.	Социально-экономическая сущность финансов	
1.2.	Функции финансов	
1.3.	Роль финансов в воспроизводстве	
1.4.	Эволюция финансовой науки	
Глава 2.	ФИНАНСОВАЯ ПОЛИТИКА	
2.1.	Содержание и принципы финансовой политики	
2.2.	Структура финансовой политики	
2.3.	Особенности и свойства финансовой политики	
Глава 3.	ФИНАНСОВАЯ СИСТЕМА	
3.1.	Сферы и звенья финансовой системы	
3.2.	Государственная финансовая система в ведущих зарубежных странах	
Глава 4.	УПРАВЛЕНИЕ ФИНАНСАМИ	
4.1.	Сущность управления финансами	
4.2.	Органы управления финансами и их функции	
4.3.	Управление финансовыми потоками	

Глава 5.	ФИНАНСОВОЕ ПЛАНИРОВАНИЕ И РЕГУЛИРОВАНИЕ	
5.1.	Финансовое планирование и прогнозирование	
5.2.	Социально-экономические процессы финансового регулирования	
Глава 6.	ФИНАНСОВЫЙ КОНТРОЛЬ	
6.1.	Сущность и функции финансового контроля	
6.2.	Формы и методы проведения финансового контроля	
6.3.	Задачи и функции органов государственного финансового контроля	
6.4.	Негосударственный финансовый контроль	
Глава 7.	ТЕОРИИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ФИНАНСОВ	
7.1.	Теории государственных финансов зарубежных экономистов	
7.2.	Теории государственных финансов российских экономистов	
Глава 8.	ГОСУДАРСТВЕННЫЙ БЮДЖЕТ	
8.1.	Сущность и функции государственного бюджета	
8.2.	Доходы государственных бюджетов	
8.3.	Расходы государственных бюджетов	
8.4.	Бюджетный дефицит и методы финансирования	
Глава 9.	БЮДЖЕТНОЕ УСТРОЙСТВО И БЮДЖЕТНАЯ СИСТЕМА	
9.1.	Принципы и системы бюджета	
9.2.	Бюджетное устройство и классификации	
9.3.	Бюджетный процесс	
Глава 10.	ВНЕБЮДЖЕТНЫЕ ФОНДЫ	
10.1.	Социально-экономическая сущность внебюджетных фондов	
10.2.	Пенсионный фонд	

10.3.	Дорожный фонд	
10.4.	Государственные фонды поддержки занятости	
Глава 11.	СОЦИАЛЬНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ	
11.1.	Экономические основы и принципы социального обеспечения	
11.2.	Государственные пенсии	
11.3.	Социальные пособия	
Глава 12.	ГОСУДАРСТВЕННЫЙ КРЕДИТ	
12.1.	Сущность и функции государственного кредита	
12.2.	Классификация государственных займов	
12.3.	Управление государственным кредитом	
12.4.	Государственный долг. Внутренние и внешние займы	
12.5.	Государства – как гарант и кредитор	
Глава 13.	СТРАХОВАНИЕ	
13.1.	Экономическая сущность страхования	
13.2.	Классификация видов страхования	
13.3.	Рынок страхования	
Глава 14.	МЕЖДУНАРОДНЫЕ ФИНАНСЫ	
14.1.	Понятия и структура международных финансов	
14.2.	Всемирного банка и международный валютный фонд	
14.3.	Валютный курс и валютный рынок	
14.4.	Платежный баланс и его пути регулирования	
14.5.	Виды международных расчетов	
	II РАЗДЕЛ. ФИНАНСЫ ХОЗЯЙСТВУЮЩИХ СУБЪЕКТОВ	
Глава 15.	ФИНАНСЫ ХОЗЯЙСТВУЮЩИХ СУБЪЕКТОВ - В ОСНОВЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО ФИНАНСОВОГО ПОТЕНЦИАЛА	
15.1.	Государственного финансового потенциала и его	

	взаимосвязь финансы хозяйствующих субъектов	
15.2.	Факторы роста финансового потенциала	
Глава 16.	ФИНАНСОВЫЕ РЕФОРМИРОВАНИЕ ХОЗЯЙСТВУЮЩИХ СУБЪЕКТОВ	
16.1.	Субъекты хозяйствования и необходимость структуризации финансового хозяйствования	
16.2.	Реформирования и оценка результатов финансовое хозяйствующих субъектов	
16.3.	Финансовые резервы в системе реформирования хозяйствующих субъектов	
Глава 17.	КРУГООБОРОТЫ ОСНОВНОГО И ОБОРОТНОГО КАПИТАЛА	
17.1.	Сущность и содержание кругооборота основного капитала	
17.2.	Сущность и свойства кругооборота оборотных средств	
17.3.	Нормирование оборотных средств	
Глава 18.	ПРОИЗВОДСТВЕННЫЕ ЗАТРАТЫ, ПРИБЫЛЬ И РЕНТАБЕЛЬНОСТЬ ХОЗЯЙСТВУЮЩИХ СУБЪЕКТОВ	
18.1.	Состав и содержание затраты хозяйствующих субъектов	
18.2.	Прибыль и их использование	
18.3.	Рентабельность и его планирование	
Глава 19.	ОСНОВЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ ЦЕНЬ И ЦЕННАЯ ПОЛИТИКА СУБЪЕКТОВ ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ	
19.1.	Объективных основы формирования цен	
19.2.	Виды цен и его состав	
19.3.	Финансовые аспекты маркетинговый стратегии субъектов хозяйствования	
Глава 20.	МОДЕРНИЗАЦИЯ И ОБНОВЛЕНИЯ ПРОИЗВОДСТВА,	

	ФИНАНСИРОВАНИЕ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ	
20.1.	Структуризации субъектов хозяйствования	
20.2.	Организация инновационных, инвестиционных стратегии субъектов хозяйствования	
20.3.	Инвестиции: источники, результат и оценивания	
	III РАЗДЕЛ. ФИНАНСЫ ДОМАШНИХ ХОЗЯЙСТВ	
Глава 21.	ФИНАНСЫ ДОМАШНИХ ХОЗЯЙСТВ КАК ЭКОНОМИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ	
21.1.	Социально-экономическая сущность и функции финансов домашних хозяйств	
21.2.	Особенности финансовые решения домашних хозяйств	
21.3.	Доходная и расходная часть бюджета домашних хозяйств	
	ГЛОССАРИЙ	
	ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ЛИТЕРАТУРЫ	

CONTENT

	PREFACE	
	I SECTION. GOSUDARSTVENNOE FINANCE	
Chapter 1.	THE ESSENCE AND FUNCTIONS OF FINANCE	
1.1.	Socio-economic essence of Finance	
1.2.	Functions of Finance	
1.3.	The role of Finance in production	
1.4.	The evolution of financial science	
Chapter 2.	FINANCIAL POLICY	
2.1.	The contents and principles of financial policy	
2.2.	The structure of the financial policy	
2.3.	Features and properties of financial policy	
Chapter 3.	FINANCIAL SYSTEM	

3.1.	The spheres and links of financial system	
3.2.	The state's financial system in the leading foreign countries.	
Chapter 4.	FINANCE MANAGEMENT	
4.1.	The essence of financial management	
4.2.	Controls the Finance and their functions	
4.3.	Management of financial flows	
Chapter 5.	FINANCIAL PLANNING AND REGULATION	
5.1.	Financial planning and forecasting	
5.2.	Socio-economic processes of financial regulation	
Chapter 6.	FINANCIAL CONTROL	
6.1.	The nature and function of financial control	
6.2.	Forms and methods of financial control	
6.3.	Tasks and functions of bodies of state financial control	
6.4.	Non-state financial control	
Chapter 7.	THE THEORY OF PUBLIC FINANCE	
7.1.	The theory of public Finance foreign economists	
7.2.	The theory of public Finance Russian economists	
Chapter 8.	STATE BUDGET	
8.1.	The essence and functions of the state budget	
8.2.	The revenues of the state budgets	
8.3.	Costs for state budgets	
8.4.	The budget deficit and methods of financing	
Chapter 9.	THE BUDGETARY DEVICE AND BUDGETARY SYSTEM	
9.1.	Principles and budget systems	
9.2.	Budget organization and classification	
9.3.	The budget process	
Chapter 10.	EXTRA-BUDGETARY FUNDS	
10.1.	Socio-economic essence of off-budget funds	
10.2.	Pension Fund	

10.3.	Road Fund	
10.4.	State funds support employment	
Chapter 11.	SOCIAL SECURITY	
11.1.	The economic basis and principles of social security	
11.2.	The state pension	
11.3.	Social benefits	
Chapter 12.	STATE CREDIT	
12.1.	The essence and functions of state credit	
12.2.	Classification of state loans	
12.3.	Management of public credit	
12.4.	Public debt. Internal and external loans	
12.5.	The state as the guarantor and the lender	
Chapter 13.	INSURANCE	
13.1.	The economic essence of insurance	
13.2.	Classification of types of insurance	
13.3.	The insurance market	
Chapter 14.	INTERNATIONAL FINANCE	
14.1.	The concept and structure of international Finance	
14.2.	The world Bank and the international monetary Fund	
14.3.	The exchange rate and the foreign exchange market	
14.4.	The balance of payments and its way of regulating	
14.5.	Types of international payments	
	SECTION II. FINANCE BUSINESSES	
Chapter 15.	FINANCE BUSINESSES - AT THE HEART OF PUBLIC FINANCIAL POTENTIAL	
15.1.	The state's financial capacity and its vzaimosvjazi Finance businesses	
15.2.	Growth factors financial potential	
Chapter 16.	FINANCIAL REFORM BUSINESS ENTITIES	
16.1.	The business entities and the need for structuring financial management	
16.2.	Reform and evaluation of financial results of economic entities	

16.3.	Financial reserves in the system reform of economic entities	
Chapter 17.	CIRCUITS FIXED AND CIRCULATING CAPITAL	
17.1.	The nature and content of the circuit of fixed capital	
17.2.	The nature and properties of the working capital cycle	
17.3.	Rationing of circulating assets	
Chapter 18.	THE COST OF PRODUCTION, PROFIT AND PROFITABILITY OF A BUSINESS SUBJECTS	
18.1.	The structure and contents of costs of business entities	
18.2.	Profit and their use	
18.3.	Rentableness and planning	
Chapter 19.	REGULATORY FRAMEWORK CENTRAL BANK AND VALUABLE POLICY ENTITIES	
19.1.	The objective foundations of price formation	
19.2.	Types of prices and composition	
19.3.	Financial aspects of marketing strategy of business entities	
Chapter 20.	MODERNIZATION AND RENOVATION OF PRODUCTION, FINANCING OF INVESTMENT PROJECTS	
20.1.	Structuring of business entities	
20.2.	Organization of innovation, the investment strategy of business entities	
20.3.	Investments: sources, results and evaluation	
	III SECTION. HOUSEHOLD FINANCES	
Chapter 21.	THE FINANCES OF THE HOUSEHOLD AS AN ECONOMIC CATEGORY	
21.1.	Socio-economic essence and functions of Finance households	
21.2.	Especially the financial decisions of households	
21.3.	The revenue and expenditure part of the budget of households	
	GLOSSARY	
	USED LITERATURE	